

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир хайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолиддин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Файбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

Декабр '98

МУНДАРИЖА

ТУРКИЙ ДУНЁ БУЮКЛАРИ

ОДИЛ ЁҚУБОВ. Чингиз Айтматов — улкан адиб, оддий инсон	3
ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ. Эйфел мивораси ёнидаги ўйлар	9
Адибнинг германиялик мухлислари	18

НАСР

АНДРЕ МОРУА. Чоршанба учун бинафшалар. <i>Ҳикоялар</i>	22
СИДНИ ШЕЛДОН. Орзиқиб кутаман эртани. <i>Роман. Охири</i>	75

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ТОМАС ЭЛИОТ. Шаффоф ўлим салтанатида	67
ФЁДОР ТЮТЧЕВ. Юлдузлардан ёғду таралар	147

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Л. Н. ТОЛСТОЙ. Шекспир ва драма тўғрисида. <i>Охири</i>	149
---	-----

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ВЛАДИМИР ПОЛЯКОВ. Қарайимлар	163
------------------------------------	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

ДИЛОРОМ АЛИЕВА. Ёзувчининг поэтик олами	172
---	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ЗУҲРИДДИН ИСОМИДДИНОВ. Дил кўприги	177
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

КОЛЕ ОМОТОСО. Фелла танлаган йўл. <i>Охири</i>	181
--	-----

КИТОБХОН МИНБАРИ

УСМОНЖОН ҚОСИМОВ. Такрор шартми?	201
ЖАМШИД ДУВЛАЕВ. Янги адабиёт эшиклари	204
1998 йилда “Жаҳон адабиёти”да эълон қилинган асарлар	205

Одил ЁҚУБОВ

Чингиз Айтматов — улкан адиб, оддий инсон

Бундоқ ўйлаб қарасам, XX асрнинг энг буюк адибларидан бири деб тан олинган Чингиз Айтматов билан яқиндан танишганимга ўттиз-ўттиз беш йил бўлибди. Чингиз ўша маҳалдаёқ “Жамила” қиссаси учун собиқ СССРнинг энг юксак мукофотиغا сазовор бўлган, шухрати кун сайин ортиб бораётган ёзувчи эди.

Олтмишинчи йилларнинг ўрталари. Бир кун уйимга Пиримқул Қодиров телефон қилди.

— Тошкентга Чингиз келган, — деди Пиримқул. — У “Тошкент” меҳмонхонасига тушган. Мен уни соат иккига уйга таклиф қилдим. Сен машинангда уни олиб келсанг. Танийсан-ку, уни?

— Ҳа, узоқдан кўрганман, — дедим мен.

Соат иккига етиб бордим. У ҳам роппа-роса иккида меҳмонхонадан чиқиб келди. Баланд бўйли, хушқад, хушсурат (худо бераман деса ҳар жиҳатдан бераркан).

Бориб кўришдим, ўзимни таништирдим.

— Ҳа, ҳа, эшитганман, эшитганман, — деди у. — Кетдик бўлмаса, Адилжан! (Кейин билсам яқин-яқинларгача у мени ўздан ёш деб ўйларкан. Шу-шу у мени “Адилжан”, деб атайдиган бўлди.)

Ўша куни Пиримқулнинг уйида бир-икки соат суҳбатлашиб ўтирдик. (Пиримқул Чингиз билан Москвада, собиқ СССР Ёзувчилар уюшмасида ишлаб юрган пайтларидаёқ танишган, ҳатто меҳмонга ҳам чақирган экан).

Зимдан кузатиб ўтирибман: жуда оддий. Буюкликдан, калондимоғликдан нишона ҳам йўқ. Деярли ичмайди, фақат Пиримқул қадаҳ кўтаргандагина бир қултум-бир қултум хўплаб қўяди. Мақтовга тоби йўқроқ. Биз бир-биримиздан ошириб шаънига қадаҳ айтсак:

— Қўйинглар, — деб суҳбатни бошқа томонга буради. Суҳбати эса ниҳоятда ширин. Жуда катта заковат соҳиби экани шундоқ кўриниб турибди. Ўша куни у бизга жуда ғаройиб гапларни гапириб берди. Ҳатто у пайтларда давлат сири деб аталадиган Кремль деворлари ичидаги ғалати-ғалати ҳангомаларни ҳам сўзлаб берди. Хуллас, биринчи учрашув менда жуда чуқур таассурот қолдирди.

Кексайганда ёлғон гапиргиси келмайди кишини... Ўша пайтларда “Икки муҳаббат”, “Муқаддас”, “Тилла узук”, “Матлуба” каби қиссаларим чоп этилиб ва китобхонлардан бир қоп хат олиб, Пиримқул эса “Уч илдиш” романининг довригидан маст бўлиб, бир оз талтайиб юрган кезларимиз эди. Шу боис бўлса керак, осий банда, илк бор “Жамила”ни ўқиганимда, чирансам бундай қиссани мен ҳам ёза олардим, деган ўйга ҳам боргандим. Сал ўтмай Чингизнинг “Оқ кема” ва “Алвидо Гулсари” деган қиссалари чоп этилди-ю, у бас келиб бўлмайдиган ноёб истеъдод эгаси эканлигига дил-дилимдан иқрор бўлдим.

1973 йили менинг “Улугбеги” нашр қилинди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кўп ўтмай роман рус тилига таржима қилиниб, “Дружба народов” журналида босилди, чет эллардан илк шартномалар кела бошлади. Кунлардан бирида кечқурун ишдан қайтсам, умр йўлдошим Марямхон кулиб қарши олди.

— Сизга хушхабар бор. Суюнчи беринг.

У қўлини орқасига қилиб, кулимсираб турарди. Бундоқ қарасам, қўлида конверт. Шартта юлиб олдим.

Марямхоннинг хушхабар дегани Чингиздан келган хат экан. Унда, Чингиз асарим ҳақида илиқ гаплар айтибди, Улуғбекни эса ўз даврдан беш юз йил илгарилаб кетган инсониятнинг буюк фарзандлари — Гёте, Шекспир, Коперник, Ньютон ва Толстойлар билан бир қаторга қўйибди.

Бу мактуб ўша маҳалда ўзбек матбуотида, кейинроқ эса тўлдирилган ҳолда “Литературная газета” саҳифаларида эълон қилингани учун ундан кўчирмалар олиб ўтирмайман. Фақат шуни айтишим мумкинки, мактуб “Литгазетада” босилганидан кейин асарга хориждаги нашрлардан кела бошлаган “совчилар” янада кўпайди. Бир сафар ҳатто “Нею Вельт” деган немисларнинг “Огонёк” шаклидаги журналидан учта журналист учиб келиб, менинг ҳаётим ва ижодим, кейин Самарқанд ҳақида иккита катта очерк босиб чиқаришди. Демокчиманки, улуғ адиб ёки олимнинг бир оғиз гапи ҳам ижодкор ҳаётида катта воқеа бўлиши мумкин экан.

Чингиз Айтматов ижоди тўғрисида ёзилган мақолалар тўпланадиган бўлса, эҳтимол 20—30 жилдга ҳам сифмас. Шу боисдан мен унинг ижоди ҳақида эмас, инсоний фазилатлари тўғрисида, улуғ адибнинг маънавий қиёфаси ва ички дунёси ҳақида тасаввур берувчи воқеаларни ҳикоя қилгим келади.

Ўша хатдан кейин, табиий, орамиздаги самимият янада чуқурлашди. Чингиз ҳар келганида бизнинг хонадонимизга ҳам, албатта, тапширф буюрадиган бўлди. Бу меҳмондорчиликларга бирда ўзи, бирда машҳур турк адиби Азиз Несин, яна бирда Мустай Карим ва раҳматли Қайсин Қулиевлар билан келгани ёдимда. (Бу гурунгларида журналимиз бош муҳаррири Озод Шарафиддинов ҳам ҳаминча бирга бўлган, шундоқ экани мени ёлғон гапиришга қўймас, деб ўйлайман).

Чингиз Тошкентга келиб-келиб юрган ана шундай кунларнинг бирида мен уни яна меҳмонга қақирдим, “Бир қўйнинг калласини еб кет”, — деб илтимос қилдим. У бир оз ўйлашиб турган:

— Йўқ, бу сафар уйингга боролмайман, — деди. — Яхшиси бундай қилтайлик. Мен эрталаб, ўз машинада яқиндаги туғилган аилим Шакарга йўлга чиқаман. Сен анов Қозоғистон чегарасидаги чойхонангга жой қилдир. Мен соат ўнга етиб бораман. Ўша ерда бирор соат гаплашиб ўтирамыз. Кейин сен мени Қозоғистон чегарасидан ўтказиб қўясан.

Мен дастурхон тузашни жиянларимга топширдим (улар ҳам Чингизни кўришга албатта муштоқ). Эрталаб тўққиз яримда етиб борсам гўзал дастурхон ёзиб қўйибди.

Чингиз рошпа-роса ўнда етиб келди (у доим соатга қараб иш қилади).

Бир соат қандай ўтиб кетганини билмайман. Бошда айтганимдек, ниҳоятда суҳбати ширин, дунё ва ҳаёт тўғрисида теран мушоҳада юритувчи доно инсон Чингиз бу сафар ҳам жуда кўп қизиқ ҳангомаларни гапириб берди. Ўшанда мен биринчи марга ундан Андрей Сахаров тўғрисида эшитдим.

— Бу одам водород бомбасини ихтиро қилгани учун уч бор Меҳнат Қаҳрамони унвонига мушарраф бўлган, собиқ СССРнинг барча мукофотларини олган, — деди Чингиз. — Энди у барча унвону, барча мукофотлари, шоҳона уйлари-ю, кўркам дала ҳовлилари — барчасидан воз кечди, ҳатто ўзи яратган водород бомбасини ҳам қоралаб чиққан. Ҳозир Москвадан ҳайдалиб, Волга бўйидаги бир шаҳарчада ғарибона ҳаёт кечирмоқда. Қара, одамзот қанчалик буюк инсонларни яратишга қодир!

Рошпа-роса соат ўн бирда Чингиз кетишга ижозат сўради. Мен: яна бир оз ўтир, суҳбатингга тўймай қолдик-ку! — дея илтижо қилдим.

— Йўқ, Адил, — деди Чингиз. — Мен Таласдаги туғилиб вояга етган аилим (қишлоғим дегани) Шакарга барвақт етиб боришим лозим. Дунёнинг икир-чикир ишлари билан бўлиб, бир-икки йилдан бери у ерга боролмаганман. Оламдан ўтган одамлар бор, уларнинг хонадонларига бориб, фотиҳа ўқишим, кўнгил сўрашим керак. Кейин бир қур бирга ўсган тенгдошларимга ваъда бериб қўйганман. Борсам албатта учрашамиз, ётиб дардлашамиз, ёнлигимизни эслаймиз, деб ваъда қилганман.

Чингиз шундай деб мийиғида кулиб қўйди:

— Улар, ўта бахтли одамлар, Адил. Бир қўйнинг гўштини қозонга солишади. Кейин сен билан мен ҳўплаб ўтирган манов балони (арокни димоқчи) шокосаларга тўлдириб, бир кўтаришда оладилару, калла гўштидан уриб, бир-бирини аския қилишади, гурунглашади, қаҳқаҳ отиб кулишади, яйрашади. Улар ўзларича бахтли одамлар. Биз энди улардай бўлолмаймиз. Ётсак-турсак элни ўйлаймиз, халқимизнинг келажаги нима бўларкин, зотан унинг келажаги борми, йўқми, тилимиз, урф-одатларимиз сақланиб қолармикан ё суйган халқимиз ассимиляция бўп кетармикан, деб ташвиш чекамиз. Мен бу ташвишларимни уларга айтсам, тенгдошларим устимдан кулишади.

— Ай, Чингиз, худодан кўрсанг-чи! — дейишади улар. — Ёқангдан белинггача орден-медалъ. Олмаган мукофотинг қолмади. Тагин недин нолийсан? — деб таажжубга тушишади. — Лекин мен уларни яхши кўраман, соғинаман. Сабаби — энг ёруғ, энг бахтли кунларим — шулар билан ўтган. Хўп, зиёфатинг учун раҳмат, энди менга рухсат!

Мен уни Қозогистон чегарасигача кузатиб қўйиб, орқамга қайтдим. Йўл-йўлаккай у айтган гаплар ҳақида ўйлаб қолдим. Ўзимдан ўзим: “Сен ҳам туғилган элингга бориб турасанми, борганингда оламдан ўтганларни йўқлаб, руҳларини шод этасанми, оила аъзоларидан кўнгил сўрайсанми?” — деб сўрайман. Бу саволлар узок вақт ҳаёлимдан чиқмай виждонимни қийнаб юрди.

Кунлардан бир кун журналларимиздан биридан телефон қоқишди: “Чингиз Айтматов элликка кираётган эмиш. Сиз у киши билан кўп мулоқотда бўлган экансиз, таассуротларингиз ҳақида ўртгача ҳажмда бир мақола ёзиб берсангиз”.

Мен рози бўлдим. Очеркимда Чингиз билан қилган суҳбатларим, олган таассуротларим, мени лол қолдирган гаплари — ҳаммасини батафсил гапириб бердим. Орадан бир-икки ой ўтди. Журнал босмадан чиқди. Лекин не кўз билан кўрайки, Чингиз гапириб берган энг қимматли тафсилотларининг ҳаммаси олиб ташланган эди! Оқибатда очерк пати юлинган ва думи кесилган қушга ўхшаб қолганди.

Кейин билсам ҳушёр Муҳаррирга Чингизнинг: “Қишлоғимга эртароқ етиб борай, оламдан ўтганлар бор, уларга фотиҳа ўқийман, жўраларим билан ётиб дардлашаман”, деган гаплари ёқмантти. Чингиз Айтматов улуғ ёзувчи, у бундай гапларни гапириши мумкин эмас, деган эмиш.

Мен узок вақт “Чингиз бу пати юлинган қушчага кўзи тушмадимикан, шояд кўзи тушмаган бўлса!” — деб уялиб юрдим.

Ўша йили кузда Шакарда ёзувчининг кичик юбилеи бўлиб ўтди (катгаси қишда Бишкекда нишонланди). Шакарда ўтган бу юбилейга таклиф қилинган меҳмонлар орасида мен ҳам бор эдим (мендан ташқари бу тантанада ўзбек ёзувчиларидан Асил Рашидов билан Шукрулло ака, ёзувчилардан ташқари зиёлиларимиздан машҳур олим Шабот Хўжаев ва Зиёд Исломович Есинбоев ҳам чақирилган эди).

Мен Шакар қишлоғини кўришни кўпдан орзу қилиб юрардим. Чунки қайси бир донишманднинг: “Адиб ижодининг туб моҳиятини билмоқчи бўлсанг у туғилган юртни бориб кўр”, деган маслаҳати доим эсимда турарди. Лекин энг муҳими мен туғилиб вояга етган хушманзара қишлоқ — Қарноқнинг шундоқ ёнбағрида Шакарга уйқаш Шакарбулоқ, деган кўркам, сербулоқ, серсув жой бор. Биз қишлоқ болалари даштда машоқ териб, тилимиз ва томоқларимиз қуриб ҳолдан тойгач, адирдан шу митти водийга тушиб, унинг булоқларидан дўппилаб сув ичар, жазирама даштдан кейин Шакарбулоқ бизга бамисоли жаннатнинг ўзгинаси бўлиб туюларди.

Энди бу ўхшашликни қаранг: Чингиз туғилган аил Шакар деб аталса, каминан камтарин болаки йилларини ажиб бир нурга йўғирган, гўзалликда тенгсиз бир маконнинг номи Шакарбулоқ эди.

Шакар айли қудратли Манас тоғининг шундай пойида жойлашган экан. Бошига ошпоқ салла ўраган бу тоғ исми-жисмига монанд — ҳам юксак, ҳам улуғвор, ҳам мафтункор бир чўққи экан. У ўз номига муносиб, мажнунтол ва осмонга мағрур қўл чўзган сарвлар ва тераклар билан ўралган. Дарахтлар тагида эса хиёл лоф қилиб айтганда бир дарё шарқираб оқиб ётаркан. Ҳақиқатан, донишманд айтганидек, мен бу беқарор гўзал манзарани кўрганымда Чингиз ижодининг шоирона ва мафтункор жиҳатларини бутун тўлалигича илғаб олгандай бўлдим.

Шакарга қираверишда тўшланган улкан оломон орқасидан бошларини оппоқ удана билан ўраб олган юз чоғли кекса аёллар ажралиб, тўсатдан ёпирилиб келиб

Чингизни қуршаб олишди, бири кулиб, бири кўзига ёш олиб, ёзувчининг пешонасидан, бири у юзи, бу юзидан ўпар, бу манзарадан ҳаяжонланиб кетган адиб ҳам уларнинг елкаларидан қучиб кўришар, ҳол-аҳвол сўрашар, улар сиймосида худди ўз онаизорини кўргандай тўлқинланар, энтикар эди.

Кейинчалик мен ундан бу кампирларни сўраб-суришгирсам, Чингиз:

— Э-э, нимасини сўрайсан? — деди сезилар-сезилмас уф тортиб. — Нималарни кўрмаган, бошларидан нималарни кечирмаган аёллар булар! Ўттизинчи йилларнинг очлигини ҳам, сурғун ва қирғинларни ҳам, ўттиз еттинчи йил фожиалари-ю, уруш йилларидаги заҳматларни ҳам — барчасини кўрган муштипар аёллар, кампирлар. Кўплари отам-онамни кўрган: оғир уруш йилларида пешонамни силаб, бир бурда зогора нон, бир коса айронларини аямаган.

Анча кейин, агар янглишмасам, Иссиққўл форумининг ўн йиллиги нишонланаётган кунларда қирғиз дўстларимиз бизга юзини қалин ажин қоплаган миттигина, аммо юриш-туришлари, гап-сўзлари тийрак бир кампирни кўрсатишиб — “бу аёл “Момо ер” қиссасининг қахрамони” деб таништиришди. Шунда мен Шакарда Чингизни қуршаб олиб, пешонасидан, у юзи, бу юзидан ўшган кампирларни эсладим.

Ҳа, донишмандлар айтганларидек, ҳаёт бамисоли бир дарё экан, у оқиб ўтавераркан, ўтавераркан, биров ундан баҳраманд бўлиб, боғ-роғ яратар экан, биров, сабаби лоқайдлик ва дангасалик оқибатида ҳеч нарса қилмай ўтиб кетавераркан. Чингизнинг Шакарда ўтган унутилмас тўйига ҳам йигирма йил бўлибди. Одатда, эллиқдан ошгандан кейин, ижодкорнинг истезодди сўна бошлайди, қалами ҳам, ақл-заковати ҳам сусая бошлайди, дейишади. Ўйлайманки, бу “назария” Чингиз Айтматов ижодига сираям тўғри келмайди. У ўзининг дунёни лол қолдирган “Асрга тенг кун” ва “Кунда”, “Кассандра тамғаси” романларини эллиқдан ошганидан кейин ёзди. “Кунда” ва айниқса “Асрга тенг кун” уни бутун жаҳон адабиётининг фаройиб ёзувчиси Габриэль Маркесга тенг миқёсга олиб чиқди. Чингиз яратган Манқурт образи, тўғрироғи, бу сўз китобхонларни ларзага солиб, сотқинлик тимсоли сифатида дунёнинг барча тилларига кириб кетди. Шу жиҳатдан олиб қараганда Чингиз менга Ҳимолай тоғларининг “Жомолунгма” чўққисини забт этишга киришган альпинистларни эслатади. Фарқи фақат шундаки “Жомолунгма”ни забт этишга аҳд этишган ўнлаб, балки юзлаб забардаст альпинистлар бу чўққини забт этолмай, орқасига чекиндилар ёки фожеий ҳалок бўдилар. Чингиз ҳақида эса бугун ҳеч иккиланмай айтиш мумкин:

— У санъат соҳасидаги бу осмонўпар чўққини забт этди! Эндиликда у ҳеч иш қилмай, эришган улуғ зафарларининг гаштини суриб, роҳату фароғатда яшайвериши ҳам мумкин. Лекин бу кайфият унга батамом ёт. Айни замонда у: “Ҳозир қанақа асар ёзясиз”, деган саволни кўп хушлайвермайди”. Ҳа, энди, бир нарсани қоралапман. Ноумид шайтон, балки бир нима чиқиб қолар, дея кулиб қўя қолади.

Умид қиламанки, “Жаҳон адабиёти” журналхонлари билишса керак: бундан уч йил муқаддам Марказий Осиё халқларининг энг атоқли фан ва маданият, адабиёт ва санъат арбоблари Тошкентда йиғилишиб дўстлик ва биродарлик ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи бир ташкилот — Ассамблея тузишга қарор қилишди. Шу муносабат билан қақирилган катта қурултойда Чингиз Айтматов Ассамблея Президенти, камина эса бу ассамблеянинг вице-президенти этиб сайландик.

Тўғри, Ассамблея ўз олдига қўйилган масъулиятли вазифаларни яхши бажаряпти, ишлар юришиб кетди, дейишга, афсуски, тилим бормайди. Юксак савия, катта қувонч ва аҳиллик билан ўтган қурултойдан кейин ҳаёт олдимизга жуда кўп қийинчиликларни рўпара қилди. Бу қийинчиликлар бирда сиёсат, бирда молия, бирда агар истасангиз, майда-чуйда одамларнинг нафсонияти, масаланинг моҳиятига тушунмаслиги ва бу одамларнинг Мухтор Аvezов ва Ойбек, Собит Муқонов ва Фафур Фулом каби буюк устозларимиз васиятларини, уларнинг туркий халқлар маданият арбобларининг дўстлиги ва биродарлигини мустаҳкамлаш ҳақидаги орзуларини писанд этмасликларига бориб тақалади. Лекин шахсан Чингиз Ассамблеяни чин дилдан севади, унинг олдида турган қийинчиликларни бартараф этишга вақтини аямайди. У Ўзбекистонни жуда яхши кўради, тез-тез бўлмаса-да, ҳар қалай йилда бир неча марта келиб туради. Узоқда, Белгияда яшаса ҳам тез-тез сим қоқиб, ҳол-аҳволимизни суриштиради, маслаҳатлар беради.

Азиз журналхон мени кечиргай. Мавзудан жиндай четлаб кетдим, чоғи. Айтмоқчи бўлган гапим шуки, оллойи таоло менга бир неча йил бу улуғ инсон билан ёнма-ён туриб ишлашни насиб этди. Мен буни тақдирнинг бир инояти деб билман. Шу иноят сабаб, мен уни яқиндан кузатиш имкониятига эга бўлдим, ораминдаги илиқлик янада теранлашди, самимиятимизга самимият қўшилди.

Узоқдан кўплар, Чингизни табиий, ўта мағрур одам, улуғ ёзувчи, унга яқинлашиб бўлмайдди, деб ўйлашадди. Аслида эса, у ҳаётда жуда содда, ҳатто бола табиат бир инсон.

Шу йил баҳорда, олдин Ўзбекистонда, кейин Қозоғистоннинг Чимкент вилоятида Чингизнинг етмиш йиллиги олдидан қатор учрашувлар, суҳбатлар, илмий анжуманлар бўлиб ўтди.

Чингиз Тошкентга келди. У Ўзбекистонда ўтган қирғиз маданияти кунларида иштирок этди. Бир неча кун Ассамблея ишлари билан шуғулланди. ТошДУ ва Тошкент Давлат техника университети студентлари ва олимлари билан учрашди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Чингиз Айтматов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган бу учрашувлар барча учун, айниқса ёшлар учун унутилмас бир байрамга айланди. Сўнгра биз бу байрамни давом эттириш учун Қозоғистоннинг Чимкент вилоятига йўл олдик. У ерда ўтган жуда кўп учрашувлар вақтида содир бўлган воқеалар орасида икки нарса ёдимда миҳланиб қолди.

Сафаримизнинг иккинчи кунини биз Ўтрорга бордик. Албатта, ҳозирги Ўтрор Чингизхон қўшинларига биринчи бўлиб кўкрагини тутиб берган ва олти ой таслим бўлмаган қадимий Ўтрордан жуда йироқ, унинг ғарибгина бир сояси дейиш мумкин холос. Лекин ҳозирги шаҳарчада ўша буюк ва мағрур Ўтрор ҳақида, Чингизхон лашкарлари билан мардона курашган довжорак ўғлонлар тўғрисида озгина бўлса-да тасаввур берувчи катта музей бор. Биз музейни бориб кўрдик. Кейин шаҳар марказидаги санъат саройида учрашув бўлди, учрашувдан кейин ташқарига чиқсак, музей олдидаги майдонда беш-олтита нор туялар чўккалаб ётипти. Шаҳар ҳокими Чингизни катта бир туянинг олдига бошлаб бориб:

— Бу сизнинг Қора Норнингиз, — деди. — Миниб кўринг, Чингиз оға.

— Менинг Қора Норим бўлса минейин! — Чингиз шундай деб кулди-да, туяга минди. Майдонда қийқариқ бўлиб кетди. Чингиз дастхат кутаётган ёшларга қараб:

— Олиб келинглр китобларингни! — дея мурожаат қилди. — Қора Норнинг устида ўтириб ёзиб берай дастхатимни. Сўнг, атрофини куршаб олган кино ва телеоператорларга юзланди:

— Суратга олинглр. Чингиз Қора Норига миниб дастхат ёзаяпти! — деб намоёйиш қиласизлар олган суратларингизни!

— “Қора Норга” миниб олган Чингизнинг бу даражада завқ-шавққа тўлиб кетиши бежиз эмас. Назаримда, Қора Нор жаҳон адабиётида яратилган, агар жоиз бўлса, ҳайвонлар образининг энг мукаммали дейиш мумкин. Чингиз буни билди ва сезишимча, ўзи яратган ҳайвонлар “образидан” ифтихор қилади, фақат Гулсари билан Қора Нордангина эмас, қашқари Акбара ҳақида ҳам ғурурланиб гапирди.

Унинг айтишича, Олмониядаги вино билан шуғулланувчи бир фермер янги навли вино яратиб, унга “Қора Нор”, деб ном берибди. Виноси довруқ қозониб, жуда бойиб кетибди.

Бир сафар шу тўғрисида гапирётганида мен ундан:

— Сен ўзинг бу винодан ичиб кўрдингми? — деб сўрадим.

— Татиб кўрдим, — деди у. — Ўта ўткир экан. Кўпроқ ичишдан кўрқдим. Бутун умрини бўрилар ҳаётини ўрганишга бағишлаган олмониялик бир олим “Кунда”ни ўқиб чиққач, Чингиз ижодининг тарғиботчиларидан бирига уни ёзувчи билан таништириб қўйишни илтимос қилибди.

— Мен ҳайронман, — дебди у. — “Кунда”ни ўқиётганимда менга шундай туйилдики, ёзувчи менга ўхшаб умрининг катта қисмини бўрилар орасида ўтказганга ўхшайди.

Умуман Чингиз Олмонияда биздагидан ҳам машҳур. Ҳатто ёзувчининг бизда унча донг чиқара олмаган “Кассандра тамғаси” романи ҳам Олмония ва бошқа хорижий давлатларда жуда катта шухрат қозонган. Сўнги бир-икки йил давомида, Ассамблея ишлари сабаб, Чингизни қачон суриштирсам, рафиқаси аксар ҳолларда уни гоҳ Олмонияда, гоҳ Парижга, гоҳ Америкага китобхонлар билан учрашувга

кетди, деб жавоб беради. Чингизнинг ўзи эса бу ҳақда гап кетганида хиёл маъюсланиб:

— Эндиликда менинг асарларим ўз элимдан кўра хорихда кўпроқ ўқилади, — дейди хўрсиниб. — Чет эл китобхони ҳалиям бўлса, ҳақиқий адабиётнинг қадрини яхши билади. — Бизда эса диди юксак китобхонни бармоқ билан санаса бўлади. Россияда бўлса аҳвол биздагидан ҳам баттар. Уларда секс адабиёти авж олган. Рус ёзувчиларининг аксарияти ҳам фақат сексуал мавзуда ёзишмоқда. Ўқиб кўнглинг озади! Билмадим қачон бу ботқоқдан чиқа оламиз!

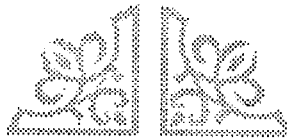
Шундай қилиб, мана, бизнинг авлод ҳам етмишга етиб келди. Бугун биз ҳам куни кеча кўз илғамас узоқ туюлган бу чўққининг тепасида турибмиз. Не чора? Ҳаётнинг шафқатсиз қонунини шундай экан, унга бўйсунуш ва шукрона айтишдан бошқа иложимиз йўқ!

Шу йил июн ойида адабий жамоатчилик менинг етмиш ёшимни нишонлаганида Чингиздан телеграмма келди. У ўз телеграммасида каминани бу қутлуғ ёш билан қутлаб, мени чуқур ҳаяжонга солган бир гапни айтибди:

— Мен, — дебди Чингиз. — Машъум Ўш ёнғини кунлари сен ва Пиримқул билан гўё бир отанинг фарзандларидек, гўё уч ака-укадек оғир фожеа юз берган жойларга бориб, талофат кўрган оналарга ҳамдардлик билдирган онларимизни, уларнинг кўнглини кўтариб, тасалли беришга уринган кунларимизни бот-бот эслайман.

Қадрли дўстим Чингиз! У қора кунларни мен ҳам, ўйлайманки, Пиримқул ҳам кўп эслаймиз. Илоё ундай фожеалар эндиликда ҳеч қачон содир бўлмагай, деб оллодан тилаймиз. Мен сендай буюк ёзувчи ва айни замонда оддий ва камтар инсон билан замондош бўлганимдан тоабад ифтихор қиламан. Яратган эгам менга сен билан узоқ йиллар дўст бўлиш, охириги йиллари эса олижаноб бир мақсад йўлида бирга ишлаш, сенинг дилбар суҳбатларингни олиш бахтига мушарраф қилди. Сўнги пайтларда мен ҳам бу ҳақда кўп ўйлайман, айниқса кечкурун, уйқум қочган дақиқаларда кўп эслайман. Чексиз қувонч ва миннатдорчилик билан эслайман.

Сен мендан: “Етмиш ёшда одам ўзини қандай ҳис этаркан, Адил?” — деб кўп сўрардинг. Мана ўзинг ҳам бу қутлуғ ёшга кирдинг. Энди етмиш ёшда одам ўзини қандай ҳис этишини ўзинг билаверасан. Етмиш ёшинг қутлуғ бўлсин, азиз замондошим! Бизнинг бахтимизга, на фақат туркий халқлар, балки бутун жаҳон халқлари китобхонларининг бахтига, ҳамиша соғ бўл, қаламинг бундан ҳам ўткирлашиб боравергай, қадрли Чингиз!

Чингиз АЙТМАТОВ

Эйфел минораси ёнидаги ўйлар

Эссе

Яшамоқ — эртага нима бўлишимизни
ўйлашдан иборатдир.
(Хосе Ортега-и-Гассет)

* * *

Куёшимиз қандай чиқса, шундай ботади...

I

Кизиқувчан, оғиз очишингиз билан гапингизни уқиб оладиган кишилар билан ҳаёт тўғрисида, юз берган одатий воқеалар, кундалик ташвишлар ҳақида гаплашишга ҳар доим сабаб топилади. Айниқса, аср охиридаги ҳозирги серғал-ва даврда бунинг учун баҳона кўп. Бир сўз билан айтганда, ҳар қадамда муам-молар тўлиб-тошиб ётибди.

Шу билан бирга, ҳақиқатга бўлган доимий ички эҳтиёж — табиий чанқоқ-лигимиз ҳамда қиёслар орқали олам ҳақиқатан ҳам тасаввур қилганимиздайми ёки бошқача эканлигига яна бир бор амин бўлиш истаги, бошқалар қандай қарашидан қатъий назар, ҳақиқатан ҳам ер юзида ҳақиқат мавжудми ва ниҳоят уни қидириб топиш мумкинми, деган саволларга жавоб бериш зарурияти ки-шига ўзлигини англаб етиш имконини беради. Ҳамма бу ҳақиқатни қидиради, аммо у туқич бермай, думини кўрсатиб ўтаверади, холос... Ҳар доим шу аҳвол.

Албатта, бундай вазиятда барча саволларга ҳатто ўзинг учун ҳам тўла-тўкис жавоб топа олмайсан, афсуски бунинг иложи ҳам йўқ. Аммо бугунги ўзига хос “тавба-газарру” жараёни бизни қай бир жиҳатдан ҳақиқатга, унинг асл моҳия-тига яқинлаштиради.

Бу галги мушоҳадаларим учун мендан анчагина ёш таниш журналистнинг бир учрашув пайтида айтган гапи туртки бўлди.

— Бир гал сиз мансуб бўлган авлод мудҳиш инкарнация (эврилиш) ҳолати-ни бошидан кечиргани ҳақида гапирган эдингиз, — деди у. — Тўғри гапиряп-манми? Агар шундай бўлса, унда, дастлаб ҳаммангиз маълум бир пайтда...

Мен у фикрини очиқ айтишга унча ботинмай турганини сезиб, гапини бўлдим:

— Дастлаб ҳаммангиз бошқа дунёда бўлиб, кейин бирданига янги қиёфада қайта тирилганмисизлар, демоқчимсиз? Шундайми? Гап шу ҳақдами? Ёки ҳаётда бундай бўлмаслиги тўғрисидами?

Журналист жилмайди:

— Тахминан шу тўғрида, — деди у бироз ёзилиб. — Бундай бўлмаслиги тўғрисидаги гап эса... Бу дунёда нималар юз бермайди дейсиз! Бунинг устига, кимнинг ҳам қайта тирилгиси келмайди, истасанг тирил! Эҳ! Мана, кўр, сенинг ҳеч қандай ижозатингсиз, ўз истагимиз билан қайта тирилдик деб, Худога пи-санда қилишни ким хоҳламайди дейсиз! Ахир бу инкарнация-ку!

— Худога шаккоклик қилиш тўғрисида бир нарса деёлмайман, лекин ўзи-мизнинг устимиздан кулаётганимиз аниқ! Куламиз-да, яна ўзимиз ўзимиздан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

гўё ҳамма нарса “чўртган балиқ амри-ю, ўз хоҳишимизга кўра” юз бергандек, таажжуб билан — бизга нима бўлди ўзи? — деб сўраб ҳам кўямиз. Биз — бундай ношуд кишилар қаёқдан келиб қолдик ўзи? Биз даврни ўзгартириб, уни янгиладикми ёки давр бизни ўзгартириб, янгиладими? Ҳа-ҳа-ҳа! Ким-кимни аҳмоқ қилди? Ким бунга ҳакамлик қилиб, ҳозир қандай одамларга айланганимизни айтиб бера олади? Айрим кишилар кимни лаънатлаб, кимга миннатдорчилик билдириш керак эканини ҳам билмайди. “Юз берган барча ишга қайта қуриш айбдор, бўлмаса биз шўролар замонида ёмон яшамаётган эдик”, деб эътироз билдиришади. Мен ўзимнинг авлодимни Евроосиё, балки ундан ҳам кенгроқ миқёсдаги хаёлий кенгликларда “20-асрнинг махсус тоифаси” деб атагим келарди. Шунинг англаш лозимки, айнан биз фавқулодда эврилиш, ўша инкарнация ҳолатини бошдан кечирганмиз. Ижтимоий, ғоявий, сиёсий, хуллас, исталган тарздаги инкарнация ҳолатини! Ҳамда биз кейинги авлодга ўзимиз, ўзимизнинг тақдиримиз орқали йўл очиб берганмиз. Тарихда бундай — тубдан ўзгариш — бутун бир авлод ўз-ўзини рад этиши орқали юз бергани, шу тўғрисида давр ўзини қайтадан янгилагани, такрор айтаманки, тубдан ҳамда қонли қурбонларсиз... қайтадан янгилагани мисли кўрилмаган ҳодиса бўлса керак.

— Тўғри, бунақаси бўлмаган, — фикримга кўшилди суҳбатдошим. — Ҳеч қачон бўлмаган. Бироқ, бунинг учун Худога шукр дейиш шартми? У нима учун бизга бунча ёпишиб олган ўзи? Мана, бизга яна янги, мисли кўрилмаган жуфройфий — сиёсий тажрибани тақлиф қилиб турибди. Биз эса ҳамон, ўз қобилигимизга ўралиб олган ҳолда тиришиб ётибмиз...

— Нима деб ўйласангиз ўйлайверинг. Ҳар қалай, ҳолва деган билан оғиз ширин бўлавермайди. Сизлар эркак ташна эдинглар. Эришдинглар ҳам. Лекин кечирасиз, бунинг бадалини биз тўлаганмиз. Энди буёғи қандай бўлади, ўзларингизга ҳавола, лекин биз қўлдан келганча ўз ишимизни қилдик...

— Ҳўш, юз берган бу чигаллик, чалкашликлар тўғрисида нима деб ўйлайсиз? Сиз шунини маъқуллайсизми?

— Бу чигаллик ҳам, чалкашлик ҳам эмас. Бу — тарих. Инсонлар кўз ўнгида ва уларнинг тақдирида акс этган тарих.

— Яхши. Тарих бўла қолсин. Унда бу кескин тарихий ўзгариш сизга, атрофингиздаги кишиларга ва инкарнацияга мувофиқ, замондошларингизга нима берди?

— Наҳотки, бу шунчалик муҳим бўлса? Қолаверса, бугунги куннинг об-ҳавосини биз эмас, сизлар, сизнинг авлодингиз белгилайди.

— Мен буни айтаётганим йўқ. Яна оталар ва болалар муаммосини кўтаряпсиз! Гап бу ҳақда эмас. Мен сизнинг нуқтаи назарингизни билмоқчи эдим, холос. Ахир, ҳаётда ҳамма нарса кишининг шахсий фикри, шахсий нуқтаи назари билан ўлчанади. Бундан қочиб қутулиб бўлмайди. Бор нарсани яшириб ҳам бўлмайди. Мен бошқа нарсани назарда тутишман. — У бироз жим тургач, назаримда, томдан тараша тушгандай давом этди. — Бугунги кунда ҳар биримиз денгизда сузиб бораётган одамга ўхшаймиз. У соҳилга чиқа оламизми-йўқми — номаълум. Денгиз эса, қутуриб ётибди. Кемаларни соҳилга улоқтиряпти. Айтинг-чи, шундай вазиятда сузиб чиқа оласизми ёки чўкиб кетасизми?

Бу гапга аниқлик киритиб ўтиришга ҳожат йўқ эди. Бундай кескин мушоҳадалар шамоли қаердан, қайси соҳиллардан, чорасизликданми ё умидсизликданми эсаётганини ич-ичимдан англаб, сезиб турар эдим. Бу мушоҳадалар собиқ шўролар даврида эрдан тўла фойдаланолмай саёқ юрган пайтларда ақлимиз ва қалбимизда ҳукмрон бўлган беқарорлик ва аламзадалиқдан эди. Эрк бору уни қўядиган жой йўқ эди. Эрк ҳам эгасини яхши кўрар экан!

Парадоксми бу? Детерминизми? Кашфиётми?

Ўз-ўзимизни назорат қилишга интилишимиз ҳам ердаги охириг кунимизга-ча (эрта ўлганимиздан кейин, у ёқда қандай бўлар экан, деб ўйлаймиз) таъқиб этиб юрадиган тинимсиз машаққат ва доимий бесаранжомлик белгисидир. Чунки атрофдаги ҳаёт қанчалар ва қай даражада адолатли, ҳа-ҳа, айнан: қанчалар ва қай даражада адолатли эканини, кишилар, жумладан, юқорида ўтирган (илгари қалъа ва сарой деворлари ортида ўтирган) ҳозир эса, аксинча, саноат асри зўравонларининг кўзни қамаштирадиган, афсонавий “диснейленд”ларида ис-

тиқомат қиладиган (айтишларича, “худо”ларнинг барча иши “аттракцион”ларда битар, ижтимоий оломон деб аталган кишиларнинг тақдири уларнинг шахсий имзоси билан ҳал этилар эмиш) кишиларнинг амалда қандай яшаётганини билиш (ҳамда бунга амин бўлиш) талаб этилади.

Кўриниб турибдики, шу тариқа ҳозирда “зўравон — худо”лар олами яратилган бўлиб, аттракционлар уларга ақл бовар қўлмас даражада бойлик келтиряпти. Баъзилар эса, ўша томонга бўйинини чўзади, девор орқали мўралайди, ўша ерга кириш учун йўл қидиради.

Шу ўринда, бир “шоир”нинг қуйидаги сатрлари эсга тушиб кетди:

Шундан эмасми ҳамма гуноҳкор,
Авлиёлар йўқлиги ёруғ дунёда,
Жавоб ҳам йўқ — ким ахир ҳақ:
Бойми ёки бой бўламан деб,
Гоҳ ўлиб, гоҳ тирилган ўша —
Алданиб қолган қашшоқ?..

Сўхбатдошим билан бироз келишиб олдик. Чунки “доно” шоирнинг топиб айтганига тан бермасликнинг иложи йўқ, ахир.

Иккаламиз яна бироз у-бу ҳақда гаплашгач: ажралишдик. Бироқ, мана шу олди-қочди қабилдаги сўхбатимизда тилга олинган муаммолар ҳамда қидири-лаётган ҳақиқат тегилмасдан, тўла айтилмасдан, салоҳияти тахмин қилинган ҳолда қолиб кетди. Ахир “хушдан кеткизадиган инкарнация”ни эслатишнинг ўзи ҳам, сўзсиз, қандайдир мавҳум нарсани белгилаш учун тахминий ишора эди. Бундай йўл билан бирон нарсанинг асл моҳиятини тўлиқ тушунтириб бериш жуда қийин, албатта. Чунки, маълумки, ишора — шарпани олдиндан ҳис қилиш, холос...

Аслида эса, мавзу ён атрофида қилган сўхбатимиз бизга нима бўлди, шўро-лар замонидан кейин ҳаётимиз қандай кечяпти, бутун жаҳонни ларзага солган ҳамда унинг, яъни жаҳоннинг бахтига, энг аввало, 20-асрда ўзимизни яна бир инқилоб жари ёқасидан қон тўкиларсиз олиб ўтган ўша мислсиз улкан воқеа қаршисида қандай ҳушимизга келганимиз тўғрисида икки оғиз гаплашиб олиш истагидан туғилган эди. Ҳа, бизни бу фалокатдан қайта қуриш асраб қолди. Бироқ, биз қайта қуришдан олдин ҳам, ким эдигу ким бўлди, қўлга киритган ва йўқотган нарсаларимизнинг посангиси қандай, қаёққа қараб кетяпмиз, олдинда бизни нима кутиб турибди, деб ўйлашда, ўзимизга ана шундай саволлар-ни беришда давом этган эдик.

Асримиз тўғри маънода ҳам, кўчма маънода ҳам ана шу саволлар билан ўтиб бормоқда.

Биз барчамиз (барча мустақил мамлакатлар) бир қараганда аллақачон жаҳон демократияси оқимига қўшилиб кетгандаймиз, яъни демократия бутун ўзининг барча унсурлари билан кўз ўнгимизда яққол намоён бўлиб, энг муҳими — капиталистик бозор кучоғида жадал илгарилаб бораётгандаймиз. Аммо кечаётган жараёнлардан тўла қониқиш ҳосил қиладганимиз йўқ. Умумий тараққиёт тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин: ислохотлар билан бир қаторда хувиллаб қолган ўтмишни қайта такрорлаш юз берапти, умидлар гоҳ ўчиб, гоҳ милтиллаб турибди... Биз бугун, ўзимизни улкан музда учиб кетаётиб, эртақлардаги ваҳшийлар даврасига қулаб тушгандай ҳис қиляпмиз. Вазиятнинг ақлга сигмаётганига сабаб шундаки биз экранларда кўраётган даҳшатли манзаралар — аслида ўзимизнинг қуюнга ўхшаш ҳаётимиздан иборат. Биз дастлаб, аср мўъжизаси, инсониятнинг янги давр мўъжизасини кўриш орзусида яшаган эдик... Ҳозир эса қафасдаги қушдай типирчиляпмиз... Тақдир тақозоси шундайки, буларнинг барчасига ҳам тўла ва илмий изоҳлар бор. (Лекин кишининг шахсий идроки барибир ўзиники экан-да. Шунинг учун ҳам у ўйлайди, орзусига етиш учун йўл қидиради).

Масалан, замоннинг қуюн сингари даъвати билан тўқнашувда пайдо бўлган, барчамиз учун ниҳоятда таъсир қиладиган “улкан муз”да учиб кетаётиб қулаб тушганимиз — “клиплар даври”да биз — содда ва ишонувчан ярим ёввойи

“соцваряг”ларни бурчакда пойлаб турган жаҳон бозорининг Пул — Худо лақабли кудратли Худосига дуч келганимиз ҳақида гапирмай бўладими?

Мана, биз у билан рўпара бўлдик. У бизнинг бўғзимиздан олиб, кўзини кўзимизга қадаб, агар бу дунёда омон қолишни истасанглр бир дақиқани ҳам бой бермасдан, жаҳондаги энг кучли югурувчилар билан пойгага тушинглр, деб буйруқ берди, ҳамда кўлимизга рақобатнинг ёндирадиган машъалини тутқазди. Мана, ўшандан буён биз гоҳ қоқилиб, гоҳ йиқилганча югуришдамиз. Машъал кўлни куйдиради, югуриш ниҳоятда огир, лекин биз “кўкдан боқиб турган” Пул — Худонинг даҳшатли нигоҳи остида югуришда давом этмоқдамиз.

Ҳозир ҳам У ҳамма жойда биз билан бирга ва биз унга ҳар қадамда таъзим қиламиз. Жаҳлимиз чиққанда унинг соқолига тупурамыз, аммо қочиб кетадиган жойимиз йўқ — биз Унинг оёғи остидамыз!..

Бу гапларни ўқиганлар жаноб — ўртоқ нега бундай ҳаддидан ошяпти, биз илгари, шўролар даврида пулнинг қадрини билмасмидик, деб эътироз билдириши мумкин. Билардик. Аммо у хокандоздаги худо — пулча, оқсоқ от миниб юрган чўлиқ эди. Даъво қилишга кучи етмасди. Жаҳоннинг молиявий қамчисидан кўрқиб бурчакка қамалиб олса-да, бироқ, дунёга ҳукмдор бўлишга интилган бу чўлиқ пулни Еврооёсиё конларигадаги нефт ва газни пуллаб, дунёнинг тўрт тарафига курул етказиб бериш орқали (“самогон” сингари “қайнатиб” ҳайдаб) топарди. Олтин ёғоч шунингдек бошқа бозорбоп нарсалар ҳам сохта жамиятнинг ёлғон сафсаталарига сарфланар, халқ эса тийин санаб ўтираверар эди... Кейинчалик оқсоқ отдаги ўша худоча ҳам кўли остидагиларни тақдир ҳукмига ҳавола этганча йитиб-битиб кетди... Энди биз, тоталитар тузумни кўрган кишиларга баъзан алам қилади: олдингидан баттарроқ тоталитар тузум кишанига тушиб қолмадикмикан, деб ўйга толамиз...

Ҳа, хаёлдан шундай ўйлар кечади. Аслида, киши хаёлидан кечганларни ҳаёт ҳақиқатига айланишини истайди ҳам. Ҳозир эса, биз бозор жаҳаннамида адашиб юрибмиз. Бу ҳамма биладиган жўн, содда гап учун узр сўрайман. Токи биз пулнинг устидан эмас, пул бизнинг устимиздан ҳукмронлик қилар экан, у адибади айтишиб ўтирмайди, ўз ҳукмини жуда шафқатсиз тарзда ва маккорлик билан ўтказаверади.

Яқинда эски бир дўстим билан учрашиб қолганимда бунга яна бир бор амин бўлдим. У кўзлари чақнаб, сирли жилмайган ҳамда кўлини бир-бирига мамнуният билан ишқалаган ҳолда ўз кашфиётини ўртоқлашди. “Ҳаммага маълум ва машҳур “Мавр ўз ишини қилди”, деган таъбир бугунги кунда ўзгариб кетганини биласанми, ошна, — деди у. — Ҳозир “Киллер ўз ишини қилди”... деймиз. “Киллер қутулиб кетади”, деб ўйлайсанми? Бўлмаган гап! Киллер “Тасанно!” дейиши мумкин, холос.” Шундан кейин маънодор қилиб: “Замонага мослаш, ошна! Ана шунақа!” деб кўшиб қўйди.

Латифа ўз йўлига, бироқ гап мослашиш хусусида кетганда, масаланинг фавқулодда ҳолат даражасига кўйилгани кишини ташвишга солади. Асримизнинг ҳозирги оммавий коммуникация ва технологиялари ҳолатида мослашиш омили — омон қолиш, яъни тарихнинг янгидан айланиши шароитида “ҳаёт ё мамот” натижасини билдиради. Яшамоқчи бўлсангиз, бошқа қиёфага киринг... Бу либосни ҳамма кийиши мажбуриймикан?

II

Тарихнинг кескин бурилишларида маданият тақдирига кўп озор етиши, бу бурилишлар унинг ривожига сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатишидан ҳайратга тушган ҳолда, бунга ич-ичингдан ачинасан киши. Ҳаётнинг бошқа жабҳалари у ёки бу ҳолда ўзини ўнглаб олмоқда, бухронлардан ўтиб олиш йўллари белгиланмоқда. Аммо, гафлатда бозорнинг “тест” синовиға тушиб қолган “янги мустақил” миллий маданиятларимиз (Россия ҳам бундан мутлақо истисно эмас) эса, узоқ йиллар давомида ўзга тизим барча нарсдан четлаштириб қўйганининг жазосини тортибми, бир томондан — ўзига хос хусусиятларни сақлаб қолиш

зарурати билан, иккинчи томондан — четдан бирдан бостириб келиб, бўғиздан олиб турган оммавий маданият, замона “попс”лари шарт-шароитига мослашиш зарурати ўртасида у ёқдан-бу ёққа югуришга мажбур бўлиб қолган. Бундан миллий маданиятлар тобора ўзгариб бораётган шароитда ўз халқи, хусусан, ёш авлодга мададкор бўлиш учун киши жаҳон бозорининг хоши-иродасига қай даражада ва қандай қилиб кўника оларкан, деган ҳаётий муҳим савол келиб чиқади. Яна бир савол шуки, миллий маданиятларнинг янгиланган шакллари нималарда, қайси ўлчовларда намоён бўлади, ҳамда, аксинча, нималарда таназзулга учраб, вайронгарчиликка юз тутади?

Дарвоқе, ўтган йил ёзида бўлиб ўтган Иссиқкўл Форумида гап айнан шу ҳақда кетгани ҳам мутлақо бежиз эмас. ЮНЕСКО шафелигида ўтган бу учрашувнинг мавзуси 21-аср бўсағасида маданиятларнинг миллий ва жаҳоншумул масалаларини муҳокама қилиш эди. Иссиқкўл учрашуви қатнашчилари тарихий тараққиётнинг мазкур босқичида миллий омил, айниқса, маданият соҳасида асосий куч ҳисобланади, деган фикрга келишди. Миллий маданият ҳар бир халқ, ҳар бир мамлакат тақдирида миллатнинг ўз-ўзини англаши, маънавий қадриятлар ва цивилизация ютуқларининг ҳаракатга келтирувчи кучи экани қайд этилди. Айни пайтда шу нарса ҳам таъкидландики, миллат, элат, уруф устуворлиги хусусидаги сафсаталар охир-оқибатда, дастлаб, қўшнилар билан миллат ва элатлар аро зиддиятларга олиб келиб, кейинчалик эса, муқаррар ҳол бўлган гаровга олишларни, асирликдаги азоб-уқубат туфайли “қонга-қон” таъмоилида ўч олиш ниятини туғдирадиган миллатчилик ва фатализмни юзага чиқарган тақдирда миллий маданият бутунлай тескари маъно касб этиши мумкин.

Шу сабабдан миллий маданиятларнинг ички ва ташқи муаммоларига диққат билан эътибор бериш замонамизнинг зиёли ва сиёсатчиларининг долзарб ва масъулиятли бурчи ҳисобланади. Бу масала улар учун, бошқалар учун ҳам умумий обсерватория, мунозаралар хонаси ҳамда судланувчи ўтирадиган курсидир.

Келажак цивилизация оқимларининг йўналиши қандай бўлиши, жаҳон ранг-ба-ранглигининг ягона манзарасида миллий маданиятлар ўзаро “тил топиша” оладими-йўқми, руҳнинг мана шу турли-туман йўналишли йўлида энг юксак яқдрилиқка эришиб бўладими ҳамда шу билан бир қаторда айрим шахсларнинг хатги-ҳаракатларини инсоният фаолияти давомида жамланган стратегия — муштарак мақсадларга йўналтириш мумкинми — булар кўп жиҳатдан бугунги миллий маданиятлар тадрижи, уларнинг яқдрилиқ ва ранг-баранглигига боғлиқдир.

Ҳар бир маданият “дунё саҳнаси”дан яхши жой эгаллашни ва ўз имкониятларини ижодий тарзда амалга оширишни истади. Аммо, айни пайтда бирон-бир маданият ўз ҳолича бу мақсадга эриша олмайди. Тажриба ҳар қандай маданият бошқа маданиятлар билан мулоқотда бўлиб, биргаликда ҳаракат қилиб, ўзаро бир-бирини бойитганидагина яхши ривожланиши ҳамда умуминсоний жаҳон маданияти, деб аталмиш хазинага ўз ҳиссасини қўшиши мумкинлигини кўрсатиб турибди.

Маҳаллий маданиятлар 20-асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган оммавий маданият тегирмонига тушиб қолгани сабабли, ҳозирги замон тарихи ўлчовларига нисбатан бу жараён янада мураккаблашиб бормоқда ҳамда турли-туман қувғин ва “пайванд”лашиш ҳолатларига маҳқум этилмоқда. Мен оммавий маданият асл қадриятларга бегона, улардан жуда йироқ демоқчи эмасман. Аксинча, бу ўринда бошқа мезонларни қўллаш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Оммавий маданият бозор ҳамда маданиятнинг янги “технология”лари мажмуи, замонавий коммуникациялар маҳсули бўлиб, у, айниқса ўзининг Ғарбий шаклида, биз истаимизми-йўқми — бутун дунё миқёсида инсониятнинг маънавий оламига таъсир ўтказувчи қудратли кучга эга. Мен бугунги кунда оммавий маданиятни ҳатто ҳозирги замоннинг “шаман”чилиги, электрон-лазер экстрасенсининг сеҳрлар руҳи, деб атаган бўлардим. Шу нарса ҳайратланарлики, мажусий — тил шаманчилиги 20-асрда гўё қайта тирилиб, бир пайтнинг ўзида ўн

минглаб, телевидение орқали эса, юз миллионлаб кишиларни оммавий маданият атрофида жипслаши ҳамда барчани унда иштирок эттириш имкониятига эга бўлган бир пайтда ўз ўрни, ўз ҳақиқатини топди. Табиийки, сеҳргарлик, кишининг ичида ётган ниятларини юзага чиқарадиган маросим шаманчилиги билан бир зумда пул уммонини барпо қила оладиган электрон шаманчилик ўртасида фарқ бор. Мисол учун, Майкл Жексонни 20-асрнинг энг даҳо шамани деб аташ мумкин! Кибернетика кириб келгунига қадар бунақаси бўлмаган ҳамда бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Санъат эса, бутунлай бошқа — танлаб олинадиган, алоҳида-алоҳида, “қўлда ясаладиган” нарса. Шунинг учун ҳам ҳозирда чуқур фалсафий ва бадий идрок билан йўғрилган, алоҳида шахсларга мўлжалланган санъат ожиз бўлиб, оломон оёғи остига тушиб қолди... Баъзи кишилар: ушбу ҳолатни қуриб баттар бўлсин. Мана биз дарвозага тўпни зарб билан тепсак бас, бутун стадион ўрнидан туриб қичқиради, ҳамма жазавога тушади, қойиллатиш мана бундай бўлади, дейиш мумкин.

Лекин, бу — вазиятдан чиқиб кетиш йўли эмас...

Ҳатто уддабурро “Ҳолливуд” 20-аср бозор экранининг “ўз-ўзини монополиялаштирувчи” кучи сифатида бутун дунёни, жаҳоннинг ҳамма қисмини “Ҳолливудлаштир”ганида ҳам боқимандаларча лаззат билан келишиб бўлмайди. Уша бозорнинг ўзидаги савдода “ўз нонини топиб ейиш”нинг қўшимча, шериклик йўллари қидириш лозим.

Ҳа, оммавий маданият — бозор “лоббист”и. Унинг кучи ҳам, у тугдираётган ҳагар ҳам ана шунда. Оммавий маданият қаршисида миллий маданиятлар ўзига хослигини йўқотмаслик учун ўзини ҳимоя қилиш, сақлаб қолиш ҳуқуқига эга. Бироқ, айни пайтда, маҳаллий маданиятлар омон қолиш учун, либерализм даврининг бостириб келаётган оммавий маданияти билан тил топишиб, муро-саи мадора ҳамда ўзаро бир-бирини тўлдириш йўллари қидиришга тўғри келади. Эҳтимол, бу ҳолатни янги тарихий имконият, демократизм эрасида анъаналар ва модернизмнинг қўшилиб, уйғунлашуви сифатида идрок этмоқ керакдир. Шу маънода ҳозирги Ўзбекистонда энг қизиқарли жараён кузатишмоқда. “Ялла” ансамбли бунга мисол бўла олади.

Миллий маданиятлар хусусидаги бу мушоҳадалар Иссиққўл Форумида яна бир фавқулудда долзарб шаклда намоён бўлди. Шунингдек, ушбу форумда диний омил тилга олинди. Гап ҳозирги замон тизими шаклланишидан анча олдин ўзининг юксак чўққисини эгаллаган динлар тўғрисида эмас, балки бугунги кунда миллатчилик билан бирлашиб кетиб, ҳалокатли этник — сиёсий хусусиятга эга бўлган ўта мураккаб чатишмани вужудга келтиргани ҳақида бормоқда.

Бунга мисоллар жуда кўп — Тожикистондан тортиб Жазоиргача, Босниядан тортиб Ирландиягача, Афғонистондан тортиб Яқин Шарққача — уларни истаганча топиш мумкин.

Бошқача айтганда, дин бизнинг гуноҳга ботган моҳиятимиздан юксакликка кўтарила олмай туриб — гуноҳсиз сиёсий мафкура бўлмайди — сиёсатга аралашса, бундай иттифоқ оқибатларидан қўрқиш керак. Менинг шахсий фикрим шундайки, дин бевосита ким биландир ёки нима биландир курашишга даъват этмаслиги лозим. Диннинг душмани бўлмаслиги, яъни у ўзининг тарафдорлари томонида туриб сиёсий кураш олиб борадиган душмандан холи бўлиши, аҳолининг бир қисми бошқасига қарши курашадиган қуролга айланмаслиги керак.

Кимлар учундир баҳсли туюлса ҳам, бу гаплар — шу пайтгача маълум бўлган ҳақиқат. Барибир, замонавий динларга шу маънода инсоний эҳтирослардан юқори тура олиш ҳамда юксак ахлоқ, маънавият, инсонга муҳаббат Худога муҳаббат орқали туғилишини англаш ҳақиқати етишмаяпти. Чунки, Худони суйиш, Унга сифиниш, У яратган, гарчи ҳали мукамалликдан жуда йироқ бўлсада, инсон қавмини суйиш демакдир. Бироқ дин билан маданиятга инсониятни йиқилишлар, қулашлар, парвозлар, даврлар ренессанси орқали, гуноҳ ва тавба-тазаррулар орқали камолот чўққиси сари элтадиган қудратли маънавий вазифа юклатилган... Бу ўлчовда инсон руҳиятини фазога қиёсласа бўлади...

III

Аммо, ҳар қайсимизга вақт қатъий ўлчаб берилган. Париждаги машҳур Эйфел минорасининг қарийб энг юқори нуқтасида Сена соҳилининг ҳамма томонидан кўринадиган, 2000 йил, 21-аср, Учинчи минг йиллик сари яқинлашиб бораётган, ҳар кеча-кундузимизни ўлчаб турадиган, ёрқин порлаб турган улкан электрон табло ўрнатилган.

Бугун, айтайлик, 707 рақами порлаб турибди. Эртага 706, кейин 705 рақами ёнади, кейин эса, насиб қилган кишилар янги асргача қолган кунларни бармоқ билан санайдиган пайт келади. Мана, дейлик, 5 кун қолди, 4, 3, 2 кун... кейин охириги бармоқ букилади...

Ҳозирча эса, Эйфел минораси қошида ҳаёт ўз маромида давом этяпти. Атроф одамга тўла. Сена соҳили бўйлаб ҳамда кўприклар устидан машиналар оқими оқиб турибди. Уларда қаёққадир, нима учундир шошаётган кишиларнинг ҳеч қандай суперкомпьютер файлларига сигмайдиган фикр ва туйғуларини жам. Орада парижликлар ва Эйфел минораси зиёратчилари майдон-хлебонларни, яқин атрофдаги кўчаларни тўлдиради. Уларнинг барчаси ҳозир шу ерда бўлиш истаги билан нафас олади. Бу манзаранинг устидаги электрон таблода порлаб турган ёзувлар бизни 2000 йилга яқинлаштираётган навбатдаги рақамларни намойиш қилади... Эртага яна бир кун алмашади...

Хўш, бизга нима керак ўзи, биз нимани кутяпмиз, нега бу сана ҳаммамизнинг ҳаёлимизни банд этган? 21-асрнинг келишини кутяпмиз. Биз кутяпмизми, ёки кечирасизлар-у, янги аср бизни кутяптими? Шундай таассурот уйғонадики, гўё олдинда нимадир бор, келажакда бизни кимлардир ёки нималардир кутяпти, эҳтимол, ўзга сайёраликлар кутаётгандир... Биз эса, бу учрашувни бетоқат бўлиб кугамиз, унга бугун қалб ва вужудимиз билан тайёрланамиз. Шунинг учун ҳам ўтган ҳаётнинг трансмиллий якунини чиқарамиз, таҳлил қиламиз, умумлаштирамиз, тахмин қиламиз, гарчи ҳар доим ҳам мукаммал бўлмасамиз-да, тарихларимиз каталогини тузамиз, янги аср эшиги очилган пайтда унга ўзимизни муносиб тарзда кўрсатиш учун тахминлар, фаразлар, ҳаёллар уммонига фарқ бўламиз. Ниятимиз битта: салом алайкум, мана, биз келдик! Ўзлари ким бўладилар? Биз эса!..

Ниҳоятда гўзал хомхаёл! Ўзимизнинг устимиздан сал-пал кулиб оламиз. Чунки олдинда ҳеч нарса йўқ. Жисмоний вақтнинг қарама-қарши ҳаракатидан бўлак ҳеч нарса, ҳеч ким йўқ. Бу ҳаракат ҳам, Худога шукрки, бизга мутлақо боғлиқ эмас. Бироқ, бизни олдинда жиддий ҳолда кутиб турганлар бор, улар бизга кучогини очиб турибди. Улар — бизнинг ўзимиз! Бугун қандай бўлсак, эртага қандай бўла олсак, худди шу кишилар кутиб турибди. 21-аср дегани мана шу бўлади. Тарихни ҳамда жамоат ва давлат тизимлари сингари цивилизацияларни, меҳнат унумдорлиги ва технологияни мукаммаллаштириш даражасини, илмфан ва бошқа соҳалар даражасини белгилайдиган объектив омиллардан бироз чалғийдиган бўлсак, янги аср қиёфаси сиз билан бизнинг, яъни, тақвимнинг янги саҳифаларини очиб, янги авлодларни етаклайдиганлар қиёфасида намоён бўлиб бўлган.

Ҳозирча эса, Эйфел минорасидаги таблога қараб туриб, XXI асрда қандай ҳолатда бўлишимиз мумкинлигини, нималарни асл ҳолида тарихнинг янги муддатига олиб киришимизни тахмин қилиб кўрайлик. Ютуқларимизними ё жиноятларимизни, дунёни билишга интилишимизними ё афсус-надоматимизними, урушларимизними ёки сулҳларимизними, санъаткорлигимизними ё иқтидорсизлигимизними, ҳақиқатимизними ё ёлғонимизними, динимизними ё бидъатимизними, муҳаббатимизними ё нафратимизними, рақобатимиз, ҳавас ё ҳасадимизними... хуллас, умримиз давомида яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва жаҳолатнинг қайси кўринишларини олиб юрган бўлсак, буларнинг барчасини олиб ўтамизми? 21-асрда ҳам бизни шулар кутиб турибдими?.. Бошқа йўли ҳам йўқ.

Фол очиб ўтиришнинг ҳожати борми ўзи? Илдиздан қандай ўсиб чиқиб, қандай ўссак — шу бўлади-да. Бу гап ҳар биримиз, ер юзидаги барча инсонларга тааллуқлидир. Умуман, жуда нозик гап, албатта...

Бироқ, орада янги замонда биз жуда ўзгариб кетамизми, деган савол ҳам туғилади. Яхши томонга қараб қанча, ёмон томонга қараб қанча ўзгарамиз? Янгича одам бўламизми? Юксакларга кўтариламизми? Фаришталарга ўхшаб учиб юрамизми? Худога яқинлашиб, унинг олдида бош эгамизми? Унинг инсонни, демакким, бутун оламни мукамал қилиш борасидаги саяёҳ-ҳаракатига қўшиламмизми ёки Иблиснинг дискотекаларида жазавали рақсга тушганча, асрлар ва даврларни бир-бири билан боғлаб турган анъаналар ипини босиб, эзиб, янчиб, узамизми?.. Нима учун шундай ўзи — Иблис бўлмаса Худо бўлмасмиди! У Худога нима учун керак ўзи?! У Иблисни узоқ-узоқларга қувиб юборса-ку, бизга анча енгил бўларди. Ҳозир эса ҳамма нарса аралаш-қуралаш... Нима тўғри-ю, нима нотўғри эканини ким айтиб бера олади?

Шу тахлитда мулоҳаза юритганда, барибир, беихтиёр равишда хавотир ва тахминлар билан кутаётганимиз 21-асрда биз ўзимизнинг олдимизда қай ҳолда насиб қиладиган кишилар учун оддий савол эмас. Янги асрда яшашдан бена-сиб кишилар ҳам бу саволга бефарқ қарай олмайди. Чунки ҳар бир киши ўз идроки ва тасаввурига эга. Мисол учун, илмий футурологиянинг, мамлакатларда либерал цивилизациянинг янада юксакликка кўтарилиши ҳақида башорат қилувчи тахмин ва дастурлари амалга ошса қандай яхши бўларди. Бу ҳол жамиятларда иқтисодий ва ижтимоий бутунликка олиб келарди. Жаҳоннинг ҳозирги ҳолати бунга кафолат бўла олади.

Аммо, шу билан бирга, менинг ўзим хавфсирайдиган нарсалар ҳам бор. Бу ерларда Европа бўйича ўтказиладиган конференцияларда айрим китобхонлар мендан нега бунча бадбинсиз, деб сўрайди, мени оламни фожиавий тарзда ид-рок этадиган киши, деган фикр билдиради. Баҳслашиб ўтирмайман, эҳтимол, шундай бўлиб туғилгандирман.

Хуллас, мени ташвишга солаётган нарса собиқ жонажон шўролар ҳудудидаги инсон ҳаётининг омонатлиги, маккорлиги, пулнинг ниҳоятда қудратли экани, ҳеч қандай иблис, ҳеч қандай мафкура пулга тенг кела олмаслигидир. Жаҳон инқилобига даъво қилган социализм ҳам пулни енгилга уриниб кўрди, аммо акси бўлиб чиқди. Ҳа, биламан, кишилик жамиятининг ўз-ўзини қайта ташкил этиши бир кун ҳам, бир соат ҳам пулсиз бўлмайди.

Энди тарихга савол пайдо бўлади. Биз янги асрда (авлодлар учун жумбоқ) пулнинг таъсири ва кучини ҳаётнинг очикдан-очик беғараз, идеалистик устуворликларига қарата оламизми, капиталнинг мана шунга хизмат қилишининг шакли ва усулларини қидириб топиб, жорий эта оламизми, ёки кема илгаригидай қийшайиб бораверади-ю, жонли руҳ жаҳон кадриятларининг мавҳум эгаси бўлган ўша енгилмас кучнинг қули бўлиб қолаверадими? Мен, ҳалиям пулнинг илм-фан, адабиёт ва санъат сингари ҳозир бозорларда ҳатто мини юбкасиз санқиб юрган, хору зор соҳалар борасида тутган ўрни ва улар устидан ҳукмронлиги, телевидение билан жўрликда оламшумул супербизнес қучоғига улоқтирилган кино санъати ҳақида гапираётганим йўқ. Гап ҳозирча бу ҳақда эмас. Вақти-соати келиб, ҳамма нарса ўз ўрнига тушади, маданият омон қолади, жонланади деб фикр билдирувчилар ҳам бор. Худо насиб этсин ишқилиб!

Бошқа ҳаётий уфқлар коррупция, мафия, талончилик ва безорилик, зўравонлик ва қонун бузилишлари алангаси остида қолиб, натижада бечора, ҳимоясиз, мажруҳ демократия оёқ ости бўлиб турганида, буларнинг барчаси гоҳ ҳали оёққа туриб олмаган жамият албатта бошидан кечирishi лозим бўлган болалик касали, деб талқин этилаётганда маданият ҳақида гапириш ўринли бўлармикан... Буни ҳам алам ва надомат билан англаган ҳолда, бу кулфатдан ҳам эсон-омон ўтамиз, деб умид қилиш мумкин.

Бироқ мени ларзага соладиган, ўзим билан ҳам ҳеч бир келишув йўлини тополмайдиган нарса — ҳозирги пайтда мисли кўрилмаган уятсизлик ва безбетлик, аини пайтда ўта уддабурролик ва ишбилармонлик билан ҳамда “мақдональдча” кенг йўлга қўйилган реклама орқали гуллаб-яшнаётган қурол савдоси бизнесидир. Бугунги кунда бу фавқулодда сердаромад иш билан шуғулланаётган довруқли корпорациялар мавжуд бўлиб, улар қуруқликда ҳам, денгизда ҳам, ҳавода ҳам ва албатта, “жаҳаннам”да ҳам бемалол ҳаракат қилмоқда... (Кечирасизлар, гап яна пулга келиб тақалди...)

Биламан — жаҳон қурол бозорида рақобат мавжуд, биламан — мисли кўрилмаган даражада улкан битимлар тузилади. Демак, бошқа ҳамма нарса, “бутун дунёда тинчлик бўлсин” сингари майда-чуйдалар четга улоқтирилади. Биламан, биз барчамиз, бутун инсон зоти “Уруш худоси” кўлида гаровдамиз. У эса, инсон зоти яралганидан бери мавжуд... Ҳозир ҳам унинг кўнглига қараган ҳолда узлуксиз қуролланиш ва бир-бирини қуроллантириш давом этмоқда. Биз барчамиз қармоқдамиз. Биров қурол сотади, бошқа биров сотиб олади, ҳамма қуролланади ҳамда бу офатни тарқатишни давом эттириш учун пул беради.

Шу тариқа оламшумул тутуриқсизлик бошланади — ёки биз унга, уруш худосига қонли қурбонлар келтирган ҳолда (сабабсиз уруш бўлмайди, ҳар қандай урушга миллионлаб сабаб ва баҳона топилади) у билан бирга бўламиз ёки ундан жудо бўламиз, Демак, қуролсиз қоламиз — қуролсиз қолиш эса, қўлсиз қолишдай гап. Бу дунёда яшашни билмаганимиз учун шўримиз қуриб, чириб кетишга маҳкуммиз. Агар мабодо урушлар бўлмай қолса, уларнинг ўрнини нима билан босиш ҳақида ўйлаб кўрганмизми? Буни ҳеч ким билмайди. Шунинг учун ҳам қурол нондан азиз ҳисобланади. Фожиали ҳол, ҳақиқатан ҳам фожиали, чорасиз ҳол...

Лекин, мана шу асримизда, яқин-яқинлардагина ҳам бошқача эди-ку. Саҳнадан тушиб кетган урушдан кейинги ва қайта қуриш йиллари даври жаҳон тарихи, 20-аср солномасига бирон-бир буюк ва ноёб нарса олиб кирган бўлса, у ҳам инсон руҳининг ажойиб шиддати, асрлар бўйи енгилмас бўлиб келган урушларнинг муқаррарлиги ва зарурати ҳақидаги бемаъни тушунчага барҳам берган дунё бўйлаб тинчлик учун қилинган ҳаракат эди. Жуда кўп нарсалар кутқариб қолинди. Аммо, хотирамиз заиф. Ҳозирги кунда бу ҳаракат инсоният тепасидан ёниб ўтиб, ақл-идрок зафарини ёритган афсонага айланган. Ҳозир “қуролланишга қарши кураш” таъбирининг ўзи сиёсатчиларнинг ҳам, тинчлик учун собиқ курашчиларнинг ҳам истеъмолидан чиқиб кетган. Бу таъбирни узоқдан, тез айланиб ўтамиз, чунки турли-туман қуролимиз қанча кўп бўлса — шунча яхши. Майли, атом қуроли бўлмаса ҳам... Гарчи, бунга ҳам унчалик ишониб бўлмайди. Чунки, “Чўнтагининг бир бурчаги”да атом қуролини олиб юришни истовчилар ҳам талайгина. Хуллас, ҳозир қурол жаранги пул жарангидай бўлиб қолган. Униси ҳам, буниси ҳам бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Қанча кўп қурол сотилса, шунча кўп ишлаб ҳам чиқарилаверади.

Шундай қилиб, жаҳонда қурол савдоси тобора авж олиб бормоқда, безбетлик билан жуда кўп нарсаларни сиқиб чиқармоқда... Заҳарханда билан кулмоқда, тантана қилмоқда, яқиндаги аср мораторийси учун қасос олмақда...

Муаммонинг ечимсизлиги, инсоният ҳозирча қурол ишлаб чиқаришга мажбурлиги, бу иш билан шуғулланаётган қатламлар меҳнатни ҳам, куч-қувватни ҳам, маблағни ҳам бекорга, мутлақо фойдасиз ишга сарф қилиб бўлса-да, шунинг ҳисобига яшаши тушунарли, албатта.

Биз яна ўз қозғимиз атрофига жам бўлдик. Фарбда ҳам, Шарқда ҳам зиёлилар оғзига талқон солиб олган. Миллий манфаатлар эмиш. Миллий манфаатни ҳар ким ўз билганича, кўлидан келганича талқин қилади. “Миллий манфаатлар” барча нарсдан юқори, муҳим муаммо бўлиб қолди. Бу — бутун инсоният тақдиридаги энг йирик қарама-қаршилиқдир. Давра бошига тушган кулфат. Бироқ, ҳар ким алоҳида ҳолда ўзича ҳақ, бирон нарса бўлса, қуролим бор дейди, уруш қилишни ўйлайди... Биз — бошимизга тушган барча кулфатларга ўзимиз сабабчи бўлган, ўз илоҳларимиз гапига кириб, улардан жабр кўрадиган, урушларда ҳалок бўлиб, яна уруш қиладиган гуноҳкор бандалар ана шундай яратилганмиз. Қурол тўплаганимиз тўплаган. Шундай имконият бор экан, пул топ, ҳамёнга ур, бойлик чўққисини забт эт, ақлдан озганча тантана қил! Демократия ҳаммасига чидайди, эрк ҳамма нарсанинг кўлини ечиб юборади. Яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам...

Буюк динлар таъкидлаганидек, Худо ҳақиқатан ҳам инсонни ўзига ўхшаб яратган бўлса, Унга ҳам унчалик ҳавас қилиб бўлмайди. Қандайдир яхшироқ, ҳар ҳолда мантиқлироқ нарсани яратса бўларди... Лекин, энди бориға барака...

Кечирасизлар, мен мана шундай бадбинман. Китобхонлар бежиз танбеҳ беришгани йўқ...

Эҳтимол, менинг, шунча йил умр кўрган кишининг янги тарих, 2000 йил ҳамда бўлажак фарзандларимизнинг сирини ўзида беркитган кейинги йилларнинг тезлик билан яқинлашиб келаётганидан дарак берувчи Эйфел минорасидаги таблога қараб туриб, изтироб чекишим унчалик тўғри эмасдир. Чунки менга мансуб авлоднинг авжга чиққан пайти анча орқада қолиб кетди. Биз яқиндагина, бироқ, бунга ҳам анча бўлиб қолди, бутун дунёда тинчлик учун курашган эдик. Ҳозирги кудрат эгаларидан айримларига бу кулгили бўлиб ҳам туюлар. Майли, кулганлар кулаверсин. Лекин, тоталитаризмни биз енганмиз, демократияга биз йўл очганмиз. Шунинг учун ҳам гоҳида ёш авлодлар ўз даврини ижодий маънода қандай қилиб ва қай тарзда янгилар экан, деб ўйга толиб қолади киши.

Сафарга чиқиш они яқинлашмоқда... Тарих бунга тайёр турибди... Олисдан янги минг йилликнинг қўнғироғи эшитилапти... Сиз ҳам эшитяпсизми?

Шермурод СУБҲОН таржимаси

Адибнинг германиялик мухлислари

Адабиётшунос Шавкат Каримовнинг

Олмон ношири ва таржимони Фридрих Хитцер билан суҳбати

Давримизнинг атоқли ва ардоқли адиби Чингиз Айтматов билан ўн йилдан буён бақамти ижодий ҳамкорлик қилиб келаётган немис таржимони Фридрих Хитцер яқинда Тошкентга меҳмон бўлиб келди. У бир қанча олий ўқув юртларида бўлиб, адабий суҳбатлар ўтказди.

Фурсатдан фойдаланиб, биз жаноб Хитцердан Чингиз Айтматов ижодига хос фазилатлар ҳақида, немис ўқувчиларининг бу ёзувчи асарларига муносабати бора-сида сўзлаб беришни илтимос қилдик.

Ф. Хитцер: — Даставвал, сўзимнинг муқаддимасини ўзбеклардаги энг қутлуғ калом “Ассалому алайкум” билан бошлашга ижозат бергайсиз. Очигини айтганда, мен Чингиз асарларини рус тили орқали таржима қиламан. Гарчи рус тили мен учун она тили бўлмаса-да, у Ўрта Осиё ва Германия маданиятлари аро бир-биримизни англашимиз учун кўприк бўлганлигидан мамнунлигимни изҳор этмоқчиман.

Давримизнинг буюк қиссанависи ўз асарларини фақат қирғиз тилида ижод этганда унинг ижодидан бебаҳра қолишим, немис халқи орасида Ч. Айтматов энг кўп ўқиладиган муаллиф бўлишига ўз улушимни қўшолмаслигим мумкин эди.

Ш. Каримов: — Шу муносабат билан халқлар ўртасидаги маданий алоқаларни кучайтиришда воситачи тилларнинг роли ҳақида мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашсангиз.

Ф. Хитцер: — Бундай воситачи тиллар турли халқлар томонидан яратилган асарлардаги ранг-баранг фазилатларни намоён этишда, дунёнинг турли минтақаларида ижод қилинган маданий бойликларни тарқатишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳозир дунёнинг турли қисмларида фақат ўз тилини қадрлаш тамойили кучайиб бораётганлиги кузатилмоқда. Шунинг учун ҳам бу ҳақда фикр алмашиш ниҳоятда муҳимдир. Шундай кетаверса, жуда тез фурсатда халқлар бир-бирларидан узилиб қолишлари мумкин. Худди инжилда қайд этилган Бобил минораси қурилиши ривоятидаги ҳолатга тушиб қолиш, яъни ҳамма бирданига бир-бирини тушунмаслик асоратига дучор бўлиши ҳеч гап эмас.

Ўз она тилида ижод этувчи муаллиф бўлганим учун бошқа тиллардан таржима қилиш имкониятини юксак қадрлайман.

Таржима жараёнида она тилим имкониятлари чексизлигини теран англаб бораман. Шу асосда мунтазам равишда бошқа тиллар ҳақидаги билимларимни кенгайтираман. Бу эса қўнғлимдаги ҳиссиёт ва фикрларимни қулайроқ, лўнда ва аниқроқ

ифодалаш имконини беради. Мен ўзимча нотаниш тилнинг моҳиятига кириб бориш учун, она тилим кенгликларини чуқурроқ ўзлаштиришга интиламан. Тиним билмай икки қирғоқ ўртасидаги тўлқинлар оғушида бўламан. Ака-ука Гриммлар немис тилининг буюк билимдонлари саналади. Улар ҳамкорликда немис халқ эртакларини тўплаганлар. “Таржима қилиш одамлар тўла кемани ўзга соҳилга йўллаш демакдир. Ўзини елканлар измига бериб, бошқа соҳилга сафар тадоригини кўрган киши янги заминга қадам қўйиши, янги ҳаво билан нафас олиши даркор”, — дейди Якоб Гримм.

Немис олими айтган восита орқали мен Ўрта Осиё соҳилларига қадам ранжида қилдим ва кўҳна маданият заминида туриш шарафига муяссар бўлдим; тоғлар-у, чўллар, боғлар — водийлар ҳавосидан тўйиб нафас олаётган. Немисча таржималар орқали бу ҳудуд менга анча таниш. Аммо Буюк Гёте: “Шоирни тушунмоқчи бўлсанг, унинг ватанига сафар қил”, — деб бежиз айтмаган. Мен Европа, хусусан немис тилли мамлакатлар газета ва журналларида баён этилган таассуротларни такрорлаш фикридан йироқман.

Ш. Каримов: — Мунаққидлар, адабиётшунослар, китобхонларнинг Чингиз Айтматов ижоди хусусидаги мулоҳазаларидан бир қадар танишмиз. Сиз Европа адабиётлари руҳида тарбияланган минглаб китобхонларнинг адиб билан жонли мулоқотлари, учрашувларига гувоҳсиз. Ана шу учрашувлардан олган таассуротларингиз билан ўртоқлашсангиз.

Ф. Хитцер: — Чиндан ҳам Айтматов иштирок этган китобхонлар Конференцияларининг ўзи мароқли бир ҳикоядир. Уларнинг моҳиятини англаган сари адиб ижодидаги ўзига хос ва бетакрор фазилатларни янада теранроқ ҳис қилиш мумкин.

Немис тилида сўзлашадиган ўлкалар, мамлакатлар бўйлаб Айтматов билан биргаликда сафарлар қила бошлаганимизга ҳам яқинда ўн йил бўлади. Чингиз Тўрақулович аввал собиқ Совет Иттифоқининг, кейин Қирғизистоннинг Мухтор Вакили — элчиси сифатида фаолият кўрсатгани ва Европада узоқ муддат яшагани боис, бундай имконият пайдо бўлди. Шуни қайд этишим лозимки, Германияда дипломат Айтматовга нисбатан ёзувчи Айтматовга қизиқиш ва эҳтиёж қиёс қилиб бўлмас даражада баланддир.

Биз, асосан Германия бўйлаб, айти замонда Швейцария ва Австрия кенгликларида саёҳат қилар эканмиз, ҳар бир сафаримиз давомида ўрта ҳисобда еттидан ўнtagача учрашувларда иштирок этдик.

Бизнинг сўнгги сафаримиз 1998 йилнинг мартида бўлиб ўтди. Ҳар бир учрашув янги жойда кечар, қаерга бормайлик бизни ёшу кексалар, аёллар ва эркаклар — китобхон аҳолининг барча қатламлари — минглаб вакиллар кутиб олар эди.

Ш. Каримов: — Бу сафарлар ва учрашувларни ким ташкил этади, уларга кимлар мутасадди бўлади?

Ф. Хитцер: — Ч. Айтматов китобларини мунтазам ва холислик билан чоп этадиган Цюрихдаги “Унионсферлаг” нашриёти сўнгги саёҳатимизга ҳомийлик қилди. Бу дунёга машҳур ва манзур нашриётда Ч. Айтматовнинг янги асари — “Қирғизистондаги болалик” деб аталган хотира китоби менинг таржимамда чоп этилди. Чингиз Тўрақулович иккинчи жаҳон уруши йилларига тўғри келган ўсмирлик йилларининг ёруғ ва зимистон кунлари ҳақидаги хотираларини немисчага ўгиришни менга ишонди. Шакар деб аталмиш овулдан чиққан болакайнинг Жамбулдаги талабалик йиллари, ижодининг илк даврига мансуб “Юзма-юз”, “Жамила”, “Эрта келган турналар”, “Момо ер”, “Биринчи муаллим”, “Альвидо, Гулсари” ва бошқаларнинг яратилиш тарихи бу эсдаликларда ибратли ва қизиқарли тарзда баён этилган. Адиб асарларининг ҳаммаси немисчага таржима қилинган. Ч. Айтматовнинг кейинги асарлари Россия ёки Ўрта Осиёда эълон қилинишидан олдин менинг таржимамда Германияда чоп этилганлигини мамнуният билан қайд этмоқчиман.

Масалан, “Фудзияма яқинидаги учрашув” (япон файласуфи Дайсану Икеда билан мулоқот), “Кассандра тамғаси” романи фикримга далил бўла олади. Буни энг аввало, довруқли адибларнинг асарлари ҳам собиқ Совет Иттифоқи меросхўрлари бўлган давлатларда чоп этиш мушкуллашганлиги билан изоҳлаш ўринлидир.

Чингиз Тўрақулович болалик эсдаликларини менга ишониб топширганлиги ва бу китоб ҳозирча немис тилидагина чоп этилганлигига сабаб, немис ўқувчиларининг Айтматов ижодига бўлган катта эътибори натижаси деб ҳисоблайман.

Ш. Каримов: — Янги китоб тақдимномаси муносабати билан Германияда китобхон — адиб учрашувлари қай гарзда ўтказилиши ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз.

Ф. Хитцер: — Яхшиси, янги таржима қилинган “Қирғизистонда кечган болалик” китоби шарофати билан ўтказилган учрашувлар ҳақида сўзлаб бера қолай. 1998 йил баҳорида турли жойларда — китоб дўконларию, кутубхона-қироатхоналарда, ратушалар ва талабалар клубларида, ибродатхоналар, мактаб, университетларда бўлган учрашувларда қатнашдик. Немис — поляк чегараси яқинида жойлашган ўрта аср обидаси бўлмиш қадимги Бауцен шаҳрининг ибодатхонасида Ч. Айтматовнинг 1200 мухлиси йиғилганига нима дейсиз?

Лейпциг шаҳри ратушасининг қадимий залидаги ўриндиқлар етишмагани туфайли китобхонлар полда ўтиришди, кўпчилиги икки соатлик учрашув мобайнида тикка турди. Гера шаҳри театрининг энг юқори яруслари ҳам учрашув пайтида тўлиб кетди. Маълум бўлишича, Ч. Айтматов билан ўн кунлик учрашувларда беш мингдан зиёд китобхон иштирок этибди. Радио, телевидение, газета ва журналлар вакиллари билан мулоқотлар бу ҳисобга кирмайди. Худди шундай учрашувлар шу йилнинг сентябрида Швейцарияда бўлиб ўтди. Ноябрьда эса Германиянинг шимолӣ ҳудудларида учрашувлар ўтказиш режалаштирилган. Немис тилли ўқувчилар билан мулоқотларимиз 1989 йилдан буён шу аснода давом этиб келади. Худо хоҳласа, 1999 йилда “кўчманчи адабий ҳамкорлигимиз”нинг, Чингиз Тўрақулович таъбири билан айтганда, “бир аравага қўшилган икки тулпор” лигимизнинг ўн йиллигини нишонлаймиз.

Чингиз оға менга тез-тез “Қаерларда бўлмадик?” — деб сўрайдилар. Нима деб жавоб беришим мумкин? Харитани очиб катта, кичик, ўрта шаҳарлар, немис федерал ерларида биз қадам ранжида қилмаган жойлар нисбатан кам қолганлигини эътироф этаман. Гап ҳатто борилган жойлар, ўтказилган учрашувларда ҳам, ўқувчиларнинг юрак ютиб, навбат кутиб дастхат олишларида ҳам эмас. Муҳими, Ч. Айтматов аллақачон немис тилли ўқувчилар қалбига кириб борди ва улар дилида яшамоқда.

Ш. Каримов: — Адиб ижодига бунчалик катта эътиборнинг сабабини қандай изоҳлайсиз?

Ф. Хитцер: — Билишимча, Германиядаги бирорта барҳаёт ёзувчи Чингиз Айтматовчалик барча қишлоқлардаги ўқувчиларнинг узоқ йиллик давомли эътирофи-ю, муҳаббатига сазовор бўлган эмас. Айтматов адабиётни ўзи учун нондек азиз деб билган кишилар ўртасида барқарор ўринга эга. Ижоди турли мамлакатлардаги турли-туман ўқувчиларни қизиқтиришига сабаб асарларининг чуқур халқчилиги ва универсал фалсафийлигидадир. Одамлар учрашувлардан кейин ҳузуримизга келиб, Чингиз Айтматовга ёзган мактубларини, чизган суратлари, гул ёки фото-расмларини ҳадя этадилар. Ўқувчилар миннатдорчилик билдирар эканлар, адиб асарларидан руҳий мадад олганликларини, улар бошларига тушган мусибатларни енгишга кўмаклашганини, турмушдаги чигал муаммоларни ҳал этишга ёрдам берганлигини ҳаяжон билан гапирадилар.

Ш. Каримов: — Германиянинг мураккаб китоб бозори шароитида, яъни баҳор ва кузда — бир йилда икки марта китоб ярмаркалари ўтказилиб, турли-туман китоблар қалашиб ётган шароитда, Ч. Айтматовнинг асарлари сезилмай қолиши мумкинми?

Ф. Хитцер: — Немисча сўзлашладиган худудларда Айтматовнинг бирорта асари чексиз китоб уммонида чўкиб кетмади. У совет замонида тилга тушган ёзувчилар орасида немис китобхонлари томонидан узлуксиз эътиборга сазовор бўлган ягона ижодкордир. Хорижлик муаллифлар орасида Айтматовчалик ардоқланган бирорта бошқа ёзувчини эслолмайман.

Ш. Каримов: — Бойси нима деб ўйлайсиз?

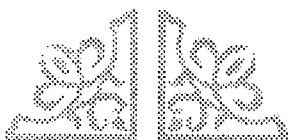
Ф. Хитцер: — Менинг таассуротларим 1985 йилдан кейинги давр билан боғлиқ. Ҳамкорлигимиз “Кунда” романини таржима қилишим ва ўша пайтда пароканда Германиянинг ғарби бўйлаб қилган сафарларимиз билан бошланган. Совет Иттифоқи парчаланиб кетгандан сўнг Айтматов, турли учрашувларда қайд этилганидек, немис китобхонлари учун биринчи даражали муаллиф бўлиб қолди. У 20-асрдаги даҳшатли урушлар туфайли, ҳар икки миллатга мансуб оилалар бошдан кечирган изтироблар муштарақ бўлганлигини кўп таъкидлайди, манфур уруш ҳар икки миллат учун бирдек кулфат келтирганини қайта-қайта уқдиради. Шу ўринда яна шуни ҳам илова қилишни хоҳлар эдимки, Айтматов урушни қаҳрамонлик тар-

зида, адолатнинг адолатсизлик устидан ғалабаси сифатида тасвирлашдан кўра, инсон бошидан кечирган ғам-андух, изтиробларни биринчи планга чиқаришни афзал деб билган. Мен немислар нима учун Ч. Айтматов китобларига бунчалик мухлис эканликлари сирини мукамал очиб беришга даъвогарлик қилолмайман.

Аmmo шу нарса мен учун аёнки, буюк адабиёт доимо ўзида жумбоқлик ва оҳанраболик сифатларини жамулжам этади. Буни на муаллиф, на ўқувчи тўлиқ ва равшан тасаввур эта олади. Мутолаа инсон учун ўта интим ҳодисадир. Китоб билан ҳар сафарги учрашув янгилик келтириши шубҳасиз. “Жамила”дан тортиб “Чингизхоннинг оқ булут”гача Айтматов тасвир этган катта маънодаги севги жаҳонда мавжуд барча ҳукмронликлардан кучлидир. Севишганлар гарчи ташқи кўринишда мағбулиятга учрасалар-да, асосан ғолибдирлар. Мулоқотимизнинг яна бир қирраси ҳақида мулоҳазаларимни айтишга ижозат берсангиз. Ч. Айтматовнинг немисзабон китобхонлари орасида немисча ёзадиган ва ўқийдиган, лекин ўзларини немис деб ҳисобламайдиган австриялик ва швейцарияликлар ҳам кўп. Айтматов қисса ва романлари тоталитар тузумнинг таранг шароитларида инсонларга маънавий суянчиқ вазифасини ўтади. Айтматовнинг барча қаҳрамонлари табиий ва муносиб турмуш тарзига интиладилар.

Айтматов ижоди бизни ҳамisha адолатсизлик ва зўравонликка қарши даъват этади ва бу билан муаллиф халққа зид ҳукмрон тизимларни, улар ўзларини қандай деб атамасинлар ва қай йўсинда мақтамасинлар, барбод этади. Бундан ташқари унинг асарларида катта умуминсоний қадриятлар мавжуд. Айтматов ижодида барча замонлар ва барча ҳудудларда яшаган инсонлар учун хос бўлган яхшилик ва ёмонлик аро зиддият ўзининг янги ифодасини топди. Шу боис Ғарб одамлари Айтматов дунёсини Шарқ кишилари тушунгандек англайдилар. Вақт ўтиши билан шунга қайта ва қайта амин бўлдимки, Айтматов персонажлари, уларнинг фожиавий тақдирлари инсон турмушининг чигал масалалари атрофида бирлашадилар. Айтматовга хос реализм тарихий манбаларни асар тўқимасига сингдириб юбориш билан бир қаторда севги, фожа, инсон ҳаётининг мазмуни ва қадри каби боқий масалаларни доимо диққат марказида тутати.

Ш. Каримов: — Қизиқарли суҳбатингиз учун ташаккур. Турли халқлар маданиятини яқинлаштириш соҳасидаги ижодий ҳамкорлигингизга кўз тегмасин.

Андре МОРУА

Чоршанба учун бинафшалар

Ҳикоялар

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

Мўлгина емакхонани ёритиб турган чироқларнинг пилиги пастлатиб қўйилган — бу йил Лондонда нимқоронғида ўтириб овқатланиш расм бўлган. Эрве Марсена жойини топиб ўтирганда кўрдикки, уни жуда кекса бир хонимнинг — леди Хемптоннинг ёнига ўтқазиптилар. Эрве кекса хоним билан бир столда ўтиришга эътирози йўқ эди. Ёши ўтинқираб қолган хонимлар одатда очиқ кўнгил бўлишади. Ва кўпинча фаройиб воқеаларни гапириб беришади. Кўзларида порлаб турган истеҳзо ёлқинларига қараганда эса, леди Хемптон ҳазил-мутойибага мойил аёлга ўхшаб кўринади.

— Қайси тилда сўзлашмоқни маъқул кўрасиз, жаноб Марсена? Французчами ё инглиз тилидами?

— Йўқ демасангиз, леди Хемптон, мен француз тилини афзал кўрадим.

— Лекин ёзганда инглиз мавзуларида ёзасиз-ку! “Жозеф Чемберленнинг ҳаёти” деган китобингизни ўқиганман. Уни ўқиб анча кўнглим ёзишди. Негаки, мен бу одамларнинг ҳаммасини танир эдим. Ҳозир нима устида ишляяпсиз?

Русчадан
Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Андре Моруа (1885—1967) — француз адиби ва адабиётшуноси, Француз академиясининг аъзоси. У мунаққид ва адабиётшунос сифатида жаҳон адабиётида янги саҳифа очган, адабий портрет жанрини мукаммаллаштирган, биографик роман жанрига асос солган. Унинг “Александр Флемингнинг ҳаёти” (1959), “Дизраэлнинг ҳаёти” (1927), “Байрон” (1930), “Олимпиа ёки Виктор Гюгонинг ҳаёти” (1954), “Уч Дюма” (1957), “Прометей ёки Бальзакнинг ҳаёти” (1965) каби асарлари ўнлаб тилларга таржима қилинган. Шунингдек, атоқли француз адибаси Жорж Санднинг ҳаётига бағишланган романи ҳам бу жанрнинг дурдона асарларидан. Моруа бу асарларида ва бошқа кўплаб адабий портретларида ёзувчи ижодига янгича ёндошди, унинг ҳаётидаги тафсилотларнигина эмас, унинг руҳият дунёсини ҳам, ундаги қувончли ва гуссали эврилишларни ҳам атрофлича чуқур таҳлил қилади. Моруа булар билан чекланмай, романлар, қиссалар ва ҳикоялар ҳам ёзган. Китобхонлар ўртасида унинг “Муҳаббатнинг эврилиши” (1928) романи, “Оила давраси” (1932) китоби ва кўплаб ҳикоялари машҳур. Улар психологизмининг теранлиги, услубининг тиниқлиги билан ажралиб туради. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган ҳикоялар ўзбек тилида биринчи марта эълон қилинмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

22

Француз йигит чуқур тин олди.

— Мен Байрон ҳақида китоб ёзмоқни орзу қиламан. Лекин унинг тўғрисида жуда кўп ёзилган... Рост, янги материаллар топилипти — Мэри Шеллининг мактублари, графиня Гвиччолининг қоғозлари. Аммо буларнинг бари эълон қилиниб бўлди. Мен бирон-бир номаълум ҳужжатларни топсам дердим, аммо ҳеч нарса тополмапман.

Кампир жилмайди.

— Байроннинг батамом номаълум бир саргузаштини сизга айтиб берсам, нима дейсиз?..

Эрве Марсена тўсатдан чаңгалзорда кийикка рўпара келган овчидай ёки биржада қайси акцияларнинг нархи кўтарилишидан хабар топган гумаштадай бирдан сергакланди.

— Байроннинг мутлақо номаълум саргузашти дейсизми? Ақл бовар қилмайди-ку, леди Хемптон? Ахир, тоғ-тоғ тадқиқотлар ёзилган бўлса...

— Уни “батамом номаълум” деб жиндай маҳобат қилдим, шекилли. Чунки бу саргузаштга алоқадор хонимнинг номи тадқиқотчиларнинг тилига тушиб бўлган. Мен леди Спенсер-Свифтни назарда тутяпман...

Эрвенинг тарвузи кўлтиғидан тушиб, лабларини бужмайтирди.

— Э, э, бунақа демайсизми!.. Ҳа, ҳа, эшитганман. Аммо бу воқеанинг тафсилотларини ҳеч ким аниқ билмайди.

— Азизим Марсена, ахир бунақа воқеаларнинг тафсилотларини, умуман, биронта одам аниқ билиши мумкинми?

— Албатта, леди Хемптон. Кўп ҳолларда ихтиёримизда мактублар, ҳужжатлар бўлади. Рост, баъзан мактубларда ҳам ёлғон гаплар учрайди, айрим гувоҳликларга ҳам ишониб бўлмайди. Лекин тадқиқотчининг танқидий туйғуси бор...

Леди Хемптон суҳбатдошига ўгирилиб, унга қадимий лорнети орқали қаради.

— Агар мен сизга леди Спенсер-Свифтнинг кундалигини берсам, нима дейсиз. Унинг исми Пандора эди. Бу кундалигини Байрон билан мулоқотда бўлиб юрган кезларида ёзган. Пандоранинг ундан олган мактубларини ҳам ихтиёрингизга бераман.

Еш француз йигит мамнуниятдан яйраб кетди.

— Нима дердим, леди Хемптон? Ҳиндуларга ўхшаб, отам ҳам сиз, онам ҳам сиз дердим. Сизнинг шарофатингиз билан китоб ёзилиб қоларди... Сизнинг кўлингизда чиндан ҳам шу ҳужжатлар борми? Шунақа савол берганим учун маъзур тутасиз... Сира ақлим бовар қилмаяпти-да...

— Йўқ, — деб жавоб берди у. — Бу ҳужжатлар менинг кўлимда эмас, лекин уларнинг қаерда эканидан хабарим бор. Улар ҳозирги леди Спенсер-Свифтнинг, яъни менинг пансиондаги дугонам Викториянинг кўлида. Виктория бу ҳужжатларни ҳозирга қадар ҳеч кимга кўрсатгани йўқ.

— Ундоқ бўлса, нега энди менга кўрсатсин?

— Чунки бу тўғрида ундан мен илтимос қиламан... Сиз ҳали бизнинг мамлакатимизни яхши билмайсиз, жаноб Марсена. Бу ерда сиз ҳар қадамда сирлар-у кутилмаган воқеаларга рўпара бўласиз. Шаҳар ташқарисидаги қасрларимизнинг ертўлалари ва чорбоғларида чинакам хазиналар ётибди. Аммо эгалари уларга заррача қизиқмайдилар. Бирорта одам хонавайрон бўлиб, уйи кимошдида сотилган тақдирдагина архивлар ёруғ дунёга чиқади. Агар тутган жойидан кесадиган тадбиркор америкалик Босвеллнинг машҳур қоғозларини топмаганида улар крокет шарлари солинган қутида умрбод қолиб кетган бўларди.

— Уйлайсизки, тутган жойидан кесадиган тадбиркор француз йигитнинг ҳам иши ўнгидан келади? Америкалик Босвеллнинг қоғозларини бир неча минг долларга сотиб олганди. Ҳолбуки, француз йигитда бунақа пул йўқ.

— Виктория Спенсер-Свифт долларга учадиганлардан эмас. У менинг тенгдошим, саксондан ошиб қолган. Ўзининг даромадлари унга бемалол етиб ортади. Сиз унинг кўнглини тополсангиз бас — маъқул бўлсангиз сизга қоғозларини кўрсатади. Ундан ташқари, эрининг катта бувисини китобингизда чиройли қилиб тасвирлайсиз деб умид қилади...

— Лорд Спенсер-Свифт ўтиб кетганми?

— Лорд эмас, баронет... Сэр Александр Спенсер-Свифт уларнинг уруғида шу унвонга сазовор бўлган сўнги шахс эди. Виктория ҳали ҳам ўша — Байрон меҳмон бўлган уйда яшайди... Бу Глостер графлигидаги Елизавета замонларидан қолган жуда бежирим қаср... Бахтингизни синаб, бир ўша жойга бормай-сизми?

— Бажону дил... агар мени таклиф қилсалар...

— Буни мен бўйнимга оламан. Бугуноқ Викторига мактуб ёзаман. У сизни, албатта, таклиф қилади... Агар мактуб кескин оҳангларда ёзилган бўлса, бундан чўчиманг. Виктория қарилгимиз муайян устунлик беради деб ҳисоблайди — хаёлимизга келган гапларни рўйи-рост, очиқчасига айтмасак, қарилгимиз қаёққа боради? Ниманинг ҳам андишасини қилмоқ керак? Зарурати борми?

Бир неча кундан кейин Эрве Марсена ушоққина машинасида Глостер графлигидаги хушманзара кишлоқдан кетиб борарди. Ўтган ёз одатдагидек серёғин бўлди ва бу дарахтлар билан гулларга жуда қўл келди. Энг камсукум хонадонларнинг деразаларида ҳам чаппар уриб турган гулларни кўриш мумкин эди. Маҳаллий олтин ранг тошлардан қурилган иморатлар Шекспир замонасида қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундайлигича турарди. Инглиз манзараларининг нафис гўзалликларини яхши кўрадиган Эрве Виндхерст паркини кўриб қойил қолди. Леди Спенсер-Свифтнинг кўргони шу ерда жойлашган эди. Қингир-қийшиқ йўлни қалин ўт-ўлан босган эди. Майсазорлар ҳафсала билан тарашлаб қўйилган. Уларнинг теварагини бақувват эман дарахтлари ўраб олган. Ровлаб кетган қирққулоқлар ва қирқбўғинлар орасида ҳовуз ялтираб кўринади. Ниҳоят, Эрве қасрга етиб келди ва ёввойи узум билан қопланган дарвоза олдида машинани тўхтатди. Сўнг юраги ўйнаган кўйи қўнғироқ тугмасини босди. Ичкаридан ҳеч қандай жавоб бўлмади. Эрве беш дақиқача кутди. Кейин оҳиста эшикни итариб кўрди. Эшик очиқ экан. Даҳлиз нимқоронғи. Ўриндиқларда шарфлар ва пальтоллар уюлиб ётипти. Даҳлизда ҳеч ким йўқ. Аммо кўшни хонадан ёд олинган маттни гўлдираб айтаётгандай овоз эшитилди. Француз эшик олдида келиб, деворларига катта-катта портретлар осилган чўзинчоқ зални кўрди. Бир гуруҳ сайёҳлар фрак кийган улугсифат эшик оғасининг теварагини қуршаб олишган. Эшик оғасининг фраки остидан тўқ сиёхранг жилети ва йўл-йўл шими кўриниб турипти.

— Мана бу, — дейди эшик оғаси суратни кўрсатиб, — сэр Уильям Спенсер-Свифт (1775—1835). У Ватерлоо ёнидаги жангда иштирок этган ва Веллингтоннинг шахсан дўсти бўлган. Сувратни сэр Томас Лоуренс чизган. У кишининг аёли леди Спенсер-Свифтнинг сурати ҳам сэр Томас Лоуренснинг мўйқаламига мансуб.

Тингловчилар ўртасида пичир-пичир эшитилди.

— Ўша хонимнинг ўзими...

Эшик оғаси юзига сирли тус бериб, сезилар-сезилмас бош ирғаб қаради. У синполигини қўлдан бермасликка уринаётгани сезилиб турарди.

— Ҳа, — дея илова қилди эшик оғаси шивирлаётгандай паст овозда, — бу ўша хоним. Байроннинг маъшуқаси бўлган. Байрон унга “Пандорага” деган машҳур сонетини бағишлаган.

Иккита турист сонетнинг биринчи мисрасини ёддан айтди. Эшик оғаси синполик билан бош ирғади:

— Худди шундай, — деб тасдиқлади у. — Бу эса сэр Роберт Спенсер-Свифт. Аввалги Спенсер-Свифтнинг ўғли (1808—1872). Портретни сэр Жон Миллес ишлаган.

Кейин тингловчилар томон бир оз эгилиб, сир айтаётгандай оҳангда деди:

— Байрон Виндхерстда меҳмон бўлиб кетгач, тўрт йил ўтгандан сўнг сэр Роберт дунёга келган.

Ёшгина жувон сўради:

— Байрон бу ерга нима учун келган эди?

— У сэр Уильямнинг дўсти эди.

— Э, шунақами? — деди жувон.

Ҳар икки портретни яхшилаб кўриб олмоқ учун Эрве Марсена сайёҳлардан ажралиб қолди. Леди Спенсер-Свифтнинг эри сэр Уильямнинг юзи япалоқроқ, ичавериби шишинқираган, дурустгина шамол еган эди. Унинг юзига қараб сержаҳл ва мутакаббир одам бўлганини тахмин қилиш мумкин эди. Хотинининг нафис хуснида эса улугворлик билан бокиралик мужассам эди. Аммо тикилиброқ қараганда ледининг соф нигоҳидаги яширин ҳисчанликни ҳам, бағри тошлиқдан ҳоли бўлмаган таманнони ҳам илғаб олиш мумкин эди. Сайёҳлар томошани тугатиб, эшик томон йўл олдилар, йигит эса ҳамон хаёлчанлик билан суратларни томоша қилишда давом этмоқда эди.

Эшик оғаси у томонга энгашиб, андиша билан деди:

— Кечирасиз, сэр, билетингиз борми? Сиз бошқалардан кечикиброқ келдингиз... Ҳамма кириш ҳақини тўлаб бўлганди. Шунинг учун изи берсангиз...

— Мен сайёҳ эмасман. Леди Спенсер мени лутфан таклиф қилиб, шу ердан олиб кетишга ундаган. У мени қизиқтирган ҳужжатларни кўрсатишга ваъда берган...

— Афв этасиз, сэр... Бундан чиқадики, леди Хемптон тавсия этган ёш француз сиз экансиз-да? Бир дақиқа, сэр. Мен бу одамларни кузатиб кўяй, шу заҳотиёқ хоним-афандига хабар қиламан... Сизга ажратилган хона мунтазир, сэр. Юкларингиз машинадами?

— Менинг биттагина чемоданим бор.

Сайёҳларнинг келиб туриши леди Спенсер-Свифтни солиқ тўлашдан озод қиларди. Ўз қасрининг эшикларини хорижий туристларга очган кунларда леди Спенсер-Свифтнинг ўзи иккинчи қаватда жойлашган меҳмонхонада истиқомат қиларди. Ёш французни ўша ерга таклиф қилишди. Кекса леди ўзини мағрур тутар, лекин унда мутакаббирлик йўқ эди. Унинг тик қадди-қоматидан гурур ёғилар, лекин муомаласидаги тўғрилиқ уни анча юмшатиб турарди.

— Миннатдорлигимни қандай изҳор қилишимни ҳам билмайман, — деб гап бошлади Эрве Марсена. — Етти ёт бегона одамни қабул қиляпсиз...

— Номаяқул гапни қўйинг, — деди леди. — Нега бегона бўларкансиз? Сиз энг яхши дугонамининг тавсияси билан келдингиз. Китобларингизни ўқиганман. Мен бу воқеани одамларга одоб билан баён қилиб бера оладиган одамни кўпдан бери кутаман. Сиз бу ишга ҳар жиҳатдан тўғри келасиз деб ўйлайман.

— Айтганингиз келсин, миледи. Лекин, сира ҳам омад менга кулиб боққанга ишона олмаяпман. Наҳотки, Байрон ҳаётини тадқиқ этган синчков инглиз олимларидан ҳеч қайсиси қўлингиздаги ҳужжатларни эълон қилган бўлмади?..

— Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ, — деб изоҳ берди леди. — Менин марҳум эрим катта бувисининг кундаликларини биронта тирик жонга кўрсатишга рухсат бермас эди. Бу масалада у эскича қарашларга қаттиқ риоя қиларди.

— Наҳотки, бу қоғозларда тилга олиб бўлмайдиган... гаплар бўлса?

— Билмадим, — деди у. — Мен уларни ўқиган эмасман. Хат жуда ҳам майда — уни ўқийман деб кўздан айрилиш ҳеч гап эмас. Бундан ташқари, йигирма яшар жувон бировга ошиқ бўлиб қолса, кундалигида нималар ёзиши мумкинлигини ҳаммамиз ҳам яхши биламиз.

— Миледи, мен бу қоғозлар ичида Байрон билан эрингизнинг катта бувиси ўртасида... м-м... яқинлик бўлганини исботловчи далилларга дуч келиб қолмайманми? Шундай бўлиб қолган тақдирда ҳам ҳеч нарсани яширмасликка ҳаққим бор деб ҳисоблайвераманми?

Леди французга таажуж билан қаради. Унинг нигоҳида жиндай энсаси қотгани сезилиб турарди.

— Албатта-да! Акс ҳолда сизни таклиф қилмоқнинг нима ҳолати бор эди?

— Жуда олийҳиммат экансиз, леди Спенсер-Смит... Ҳолбуки, кўп оилалар ҳамма нарса аён кўриниб турган бўлса-да, ота-боболарининг номус-орини ўттизинчи бўғингача ҳимоя қилишади.

— Бемаъни гап, — деб тақрорлади кампир. — Сэр Уильям тўнғак эди, ёш хотинининг аҳволини тушунмас эди. Бунинг устига унга хиёнат қилиб, тева-рак-атрофдаги қизлар билан дон олишиб турарди. Леди Спенсер-Свифт лорд

Байронни учратганда, у нафақат улуг шоир эди, балки фариштанинг қиёфасига ва иблиснинг ақлига эга бўлган эркак ҳам эди. Леди жуда зўр одамни танлаган эди. Бунинг учун ким ҳам унга дашном берарди?

Эрве бу мавзунинг ортиқ муҳокама қилишга ҳожат йўқлигини ҳис қилди.

— Мени авф этасиз-у, леди Спенсер-Смит, сиз, ахир, бу кундаликларни ўқимаган бўлсангиз, Байроннинг Виндхерстда фақат уй этасининг дўсти сифатидагина меҳмон бўлиб кетганини қаёқдан биласиз?

— Оилавий ривоятимизда шундай дейилади, — деб қатъий жавоб берди у. — Менинг эрим буни ўзининг отасидан эшитган, у ҳам отасидан эшитган. Бунга сиз ўзингиз ишонч ҳосил қилишингиз мумкин, чунки, яна қайтариб айтман, ҳужжатлар сизнинг ихтиёрингизда, ҳозир мен сизга уларни кўрсатаман. Сиз эса қаерда ишламоқчи эканингизни айтсангиз.

Леди Спенсер-Свифт сервиқор эшик оғасини чақирди.

— Миллер, ертўладаги қизил хонани очиб беринг, у ерга шамлар олиб бering. Темир сандиқнинг калитини менга беринг. Жаноб Марсенани у ерга ўзим кузатиб кўяман.

Марсена тушиб қолган шароит ҳаёлот оламини кўзгамаслиги мумкин эмас эди. Иморатнинг пастки қаватида жойлашган, деворларига қизил мато қопланган ертўлада бошқа хоналардан фарқли ўлароқ электр чироқ йўқ эди. Шамлар шўъласи теварак-атрофга титроқ соялар ташлаб турипти. Деворлардан бирининг тагига каттагина пўлат сандиқ қўйилган. У ўрта асрлар сандиғига ўхшаб безалган. Унинг рўпарасида кенггина диван турипти. Кекса леди французнинг қўлига таяниб, виқор билан ертўлага тушди, калитларни қўлига олиб, қулфнинг учта тешигига солди-да, тезгина буради. Шундан кейин сандиқнинг залварли эшикларини Миллер очди.

Марсенанинг кўзларига кумуш қошиқ ва санчқилар ялтираб кўринди. Унинг нигоҳидан чармдан ишланган алақандай филофлар липиллаб ўтди, аммо бека қўлларини муқоваси опшоқ саҳтиён теридан ишланган қалин альбомга узатди.

— Мана, Пандоранинг кундалиги, — деди у. — Мана булар мактублар. Уларни Пандора ўз қўли билан манави пуштиранг тасмаларга ўраб боғлаб қўйган.

Леди Спенсер-Свифт ертўлага кўз югуртириб чиқди.

— Шошманг-чи... Сизни қаерга ўтқазсак экан? Манави катта эман столининг ёнида ўтирсангиз сизга қулай бўлармикин? Лаббай? Майли, бўлмаса. Жуда яхши... Миллер, жаноб Марсенанинг ўнг ва сўл томонига иккита шамдон қўйиб беринг... Энди сандиқни қулфланг. Биз кетайлик. Меҳмонимиз бемалол ишласин.

— Ярим кечадан ҳам кечроқ қолиб ишласам майлими, миледи? Вақтим унчалик кўп эмас, шунинг учун ҳамма нарсани ўқиб улгурсам дегандим.

— Муҳтарам жаноб Марсена, — деди леди. — Шошилиш яхшиликка олиб келмайди, лекин, майли, билганингизни қилинг. Тушлигингизни шу ерга олиб келишади. Бошқа ҳеч ким сизга халақит бермайди. Эрталаб нонуштани сизнинг хонангизга олиб келишади. Сўнгра яна ишлайверишингиз мумкин. Биз сиз билан кундузи соат бирда тушликда кўришамиз... Шундай қилсак сизга маъқул бўладими?

— Жуда ҳам яхши бўлади-да, леди Спенсер-Свифт. Миннатдорлигимни қай тарзда...

— Қўйинг, керак эмас. Хайрли тун.

Эрве ёлғиз қолди. У портфелидан ўзи ёзар ручкасини олди, қоғоз чиқариб столга ўтирди ва ҳаяжондан юраги ҳаприқиб, саҳтиён альбомни очди. Кампирнинг гапи тўғри эди — хат ҳақиқатан ҳам жуда майда ва ажи-бужи эди. Афтидан, Пандора ёзувларимни ўқиш қийин бўлсин деб атайин шундай қилган кўрилади. Альбом эрининг қўлига тушиб қолиши мумкин эди. Эҳтиёт чораларини кўриб қўйган яхши эди. Аммо Марсена ҳар қанақа ажи-бужи хатларни ўқишда ҳам устаси фаранг бўлиб кетганди. У Пандоранинг жимжималарини ҳам унчалик қийналмай ўқий бошлади. Биринчи сатрларданоқ у ўзини жилмайишдан тўхтата олмади. Баён услубида ёш жувоннинг қўли сезилиб турарди. Пандора қизиққонлигини ёхуд ҳаяжонини ифодалаган сўзларни тез-тез таъкидлаб ту-

рарди. Кундалик 1811 йилда — никоҳдан сўнг бир неча ой ўтгач бошланган эди.

“1811 йил 25 октябрь. Бугун жуда толиқдим, **бетобман**, эгарда ўтиролмаяман. Уильям овга кетди. Нима билан машғул бўлишимни билмайман. Кундалик тута бошлайман. Бу альбомни менга падари бузрукворим совға қилган. Уни юракдан, **жуда-жуда** яхши кўрадим. Уни бир умр йўқотганимга гоятда афсусланаман. Эрим **ҳеч қачон** менинг аҳволимни тушуна олмайди деб кўрқаман. Унинг юрагида ёвузлик йўқ, лекин у аёл кишига юмшоқ муомала, эркалатиш кераклигини билмайди. Билмадим, умуман, бирон вақт менинг тўғримда ўйлармикин? У ўзининг хотинидан кўра сиёсат тўғрисида, отлар ва фермерлар ҳақида кўпроқ гапирди. Тўйимиз ўтгандан бери у ҳали бирон марта ҳам “**севги**” сўзини тилга олмади, шекилли. Йўқ, йўқ, олмади. Яқинда у Бриджитга деди: “**Хотиним мени бирам жонидан яхши кўрадики...**” Мен кўзимни лўқ этказиб туравердим”.

Эрве шикоятларга ва истехзоларга тўла саҳифаларни бирма-бир кўздан ўтказди. Пандора ҳомиладор эди. У ҳеч қандай шодликсиз боланинг туғилишини кутарди. Эри унинг қалбида жиндай бўлса-да илинж уйғота олгани йўқ. Бола шу одам билан Пандорани яна қаттиқроқ боғламоғи керак эди. Жувоннинг жўнгина қайдларида секин-аста сэр Уильямнинг ўта ёқимсиз қиёфаси шакллана бошлади. Ундан аччиқ алам кўрган хотини эрининг худбинлиги, шўхратпарастлиги, дағаллиги намоен бўлган жиндай ҳолларни ҳам гўё гувоҳдай қоғозга битиб кўярди. Бу орада кундалик сатрлари замиридан бошқа бир одамнинг — кўшнилари лорд Петерсоннинг сиймоси борган сари яққолроқ кўрина борди. Сэр Уильям қанчалик жирканч бўлса, Петерсон шунчалик марҳаматли кўринарди.

“1811 йил 26 декабрь. Кеча мавлуд байрамида лорд Петерсон менга жуда **бежирим** кучукча совға қилди. Мен ҳар доимдагидек ёлғиз эдим, лекин лорд Петерсонни қабул қилдим — ахир, у мендан анча улуг-ку! У мен билан адабиёт ва санъат тўғрисида гаплашди, қани энди мен унинг ҳамма ажойиб фикрларини қоғозга тушира олсам! Уни тингласанг, роҳат қиласан. Унинг хотираси жуда ҳам зўр. У менга Вальтер Скотт ва лорд Байроннинг шеърларини ёддан ўқиб берди. Мен уларни эшитиб, ҳаддан зиёд лаззатландим. Билдимки, мен лорд Петерсондай одамнинг хотини бўлганимда жуда катта муваффақиятларга эришган бўлардим. Аммо у қари, бунинг устига мен умрбод бировнинг ҳасмидаман. Эвоҳ! Шўринг курсин, Пандора!”

Бундан кейинги қайдлардан маълум бўладики, Байроннинг “Чайльд Гарольднинг саёҳатлари” достони Пандорага жуда катта таъсир кўрсатган. Пандора бу тўғрида ҳатто эрига ҳам айтган ва эридан бундай жавоб эшитган:

— Байронми? Ҳа, уни яхши танийман. У ҳам менга ўхшаб жаҳонгашта бўлиб юрган кезларда учрашганмиз. Биз Италияда қанчадан-қанча маишатли тунларни бирга ўтказганмиз-у... Қайтганимиздан кейин у мени ўзининг юртига — Ньюстед аббатлигига таклиф қилганди. Бу ерда унинг ихтиёрида бир гуруҳ фаришта қизлар бор. Мен улар ҳақида бири-биридан ўтадиган ғаройиб ҳикоялар айтиб беришим мумкин эди — фақат уларни менинг бокира рафиқамга айтиш гуноҳи азим бўлади-да... Ха-ха-ха-ха!..

Шундан кейин оқ альбомни ўқиётган одамнинг нигоҳи олдида Байронни ўзларининг ҳузурига — Виндхерстга таклиф қилишга эрини мажбур этмоқчи бўлган Пандора бири-биридан маккорроқ баҳоналар тўрини тўқийди. Аввалига эри қаршилиқ қилади.

— Бу ерга келиб нима билан шуғулланади у? — дея такрорларди у. — Бу ерда зерикиб қолади. Оқсоқлиги туфайли узоқ сайрларда менга ҳамроҳлик қилолмайди. Бунинг устига, у овчи эмас...

Хотини ўзиникини маъқуллади:

— Ўзим унинг кўнглини олишга ҳаракат қиламан.

Сэр Уильямнинг ғазаби кўзиди:

— “Ўзим” дейсанми? Бу хотинбознинг кўнглини сен оласанми? Бир камим — хотинимни Байронга ўхшаган одам билан ёлғиз қолишига йўл қўйиш

қолганди. Бу муттаҳамнинг уйимга келиб олиб бойликларимга кўз олайтиришини кўришга сира тоқатим йўқ...

Аммо Лондонда Байроннинг шуҳрати қанча юксакка ўрлагани сари бу қишлоқ заминдори шоир билан дўстлигини айтиб мақтанишни авж олдирди. У бу тўғрида кўни-кўшниларига ҳам оғиз кўпиртириб гапирди. Қизининг туғилиши муносабати билан леди Спенсер-Свифтнинг миясига жуда ажойиб бир фикр келди — чақалоқни чўқинтиришда лорд Байронни вакил ота тарзида иштирок этишга таклиф қилишса қандоқ бўларкин? Кичкина ледининг тарбияси-ю вассийлиги шундай машҳур шоирнинг қўлида бўлса, қандоқ яхши! Сэр Уильям таслим бўлди: “Яхши, мен унга ёзиб юбораман, лекин у ҳеч қачон рози бўлмайди. Бусиз ҳам унинг хотинлар-у шеърлар билан боғлиқ ташвишлари бошидан ошиб ётипти”. Бироқ Байрон рози бўлди. У турфа хилликни яхши кўрарди. Ўзидай бир шоир одамни чақалоққа, яна бунинг устига қиз болага вакил ота қилмоқчи бўлганлари унга ғалати туюлди ва розилик берди.

Эрве Марсена шу қадар ўқишга берилиб кетган эдики, на оч қолганини, на ташналикни, на ҳориганини ҳис қилди. Лекин сервиқор Миллер ёнида тушлик кўтарган хизматкор билан унинг ёнига келди.

— Леди Спенсер-Свифт сизга ўз эҳтиромини изҳор этади ва сизнинг бирор нарсага муҳтожлигингиз йўқми деб сўрайди, сэр?

— Ҳеч нарса керак эмас. Ледига айтилганки, ҳужжатлар шу қадар қизиқарли эканки, мен туни билан ишлашга аҳд қилдим.

Эшик оғасининг нигоҳида бу гапни унча маъқулламагани сезилди.

— Туни билан дейсизми, сэр? Ростданми? Ундай бўлса, сизга яна шам келтириб беришим керак экан.

Эрве олиб келинган овқатдан номигагина тамадди қилгандай бўлди-да, яна альбомни қўлига олди. Байроннинг келиши зўр ҳаяжон билан тасвирланган эди — Пандоранинг ёзуви янада ажи-бужи бўлиб кетипти.

“Бутун эрталаб соат 11 да лорд Б. келди. У нақадар соҳибжамол ва **ранги ўчган**. Афтидан, у бахтсиз бўлса керак. У ўзининг оқсоқлигидан хижолат чекади. Шунинг учун ҳам у қадамлаб юрмайди, балки оқсагини яшириш учун югуриб юради. Бекор қилади. Оқсоқлиги ўзига бирам ярашганки... Қизиқ... Уильям мени огоҳлантирган эди. Гўё лорд Б. аёлларга жуда беандиша муомала қилармиш. Ҳолбуки, у менга икки оғиз ҳам гап айтгани йўқ. Рост, вақти-вақти билан сездирмай менга қараб кўяяпти, ҳатто бир марта кўзгуда унинг менга қараб турганини сезиб қолдим. Аммо гаплашганда у фақат Уильямга ва лорд Петерсонга мурожаат қилади, менга эса ҳеч гапирмайди. **Сабаби нима экан?**”

Туни билан мижжа қоқмай Эрве Марсена Пандора қандай қилиб аста-секин шоирнинг жозибасига асир бўлиб қолганини кузатди. Афтидан, ёш ва тажрибасиз қиз Байроннинг нима сабабдан бунақа нобайронона иш тутганини тушунмаган кўринади. Байрон Виндхерстга ўзини одоб-ахлоқ доирасида тутишга қаттиқ аҳд қилиб келганди, чунки, биринчидан, у бошқа бир жувонга муккасидан ошику беқарор бўлиб қолганди, иккинчидан эса, мезбоннинг хотинини йўлдан уришни номуносиб иш деб ҳисобларди. Бунинг устига Пандора унга шу қадар анойи, гўр ва нозик кўриндики, уни изтироблар уммонига чўктиришни истамади. У ҳис-ҳаяжони ловуллаб турган одам эди ва табиий ҳисчанлиги юзига сурбетликни ниқоб қилиб олганди.

Шу сабаблар ҳаммаси бир бўлиб Байрон Пандора билан севги ҳақида гаплашмади. Лекин аста-аста бўлса-да, машмашанинг тўрлари тўқила бошлади. Сэр Уильям Байронга Ньюстед аббатлигини ва у ерда истиқомат қилувчи гаҳ деса қўлга кўнадиган пари қизларни эслатди. Бир вақтлар улардан бири бу қишлоқи заминдорнинг дидига мос келиб қолганди. Сэр Уильям уни яна бир кўрмоқ истагини билдирди.

— Менга қаранг, Байрон. Мени яна бир бор Ньюстедга таклиф қилсангиз бўлмайдимми? Албатта, хотинсиз...

Байрон унга таъна қилди.

— Уялинг-е! Ахир, яқиндагина уйланган одамсиз-а! Хотинингиз воқиф бўлиб қолиб, бевафолик билан аламини олса нима қиласиз?

Сэр Уильям хоҳолаб кулиб юборди:

— Менинг хотиним-а? Ха-ха-ха! Ахир, у баайни сўфи-ку! Бундан ташқари мени жонидан ортиқ кўради!

Ҳар қадамида ҳушёр тортиб юрган Пандора узоқдан туриб бўлса-да бу гапларни эшитди ва кундалигига ёзиб қўйди. Яна бунинг кетидан ўзининг шарҳини ҳам илова қилди: “Мени жонидан ортиқ кўради!” эмиш. Вой тентак-ей! Наҳотки, қисматимда бутун умр шу тўнғакнинг ёнида яшаш бор бўлса! Нега энди унинг шу қилиғига ўхшаш бир иш қилиб, ундан ўчимни олмай? Шу гапдан кейин шунақа газабим кўзидики, агар шу оқшом лорд Байрон паркда мени кучиб, лабларимдан бўса олса, ҳеч нарса деб қаршилиқ кўрсатмаган бўлардим”.

Вақт ярим кечадан ошиб кетган. Эрве шоша-пиша саҳифа кетидан саҳифаларни қораламоқда. Ним қоронғи ертўлада ёниб тугаётган шамлар шўъласи борган сари хира тортиб борапти. Эрвенинг назарида унинг теварагини жонли соялар ўраб олаётгандай туюлади. Қизил башарали қаср ҳўжайинининг жарангдор “ха-ха-ха”си унинг қулоғига чалингандай бўлди. У леди Пандоранинг нафис чехрасидаги ифодани кузатди — бу чехрада нозик туйғулар тобора кучайиб бормоқда эди. Қоронғи бурчакда эса Байрон тургандай эди. У юзида истехзоли жилмайиш билан бир-бирига сира мос тушмаган эру хотинни кузатиб турарди.

Француз ёниб битган шамларни алмаштирди. Кейин яна ўқишга тутинди. Энди бу бошқа нарсани кузатарди — Пандора ҳарчанд уриниб Байронни хаёлчанлик оғушидан тортиб олмоқчи бўляпти. У топқирлик билан жуда дадил ҳаракат қиляпти. Бу жувонда шунча ғайрат бор деб ўйлаш ҳам қийин эди. Эрининг бефарқлиги унинг жон-жонидан ўтиб кетган кўринади. Пандора унга қасдма-қасдига иш тутди. Ниҳоят, биллиард ўйнаш баҳонасида у шоир билан ёлғиз қолди.

“Бутун оқшом мен унга шундай дедим: “Лорд Байрон, аёл эркакни яхши кўрса, аммо эркак унга қайрилиб ҳам қарамаса, шўрлик аёл нима қилмоғи керак?” У жавоб берди: “Бундоқ қилмоқ керак”. Шундай деди-ю, мени ҳаддан ташқари қаттиқ кучоқлаб олди ва...” Шу ўринда бир сўз ҳафсала билан ўчириб ташланган эди, лекин Эрве кўпда қийналмасдан уни ўқиди: “ўпти”.

Эрве Марсена енгил нафас олди. У омади юришганига ишониб-ишонмасди. “Тушимми, ўнгимми? — деб ўйлади у. — Бизнинг энг ардоқли орзуларимиз фақат тушдагина шунақа тўқислик билан рўёбга чиқади-ку!” У ўрнидан туриб, қўли билан пўлат сандиқни, диванни, деворларни ушлаб кўрди — шу йўл билан бўлаётган воқеаларнинг чинлигига ишонч ҳосил қилмоқчи эди. Шубҳага ўрин йўқ — теварагидаги ҳамма буюмлар чиндан ҳам мавжуд эди, кундалик ҳам ҳақиқий эди. У яна боши билан ўқишга чўмди.

“Мен кўрқиб кетиб, унга дедим: “Лорд Б., мен сизни **севаман**, лекин яқинда фарзанд кўрганман. Бу фарзанд мени отаси билан мустаҳкам боғлаб туради. Мен сизга фақат дўст бўлмоғим мумкин. Бироқ сиз менга жуда кераксиз. Менга ёрдам беринг!” У ҳайрон қоладиган даражада меҳрибон ва раҳмдил одам экан. Шу дақиқадан бошлаб, мен билан ёлғиз қолганида, юрагидаги дардларнинг ҳаммаси аригандай бўлади. Менга шундай туюладики, **мен унинг қалбига малҳам бўляпман**”.

Француз йигит табассумини тўхтата олмайди. У Байронни жуда яхши ўрганган, шунинг учун уни ёшгина, ҳимоясизгина жувоннинг ёнида сабр-тоқат билан унга таскин бериб ўтирган қиёфада тасаввур қилолмайди. Унинг қулоқларида шоирнинг овози жаранглагандай бўлади: “Ахир у мени соатлаб қўлларимдан ушлаб ўтириб, фақат шеър ўқиб беришга қобил деб ўйласа, жуда адашади. Биз тугунни ечадиган паллага етиб бордик”.

Кейин французнинг хаёлига бир фикр келди — леди Спенсер-Свифтнинг унга берган бир боғлам мактублари ичида Байроннинг ҳақиқий кайфиятидан далолат берувчи ҳужжат бўлиши мумкин. У шоша-пиша мактублар боғламини ечди. Ҳақиқатан ҳам, булар Байроннинг мактублари экан. Эрве дарҳол шоирнинг эҳтиросли дастхатини таниди. Бироқ боғлам ичида Пандоранинг қўли билан ёзилган яна қандайдир бошқа қоғозлар ҳам бор эди. Эрве тезгина уларга кўз югуртириб чиқди. Булар леди Спенсер-Свифт мактубларининг қораламалари эди. Жувон уларни ҳам сақлаб қўйган экан.

Ёзишмани ўқишга киришиб кетган Эрве мамнуният билан ишонч ҳосил қилдики, унинг тахминлари тўғри экан. Ҳавойи муносабатлар тез фурсатда унинг жонига тегибди. У Пандорадан кечаси — ҳамма қаср аҳли уйқута кирган вақтда учрашишни илтимос қилади. Пандора кўнмайди. Аммо унинг астойдил экани сезилмайди. Эрвенинг хаёлидан ўтади: “Қораламасини ҳозиргина ўқиб чиққанам мана шу мактуб Байронга юборилган бўлса, у галабанинг яқин эканини ҳис қилмаган бўлиши мумкин эмас”. Чиндан ҳам жувон анойилигини намойиш қилиб, фақат битта қарши далил келтирипти: “Бунинг иложи йўқ, чунки қасрдаги одамларнинг эътиборини жалб қилмаган ҳолда қасрда учрашишимиз мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмайман”.

Эрве яна альбомни қўлига олди. Пандора Байрон билан мактублар алмашиб турмоқ учун гўё ўз кутубхонасидан унга китоблар бераётгандай бўлганини ёзипти. Шундай қилиб, у ҳатто эрининг ҳузурда ҳам хушторига китоблар берар, уларнинг ичида эса севги мактублари бўлар экан. “Бор-йўғи йигирма ёшда-я!” — деб ўйлади Эрве.

“Бугун Уильям овга кетди. Биз хизматкорларнинг кўз ўнгида бўлса ҳамки, уззукун лорд Б. билан **бирга** бўлдик. У бағоят жозибадор эди. Кимдир унга қасрдаги ертўла ҳақида гапириб беришти. У ертўлани кўрмоқ истагини билдирди. Мен у билан бирга тушмоққа журъат қилмадим, аммо мураббия мистрис Д.дан меҳмонга ертўлани кўрсатишни илтимос қилдим. Қайтиб келиб, у **галати** оҳангда шундай деди: “Гўзал кунларнинг бирида бу ертўла шунақа бир гўшага айланадики, мен бутун умрим давомида зўр мамнуният билан уни эслаб юрمان!” Бу гапи билан у нима демоқчи бўлди? Унинг гапларининг маъносини чақишдан қўрқаман ва, айниқса, юрагим зир-зир титраган ҳолда ўйлайманки, унинг мамнунияти **мен билан** боғлиқ хотиралар туфайли бўлмасин, илойим!”

Мактублар билан альбом француз йигитга саргузаштнинг ечимини тиклашга ёрдам берди. Бир куни кечаси Пандора Байрон билан ертўлада учрашишга рози бўлипти. Бу пайтда унинг эри ўзининг хобхонасида хурракни ванг қўйиб ухлаб ётар, хизматкорлар эса ўзларининг учинчи қаватдаги уйларида эдилар. Байрон оловдай жўшқин, айтганини қилдирмоққа уринарди. Пандора эса шафқат сўраб илтижо қиларди.

— Лорд Байрон, — деди у шоирга. — Мен сизнинг ҳукмингизданан. Нима истасангиз шунга қилишингиз мумкин. Ҳамманинг кўзидан яширинмиз, ҳеч ким овозимизни эшитмайди. Ўзимнинг ҳам қаршилик қилишга ҳолим қолмади. Мен курашмоққа уриниб кўрдим, аммо муҳаббат иродамга қарши ўлароқ мени шу ерга бошлаб келди. Менинг халос бўлишим фақат сизгагина боғлиқ. Агар сиз чорасизлигимни суиистеъмол қилсангиз, гапингизга кўнаман, лекин кейин уят ва аламдан бутунлай нобуд бўламан.

Унинг кўзларида ёши шашқатор бўлди. Жувоннинг илтижоларидан таъсирланган Байрон кўнгли эриб кетганини ҳис қилди:

— Сиз мендан инсон боласининг кучи етмайдиган нарсани талаб қилиясиз, — деди у. — Лекин мен сизни шунчалар яхши кўраманки, сиздан воз кечишга ҳам тайёрман.

Улар бир-бирларининг шинжигга кириб, диванда яна анча вақт ўтирдилар. Кейин Пандора ўрнидан туриб, ўзининг хобхонасига кетди. Эртаси куни Байрон ношир Мэрей уни Лондонга чақираётганини айтди ва Виндхерстдан жўнаб кетди. Шу куни Пандора кундалигига ёзган гаплар ёш французни чин кўнгилдан завқлантирди.

“О, каллаварам! О, аҳмоқ! — деб ёзади у. — Ҳаммаси тамом бўлди, ҳаммаси қўлдан чиқди! Мен энди бир умр муҳаббат нималигини билмай ўтиб кетаман. Наҳотки у тушунмади? Мен, ахир, дабдурустдан бўйнига осилиб ололмайман-ку! Менга ўхшаган қатъий ахлоқ-одоб қоидалари асосида тарбия кўрган аёл, бунинг устига, мендай ёш жувон ўзини ҳаёли сатанглардек тута олмайди-ку! У сиз — ҳозиргача шунақа сатангларни кўравериб пишиб кетган. Мен йиғламогим керак эди. У эса муҳаббат бобида саводи чиққан одам сифатида мени юпатиши, менга таскин бериши ва бутун вужудимни ўртаётган туйғуга ён беришга мени кўндирмоғи керак эди. Бироқ у ҳамма умидларимни чип-

пакка чиқариб жўнаб кетди! Умримда ҳеч қачон унинг бу қилмишини кечирмайман”.

Бу воқеадан кейин улар яна иккита мактуб алмашишади. Байроннинг мактуби жуда эҳтиёт бўлиб ёзилган. Шубҳа йўқки, У Пандоранинг эрини ўйлаган — қўлига тушиб қолса, конвертни очиб, хатни ўқиши мумкин. Пандора мактубининг қораламаси жувоннинг нозик туйғуларига тўла, айнаи чоқда, унинг пинҳона газаби ҳам сезилади. Кундаликнинг бундан кейинги қайдларида Байроннинг номи яна бир неча марта тилга олинади. Бир гал унинг янги достони муносабати билан, яна бир гал унинг атрофидаги навбатдаги машмаша туфайли Байрон эсланган. Кинояли таъналар бор — уларда теран бир афсус-надомат сезилиб туради. Аммо 1815 йилдан кейин Байрон Пандоранинг хотирасидан бутунлай ўчиб кетган кўринади.

Ертўладаги кичкина дарчадан заиф тонг нурлари шуъла ташлади. Эрве гўё оғир бир дарддан халос бўлгандай теварак-атрофига назар ташлади ва ХХ асрга қайтди. Ўтган тун давомида у жуда гўзал ва фаройиб саргузаштни бошидан кечирди! Буни у зўр мамнуният билан қоғозга туширади. Ҳозир эса ишни тугатиб, уйқусиз ўтказган тундан сўнг анча ҳориганини ҳис қилди. У кериди, эснади, шамларни пуфлаб ўчирди-да, ўзига ажратилган хонага йўл олди.

Кўнғироқ жаранги тушлик вақти бўлганидан огоҳ қилди. Даҳлизда пурвиқор Миллер кутиб турарди. У французни меҳмонхонага бошлади. Бу ерда леди Спенсер-Свифт ўтирган экан.

— Яхшимисиз, жаноб Марсена, — деди у эркакча йўғон овози билан. — Менга айтишди — тун билан ухламабсиз. Ухламаганга яраша, яхшигина ишлагандирсиз?

— Жуда яхши ишладим! Ҳаммасини ўқиб чиқдим. Йигирма саҳифани тўлдириб ёзиб олдим. Бу — беқиёс воқеа! Сизга миннатдорлигимни айтиб тугатолмайман.

Леди унинг гапини бўлди:

— Сизга айтиб эдим-ку! Сувратига қараганда Пандора ушоққина бўлса ҳам, менга ҳаминша севги-муҳаббат учун яратилган аёлдай туюларди.

— У чиндан ҳам ишқ-муҳаббат учун яратилган экан. Бироқ бутун воқеанинг латофати шундаки, Пандора ҳеч қачон Байроннинг машуқаси бўлган эмас.

Леди Спенсер-Свифт бўзариб кетди:

— Нима? — деб сўради у.

Кўчирмаларини ўзи билан олиб келган француз йигит бекага бутун воқеани ҳикоя қилиб берди. Ҳикоя қилар экан, ҳар иккала иштирокчининг феъл-атворини таҳлил қилишга ҳам уринди.

— Мана шу тарзда, — деб тугатди у, — лорд Байрон умрида биринчи ва сўнгги марта раҳмдиллик туйғусига ён берди. Эрингизнинг катта бувиси эса бутун умри давомида унинг бу саховатини кечирмай ўтди.

Леди Спенсер-Свифт унинг гапларини бўлма тинглади, аммо шу ерга келганда чидаб туролмади.

— Бўлмаган гап! — дея хитоб қилди у. — Ё матни яхши ўқиёлмагансиз, ё бирон нарсани тушунмагансиз... Пандора лорд Байроннинг машуқаси бўлмаган эмиш. Унинг лорд Байроннинг машуқаси бўлганини бутун олам билади-ку! Бу графликда биронта оила йўқки, бу воқеани гапириб юришмаган бўлсин... Афсуслар бўлсин, жаноб Марсена, бироқ сизнинг узил-кесил хулосангиз шунанга бўладиган бўлса, мен бу ҳужжатларни эълон қилишга руҳсат беролмайман... Нима учун, биласизми? Сиз бутун Францияга ва бу ердаги ўлкаларга жар солиб, бу буюк муҳаббат ҳеч қачон бўлган эмас деб хабар қилмоқчимисиз? Шўрлик Пандора гўрида тик туриб кетади-ку, афандим!

— Нега бундоқ дейсиз? Ҳақиқатни Пандора ҳаммадан яхши билади-ку! Ахир, кундалигига ўз қўли билан ёзиб қўйипти — унинг билан Байрон ўртасида айбситадиган ҳеч нарса бўлган эмас.

— Бу кундалик, — деб эълон қилди леди Спенсер-Свифт, — пўлат сандиқдаги жойига қайтиб киради-да, у ердан бошқа ҳеч қачон чиқмайди. Уни қаерда қолдирдингиз?

— Ертўладаги стол устида, леди Спенсер-Свифт. Менда калит йўқ эди. Шунинг учун уни пўлат сандиққа солиб қўёлмадим.

— Тушлик тугаши биланоқ иккимиз пастга тушамиз ва ҳамма нарсани жой-жойига қўйиб чиқамиз. Оилавий архивни сизга кўрсатмаслигим керак эди. Шўрлик Александр бунга қарши бўлган эди. Бу гал у ҳақ бўлиб чиқди... Сизнинг масалангизга келсак, афандим, сиздан мана шу... нима десак экан... кашфиётингиз тўғрисида лом-мим деб оғиз очмаслигингизни талаб қилишга мажбурман...

— Ҳа, албатта, леди Спенсер-Свифт. Сизнинг ижзатингизсиз бир сатр нарсани ҳам босиб чиқаролмайман. Бундан ташқари, сира-сира сизни норози қиладиган бирон иш қилиш ниятимда йўқ. Лекин сизга айтмоғим керакки, мен тушуна олмаяпман...

— Тушунишингизга ҳожат ҳам йўқ, — деб жавоб берди у. — Мен сиздан фақат битта нарсани ўтинаман — ҳаммасини унутинг.

Француз хўрсинди:

— На илож! Унутаман. Кундаликни ҳам, альбомни ҳам...

— Мана бу гапингиз дуруст. Мен сизга ўхшаган одамдан бошқа нарсани кутмаган ҳам эдим. Энди бошқа бирон нарсани гаплашайлик. Айтинг-чи, жаноб Марсена, инглиз иқлими сизга ёқадими?

Тушликдан кейин улар ертўлага тушишди. Миллер улар билан бирга тушди. Эшик оғаси пўлат сандиқнинг залварли эшикларини очди. Кампир ўз қўли билан чарм ғилофлар ва кумуш қошиқлар орасига оқ альбомни ҳамда пушти тасма билан боғланган бир даста мактубни жойлаб қўйди. Миллер яна сандиқни кулфлади.

— Тамом, — деди кампир қувноқлик билан. — Энди улар бу ерда мангу қолади.

Улар юқорига кўтарилганда аллақачон автобусда биринчи гуруҳ сайёҳлар келиб, даҳлизда кириш чипталарини ва қаср тасвири туширилган суратни сотиб олиб улгуришган эди. Миллер суратлар олдида, ҳикоясини бошлаш учун ўзини чоғлай бошлади.

— Бир дақиқага кирайлик, — деди Спенсер-Свифт французга.

Улар сайёҳлар гуруҳидан нарироқда тўхташиб, Миллернинг гапларига астойдил қулоқ сола бошлашди.

— Мана бу, — дея тушунтира бошлади Миллер, — сэр Уильям Спенсер-Свифт (1775—1835). У Ватерлоо ёнидаги жангда иштирок этган ва Веллингтоннинг шахсий дўсти бўлган. Сувратни сэр Томас Лоуренс чизган. У кишининг аёли леди Спенсер-Свифтнинг сурати ҳам сэр Томас Лоуренснинг мўйқаламига мансуб.

Суратни яхшироқ кўриб олиш мақсадида тўздан ажралиб олдинроқ чиққан сайёҳ жувон шивирлади:

— Ўша хонимнинг ўзими?

— Ҳа, — деди Миллер овозини пасайтириб. — Бу ўша хоним. Лорд Байроннинг маъшўқаси бўлган.

Кекса леди Спенсер-Свифт французга тантанавор нигоҳ ташлади.

— Ана кўрдингизми? — деди у.

“ТАНАТОС” МЕҲМОНХОНАСИ

— “Стил”нинг акциялари қандай кетяпти? — деб сўради Жан Монье.

— Эллик тўққиз-у чоракдан, — деб жавоб берди ўн иккита машинисткадан биттаси.

Ёзув машинкаларининг чақир-чуқурида жаз оҳанглари эшитиларди. Деразадан Манхеттеннинг бесўнақай қомати кўриниб турипти. Телефонлар хириллайди, қоғоз тасмалар шоша-пиша юқорига ўрлайди. Контора ҳарфлару рақамлар ёзилган энсиз қоғоз лахтаklarига тўлиб кетган.

— “Стил” қалай аҳволда? — деб яна сўради Жан Монье.

— Эллик тўққиз, — деб жавоб берди Гертруда Оуэн.

У бир лаҳза ишидан тўхтаб, француз йигитга қаради. Йигит қўллари билан бошини қисганича ўриндиқда қимир этмай ўтирарди. Ўтиришидан бутунлай мағлуб бўлган одамга ўхшарди.

“Куни битганларнинг яна бири, — деб хаёлидан ўтқазди жувон. — Бадтар бўлсин. Фаннига жабр бўлди-да...”

Холмэн банкининг Нью-Йорк бўлими вакили бўлган Жан Монье икки йил аввал ўзининг котибаси — америкалик Фаннига уйланган эди.

— “Кэнникот”-чи? — деб яна сўради Монье.

— Йигирма саккиз, — деди Гертруда.

Эшик ортидан кимнингдир баланд овозда гапиргани эшитилди. Гарри Купер кириб келди. Жан Монье ўриндиқдан турди.

— Томоша зўр бўляпти-ку! — деб гўдирлади Гарри Купер. — Акциялар курси 20 фоизга тушиб кетди. Ҳолбуки, бунинг бўҳрон эканини рад этувчи аҳмоқлар ҳамон топилиб турипти.

— Ҳа, бу — бўҳрон! — деди Жан Монье ва ташқарига чиқди.

— Чув тушди-да, шўрлик! — деди Гарри Купер.

— Ҳа, — деб уни маъқулади Гертруда Оуэн. — У охириги пулларини тиккан эди... Менга Фаннининг ўзи айтди. Шу бугуноқ у эрини ташлаб кетади.

— Нима ҳам иложи бор? — деб хўрсинди Гарри Купер. — Бўҳрон бўҳронлигини қилади-да...

* * *

Лифтнинг бежирим бронза эшиги товушсиз ёпилди.

— Пастга, — деб буюрди Монье.

— “Стил” қалай? — сўради лифтчи бола.

— Эллик тўққиз, — жавоб берди Монье.

У акцияларни 112 доллардан сотиб олган эди. Демак, ҳар бир акцияда 53 доллардан йўқотган. У харид қилган бошқа акцияларнинг аҳволи бирмунча дуруст эди. У Аризонада бироз маблағ йиғишга муваффақ бўлганди. Шу маблағнинг ҳаммасига акция сотиб олди. Фаннида бир чақа ҳам пул йўқ. Ҳа, тасомм бўлди! Кўчага чиқиб, шитоб билан метрога қараб юрди. Эртанги кунини кўз олдига келтиришга уриниб кўрди. Ҳаммасини бошидан бошлайдими? Фанни бироз мардонаворроқ бўлганда шундай қилса бўларди. У ўзининг қийинчилиқда ўтган биринчи қадамларини эслади. Аризона чўлларида мол боққанлари, кейин омади келиб, ишлари юришиб кетганини хотирлади. Нима бўпти? У ҳали ёш — энди ўттизга кирди. Бироқ Фанни уни аяб ўтирмайди. Жан бунни яхши билади.

Шундай бўлди ҳам.

Эртасига эрталаб уйқудан турганида Жан Монье ёлғиз, сўшпайиб қолганди. У курашмоққа ортиқ мажоли қолмаганини ҳис қилди. Фанни жуда ҳам дийдаси қаттиқ аёл эди. Шунга қарамай Жан уни яхши кўрарди. Негр хотин унга ҳар кунги нонуштасини — бир тилим қовун билан сули бўтқа олиб келди ва пул сўради.

— Бекангиз қани, мистер?

— Кетди.

У хизматкор аёлга ўн беш доллар берди, кейин қанча пули қолганини ҳисоблаб кўрди. Олти юз долларча қолипти. Бу пулга икки ой, нари борса, уч ой тирикчилик қилса бўлади... Кейин нима бўлади? У деразага қаради. Сўнгги ҳафтада газеталар деярли ҳар куни кимнингдир ўз жонига қасд қилгани ҳақида ёзар эдилар. Синган банкирлар, даллолар, биржадаги олибсотарлар ўлимдан нажот излашади. Йигирманчи қаватдан сакраса нима бўларкин? Ерга етгунингча қанча вақт ўтаркин? Уч сониями? Тўрт сониями? Кейин “тарс” этиб асфальтга уриласан. Дабдурустдан жонинг узилмаса нима қиласан? У мажақланган суякларини, абжақ бўлган гавдасини, бутун вужудини қақшатган даҳшатли оғриқларни кўз олдига келтирди. У чуқур хўрсинди, газетани қўлтиғига қистириб,

ресторанга овқатлангани жўнади. Унда устига сироп солинган куймоқни еди. Иштаҳаси карнай эканини кўриб ўзи ҳайрон қолди.

* * *

“Палас-отель” Танатос”, Нью-Мексико...” Ғалати адрес-а! Бу ердан менга ким мактуб йўллаши мумкин?

Эрталаб келган мактублар орасида Жан Монье Гарри Купернинг ҳам хатини учратди ва биринчи бўлиб шунини очди. Хўжайини нима сабабдан идорага келмаётганини сўрапти. У кассага саккиз юз тўқсон уч доллар қайтариб топширмоғи керак. Бу масалани у қандай бартараф қилишни ўйлаяпти?.. Шафқатсиз, жонингни оладиган савол. Гарри Купернинг камчилиги бўлиши мумкин, бироқ у анойи эмас.

Жан Монье бошқа мактубни очди. Мактубнинг юқорисида учта сарвнинг шакли чакилган, ундан куйироқда эса куйидаги матн бор.

“Палас-отель “Танатос”

Директор Генри Берстекер

Муҳтарам жаноб Монье!

Бугун сизга мурожаат қилаётганимиз бежиз эмас. Ихтиёримиздаги мавжуд маълумотларга қараб ҳукм юритсак, маълум бўладики, бизнинг хизматларимиз Сизга асқотиб қолиши мумкин.

Сиз, албатта, сезмаган бўлишингиз мумкин эмас — ҳатто энг омадли одамнинг ҳаёти ҳам бирдан чаппага кетиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда уларга қарши курашиб бўлмайди. Шунда ўлим ҳақидаги фикр одам учун нажот йўлини кўрсатувчи фикр бўлиб туюлади...

Кўзингни юмсангу уйқуга кетсанг, бошқа ҳеч қачон уйғонмасанг, ҳеч қанақа сўроқларни эпитмасанг, ҳеч қанақа таъна-дашномлар юрагингни ўртамаса!.. Бизнинг кўпчилигимиз шундай орзуларни ардоқлаганмиз, шу хоҳишни баён этганмиз... Ҳолбуки, жуда кам ҳолларни мустасно қилганда, одамлар ўзлари чекаётган азоб-уқубатларга чек қўйишни исташмайди. Шундай қилмоқчи бўлганларни изласак, буни тушунса бўлади. Кимдир биров ўзини пешонасидан отмоқчи бўлган-у, отаман деб асабини жароҳатлаб қўйган ва оқибатда кўр бўлиб қолган. Бошқа биров мангу уйқуга кетмоқ мақсадида уйку дори ичгану миқдорини тўғри белгилай олмагани учун уч кундан кейин хушига келган. Қараса, фалаж бўлиб қолипти, мияси оғир жароҳатланипти, хотираси буткул йўқолипти. Ўз-ўзини ўлдириш санъатдир. Бу ишда нодонлик ҳам кетмайди, олифтарчилик ҳам. Шу билан бирга ўзининг табиатига кўра инсон бу ишда керакли тажриба ҳам тўшлаёлмайди.

Муҳтарам жаноб Монье. Биз айти шу хилдаги тажрибага эгамиз. Бизнинг назаримизда бу муаммо Сизни қизиқтиради, шунинг учун тўплаган тажрибамизни сизнинг ихтиёрингизга беришга тайёрмиз. Бизнинг меҳмонхонамиз Кўшма Штатлар билан Мексиканинг оралиғида жойлашган. Бизнинг жойлар анча хилват, кимсасиз. Ҳукумат томонидан ҳам ножоиз назоратлар камроқ бўлади. Шуларнинг барини инobatта олган ҳолда яқин биродарларга кўмаклашмоқ бизнинг биринчи бурчимиздир, деган хулосага келдик. Кимда-ким жуда жиддий кулфатлар ва ўнгарилмас бахтсизликлар таъсирида ҳаёт билан видолашмоқни истаса, биз бундай биродарларимизга ўз истакларини ҳеч қандай изтироблар чекмаган ҳолда ва ҳар қандай хавф-хатарсиз амалга оширмоқларига имкон берамиз.

“Танатос” ателида ҳеч қандай оғриқни сезмасдан ухлаб ётган жойимизда ҳаёт билан видолашасиз. Ўтган йили биз икки мингдан ортиқ миждознинг ҳожатини чиқардик. Бизнинг одамларимиз 15 йил мобайнида бу иш билан узлуксиз шуғулланиб, ғоят юксак малакаларга эришган. Шунинг учун ўлдирадиган дориларнинг миқдорини тўғри белгилаш масаласида ва уларнинг бир зумда таъсир қилишида кафолат берамиз. Яна илова қиламизки, миждозларимиздан би-

роҳ киши диний характердаги қонуний шак-шубҳаларга бериладиган бўлса, ўзимиз усталлик билан ишлаб чиққан усуллар ёрдамида уларни содир бўлган воқеа учун ҳар қандай маънавий масъулиятдан халос этамиз.

Бизга яхши маълумки, миждозларимизнинг кўпчилиги жуда кам миқдорда маблағга эга. Негаки, ўз-ўзини ўлдириш иштиёқи ҳамиша банкдаги жорий ҳисобга тескари мутаносибдир. Шунинг учун меҳмонхонадаги қулайликларга сира даҳл қилмаган ҳолда “Танатос”даги нарх-навони энг арзон даражага туширишга ҳаракат қилдик. Бизда истиқомат қилмоқ учун келишингиз билан уч юз доллар миқдорда пул тўласангиз кифоя. Бу тўлов меҳмонхонамизда истиқомат қиладиган вақтингиз мобайнида Сизни ҳар қандай сарф-харажатдан халос қиладди. Меҳмонхонада қанча вақт истиқомат қилмоғингиз Сизга номаълум бўлиб қолмоғи керак. Тўлаган пулингиз сўнгги сафар харажатларига ҳам, дафн маросими ва қабрни саришта тутиш харажатларига ҳам етади. Мутлақо аёнки, тўлаган пулингизга Сизга кўрсатиладиган ҳамма хизматларнинг ҳақи ҳам киради. Шундоқ бўлгач, Сиздан ҳеч қанақа чойчақа талаб қилинмайди.

Яна илова қилиб айтамикки, “Танатос” отели ҳалдан ташқари хушманзара жойда жойлашган. Тўртта теннис корити, гольф ўйнайдиган майдон ва сузиш учун каттакон бассейн Сизнинг ихтиёрингизда бўлади. Меҳмонхонанинг миждозлари ҳар икки жинсга мансуб одамлардир. Улар жамиятдаги энг асл тоифалар қаторида туради. Миждозларимиз ўртасида баркамол ақиллик муҳити ҳукм суради. Вазиятнинг ғайриоддийлиги бу муҳитга ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайдиган алоҳида жозиба бахш этади. Янги келётганлардан илтимосимиз: улар Диминг бекатига борсинлар. У ерда меҳмонхонанинг махсус автобуси уларни кутиб туради.

Яна бир илтимос — рози бўлсангиз ё хат ё телеграмма орқали лоақал келишингиздан икки кун аввал хабар қилиб қўйсангиз. Телеграмма учун адресимиз: “Танатос”, Коронадо, Нью-Мексико.

Жан Монье картани олиб чийлади-да, Фанни ўргатганидай фол кўра бошлади.

Сафар жуда чўзилиб кетди — ҳали-бери унинг кети кўринмасди. Поезд пахта далаларининг ёнидан кетиб боради. Далада оқ кўпик ичидаги қора нуқталарга ўхшаб негрлар куймакланиб юрипти. Жан китобни қўйиб уйқуга кетар, ухлаб бўлиб китобга тутинарди. Шу аҳволда икки кун-у, икки кеча ўтди. Ниҳоят, улар тоққа етиб келишди. Теварак-атрофдаги ҳамма нарса баҳайбат, улкан эди. Поезд дара тубида катта-катта қояларни оралаб; елиб борар, тоғлар би-нафшаранг, сариқ, қизил тасмалардан белбоғ ўраб олгудай эди. Ўрталикда эса булутлар муаллиқ турипти — улар ҳам узун оқ белбоққа ўхшайди. Кичкина бекатларда соябони кенг шляпа кийган, устидаги чарм куртқалари гулдор нақшлар билан безалган мексикаликларни кўриш мумкин эди.

— Кейинги бекат — Диминг, — деб маълум қилди Жан Моньега негр проводник. — Ботинкангизни тозалаб берайми, мистер?

Француз китобларини йиғди ва чемоданини ёпди. Бу сўнгги саёҳатнинг жўнгиналиги уни ҳайрон қолдирди. Тоғ дунёсининг шовуллаши кулоқларига чалинди. Поезд тўхтади.

— “Танатос”гами, сэр? — деб Жанга хитоб қилди вагонлар ёнидан югуриб ўтаётган ҳинди ҳаммол. У аллақачон аравачасига малла сочли иккита хушрўй жувоннинг юқларини ортиб олган эди. Улар ҳаммолнинг ортидан ҳаллослаб келишяпти.

“Наҳотки, — хаёлидан ўтказди Жан Монье, — шу соҳибжамол қизлар ҳам бу ерга ўлгани келган бўлса?”

Иккала малласоч жувон унга маҳзун ва жиддий нигоҳ ташлади, ўзаро бир нималарни пичирлашди. Жан уларнинг гапини эшитмади.

“Танатос” меҳмонхонасининг автобуси тобут ташийдиган машинага ўхшаса керак деб хавотир бўлганди Жан. Йўқ, бундай эмас экан. У ялтироқ кўк рангга бўялган, ўриндиқларига ҳаворанг ва сариқ мато қошланган. Автобус куёшда ярқ-юрқ қиладди. Ҳовлида алмисоқдан қолган турли-туман машиналар турипти — уларнинг орасида меҳмонхонанинг автобуси башанглиги билан ажралади.

Ҳовлида одам кўп — испанча ва ҳиндча сўкишлардан қулоқ қоматга келади. Буларнинг бари бирикиб эски-туски темир-терсак бозорини эслатади. Йўл бўйидаги қояларнинг усти замбуруғлар билан қопланган — уларни оқиш мовий ранг тутун чулғаб олгандай. Юқорироқда қуёш шўбласида тоғ жинсларининг қатламларидаги маъданлар ярқирайди. Кўзлари қинидан чиқиб кетай деб турган семиз ҳайдовчи кул ранг кийим кийиб олган. Малласоч жувонларни сиқштириб қўймаслик учун Жан Монье камсуқумлик билан шофернинг ёнига ўрнашди. Машина илон-билон йўлнинг бурилишларидан бирин-кетин ўтиб, тоғ юксаклари сари дадил йўл олганда, Монье шоферни гапга солмоқчи бўлди.

— Сиз кўпдан бери “Танатос”да шоферлик қиласизми?

— Уч йил бўлди, — деб тунд жавоб берди шофер.

— Исмингиз кўп ғалати экан-да!

— Ғалати дейсизми? — деб қайтариб сўради шофёр. — Нимаси ғалати? Мен автобус ҳайдайман. Бунинг нима ғалатилиги бор?

— Сиз меҳмонхонага олиб келадиган йўловчилар-чи? Улардан ҳеч қайсиси қайтиб ҳам кетадими?

— Кўп эмас, — бироз хижолат бўлиб унинг гапини маъқуллади шофер. — Кўп эмас... Лекин, ҳар ҳолда бўлиб туради. Мана, масалан, мени олайлик...

— Сизни? Ростданми? Сиз бу ерга... мижоз тарзида келганмидингиз?

— Менга қаранг, мистер, — деди шофер, — мен шу ишни зиммамга олган пайт, ҳеч ким мендан ҳеч нарсани суриштирмасликни шарт қилиб қўйганман. Бунинг устига бу ерларнинг бурилишлари хавфли. Сизни ҳам, сиз билан мана-ви ойимқизларни ҳам бирор фалокатга рўпара қилишимни истамассиз, ахир? — Албатта, истамайман, — деб жавоб берди Жан Монье.

Кейин жавобининг ўта кулгили экани хаёлига келиб жилмайди.

Икки соатдан кейин шофер индамай бармоғи билан унга ясси адирлар тепасида савлат тўкиб турган “Танатос”ни кўрсатди.

Меҳмонхонанинг иморати испан-ҳинду услубида қурилган эди — иморат баланд эмас, томи ясси, деворлари қизил рангга бўялган. Хоналар жанубга қараган, ойнаванд айвонга чиқади, куёш нурлари мўл-кўл. Келганларни итальян дарбон қарши олди. Унинг соқоли қиртишлаб тоза олинган эди. Юзининг силлиқлиги Жан Моньенинг хотирасида бошқа бир мамлакатни, катта шаҳарнинг суронли кўчаларини, гулларга чўмган хиёбонларни жонлантирди.

— Мен сизни қасрда кўрганман, а? — деб сўради у дарбондан, югурдак бола кўлидан чемоданини олар экан.

— Барселонада, сэр. “Ритц” меҳмонхонасида... Мен — Саркониман. Инқилоб бошланиб қолиб, мен у ердан жўнавордим...

— Барселонадан Нью-Мексикага келиб қолдингизми? Узоқ ҳам демабсиз...

— Нима қилай, сэр. Дарбон лавозими ҳамма жойда ҳам бир хил... Фақат... Ҳозир мен сизлардан бир қоғозни тўлдириб беришни илтимос қиламан. Бу карточка одатдагидан бу ерда бирмунча узунроқ. Хафа бўлмайсизлар...

Портъе мижозларга босмахонада босилган учта бланк узатди. Улар ҳақиқатан ҳам ҳар хил саволларга, изоҳларга тўла эди. Мижозларга туғилган жойи ва вақтини аниқ кўрсатиш таклиф қилинганди. Шунингдек, мижоз бирор бахтсиз ҳодисага дуч келиб қолса кимларга хабар бериш кераклигини ҳам маълум қилмоғи зарур эди.

Қариндошларингиз ёхуд дўстларингиздан камида икки кишининг манзилларини кўрсатишингизни илтимос қиламиз. Энг муҳими эса, она тилингизда ўз кўлингиз билан қуйидаги аризани (А шакли) кўчириб ёзинг:

“Мен ким, қуйида имзо чекувчи... соғлом эс-хушим ва хотирам билан шохидлик бераманки, ўз ихтиёрим билан ҳаётдан кўз юммоқдаман ва шунинг учун мен билан қандай воқеа рўй беришидан қатъий назар, бунинг учун “Танатос” меҳмонхонасининг маъмурияти ва ходимларидан ҳар қандай масъулиятни соқит қиламан...”

Жан Моньенинг соҳибжамол ҳамроҳлари ёнма-ён турган столчалар ёнида рўпарама-рўпара ўтириб олиб, “А шаклини” ҳафсала билан кўчирмоқда эдилар. Жан Монье жувонларнинг немис тилидаги бланкни олганларини кўрди.

Олтин гардишли кўзойнак таққан меҳмонхона директори Генри Берстекер дунёни сув олса тўпигага чиқмайдиган одам эди. У ўзининг меҳмонхонасидан жуда фахрланарди.

— Меҳмонхонанинг эгаси сизми? — деб сўради ундан Жан Монье.

— Йўқ, сэр, меҳмонхона — ҳиссадорлик жамиятининг мулки, лекин уни барпо этиш ғояси чиндан ҳам мендан чиққан, шунинг учун мен умрбод директор қилиб тайинланганман.

— Маҳаллий ҳокимият билан муносабатларингиз қандай? Уларнинг таънадашномларини қандай бартараф қиласиз?

— Таъна-дашномлар дейсизми? — деб хитоб қилди жаноб Бекстекер бироз таажжуб билан хижолат чекиб. — Бутун жавобгарлик меҳмонхона эгаларининг зиммасига юклатилади. Биз вазифамизга хилоф ҳеч қанақа иш қилмаймиз! Биз мижозларимизнинг истаklarини бажо келтирамиз, холос. Ундан ортиқ бирон иш қилмаймиз!.. Ундан ташқари, жаноб Монье — бу ерда маҳаллий ҳокимият деган нарсадан ному нишон ҳам йўқ. Бизнинг турган еримиз кимга қарайди — мексикагами ёхуд Кўшма Штатларгами — буни ҳам ҳеч ким тайинли билмайди. Анча вақтга қадар бу жойлар қадам етмас жойлар ҳисобланарди. Бир афсона бор. Унга кўра бир неча юз йил аввал бир тўда ҳиндулар оврополикларнинг тажовузидан қочиб шу ерларга келиб қолишипти-ю, ҳаммалари биргаликда шу ерда ҳаётдан кўз юммоқчи бўлишипти. Маҳаллий аҳолининг эътиқодига кўра ўлганларнинг арвоҳи бу ерга келадиган йўлни кўриқлаб турар эмиш. Шу сабабдан биз бир амаллаб бу ерга ўтиб келганмиз ва тўғри келадиган баҳода шу ерни сотиб олганмиз. Ана шунақа — биз бу ерда бутунлай ҳоли яшаймиз, ҳеч кимга қарам эмасмиз.

— Мижозларингизнинг оила аъзолари ҳеч қачон устинглардан судга шикоят қилмаганми?

— Устимиздан судга шикоят қилишадими? — деб хуноб бўлди жаноб Бекстекер. — Қайси қилган гуноҳларимиз учун? Кейин қайси суд бизни суд қилишга ботина олади. Йўқ, сэр. Мижозларимиз бошига тушадиган муаммолар ҳамиша жуда мураккаб ва ўта нозик бўлади. Биз уларни ҳеч қандай ғалва-жанжалсиз ҳал қилишга ёрдам берар эканмиз, мижозларимизнинг оила аъзолари биздан хурсанд бўлишади... Йўқ, йўқ. Бу ишлар бизда хамирдан қил суғургандай силлиқ ўтади, мижозларимиз мижоз эмас, бизларнинг дўстларимиз... Хонангизни кўришни истамайсизми? Йўқ демасангиз, биз сизни 113-хонага жойлаштирамиз... Иримчи эмасдирсиз, ҳойнаҳой?

— Иримчи эмасман, — деб жавоб берди Жан Монье. — Лекин мен жуда қаттиқ диний қоидалар руҳида тарбия кўрганман. Эътироф этмоғим керакки, бу жонимга қасд қилиш ҳақидаги фикр мени анча ташвишлантирмоқда.

— Нима деяпсиз, сэр, ўзини ўлдириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, — деди Бекстекер. У бу гапни шу қадар ишонч билан айтдики, суҳбатдоши дарҳол жимиб қолди. — Саркони, жанобни 113-хонага кузатиб қўй. Аввалдан келишиб қўйилган уч юз доллар масаласига келсак, сиздан илтимос, жаноб Монье, хонангизга кетаётиб кассирга тўлаб қўйсангиз яхши бўларди. Кассирнинг хонаси меники билан ёнма-ён...

Шафақ шўвласида ял-ял ёниб ётган 113-хонада Жан Монье ўлим қуролларининг ҳеч қандай изини топа олмади.

— Кечки овқат қачон бўлади?

— Саккизу ўттизда, сэр, — жавоб берди хизматчи.

— Бу ерда емакхонага махсус кийиниб чиқиладими?

— Жентельменларнинг кўпчилиги шу қоидага амал қилади, сэр.

— Яхши. Мен кийимимни ўзгартириб оламан. Қора бўйинбоғим билан оқ кўйлагимни тайёрлаб беринг.

Меҳмонхонага тушиб Монье ҳақиқатан ҳам кўкраги очик кўйлақдаги аёлларни, смокинг кийган эркакларни кўрди. Унинг олдига жаноб Бекстекернинг ўзи югуриб келди-да, эҳгиром ва такаллуф билан деди:

— О, жаноб Монье, мен сизни излаб юргандим. Ўзингиз ёлғиз бўлганингиз учун мижозларимиздан бири, яъни миссис Кирби-Шоу билан бирга овқатлансангиз сизга маъқул бўлмасмикин?

Монье энсаси қотиб, афтини бужмайтирди.

— Мен бу ерга зодагонларча ҳаёт кечиргани келганим йўқ... Яна, билмадим... Мени у хоним билан таништиришдан аввал, уни менга бир кўрсатсангиз бўладими?

— Ҳа, албатта, жаноб Монье... Ҳў-ў анави пионинининг ёнида журнал ва рақлаб ўтирган жувонни кўряпсизми? Оқ крепсатиндан кўйлак кийган. Миссис Кирби-Шоу шу жувон бўлади... Бу жувоннинг бирор одамга манзур бўлмаслигини кўз олдимига келтиролмаيمان... Аксинча бўлса, бошқа гап... Сирасини айтганда, ҳаддан ташқари ёқимтой аёл. Жуда ақли. Яхши тарбия кўрган. Жуда назокатли табиати бор...

Миссис Кирби-Шоу ҳақиқатан ҳам жуда ёқимтой аёл эди. Тим қора сочлари ҳалқа-ҳалқа ўралиб тушган, манглайи кенг. Кўзларидан нур ва меҳр ёғилди. Нима қилиб шундоқ ажойиб аёл ўлмоқни мақсад қилиб юрибди?

— Наҳотки, миссис Кирби-Шоу ҳам... Кўйинг-чи, бу аёл ҳам мижозларингиздан бирими? Наҳотки, у ҳам менга ўхшаб ўша мақсадда келган бўлса?

— Албатта, — деб жавоб берди Бекстекер, — албатта, — деб маънодор қилиб такрорлади у.

— Ундай бўлса, майли, таништинг мени.

Дасгурхон дид билан жиҳозланган. Кечки овқат жуда тоғли эди. Овқатланиш охирагунча Жан Монье Клара Кирби-Шоунинг бутун ҳаётини асосий нуқталарида бўлса ҳамки билиб олди. У жуда бадавлат ва меҳрибон одамга турмушга чиққан экан, лекин уни севмас экан. Ярим йил аввал у эрини ташлаб, ёшгина бир ёзувчи йигит билан Оврўпога кетиб қолипти. Йигит хушрўйгина ва лекин анча сурбет эди. У билан Нью-Йоркда танишиб қолган экан. Клара эридан расман ажралиши биланоқ ёзувчи йигит унга уйланади деб кутган. Аммо улар Англияга келишлари ҳамоно аёлга аён бўлиптики, ёзувчи йигит имкони борича тезроқ Кларадан халос бўлиш орзусига тушибди. Йигитнинг шафқатсизлигидан ларзага тушган ва таҳқирланган жувон йигитни деб нималардан воз кечиб келганини, қанақа мудҳиш аҳволга тушиб қолганини тушунтирмоқчи бўлипти. Аммо унинг таъналарини эшитиб йигит кулиб қўя қолипти.

— Клара! — дегти йигит жувонга, — Сиз ўтган асрнинг аёлисиз... Агар мен эски ахлоққа бунчалик муккасидан кетганингизни билганимда эди, эрингизу болаларингизни чирқиратиб сизни ўғирлаб кетмаган бўлардим... Уларнинг ёнига қайтиб боришингизни маслаҳат берардим, азизим... Сизнинг қисматингиз оилангизни гуллагиб ўтириш экан...

Шунда у уйга қайтиб боришига эрини кўндиришга уриниб кўрмоқчи бўлипти. Агар эри билан юзма-юз кўришса, унинг муҳаббатини қайтадан қозонишига ишонар экан у. Лекин Норманнинг қариндошлари ва ҳамкорлари ундан бир қадам ҳам нари кетишмапти, уни Кларага қарши қайраб солиб, жуда қаттиқ тазйиқ ўтказишпти. Норман ҳам оёғини тираб, “йўқ” деб туриб олипти. Клара у билан учрашишга бир неча марта уриниб кўрипти. Бироқ бу таҳқирли уринишлар беҳуда кетишти. Шунда кунлардан бирида у ўзининг почта қутисидан “Танатос” меҳмонхонасининг тақлифномасини кўриб қолипти. Шунда у томоғидан бўғиб ётган сиртмоқни тезгина ва осон қирқиб ташлашнинг бирдан-бир имкониятини топгандай бўлипти.

— Сиз улимдан кўрқмайсизми? — деб сўради Жан Монье.

— Албатта, кўрқаман... Аммо яшамокдан кўпроқ кўрқаман...

— Жавобингиз жуда закий, — деди Жан Монье.

— Мен заковатли бўлишга интилмаيمان, — деди Клара. — Қани, сиз ҳам гапиринг — ўзингиз бу ерга қандай тушиб қолдингиз?

Жан Моньенинг ҳикоясини охиригача эшитиб, у йигитга қаттиққина танбех берди.

— Бу ишингизга ақл бовар қилмайди-я! — деди жувон. — Нечук? Акцияларингизнинг баҳоси тушиб кетгани учунгина жонингизга қасд қилмоқчимисиз? Агар яшашга қурбингиз етса, бир йил ёки икки йил, ҳа, борингки, ана — уч йилдан кейин сиз буларнинг ҳаммасини унутиб юборасиз, балки йўқотган нарсаларингизни қайтадан қўлга киритарсиз ҳам.

— Бой берган нарсаларим бир баҳона, холос. Агар яшашимдан бирор маъно қолганда эди, эҳтимолки, уларнинг қандайдир аҳамияти бўлиши мумкин эди...

Бироқ ҳозиргина сизга гапирдим-ку — хотиним мендан воз кечди... Францияда на яқин қариндошларим қолди, на дўстларим... Ниҳоят, бор гапни тўлатўкис айтадиган бўлсам, ўз вақтида бахтсиз муҳаббат туфайли ватанимни тарк этганман... Энди мен кимни деб, ким учун курашмоғим керак?

— Ўзингизни деб курашинг... Сиз ҳали кўп одамларни учратасиз. Улар сизни севиб қолади. Шу одамларни деб яшамоқ керак... Бошингизга оғир иш тушганда баъзи бир аёллар ўзини номуносиб тутган бўлса, фақат шунга қараб қолган ҳамма аёлларни ёмонотлиғ қилиш керак эмас...

— Сиз ростдан шундай деб ўйлайсизми? Демокчисизки, оламда бир аёл бор... Э, э, мен айтмоқчиманки, мен яхши кўриб қолишим мумкин бўлган аёллар бор — улар лоақал бир неча йил давомида мен билан бирга курашларга ва муҳтожликларга тўла ҳаёт кечиришга рози бўлишади...

— Бунга шубҳа қилмайман, — деб жавоб берди у. — Кўп аёллар курашни жуда яхши кўради ва қашшоқликдан алланечук романтика топишади. Мана, масалан, мени олайлик...

— Сизни?

— Э-э, мен бошқа бир гапни айтмоқчи эдим...

Жувон хижолат чекиб гапини йўқотиб қўйди, кейин давом этди: иккимиздан бошқа ҳеч ким қолгани йўқ. Метрдотел бизга гапиришга тортиниб, теварегимизда айланиб юрипти.

— Нима дейсиз? — деб сўради Жан Монье Клара Кирби-Шоунинг елкасига сухсур ёпинчигини ташлар экан, — нима деб ўйлайсиз — бугун кечаси... рўй бермасмикин?

— О, йўқ, — деди у. — Сиз бутун келдингиз-ку...

— Сиз-чи?

— Менинг келганимга икки кун бўлди.

Хайрлашатуриб улар эрталаб тоққа бирга сайр қилишни келишиб олишди. Тонг қуёши айвонга қийғоч тушиб, уни нурга ва илиқликка тўлдириб турипти. Ҳозиргина муздек сувда ювиниб чиққан Жан Морьенинг кўнглидан “Яшаш мунча ширин бўлмаса...” деган фикр ўтди.

Аммо шу лаҳзанинг ўзида киссасида бир неча долларгина қолганини ва бир неча кундан кейин ҳаётдан кўз юмишини эслади. Монье чуқур хўрсинди...

“Соат ўн бўлипти!.. Клара мени кутаётган бўлса керак...” У апил-тапил кийинди. Устига оқ костюмини илганида аззойи баданида фавқулодда бир енгиллик ҳис қилди. Теннис майдончасида у Клара Кирби-Шоуга етиб олди. Жувон ҳам оқ кийинган. У австриялик иккита ёшгина қиз билан хиёбонда сайр қилиб юрарди. Жан-Моньени кўришиб қизлар шоша-пиша ғойиб бўлишди.

— Уларни ҳуркитиб юбордимми дейман?

— Қизлар бироз ҳадиксирашапти. Улар менга тарихларини гапириб беришди.

— Фаройиб-ку! Уларнинг тарихини менга ҳам айтиб берарсиз? Кечаси жиндай бўлса-да мизгиб олдингизми?

— Жуда яхши ухладим. Менимча, юрагингизни така-пука қилаётган Бекстекер овқатимизга хабдори қўшиб қўяпти дейман-да...

— Унақа бўлмаса керак, — деди Жан. — Мен тўйган кўзидай ухлабман. Эрталаб турсам миям бирам равшан...

Бир лаҳза ўтгач, илова қилди:

— Ўзимни жуда бахтиёр ҳис қилдим.

Жувон унга қараб жилмайди, лекин ҳеч нарса демади.

— Манави сўқмоқдан юрайлик, — деб таклиф қилди у. — Йўлда менга австралиялик қизларнинг тарихини айтиб берарсиз. Бу ерда сиз менинг Шаҳризодам бўласиз...

— Лекин бизда эртақ учун минг бир кечамиз бўлмайди-да...

— Шуни айтинг... Сиз... “бизда” дедингизми?

Жувон унинг гапини бўлди.

— Бу қизалоқлар эгизак экан. Улар бирга ўсиб-улғайишибди, аввал Венада, кейин Будапештда туришипти. Яқин дугоналари йўқ экан. Улар ўн саккизга тўлганларида бир венгер йигит билан танишишипти. У қадимий зодагонлар авлодига мансуб бўлиб, ўзи бениҳоя келишган, соҳибжамол, лўлилардай кўшиққа

ишқибоз экан. Бир куннинг ўзида иккала қиз ҳам унга ошику беқарор бўлиб қолишипти. Бир неча ой ўтгач, у эгизаклардан бирига уйланмоқчи бўлипти. Иккинчи қиз аламидан нима қиларини билмай, ўзини ўзи ўлдирмоқчи бўлипти. Буни кўриб биринчи эгизак йигитнинг таклифини рад қилипти. Кейин эгизаклар ўз-ўзларини бирга ўлдириш режасини тузишипти... Худди шу пайтда улар ҳам худди сизу мен каби “Танатос” меҳмонхонасининг қоғозини олишипти.

— Бу қандай тентаклик-а? — деди Жан Монье. — Уларнинг иккови ҳам навқирон ва соҳибжамол... Нега энди улар Америкага кета қолмайди. У ерда йигит дегани тўлиб ётипти-ку. Ўзига муносибларини учратиб, севиб қолишарди. Бироз сабр қилишса, олам гулистон эди-ку...

— Бардоши етмаганлар бу ерга тушади-да, — деди Клара маъюс оҳангда. — Буни қаранг — гап бошқа одам тўғрисида борса, ҳар биттамит жуда зўр мулоҳаза юритамиз... Ким айтган эди бу гапни: “Бошқаларнинг бахтсизлигини кўтармоқ учун биз ҳаммамиз ҳам етарли матонатга эгамиз”.

“Танатос”да истиқомат қилувчилар оқ либосли эркак билан аёлнинг паркадаги хиёбонларда, қояларни ортда қолдириб, шундоққина жар ёқалаб толиқиш нималигини билмай сайр қилаётганларини кун бўйи кузатишлари мумкин эди. Улар ниманидир қизишиб муҳокама қилишарди... Қош қорая бошлаганда улар орқага — меҳмонхона томонга йўл олишди. Уларнинг бир-бирларининг елкасига қўл ташлаб келаётганларини кўрган мексикалик боғбон тавозе билан тескари қараб олди.

Кечки овқатдан кейин Жан Монье Клара Кирби-Шоуни кичкинагина хилват меҳмонхонага етаклаб борди ва бутун оқшом давомида унга нималарнидир гапириб, кўнглини олиб ўтирди. Кейин ўзининг хонасига кўтарилишдан аввал у жаноб Бекстекерни қидириб кетди. Директор ўзининг хонасида аллақандай қора китобни ўқиб ўтирган экан. Жаноб Бекстекер ҳисоб-китобларни текширмоқда экан. Аҳён-аҳёнда у қизил қаламни олиб, бир сатрни ўчириб кўярди.

— Хайрли кеч, жаноб Монье! Бирон масалада мен сизга керакмидим?

— Ҳа, жаноб Бекстекер... Бир нарсани маслаҳатлашай дегандим... Мен айтмоқчи бўлаётган гапни эшитиб ҳайрон бўлишингиз мумкин... Бирдан шунақа ўзгариш бўлиб қолди... Лекин на илож — ҳаёт шунақа экан-да!.. Қисқаси, ҳузурингизга келишимдан мақсад — ниятларим ўзгариб қолганини маълум қилиш эди. Мен ўлиш фикридан қайтдим.

Жаноб Бекстекер таажжуб ичида унга тикилиб қолди.

— Жиддий гапираяпсизми бу гапларни, жаноб Монье?

— Жуда яхши билиб турибман, — деб давом этди француз, — сиз мени тутуриғи йўқ, беқарор бир одам деб ҳисоблайсиз... Аммо шуниси ҳам табиийки, ҳаёт шароитининг ўзгариши билан бизнинг ниятларимиз ҳам ўзгарди... Бир ҳафта олдин мен сизнинг мактубингизни олганимда ноумид бир аҳволда эдим, ўзимни мутлақо ёлғиз ҳис этардим... Ўшанда менга ортиқ курашмоқнинг маъноси йўқдай кўринган эди... Ҳозир эса мен учун бутун дунё бошқача бўлиб қолди. Ростини айтсам, буларнинг бари сиз туфайли бўлди, жаноб Бекстекер.

— Сиз туфайли дейсизми, жаноб Монье?

— Ҳа, сиз туфайли. Негаки, бу мўъжиза сиз таништириб қўйганингиз жувон туфайли рўй берди... Миссис Кирби-Шоу жуда жозибадор аёл экан, жаноб Бекстекер.

— Мен ўзим ҳам сизга шунақа деб эдим-ку, жаноб Монье.

— Ҳа, у жуда жозибадор ва қаҳрамон аёл экан. Мен унга ўзимнинг ночор аҳволимни ҳикоя қилиб бердим, у бўлса менинг бахтсизликларимни баҳам кўришга рози бўлди... Ҳайрон бўляпсизми?

— Сира ҳам-да... Биз бу ерда бунақа ўзгаришларга кўникиб қолганмиз... Сиз учун гоётада хурсандман, жаноб Монье. Сиз ҳали ёшсиз, жуда ёшсиз...

— Хуллас, агар сиз эътироз билдирсангиз, биз миссис Кирби-Шоу билан эртага Димингта қайтар эдик.

— Демак, миссис Кирби-Шоу ҳам сизга ўхшаб фикридан қайтдими?

— Албатта-да. У ҳозир келади, бу гапни унинг ўз оғзидан эшитасиз... Фақат битта нозик масалани келишиб олсак бўлди. Биласизми, сизга тўлаган уч юз

долларим менинг деярлик ҳамма сармомияни ташкил қилади... Шу пулнинг ҳаммаси тўла-тўқис ва узил-кесил “Танатос”нинг ҳисобига ўтиб кетди деб ҳисоблайсизми, ёхуд мен қайтиб кетмоғим учун поездга билет олгани пулдан бир қисмини қайтариб олишим мумкинми?

— Биз ҳалол одамлармиз, жаноб Монье... Биз ҳеч қачон ейилмаган сомсага пул тўлашга мажбур қилмаймиз. Хона, овқат ва хизматкорлар ҳақи бир кунига йигирма доллар бўлади. Эртага эрталаб хазиначи бўйнингиздаги қарзни ҳисобкитоб қилади. Қолган пулингизни қайтариб оласиз.

— Сиз жуда олижаноб ва саховатли экансиз... Эҳ, жаноб Бекстекер, сиздан нақадар миннатдор эканимни билсангиз эди... Мен қайтадан бахтимни топдим... Ҳаётим янгидан бошланади...

— Ҳамиша хизматингизга тайёрмиз, — деди жаноб Бекстекер.

У Жан Моньенинг хонадан чиқишини ва йўлақдан юриб кетишини кутиб турди. Кейин кўнғироқнинг тугмасини босди.

— Саркони менинг олдимга келсин, — деб буюрди у.

Бир неча дақиқа ўтгач, дарбон кириб келди.

— Чақирдингизми, синьор директор?

— Ҳа, Саркони... Шу бугун кечаси бир юз ўн учинчи хонага газни очиб қўйинг... Кечаси иккилар атрофида.

— Заҳарловчи газни очишдан аввал ухлатувчи газни очайми, синьор директор?

— Бунинг ҳожати бўлмаса керак... У роса мириқиб ухлайди... Бугунга шу, холос, Саркони... Эртага эса аввал келишганимизга биноан ўн еттинчи хонадаги икки жувон...

Дарбон чиқиб кетиши билан остонада миссис Кирби-Шоу пайдо бўлди.

— Кир, кирақол, — деди Бекстекер. — Ўзим ҳам сени энди чақирмоқчи бўлиб турувдим. Сенинг мижозинг ҳузуримга келиб кетди. Жўнаб кетмоқчи эканини айтди.

— Менимча, мен мақтовга сазоворман, — деб жавоб берди жувон. — Ишни жуда ўринлатиб қўйдим...

— Ҳа, тез ва бекаму кўст... Буни ҳисобга оламан.

— Демак, уни бугун кечаси...

— Ҳа, бугун кечаси...

— Шўрлик йигит! — деб хўрсинди у. — Бирам яхши, бирам самимий.

— Уларнинг ҳаммаси самимий, — деди Бекстекер.

— Жуда бағри тошсиз-да, — деди жувон. — Улар яна янгидан ҳаётнинг лаззатини туя бошлаган дақиқада сиз уларни нариги дунёга жўнатасиз.

— Бағри тошманми?.. Йўқ... Усулимизнинг инсонпарварлиги айни шундада. Шўрлик диний шак-шубҳалар исканжасида қийналиб кетувди. Мен уни тинчлантирдим.

У олдида ётган рўйхатга кўз ташлади.

— Эртага бўшсан... Индинга яна анча ишинг бор... Бу гал бир молиячи келади. Буниси Швециядан... Лекин ёши ўтинқираб қолган.

— Француз йигит менга жуда манзур бўлиб эди-да... — деди Клара хаёлчанлик билан.

— Ишни танламайдилар, — деди директор қаҳр билан. — Мана, сенга тегишли ўн доллар. Бу ўн доллар — мукофот.

— Раҳмат, — деди Клара Кирби-Шоу ва пулларни сумкачасига солиб оғир хўрсинди.

Клара чиқиб кетгандан кейин жаноб Бекстекер қизил қаламни олиб, рўйхатидаги бир исм-шарифни ҳафсала билан ўчирди.

МИРРИНА

Бизнинг авлодга мансуб энг яхши ёзувчилар Кристиан Менетриенинг ижодидан завқланишган. Рост, унинг душманлари ҳам оз эмас эди; бунинг сабаби қисман шунда эдики, қаерда муваффақият бўлса, ўша ерда душман ҳам пайдо

бўлади. Бундан ташқари Менетриени анча кеч тан олишди. Бу пайтга келиб қаламқаш дўстлари ва мунаққидлар уни тор доирадаги одамлар учун ёзадиган шоир деб ҳисоблашга кўникиб қолишган эди. Бунақа шоир ҳурматга сазовор, лекин элу-юртнинг оғзига тушадиган даражада донг тарата олмади. Шунинг учун унинг асарларидан завқланса бўлаверади, бунинг ҳеч қандай хатарли жойи йўқ. Менетриенинг обрў қозонишига хотини Клер сабабчи бўлганди. Бу аёл анча шуҳратга ўч, серҳаракат, сал нарсага “пов” этиб ёниб кетадиган эди. 1927 йилда бастакор Жан Франсуа Монтельни эрининг “Мерсин ва Вивиана” деган лирик драмасига музика ёзишга кўндирганди. Аммо Кристианнинг театр саҳнасинан тушмайдиган асарлар муаллифига айланишида актёр Леон Лораннинг хизмаглари катта. Бунинг тарихи деярлик ҳеч кимга маълум эмас, менинг фикримча, у диққатга сазовор, чунки ижодий жараённинг баъзи бир кам ўрганилган жиҳатларини ёритиб беради.

Икки уруш ораллигидаги француз театрининг қайта тикланишига жуда катта таъсир кўрсатган Леон Лоранни биринчи қарашда комедиант актер деб қабул қилиш жуда қийин эди. У ўзига бино қўйишдан бутунлай узоқ эди; ҳаммаша истаган дурдона асарнинг муваффақиятига холис кўмаклашишга тайёр турарди. Бу одам том маънода театр санъатининг кули эди, айна чоғда ғоятда билимдонлиги билан ажралиб турарди. У санъатда яхши кўрган нарсаларнинг ҳаммаси чиндан ҳам қадрлашга муносиб эди. У ўта мураккаб, кўпчиликка манзур бўлмаган асарларни ҳам ипидан-игнасиғача билар ва тушунарди. У ўзининг труппасини барпо этиб, Эсхилнинг “Прометей”ини, Еврипиднинг бир пьесасини ва Шекспирнинг “Бўрон”ини саҳнага қўйишдан чўчимади. Унинг Просперо ва Ариэли Элен Мессьер ижросидаги ролни кўпчилигимизнинг қалбимизда энг юксак хотиралар қаторида муҳрланиб қолган. Актер ва режиссер сифатида Лоран Мольер, Мюссе ва Мариво асарларига янги ҳаёт бахш этди. Ҳолбуки, бу чоқларда Комеди Франсез театри чуқур уйқуда эди У Эдуар Бурдени кутарди. Комеди Франсезни уйқудан уйғотиш шу одамнинг қисматига ёзилганди. Ниҳоят, бизнинг ҳозирги ёзувчиларимиз орасидан Лоран шоирона театрининг гўзал анъаналарини давом эттиришга лаёқатлиларини қидириб топди. Франция драматургиясида у мактаб яратди ва бутун бошли муаллифлар авлодини барпо этди.

Мен боя айтдим — биринчи қарашда Лоранни актер деб қабул қилиш қийин. Чиндан ҳам, унинг гапириш услубини кўрган, оҳангини эшитган одам Лоранни ўқитувчи ёки врач деган хаёлга борарди. Бироқ бундай таассурот тезда йўқоларди. Унинг саҳнадаги ижросини беш минутгина кузатиб турсангиз кифоя — сиз шу ондаёқ қаршингизда улуг актёр турганига, у бошқаларнинг қиёфасига кириш қобилиятига эга эканига ва маҳорат билан “Цинна”даги улуғвор Август, “Севилья сартароши”даги ҳам фоже, ҳам кулгили Базил бўла олишига ёхуд “Гаров ўйнаманглар” комедиясидаги аббат ролини ижро этиб, томошабинларни кулдира олишига ишонч ҳосил қиласиз.

Кристиан Менетрие Лорандан завқланган, у иштирок этган премьеранинг биронтасини ҳам қолдирмай кўрган, лекин орага Клер Менетрие аралашмаганда ёзувчи билан актёр ўртасида ҳеч қачон шахсан танишув содир бўлмаслиги мумкин эди, чунки уларнинг икковлари ҳам ўлгудек тортинчоқ эдилар. Клер ҳам худди эрига ўхшаб Леон Лораннинг маҳоратидан ғоятда завқланарди. Клер эрининг театр учун асар ёзишини орзу қиларди ва жуда яхши билардики, фақат чинакамига юксак маданиятли актёргина уни бу йўлга буриб юбора олади. Шунинг учун ҳар нима қилиб бўлса-да, Леонни ўзларининг яқин дўстлари қаторига қўшиб олишга уринди ва бунга муваффақ бўлди. Клер ҳали ҳам бағоят гўзал аёл эди, Лоран эса гўзал аёлларга мафтункорлиги билан шуҳрат қозонганди. Бунинг устига-устак, эркаклар танишишган соатларидан бошлаб театар ҳақида қизгин баҳсга киришиб кетганлар. Театр масаласида Кристианнинг ўйлаб қўйган режалари кўп эди, уларнинг кўпчилиги машҳур актёрнинг қарашларига тўғри келиб қолди.

— Реалистларнинг энг катта хатолари шундаки, — деди Кристиан, — улар саҳнада кундалик нуқдани кулларча нусха кўчиришади... Ҳолбуки, томошабин театрдан бутунлай бошқа нарсани ахтаради... Шунини унутиш керак эмаски, дра-

ма маросимдан бунёдга келган, тантанали юришлар, чиқишлар ва хорлар унда жуда катта ўрин тутган. Комедияда ҳам шунақа... Бизга ўқтиришадими, Мольер Саррофлар кўпригидаги одамларнинг тилига риоя қилган. Эҳтимол шундай-дир... Боринги, ана чиндан ҳам шундай бўлсин. Аммо у ўша одамларнинг тилига риоя қилган бўлса, тилга жило бериш учун шундай қилган.

— Гапингиз тўғри, — деб жавоб берди Леон Лоран. — Сиз мутлақо ҳақсиз. Шунинг учун ҳам, Менетрие, сиз театр учун ёзинг деярман-да... Лирик китобларингизни қаранг; образларингизнинг нафислигини айтинг... Юзаки таассуротларга хилоф равишда уларда актёрлар учун ажойиб материал бор. Зиммангизга ҳайкалтарошлик ролини олинг. Сиз яратган ҳайкалларга биз жон бағишлаймиз.

Лораннинг жумлалари қисқа-қисқа эди. Унинг чиройли овози туфайли бу жумлалар жуда таъсирчан чиқарди.

— Мен шундоқ ҳам театр учун ёзяман-ку, — деб жавоб берди Кристиан.

— Йўқ, азизим! Йўқ!. Сиз диалог дostonлар ёзясиз. Уларни уйда ўчоқ олдида ўриндикда ўтириб ўқиса бўлади. Лекин сиз ҳали бир марта ҳам томошабин қаршисига чиққан эмассиз.

— Пьесаларимни қўйишмаса нима қилай?

— Ундан кўра мен ҳеч қачон асарларимнинг саҳнада қўйилишига ҳаракат ҳам қилмаганман денг... Сиз ҳеч қачон саҳна қонунлари билан ҳисоблашган эмассиз. Бусиз, ахир, театр бўлмайди-да... Мен учун асар ёзиб беринг... Ҳа, дўстим, шахсан мен учун... Ўшанда кўрасиз репетициянинг нима эканини. Репетиция дегани энг яхши мактаб... Биласизми, менинг назаримда сизда биттаю-битта нуқсон бор — сиз символизмга хос юзакиликдан ҳали бутунлай халос бўлиб кетганингиз йўқ... Ўзингиз ёзган матнни саҳнадан эшитиб кўринг, асарнинг хом жойларини ўзингиз дарров пайқаб оласиз. Драматург учун театр саҳнаси — нотик одам учун унинг овози ёзилган тасмадай гап. У тасмани эшитиб ўтириб, ўзининг нуқсонларини аниқлайди ва уларни тузатади.

— Худди шу гапларни мен ҳам эртадан-кечгача Кристианнинг қулоғига қуяман, — деди Клер. — У театр учун яратилган.

— Билмадим-ов, — деди Кристиан.

— Бир уннаб кўринг, бир жойингиз камайиб қолармиди. Яна такрор айтаман — мен учун пьеса ёзиб беринг.

— Сюжети қанақа бўлсин?

— Қанақа бўларди. Юзлаб сюжетлар бор, — деди Леон Лоран. — Ё тавба, ахир, ҳар гал учрашганимизда менга бирор пьесанинг биринчи пардасини айтиб берасиз. Деярлик ҳар гал жуда зўр бўлади. Сюжет дейсиз! Сиз столга ўтириб, ўша менга айтиб берганларингизни қоғозга туширсангиз бас. Умуман, бундан ҳам осонроқ иш йўқ. Сиз менга олиб келадиган ҳар қандай пьесани мен суриштирмай қўлга оламан.

Кристиан бир лаҳза ўйланиб қолди.

— Менда бир фикр бор, — деди у. — Биласизми, мени ҳозир уруш хавфи қаттиқ ташвишлантиряпти. Мен Германияда ҳукмронлик қилаётган телбаларнинг ошқора режаларига французларнинг диққатини жалб қилмоқчи бўляпман, лекин афсуски, ҳаракатларим зое кетяпти.

— Мен “Фигаро”даги мақолаларингизни ўқиганман, — деди Леон Лоран. — Улар яхши ёзилган. Фойдали мақолалар. Фақат, ўзингиздан қолар гап йўқ, пьеса ўта замонавий бўлса...

— Йўқ-е, мен сизга замонавий ҳаётдан олинган пьесани таклиф қилмоқчи эмасман. Мен воқеани бутунлай бошқа бир даврга кўчиришни истардим. Эсингизда борми, Филипп Македонский яшаш учун майдон талаб қилиб, биринкетин кичкина юнон давлатларини фатҳ этганда афиналиклар ўзларини қандай тутишган? “Эҳтиёт бўлинглар! — деб таъкидлаган афиналикларга Демосфен. — Эҳтиёт бўлинглар! Агар сизлар Чехословакияга ёрдамга келмасанглар, ўзингиз ҳам муқаррар ҳалок бўласиз!” Аммо афиналиклар кўнгилчан эдилар, ҳамма нарсага енгил-елпи қарардилар. Бунинг устига Филиппнинг айғоқчилари бор эди... Демосфен мағлубиятга учради... Кейин эса гўзал кунлардан бирида Афинага ҳам навбат етиб келди... Бу иккинчи парда бўлади.

— Жуда ҳам соз! — деб хитоб қилди қизиқиб қолган Леон Лоран. — Жуда яхши. Ана, сюжет ҳам тайёр экан. Энди бу ишни пайсалга солмасангиз бўлди. Дарҳол ишга киришинг!

— Шошмасангиз-чи! — деди Кристиан. — Мен ҳали яна у-бу нарсани ўқиб чиқмоғим керак. Лекин сизнинг Демосфен ролида қандоқ ўйнашингизни ҳозирдан тасаввур қиляпман. Сиз, албатта, Демосфен ролини танлайсиз, шундайми?

— Бўлмаса-чи!

Завққа тўлган Клер тонга қадар уларнинг бўлғуси пьеса ҳақидаги баҳслари-га маҳлиё бўлиб ўтирди. Лоран билан Менетрие хайрлашаётганда, пьесанинг асосий саҳналари белгилаб олинган эди. Кристиан ҳатто финалдаги иборани ҳам ўйлаб қўйди. Кўпдан-кўп алғов-далғовлардан кейин Филиппнинг ўлими Афинани қутқариб қоладиган мўъжиза бўлиб кўринади. Бироқ Демосфен мўъжизаларнинг давомли эканига ишонмайди, афиналикларни уларнинг ўз иродаси, мардлиги ва матонатидан бошқа ҳеч нарса қутқара олмайди деб қаттиқ ишонади. “Ҳа, — деди у, — эшитдим... Филипп ўлипти... Хўп, Филиппнинг ўглининг исми нима?” Кимдир жавоб беради: “Александр!”

— Жуда соз! — деб хитоб қилди Леон Лоран. — Жуда соз! Бу иборани қандай талаффуз қилишимни ҳозироқ тасаввур қилиб турибман... Менетрие, агарда пьесани бир ой мобайнида ёзиб тугатмасангиз, сизни театрга номуносиб одам экан дейман.

Бир ойдан кейин пьеса битди. Эндиликда биз биламизки, пьеса Клер билан Лораннинг ҳамма умидларини оқлади. Пьесани театрга ўқидилар — шунинг ўзида муаллиф чинакам тантана қилди. Пьеса ўқилгандан кейин ролларни қандай тақсим қилиш, қайси муддатда асарни саҳнага қўйиш, репетицияларни қай вақтда ўтқизиш тўғрисида келишиб олиш учун Лоран муаллифнинг ҳузурига келди. Актёрнинг қиёфаси ташвишли эди. У нимадандир хижолатда. Ҳамма санъаткорлар каби Кристиан ҳам гап ўзларининг асарлари тўғрисида кетганида ўлгудай бадгумон бўлиб қоларди. Ҳозир унга Лоран пьесада унча қоникмагандай кўринди.

— Йўқ, — деди у хотинига Леон Лоран кетгач. — Йўқ, нимадир унга ёқма-япти... Нима бўлсайкин?.. Менга айтмади... Ҳеч нарса демади... Лекин сезилар-сезилмас алланимаси бор эди... Йўқ, пьеса унга маъқул бўлмади деёлмайман... Билъакс, у бу гал ҳам ўзининг роли тўғрисида жуда берилиб гапирди. Унинг самимиёлигига шубҳа қилиб бўлмайди... Лекин қандайдир айтилмаган бир фикри бор-да... Гап нимадайкин?.. Тушуна олмадим...

Клер жилмайди.

— Кристиан, — деди у. — Сиз улугъ ёзувчисиз. Мен чин юракдан сизга қойил қоламан. Аммо энг оддий инсоний муносабатлар масаласида ўтакетган даражада анойисиз. Гапимга ишонаверинг. Мен ҳатто Лоранни кўрмай туриб ҳам нима воқеа рўй берганини биламан.

— Қани айтинг!

— Аниқроқ айтганда, нима воқеа рўй бермаганини биламан... Гап шундаки, азизим, сизнинг пьесангизда Элен Мессьер учун роль йўқ. Инсоф юзасидан тан олинг, мен сизни бу тўғрида огоҳлантирган эдим.

Кристиан гашлик билан эътироз билдирди.

— Бу асарда Мессьер учун қанақа роль бўлиши мумкин эди? Мессьер комедияларда жуда ўринлатиб ўйнайди, унга Мюссе ва Маривонинг роллари мос келади, аммо, ўзингиз айтинг, сиёсий фожида у нима қилади?

— Оҳ, жонгинам, сиз мутлақо бошқа-бошқа масалаларни қориштириб юборяпсиз! Гап Эленнинг сиёсий фожида нима қилиши ҳақида кетаётгани йўқ. Масала анча жўнроқ — шундай қилинги, Леон Лоран билан маъшуқаси ўртасидаги иноқликка путур кетмасин, — Элен Мессьер — Леон Лораннинг маъшуқасими?

— Нима бало, ойдан тушганмисиз, азизим. Улар тўрт йилдан бери бирга туришади-ку.

— Мен қасқдан билай? Пьесанинг нима дахли бор бунга? Ёки сиз ўйлайсизки, Лоран...

— Мен ўйламайман, Кристиан, мен аниқ биламан, Лоран нимани хоҳлашини. Сиз агар уни шунга мажбур этсангиз, у Мессьер учун роль талаб қилади... Шунини ҳам айтиб қўяй, менимча, уни рози қилиш унчалик қийин бўлмаса керак... Битта персонажни қўшиб қўйиш сизга қийинми?

— Сира иложи йўқ. Бу пьесанинг композициясини бузиб юборади.

— Ўзингиз биласиз, Кристиан... Майли, бу мавзуга яна қайтармиз...

Улар чиндан ҳам бу мавзуга қайтишди. Лоран борган сари қовоқ-тумшуги осилиб, ташвишлироқ бўла боради. Кейин у асарни саҳналаштиришнинг қийинчиликлари, театр зиммасидаги аввалги мажбуриятлар, бўлғувси гастроллар тўғрисида гапира бошлади. Пьесани ёзиб тугатганидан бери унинг саҳнада пайдо бўлишини тоқатсизлик билан кутаётган Кристиан ҳам серзарда бўлиб қолган, доим қовоғи солиқ юрарди.

— Азизим, — деди унга Клер. — Бирор гал мени Лоран билан ҳоли қолдиринг. У юрагидаги бор гапни менга тўкиб солади. Сизга ваъда бераман — мен ҳамма ишни ўрнига қўйиб, саришта қиламан. Албатта, сиз аёл ролини ёзиб берасиз...

— Қандай қилиб ёзаман уни? Пьесани қайта бошдан ёзиб чиқолмайман-ку? Ҳар ҳолда, мен уни санъат асари деб ҳисоблашга журъат этгандим. Энди биронинг инжиқлиги деб...

— Оҳ, Кристиан, бу, ахир, жуда ҳам осон гап-ку... Бунинг устига хаёлот оламингиз жуда бой бўлса... Мана, лоақал иккинчи пардани олайлик. Македонияликлар Афинада ўзларининг хуфияларини жойлаштиради. Наҳотки, шу ишда улар биронта ақл-идрокли сатангнинг хизматидан фойдаланишмаса... У бадавлат афиналиклардан, банкирлардан, давлат арбобларидан бирининг маҳрами бўлиши мумкин... Мана, сизга тайёр персонаж. Яна унинг ҳаққонийлигини айтмайсизми!

— Ҳм, дуруст... Агар шундай қилинса... Биласизми, сиз ҳақсиз — дунёнинг ўзидай кўҳна махфий тарғибот усулларини кўрсатиш жуда мароқли...

Клер Кристианнинг хаёлот оламига ташланган ҳар битта уруғ, албатта, униб чиқишини биларди. Энди у Лоранни исканжага олди ва бунда ҳам тўла ғалабага эришди.

— О, жуда ажойиб фикр-а! — деди Лоран енгил тортиб. — Биласизми, бу тўғрида юрак ютиб, эрингиз билан галлашгани журъат қилолмовдим — унинг асарлари ҳақида гап кетадиган бўлса, унинг яқинига йўлаб бўлмай қолади. Ҳатто Шекспир ҳам “Юлий Цезар”да... Корнель ҳам Гораційлар даражасига Сабина сиймосини киритган, Расин эса Федра ҳақидаги мифга Арисияни қўшган... Бундан ташқари, хоним, сизга очигини айтиб қўя қолай: Элен учун роль бўлмаса, унақа пьесани қўйишга унча ҳушим йўқ эди... Истамасдим... Биласизми, Элен ёш, менга боғланиб қолган, лекин рақс тушишни яхши кўради, ёлғизликдан ўтдан кўрққандай кўрқади... Агар мен ҳар оқшом театрда банд бўладиган бўлсам, у бошқа эркаклар билан маишат қила бошлайди. Унда мен тинчимни йўқотиб қўяман. Аммо борди-ю сизнинг эрингиз унинг учун кичикроқ бир роль ёзиб берса, ҳаммаси жойига тушади... Бир ҳафтадан кейин репетиция қила бошлаймиз...

Шу тарзда Миррина образи туғилди. Бу образни яратар экан, Кристиан бир вақтнинг ўзида ҳам Аристофаннинг баъзи бир зукко ва беҳаёроқ қахрамон аёлларини, ҳам Маривонинг таннозларини эслади. Уларнинг ролларини ўйнаб Элен Мессьер саҳнада илк шухратини қозонган эди. Мана шундай фаройиб чатишма оқибатида муаллифнинг ўзини ҳам лол қолдириб, жуда мафтункор ўзига хос образ туғилди. “Артистлар маза қилиб ўйнамайдиган гоётда ноёб образ чиқди-да!” — деди Лоран.

Клер Элен Мессьерни тушликка таклиф қилди. Менетрие унга пьесанинг янги вариантини ўқиб берди. Элен киприклари узун-узун, жуссаси кичкина дилбар аёл эди. У жуда эҳтиёткор ва мушукдек қувгина эди. У кам гапирарди, лекин бирор марта ҳам бемаъни гап айтгани йўқ. Кристианга у жуда манзур бўлди.

— Элен гўл аёллар ролини ўйнашга моҳир кўрингани билан, аслида у бевафо маккоралар роли учун яратилган экан.

— У сизга ҳаддан зиёд маъқул бўлиб қолдими, Кристиан?

— О, йўқ! Ахир, у Лоранни яхши кўради-ку. Лоран унинг хушторигина эмас, уни йўқдан бор ҳам қилган. Элен — Лоран ижодининг маҳсули. Лоран бўлмаганда, у нима бўларди дейсиз?

— Кристиан, нима деб ўйлайсиз — Элен ўзидаги кўпгина фазилатлар Лоран туйфайли бино бўлганини англагани учун, унга нисбатан илиқ туйғуларга эгами? Аксинча, менга бутунлай бошқача туюлади. Менимча, унинг юрагининг бир чеккасида Лоранга нисбатан алланечук ғаплик бор... Келинг, бизга нима! Роль унга маъқул бўлди, демак, ҳамма иш жойида.

Дарҳақиқат, бир ҳафта мобайнида ҳамма иш жуда силлиқ кечди. Лекин бир ҳафтадан сўнг яна Лораннинг қовоқ-тумшуги осилиб қолди.

— Унга нима бўлди? — деб сўради Кристиан.

— Бу гал билмадим, — деб жавоб берди Клер. — Лекин билиб оламан.

Лоран чиндан ҳам сирини кўп яшириб юрмади. Бир куни Клерга ёзилди:

— Гап бундай бўляпти: роль жуда яхши, Элен ҳам хурсандликдан оғзи қулоғида. Лекин... Биласизми, биз бир уйда яшаймиз. Театрга бориш зарур бўлганда битта такси оламиз. Бошқа-бошқа боришдан нима маъно бор?.. Борди-ю Элен саҳнада иккинчи пардадагина пайдо бўладиган бўлса, бир соат давомида у ўзининг хонасида нима қилади? Ё зерикиб, сиқилиб ўтириши керак — бунга унинг буткул тоқати йўқ. Ёки бўлмаса, жазманларини қабул қилмоғи керак... Мен ўзимни яхши биламан — шундай қилса, бу дарҳол менинг ўйинимга таъсир этади... Юрагимда санчиқ туришини айтмаёқ кўяқолай! Албатта, Кристиан Менерис менинг юрагимнинг кафилигини олган эмас, лекин ўйинимнинг сифати...

— Хуллас, — деди Клер, — сиз Мирринанинг саҳнада биринчи пардада пайдо бўлишини истайсиз? Шундайми?

— Хоним, сиздан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди.

Клер эрига бу янги талабни маълум қилганида, аввал эрининг ғазаби кўзиган: “Биронта ёзувчига бунақа шароитда ишлаш тўғри келган эмас”. Аммо Клер Кристианнинг феъл-у атворини жуда яхши биларди: биринчи навбатда, унинг виждонини тинчитиш зарур эди.

— Кристиан, ҳамма драматурглар худди шунақа шароитда ишлашган... Сиз жуда яхши биласизки, Шекспир ўз артистларининг ташқи қиёфасини ҳисобга олишга мажбур бўлган. Расин эса Шаннел учун ёзган. Бу тўғрида мадам де Севинь гувоҳлик беради.

— У Расинни жуда ёмон кўрган.

— Ёмон кўргани билан уни яхши билган.

Миррина биринчи пардада пайдо бўлди. Артистларнинг театрда келиши билан боғлиқ бўлган такси муаммоси спектаклдан кейин ҳам бутун кескинлиги билан кўндаланг бўлгани тўғрисида гапириб ўтириш ортиқча бўлса керак. Хуллас, пьесанинг сўнгги вариантыда Мирринага учинчи пардада ҳам қатнашишга тўғри келди. Бунда ҳам Клернинг аралашувисиз иш битмади.

— Рост-да, Кристиан, бу Миррина деганлари мағлубиятга учрагандан кейин хуш ахлоқ ватанпарвар жувонга айланиб қолса бўлмайдими? Майли, у партизанлар сафига қўшилсин, Демосфеннинг машшукаси бўлсин.

— Ростини айтсам, Клер, сизнинг маслаҳатларингизга амал қиладиган бўлсам, ҳадемай Голливудники сингари бачкана асарлар ёзадиган даражага тушиб қоламан... Бўлди, етар... Бошқа бир сатр ҳам қўшмайман.

— Енгилтабиат аёл ватанини яхши кўрса нима бўпти? Бунинг нимаси ёмон? Қанақа бачканалиги бор? Нимаси ҳақиқатга ўхшамайди? Ҳаётда бунақа воқеаларни ҳар қадамда учратиш мумкин. Кастильоне Италияни бирлаштириш ҳақидаги эҳтиросли орзуси билан Наполеон III ни мафтун этган эди... Фақат Мирринадаги ўзгаришларни назокат билан кутилмаган бир тарзда кўрсатиш керак... Бунақа саҳналарни ёзишда сизга тенг келадигани йўқ. Демосфен билан ошиқ-машшуклик масаласига келганда, мен, албатта, ҳазиллашдим...

— Нега ҳазил бўлар экан? Француз инқилобининг жуда кўп арбоблари...

Хотиржам бўлган Клер Лоранни тинчитишга ошиқди. Шундай қилиб бойи-ган ва тарвақайлаб кетган Мирринанинг роли пьесадаги асосий роллардан бирига айланди.

“Бош” репетиция куни ҳам етиб келди. Бу чинакам тантана эди! Бутун Париж худди Лоранга ўхшаб Мирринага мафтун бўлганди. Менетриегга ўхшаб сиёсий воқеалардан юраклари така-пука бўлган ва ғайришуурий тарзда Эсхилнинг “Форслар”ига ўхшаш миллий драматургияни қўмсаган томошабинлар муаллифни олқишларга қўмиб ташлашди. Мунаққидлар бирон марта ҳам масхараомуз оҳангларга берилиб кетмай, антик сюжетга зўр маҳорат билан замонавий руҳ бағишлагани учун муаллифни кўкларга кўтариб мақташди. Ҳатто ўзининг ҳамкасаба биродарларига ҳамиша ўта талабчан бўладиган Фабер ҳам коса тагида нимкоса қилиб Клерга бир неча оғиз илиқ гап айтди.

— Гўзал қора қиз, — деди у Клерга, — бу Мирринага сизнинг ҳам қўлингиз теккан кўринади. Гап йўқ: бу ҳақиқий аёл; тирноғининг учигача аёл. Бетавфиқ эрингиз ҳеч қачон сизнинг ёрдамингиз бўлмаса, бунақа образни ярата олмасди... Тан олаверинг, Кристиан аёллар масаласида ҳеч нарсага тиши ўтмайди...

— Миррина сизга ёққанидан бағоят хурсандман, — деди Клер. — Лекин бу ишга менинг даҳлим бўлгани йўқ.

Эртаси куни Робер Кам ўзининг тақризида фақат Миррина ҳақида ёзипти. “Бугундан бошлаб, — дегти у. — Мирринанинг номи Агнесса ёхуд Селименаларнинг номи каби жуда машҳур бўлиб кетади”. Эрининг елкаси оша мақолани завқ билан ўқиб чиққан Клер ўзини тутиб туrolмай, шундай деди:

— Буни қаранг-а, агар ўша такси можароси бўлмаса эди, Миррина ҳеч қачон дунё юзини кўрмаган бўларди.

Қолган гаплар адабиёт тарихига алоқадор. Маълумки, “Филипп” кўпгина тилларга таржима қилинди ва янги француз театрини бошлаб берди. Лекин ўтган йили Элен Мессьер Лоранни ташлаб, Голливуд режиссёрига эрга текканини ва Лоран Кристиан Менетриенинг беваси, марҳум драматургнинг муаллифлик ҳуқуқлари бўйича вориси Клерга пьесадан Миррина ролини ўчириб ташлашни сўраб мурожаат қилганини камдан-кам киши билади.

— Ахир, сиз билан биз биламиз-ку, — деди у, — бу роль пьесада тасодифий равишда пайдо бўлган. Пьесанинг биринчи вариантыда йўқ эди. Эски вариантни тикласак нима қиларкин? Шундай қилсак, Демосфен роли анча ютган бўларди. Ростини айтсам, ишқий можаролардан ҳоли “Демосфен” менга кўпроқ маъқул эди...

Шундай қилинса, Миррина ролини ижро этишга янги актриса қидириб ҳам юрилмайди... Бу ролни ўчириб ташласак, маощдан ҳам анча тежаб қолардик.

Бироқ Клер бу таклифни юмшоққина, лекин қатъий оҳангда рад этди.

— Ишончингиз комил бўлсин, Лоран, сиз кўпда қийналмай янги Мирринани барпо эта оласиз. Буни сиз жуда ўринлатасиз... Мен эса эримнинг пьесасида ҳеч қандай ўзгариш бўлишини истамайман. Кристиан жамлаган нарсани бир-бирдан ажратиш керак эмас...

Шундай қилиб, зарурият ва илҳом фарзанди ўлароқ дунёга келган Миррина ҳақон саҳналари бўйлаб ўзининг музаффарона юришини давом эттирди.

ЧОРШАНБА УЧУН БИНАФША

— О, Женни, кетма, қол!

Тушлик вақтида Женни Сорьеб ҳаммани оғзига қаратиб ўтирди. Қайнар булоқдай чиқаётган латифалару ҳар хил воқеалар ҳақидаги ҳикоялари меҳмонларни маҳлиё қилди-қўйди. Женни уларни чинакам актёрларга хос маҳорат ва туғма ёзувчига хос илҳом билан тўкиб солди. Леон Лораннинг меҳмонлари унга мафтун бўлиб қолишди. Женнининг улфатчилигида ўтказилган вақт уларнинг назарида кўз очиб юмгунча ўтиб кетган сеҳрли дақиқадай туюлди.

— Буни қаранг, соат тўрт бўлиб қолибди-ку! Бугун — чоршанба... Ўзингиз биласиз, Леон, чоршанба кунлари мен ҳар доим дўстимга бинафша олиб бораман...

— Кўп чакки бўлипти-да, афсус! — деди Леон беқийёс оҳангдор овози билан. Шу овози билан у саҳнада ҳазилакам шуҳрат қозонгани йўқ. — Айтганча, сиз-

нинг бир сўзлигингиз ҳаммага маълум... Майли, сизни ушлаб қолмай, бўл-маса...

Женни аёллар билан ўпишиб хайрлашди, эрақлар эса тавозе билан унинг қўларидан ўпишди. Женни кетди. Унинг орқасидан эшик ёпилиши билан, меҳмонлар бири олиб, бири қўйиб, унинг шаънига мақтов гаплар айта бошла-дилар.

— У ҳақиқатан ҳам жуда жозибадор! Ҳозир нечага борди, Леон?

— Саксонлар атрофида бўлса керак. Болалигимда онам мени Комеди Франсезнинг эрталабки томошаларига олиб бориб юрганида Женни Селимена ро-лини қойилмақом қилиб ўйнади. Ҳолбуки, энди менинг ҳам ёшим бир жойга бориб қолди.

— Истеъдод қаримайди, — деди Клер Менетрие. — Бинафша олиб бораман дегани нима ўзи?

— О, бутун бошли роман бу... У бир марта менга гапириб берган эди, лекин бу тўғрида ҳеч қачон ёзган эмас... Лекин гапларим қовушмаяпти. Ундан кейин бирор нарсани ҳикоя қилиб беришга журъатим етишмайди. Қиёслашга менинг мисим чиқади.

— Ҳа, таққослар умуман хавfli нарса. Бироқ биз сизнинг меҳмонингиз-миз. Сизнинг вазифангиз — бизнинг вақтимизни чоғ қилиш. Женни кетиб қолди. Энди сиз унинг йўқлигини билдирмаслигингиз керак.

— Майли бўлмаса. Мен сизларга чоршанба бинафшалари тарихини айтиб бера қолай... Фақат бир нарсадан хавотиришим бор — бу воқеа ҳозирги кунлар учун чучмалроқ кўринмаса бўлгани...

— Кўрқманг, — деди Беритран Шмит. — Бизнинг давримиз нафосатга ва севгига муштоқ. Сийратда сурбетроқ ва беҳаёроқ кўринса ҳам, аслида, унинг замирида ҳақиқий туйғуларга илинж ётарди.

— Шундай деб ўйлайсизми?.. Майли, бўлмаса! Унда ўша илинжни қонди-ришга ҳаракат қиламан... Сизлар, яъни бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳали жуда ёшсизлар — шухратининг авж палласида Женни нақадар гўзал бўлганини билмайсизлар. Оловдай қизғиш сочлари унинг бежирим елкалари билан битта бўлиб ёйилиб ётарди. Қув ва чарос кўзлари, ҳамиша ҳаяжонланаётгани сезилиб турадиган жарангдор овози унинг ёрқин ва мағрур ҳуснига яна ҳусн қўшарди.

— Жуда суҳандон экансиз-ку, Леон!

— Кўрқаманки, менинг сўзамоллигим анча эскириб қолган. Шундоқ бўлса ҳам, мақтовингиз учун раҳмат... Женни консерваторияни 1895 йилда биринчи мукофот билан тугатган ва дарҳол Комеди Франсезга таклиф қилинган эди. Аммо тажрибамдан яхши биламанки, бу машҳур театрнинг труппасида янги келган одамга жуда оғир бўларди... Ҳар қайси ўринда бир донгдор актёр бор. У ўзининг ролини кўз қорачиғидай эҳтиёт қилади. Энг жозибадор ва истеъдодли ёшлар ҳам Мариво ва Мольер пьесаларидаги етакчи ролларга эришгунларича ўнлаб йиллар кутмоғи керак эди. Ошuftакор Женни саҳнанинг тиш-тирноқла-ри билан ўз тахту равоиларига ёпишиб олган қироличаларига рўпара келди. Унинг ўрнида бошқа ҳар қандай қиз бўлганда ҳам тақдирга тан бериб жимиб қолиши ёки бир йил-икки йил беҳуда уриниб, Мадлен хиёбонидаги театрлар-дан бирига ўтиб кетиши мумкин эди. Аммо бизнинг Женни бунақа қизлардан эмасди. У ихтиёрида бор нарсанинг ҳаммасини сафарбар қилиб жангга отилди. Ниҳоят, унинг артистлик истеъдоди ва жуда зўр билимдонлиги, бениҳоя кучли латофати ва жон олғувчи кўзлари голиб чиқди.

Орадан кўп ўтмай у театрнинг етакчи артистларидан бири бўлиб қолди. Директор уни қўйишга жой тополмасди. Драматурглар бири олиб, бири қўйиб, ўзлари яратган асарлардаги энг қийин ролларни Женни ўйнашини талаб қили-шарди. Уларнинг фикрича, бошқа ҳеч ким бу ролларни халққа етказиб берол-мас эмиш. Мунаққидлар ғайритабиий яқдиллик билан унинг шаънига мадҳия-лар ёғдиришарди. Ҳатто энг даҳшатли Сарсэнинг ўзи ҳам Женни тўғрисида шундай деб ёзган эди: “Бошининг жиндай қилт этгани, оғзидан чиққан жин-дай товуш ҳатто тимсоҳни ҳам мафтун этишга қодир!”

Менинг отам ўша йилларда Женни билан таниш эди. Отамнинг ҳикоя қилишча, у ўз касбини эҳтирос билан севарди, касби тўғрисида доноларча фикр юритарди ва сира толмасдан янги-янги актёрлик йўлларини излаб топарди. Ўша пайтларда театр реализмга берилган эди, бироқ бу реализм анчайин жўн, анойи реализм эди. Агар роли бўйича Женни бирор пьесада заҳар ичиб ўлмоғи керак бўлса, у ҳар гал спектакль олдидан касалхонага йўл оларди ва у ерда заҳарланиб жон таслим қилаётган одамларнинг талвасаларини кўриб келарди. Инсоний туйғулар курашини у ўз мисолида ўрганарди. Санъатга хизмат қилаётган деб, у ҳам худди Бальзакка ўхшаб инсон туйғуларини ифодалаганда ҳар қандай андишани йиғиштириб қўярди. Бальзак ҳам романларидан бирида ўз эҳтиромларини ва маъшуқасининг туйғуларини тасвирлаганда худди шундай қилган.

Ўзингиз, албатта, сезиб турган бўлсангиз керак — йигирма икки ёшга кирган тенгсиз хусну жамолга эга, яшин тезлигида катта шухрат қозонган қизнинг жазманлари ҳам беҳисоб бўлади. Театрдаги ошна-оғайнилари, драматурглар, банкирлар, яна қанча-қанча казо-казолар унинг илтифотини қозониш пайида эди. Қиз банкир Анри Стални танлади. Унинг бойлиги учун эмас — Женни ота-онаси билан бирга турар ва ҳеч нарсага муҳтожлиги йўқ эди. Бунинг сабаби шуки, Анри Стал ҳам худди қизнинг ўзи каби ҳаддан зиёд жозибатор эди ва энг муҳими, қизга уйланмоқчи бўлганди. Эҳтимол, сизнинг хабарингиз бордир — улар дарҳол оила кура олганлари йўқ, Сталнинг ота-онаси анча вақтгача розилик бермай юрди. Анри билан Женни уч йил ўтгандан кейингина турмуш қуришди, бироқ кўп ўтмай ажралиб кетишди — Женни мустақил характерга эга бўлганидан оилавий кулликка бўйсунмишга дош беролмади. Бу энди бошқа тарих. Ҳозир эса Комеди Франсезга, Женнининг қандай иш бошлаганига ва бинафшаларга қайтайлик.

Женни Дюманинг ўғли ёзган “Бағдод маликаси”ни ўйнаш учун пайдо бўлган куни оқшом театр фойесини бир кўз олдингизга келтиринг-а! Бу пьеса нуқсонлардан холи эмас. Мени биласизлар — “Чала зодагонлар”, “Аёлларнинг дўсти”, “Франсийон”га ўхшаган пишиқ-пухта ёзилган пьесалардан завқланиб юраман. Лекин ҳатто мен ҳам Дюманинг “Мусофир жувон”, “Бағдод маликаси” пьесаларидаги ўжарлигини кўриб, ўзимни кулгидан тўхтатолмайман. Аммо Женнини бош ролда кўрганларнинг ҳаммаси унинг ҳаққоний образ ярата олганини ёзишди. Биз у билан ўша замонлар ҳақида тез-тез гаплашиб турардик. Энг галати жойи шунда эдики, Женни ижро этаётган ролларининг чинлигига ўзи ишонарди.

“Ёшлик йилларимда, — деб ёридди менга бир куни, — Дюма асарларидаги қаҳрамон аёлларга ўхшаб мулоҳаза юритардим. Ичимда пишиб етишаётган нарсани, қалбимнинг энг пинҳона нуқталаридаги туйғуларимни чироқ нурлари порлаб турган сахнада ижро этиш жуда мароқли эди”. Бунга яна шуни қўшиб қўйингки, бу роли унга жуда таъсирчан усулни қўллашга имкон берарди — у ўйнаётган вақтида сочларини ёйиб юборар, улар унинг яланғоч елкасига шаллоладай тушарди. Хуллас, Женни нақд офатижоннинг ўзгинаси эди.

Одамлар гулдирас қарсақлар билан муборакбод қилиб бўлишгач, антракт вақтида Женни артистлар фойесига чиқади. Бир зумда унинг теварагини одамлар қуршаб олади. Женни диванга — Анри Сталнинг ёнига ўтиради. Музаффар одамга хос кўтаринки кайфият оғушида маст бўлган Женни кубноқлик билан унга нималарнидир ҳикоя қилади.

— Оҳ, азизим Анри! Мана, мен яна юзага қалқиб чиқдим. Ниҳоят, кўкрагим тўлиб нафас оляпман... Уч кун аввал қанақа ўйнаганимни ўзингиз кўрдингиз... Ўшанда ҳеч нарсага ярамас эдим, тўғрими?.. Назаримда жарликнинг туб-тубида типирчилаб ётгандай эдим. Нафасим бўғилганди. Ниҳоят, мана — бутунги оқшом. Бир ҳамла қилдим у яна юзага чиқиб олдим! Менга қаранг, Анри, сўнгги пардага бориб расво бўлсам нима бўлади? Охиригача сузишга кучим етмай қолса нима қиламан! О худоим-ей! О, худо!

Кириб келган капельдинер унга гулларни тутқазди.

- Кимдан бўлсайкин бу гуллар? А, Сен-Лудан экан... Сизнинг рақибингиздан, Анри... Гулдастани менинг хонамга олиб бориб қўйинг.
- Манави мактуб ҳам бор, мадемуазель, — деди капельдинер.
- Конвертни очиб кўриб Женни қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.
- Мактуб лицей талабасидан экан. Улар лицейда “Женнининг жазманлари” клубини тузишганмиш.
- “Жокей клуб” эндиликда бутунлай сизнинг жазманларингиз клубига айлангандир-да...
- Менга лицей талабалари маъқулроқ... Бунинг устига, мактубнинг охирида шеър ҳам бор экан... Мана, эшитинг, азизим...

“Севдим” деган жўнроқ сатрни
 Қораламанг, инкор ҳам этманг.
 Ўтинаман — шўрлик шoirни
 Директорга ҳеч қачон айтманг.

- Қаранг, бирам яхшики...
- Жавоб берасизми мактубга?
- Албатта, жавоб бермайман-да! Бунақа мактублардан ҳар кунни ўнлаб оламан. Уларга жавоб бера бошласам, тамом бўламан-ку... Лекин мактублар мени хурсанд қилади... Бу ўн олти яшар жазманлар менга яна анча вақт содиқ қолади...
- Балким? Ўттизга борганда эса улар нотариус бўлиб олишади.
- Нотариус бўлса нима? Нотариус менинг жазманим бўлолмайдими?
- Мана буни ҳам сизга бериб қўйишни илтимос қилишди, мадемуазель, — деди яна уларнинг ёнига келган капельдинер.
- Мунча яхши! Буни қаранг, Анри! Мактуби йўқ эканми?
- Йўқ, мадемуазель. Швейцар менга айтдики, Политехника мактабининг аллақайси талабаси бинафша олиб келипти.
- Азизим, — деб хитоб қилди Анри Стал. — Сизни табриклашга ижозат бергайсиз. Ростини айтганда, бу қурумсоқ “талабалар”дан бирор нарса ундириш жуда қийин.

Женни бинафшани анча ҳидлади.

- Жуда нафис ҳиди бор-да! Ҳурматларини шу тарзда ифода қилишгани менга ёқади. Ўзига бино қўйган сипо одамларга сира тоқатим йўқ. Пешинда улар Пале-Рояльга тўп отишини томоша қилгани қандай боришса, оқшомлари саҳнада менинг жон беришимни томоша қилишга ҳам шунақа келишади.
- Томошабинда шафқат йўқ! — деб жавоб берди Анри Стал. — Улар ҳамма вақт ҳам шунақа бўлишган. Гладияторлар жангини эсланг... Бир даста игнани ютиб юбориш йўлини топган актриса уларнинг орасида зўр муваффақият қозонган бўларди.

Женни кулиб юборди.

- Борди-ю бирор актриса тикув машинасини ютиб юборса, унинг шуҳрати осмон баравар кўтариларди!

“Саҳнага” деган хитоб янгради. Женни ўрнидан қўзғолди.

- Майли, бўлмаса... Кўришгунча... Бориб игналарни ютай...

Женнининг ҳикоя қилишича, бу воқеа ана шу тарзда бошланган эди.

Янаги чоршанбада сўнгги антракт вақтида капельдинер юзида табассум билан Женнига яна бир даста бинафша олиб келди.

- Ие, қизиқ-ку, — деб хитоб қилди у. — Яна ўша талабами?

— Ҳа, мадемуазель.

— Шакли-шамойили қанақа?

— Билмадим, мадемуазель. Хўп десангиз, швейцардан сўрайман.

— Йўқ, сўрамай қўя қолинг. Нима фарқи бор...

Кейинги ҳафтанинг чоршанба кунини спектакль йўқ эди. Аммо пайшанба кунини Женни репетицияга келганда, унинг хонасидаги стол устида бир даста бинаф-

ша ётарди. Бинафша бироз сўлиб қолипти. Театрдан кетаётиб, Женни швейцарнинг хонасига кириб ўтди.

— Менга қаранг, Бернар... Бинафшани ўша йигитча олиб келдимиз?

— Ҳа, мадемуазель. Учинчи марта олиб келиши...

— Шақли-шамойили қанақа бу талабанинг?

— Жуда яхши бола. Жуда яхши... Нима десам экан-а... Бироз озгиндан келган, ёноқлари ичига ботган, кўзлари маъюс. Кичкинагина мўйловчаси бор. Лорнети ҳам бор. Лорнети билан қиличи — биқинида... Бу, албатта, кулгили кўринади... Тўғриси айтсам, мадемуазель, йигитчанинг жуда ҳам юрагидан урган кўринади... Ҳар гал бинафшасини менга узатар экан, “Мадемуазель Женни Сорьбега”, — дейди-да, қулоқларигача қизариб кетади...

— Нима учун доим чоршанба куни келар экан?

— Сабабини билмайсизми, мадемуазель? Чоршанбада Политехника мактабининг талабалари машғулотлардан бўш бўлади. Ўша куни улар театрда партер билан галеркага тўлиб кетишади... Ҳар биттаси ёнида оймтилласи билан келади...

— Менинг талабамнинг ҳам оймтилласи борми?

— Ҳа, мадемуазель, лекин бу оймтилла — унинг синглиси... Улар бир-бирларига жуда ҳам ўхшайдилар, кўрсангиз, ҳайрон қоласиз.

— Шўрлик йигитча! Менда юрак деган нарса бўлганида, Бернар, сиздан илтимос қилган бўлардим — уни лоақал бир марта саҳна ортига ўтқазиб юборинг, бинафшасини менга ўзи бера қолсин.

— Маслаҳат бермайман, мадемуазель, сира маслаҳат бермайман. Бу театр шинавандаларига эътибор бермасангиз, уларнинг хавfli жойи йўқ. Улар актрисаларга узоқдан туриб ишқибозлик қилиб, шу билан ўзларини ўзлари хурсанд қилиб юраверишади... Аммо, лекин улар ўзларига жиндай эътибор берилаётганини пайқаб қолишса, тамом — слимдай ёпишиб олишади. Унда улардан кутулишнинг иложи қийин бўлиб қолади. Улар шунақаки, бармогингизни узатсангиз, қўлингизни юлиб олишади... Ҳа, кулинг, кулаверинг, мадемуазель, лекин бу ишларни аниқ биламан. Йигирма йилдан бери шу театрда хизмат қиламан! Шу кулбамда ўтириб ошику беқарор бўлган оймтиллалардан қанчасини кўрдим-у! Қанча йигитлар эс-хушидан айрилди... Ҳатто қариб қуйилмаганларни айтмайсизми? Мен ҳамиша мактублар билан гулдастани олганман-у, лекин ҳеч кимни саҳна ортига ўтқазиб юбормаганман. Мумкин бўлмагандан кейин илож йўқ-да...

— Гапингиз тўғри, Бернар! Майли, бепарво бўламиз, эҳтиёткор ва тошбағир бўламиз.

— Бу ишингиз тошбағирлик бўлмайди, мадемуазель, соғлом ақл билан иш тутган бўласиз, холос.

Ҳафталар ўтди. Ҳар чоршанбада Женни ўзининг икки сўм турадиган бир даста бинафшасини олиб турди. Бу иш бутун театрнинг оғзига тушди. Кунлардан бирида актрисалардан бири Женнига деди:

— Толибингни кўрдим... Жуда жозибатор экан. Қиёфаси бирам ғалати... Гўё “Шамдон”да ёхуд “Севги билан ўйнашманг”да ўйнаш учун яратилгандай...

— Менинг толибим эканини қаёқдан билақолдинг?

— Мен тасодифан швейцарнинг хонасига бош суқиб эдим. Худди шу пайт у гул кўтариб келиб қолди-да, ҳайқибгина илтимос қилди: “Марҳамат қилиб, мадемуазель Женни Сорьбега бериб қўйсангиз...” Юракларни эритиб юборадиган бир манзара эди бу. Кўриниб турипти, йигитча заковатли эди. Ўзининг кулгили аҳволда кўринишини истамас, лекин шундоқ бўлса ҳам, ҳаяжонини яшира олмасди... Мен ҳатто бир дақиқа афсусландим — бинафшаларини менга келтира қолса нима бўларди. Мен унинг уринишларини қадрлаган бўлардим, бошини силардим... Эътибор бергин-а, у ҳеч нарсани илтимос қилгани йўқ, ҳатто сенинг олдинга кирмоқ йўлларини ҳам қидирмади... Аммо мен сенинг ўрнингда бўлганимда...

— Уни қабул қилармидинг?

— Албатга-да! Ундан бир неча дақиқа вақтимни аямаган бўлардим. Ахир, у анчадан бери театрга қатнайди. Бунинг устига, таътил вақти ҳам яқинлаб қолди. Сен кетиб қоласан, ёпишиб олиб безор қилади деб кўрқмасанг ҳам бўлади.

— Гапинг тўғри, — деди Женни. — Жазманлар ёш бўлганида, уларнинг сонсаногига етиб бўлмаган даврларда уларга парво қилмасанг-да, орадан ўттиз йил ўтгандан кейин уларнинг кетидан гиргиттон бўлиб юрсанг, бундан ҳам бемаънироқ нарса бўлмаса керак. Ўттиз йил ўтгандан кейин уларнинг сони ҳам камайиб қолади, кўшлари сочи тўкилиб, тепакал ҳам бўлиб олишади...

Шу оқшом у театрдан чиқиб кетаётиб швейцарга деди:

— Бернар, чоршанба куни талаба яна бинафша олиб келса, унга айтгин — учинчи пардадан кейин гулдастани менга ўзи олиб кириб берсин... Мен “Мизантроп”да ўйнайман. Роль бўйича мен атиги бир марта кийимимни ўзгартираман, ўзимнинг хонамда бўламан. Талаба ўша ерга келсин... Йўқ, яхшиси, мен уни йўлакда, зина олдида кутиб тураман. Балки фойеда бўларман...

— Яхши. Бирор кори ҳол бўлишидан кўрқмайсизми, мадемуазель?

— Нимадан кўрқмоғим керак? Ўн кундан кейин мен гастролга жўнаб кетаман, бу талаба эса ўзини Политехника мактабига миҳлаб қўйган...

— Яхши, мадемуазель... Лекин шундоқ бўлса ҳам, менинг фикримча...

Янаги чоршанбада Женни Селименани жуда ҳам қотириб ўйнади — у нота ниш йигитчага имкони борича кўпроқ маъқул бўлишни истар эди. Антракт бошланганда у юраги така-пука бўлиб, нима бўлишини кута бошлади. У фойега чиқиб ўтирди. Унинг теварагида театрнинг доимий шинавандалари куймаланиб юрарди. Директор нимадир тўғрисида Бланш Пьерсон билан суҳбатлашарди. Ўша пайтларда бу аёл Женнининг рақиби ҳисобланарди. Лекин негадир талабадан дарак йўқ эди. Сабри тугаб бетоқат бўлаётган Женни капельдинерни излаб кетди.

— Мени ҳеч ким сўрагани йўқми?

— Йўқ, мадемуазель.

— Бугун чоршанба, аммо менинг бинафшамдан ҳали ҳам дарак йўқ. Ёки Бернар уни сизга беришни унутиб қўйдимикин?.. Ёхуд бу ерда бирон англашилмовчилик рўй бердимикин?

— Англашилмовчилик дейсизми, мадемуазель? Қанақа англашилмовчилик? Истасангиз мен швейцарнинг олдига бориб келаман.

— Ҳа, майли... Йўқ, йўқ, бормай қўяқолинг. Уйга кетаётганимда Бернардан ўзим суриштириб билиб оламан.

Женни ўзининг аҳволидан кулди: “Хўп ғалати махлуқмиз-да, — деб ўйлади у, — олти ой мобайнида бу йигитнинг савдойи садоқатига парво ҳам қилганим йўқ. Энди эса бирданига менга эътибор берилмаётгани учун бетоқат бўляпман, худди маъшукасини кутаётган қиздай ҳаяжонланыпман... “О Селимена, дош бериб бўлмайдиган гам-гуссага ботган Альцест сени ташлаб кетганида қанчалар қайғурар экансан?!”

Спектаклдан кейин у швейцарнинг хонасига кирди.

— Хўш, Бернар, қани менинг жазманим? Уни менинг ҳузуримга жўнатмадингизми?

— Мадемуазель, атайин қилгандай, у бугун келмади. Ярим йил мобайнида биринчи марта театрга келмади. Буни қарангки, худди шу бугун мадемуазель уни қабул қилишга рози бўлган эди-я!

— Қизиқ! Балки бирорга одам унга айтиб қўйгандир ва у кўрқиб кетгандир.

— Йўқ, мадемуазель, унақа деманг... Бу гапдан сизу мендан бошқа ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Сиз ҳеч кимга айтганингиз йўқми? Йўқ, а? Мен ҳам индаганим йўқ... ҳатто хотинимга ҳам ҳеч нарса деганим йўқ...

— Ундоқ бўлса, нега келмай қолдидикин? Нима дейсиз?

— Нима дердим, мадемуазель... Балки тасодифан шунақа бўлиб қолгандир. Балки беҳуда югур-югурлар жонига теккандир. Эҳтимол, бетоб бўлиб қолганмикин? Янаги чоршанбани кутайлик-чи?

Аммо кейинги чоршанбада ҳам на талабадан, на бинафшадан дарак бўлди.

— Энди нима қиламиз, Бернар?.. Нима дейсиз, балки унинг ошна-оғайни-лари йигитчани излаб топишимизга ёрдам берар? Ё Политехника мактабининг директорига мурожаат қилсакмикин?

— Буни нима деб қиламиз? Ахир, биз йигитнинг отини ҳам билмаймиз-ку!

— Бу гап ҳам тўғри, Бернар. Кўп чакки иш бўлди-да! Ўзи омадим юришмаган одамман, Бернар.

— Қўйинг, мадемуазель, унақа деманг. Бу йилги мавсумни зўр маҳорат билан ўтказдингиз. Ҳадемай гастролга жўнаб кетасиз. У ерда сизни янги муваффақиятлар кутмоқда... “Омадим юришмаган” десангиз, гуноҳ бўлади.

— Гапингиз тўғри, Бернар. Мен шунақа ношукур одамман... Лекин нима қилай, бинафшаларимга жуда ўрганиб қолган эдим.

Эртаси кuni Женни Париждан жўнаб кетди. Бу сафарда Анри Стал унга ҳамроҳ бўлди. Женни қайси бир меҳмонхонада тўхтамасин, унинг хонаси ҳамиша атиргулларга тўла бўларди. Женни Парижга қайтганда дарвешсифат талаба аллақачон унинг эсидан чиқиб кетганди.

Орадан бир йил ўтгач, у полковник Женевьер деган одамдан мактуб олди. Полковник унинг шахсий иши бўйича қабул қилишни илтимос қилган эди. Мактуб одоб сақлаб ёзилганди. Уни ўзининг қадрини яхши билган басавлат одам ёзгани сезилиб турарди. Полковникни қабул қилмаслик учун ҳеч қандай асос йўқ эди. Женни полковникка шанба оқшомларидан бирида келишни таклиф қилди. У қоп-қора фуқаролар либосида келди. Женни уни табиат ато қилган ва саҳна тарбиялаб вояга етказдирган самимият билан кутиб олди. Аммо табиийки, унинг бутун хатти-ҳаракатида “бу нотаниш одамга мендан нима керак экан?” деган савол сезилиб турарди. У сабр-тоқат билан полковникнинг изохини кутди.

— Мени қабул қилишга рози бўлганингиз учун сиздан миннатдорман, мадемуазель. Мен мактубда ташрифимдан кўзлаган мақсадимни айтиб беролмасдим. Модомики, мен сиздан учрашиш тўғрисида илтимос қилган эканман, ишонаверингки, бунинг боиси менинг эркаклик гурурим эмас, балки оталик туйғуларимдир... Кўриб турибсиз, бошдан-оёқ қора кийинганман. Ўғлимга мотам тутмоқдаман. Лейтенант Андре де Женевьер бундан икки ой аввал Мадагаскарда ўлдирилди.

Женни “Бутун юрагимдан сизга ҳамдардман, аммо...” демоқчи бўлгандай беихтиёр ҳаракат қилди.

— Сиз менинг ўғлимни билмас эдингиз, мадемуазель, бундан хабарим бор... Аммо у сизни яхши биларди ва сизга қойил қоларди. Бу сизга ақл бовар қилмайдиган бўлиб кўринар, лекин ҳозир сизга айтиб берадиган гапларимнинг ҳаммаси чин. У сизни дунёда ҳамма нарсадан ортиқ севар ва сизни илоҳа деб биларди...

— Ҳамма гапни тушуна бошляпман, шекилли, полковник. Бу тўғрида сизга унинг ўзи гапириб берганмиди?

— Менгами? Йўқ. У ҳамма гапни синглисига айтиб берган. Синглиси унинг юрак сирларини тинглайдиган бирдан-бир ишонган одами бўлган. Ҳамма воқеа у синглиси билан бирга “Муҳаббат ва тасодиф ўйини”ни кўришга борганидан бошланган. Театрдан уйга қайтиб келишгач, болаларим сиз тўғрингизда оғизларидан бол томиб гапиришди: “Унинг ижросида қанчалик инжалик ва нафосат бор, кишини тўлқинлантирувчи нозиклик мавжуд”. Улар яна анча мақтовлар ёдиришди. Афтидан, бу мақтовларнинг ҳаммаси ўринли эди. Мен бунга шубҳа қилмайман... Лекин ёшликка хос бўлган эҳтирос, ҳар нарсани илҳомлаштиришга бўлган интилиш батамом бўлакча эди... Менинг бечора болагинам хаёлпараст эди...

— Ё парвардигор! — деб хитоб қилди Женни. — Демак, у ўша экан-да...

— Ҳа, мадемуазель, ўша Политехника мактабининг талабаси. Ҳа, ўша ойма-ой ҳар чоршанба кuni сизга бир даста бинафша олиб борадиган йигит менинг ўғлим Андре эди... Буни менга қизим айтиб берди. Унинг бу болагиги, ўз завқини бунақа анойи йўл билан намоён этгани сизнинг гашингизга тегмаган бўлса керак? Ахир, у сизни шу қадар яхши кўрар эди. Эҳтимол, сизни бўлмаса, хаё-

лида ўзи яратган ва юрагида ардоқлаб юрган образни яхши кўргандир... Хонасининг деворларига тўлдириб сизнинг сувратларингизни осиб ташлаган эди. Сизнинг сувратларингиздан биронта янги сувратингизни топиб олгунча қизим бечоранинг она сути оғзидан келарди... Политехника мактабида унинг ошналари бунақа ошиқлик устидан кулишарди.” Ҳаммасини ёзиб юбор унга” дейишарди улар.

— Афсус, у буни қилгани йўқ..

— Қилган, мадемуазель! Мен сизга бир боғлам мактуб олиб келдим. Улар ёзилган-у, жўнатилган эмас. Биз бу мактубларни унинг вафотидан кейин топдик.

Чўнтагидан бир пакет чиқариб, полковник уни Женнига тутқазди. Бир гал Женни бу мактубларни менга кўрсатган эди. Хати нозик, тез ёзилган, ўқиб бўлмайди. Ёзув математикники, лекин услуби шоирона.

— Бу мактубларни асраб қўйинг, мадемуазель. Улар сизники. Ножоизроқ таклифим учун мени афв этасиз... Ўғлимнинг хотираси учун шу ишни қилмасам, бўлмайдиган кўринди. Сиз унда кўзгаган туйғуда эҳтиромга носазовор, енгил-елпи жиҳат йўқ эди... У сизни гўзаллик ва комиллик табассуми деб биларди. Сизни ишонтириб айтаманки, Андре ўзининг улуг муҳаббатига муносиб эди.

— Нега, ахир, у мени кўрмоққа уриниб кўрмади? Нега менинг ўзим у билан учрашишга ҳаракат қилмадим?.. Оҳ, бунинг учун ўзимни қанчалар койийман, қанчалар ўзимдан ижирганаман?!

— Ўзингизни койийверманг, мадемуазель... Сиз қаёқдан ҳам билардингиз?.. Политехника мактабини битириши биланоқ Андре уни Мадагаскарга жўнатишларини илтимос қилди. Яширмайман, унинг бундай қилганига сабаб сиз эдингиз... Ҳа, у синглисига бундай деган: “Иккидан бири: ё ҳижрон мени бу бедаво дарддан фориф қилади ёки мен бирон-бир жасорат кўрсатаман-у унда...”

— Наҳотки, камсуқумлик, барқарорлик ва олижаноблик ҳар қандай жасоратдан яхши бўлмаса? — деди хўрсиниб Женни.

Полковникнинг кетишга отланганини кўриб, Женни талпиниб унинг қўлидан тутди.

— Менимча, мен бирон ёмон иш қилмаган бўлсам керак. Лекин шундоқ бўлса ҳам... Нима бўлганда ҳам, марҳумга нисбатан менинг зиммамда ҳам муайян бурч борга ўхшайди. У шўрлик ҳаёт лаззатларини татиб ҳам кўргани йўқ эди... Менга қаранг, полковник, ўғлингиз қаерга дафн қилинган?.. Қасамёд қиламан, токи тирик эканман, ҳар чоршанба куни унинг қабрига бир даста бинафша олиб бориб тураман...

— Шунинг учун ҳам, — деб ҳикоясини тугатди Леон Лоран, — шунинг учун ҳам бизнинг Женнини кўпчилик бағри тош, қуруқ, ҳатто бети қалин бир аёл деб ҳисобласа-да, у ҳар чоршанба куни дўстларини тарк этади, ишини ҳам йиғиштиради ва ҳатто севган одамни ҳам ташлаб, Монпарнас қабристонига, ўзи танимайдиган одамнинг қабрига йўл олади... Мана энди ўзларингиз ҳам кўриб турибсизлар — бу воқеа ҳозирги замонлар учун ҳаддан ташқари чучмал кўринади.

Орага жимлик чўкди. Кейин Бертран Шмит деди:

— Романтика инсон билан ҳамиша ёнма-ён яшайди. Бироқ уни ҳамма ҳам топавермайди.

ОЛТИН ЁМБИНИНГ ҚАРҒИШИ

Мен Нью-Йоркдаги “Олтин илон” ресторанининг доимий мижозларидан эдим. Бу гал ресторанга киришим билан биринчи столда ўтирган кичик жуссали чолга кўзим тушди. Унинг олдида тақсимчада қонлари силқиб турган бифштекс бор эди. Ростини айтганда, аввал диққатимни гўшт ўзига жалб қилди, чунки йилнинг бу фаслида гўшт камчилроқ бўларди. Кейин эса мен чолнинг ўзига, унинг маъюс юзига қизиқиб қолдим. Мен бир лаҳзада уни аввал ҳам

учратганимни ҳис қилдим. Билмадим, Париждами ё бошқа бирор жойдами? Стол ёнига ўрнашиб ўтириб олгач, хўжайинни чақирдим. Асли Перигордан келиб қолган бу абжир ва чаққон одам кичкинагина, торгина ертўлани шина-вандаларнинг сеvimли масканига айлантирган эди.

— Айтинг-чи, жаноб Робер, эшикнинг ўнг томонида ўтирган анави қария ким бўлди? Адашмасам, француз бўлса керак-а?

— Қайсисини айтяпсиз? Стол ортида ёлғиз ўтирган одамми? У киши жаноб Борақ бўлади. Бу ерга ҳар куни келиб туради.

— Борақ? Саноатчими? Ҳа, албатта. Энди танидим. Лекин аввал мен уни бу ерда бирон марта ҳам кўрмаган эдим.

— У одатда ҳаммадан аввал келади. Ёлғизликни яхши кўради.

Хўжайин столим устига эгилди-да, овозини пасайтириб қўшиб қўйди:

— Унинг ўзи ҳам, хотини ҳам алланечук ғалати одамлар... Рост айтаман, жиндай довдирроқми-ей. Кўриб турибсиз, ҳозир бир ўзи нонушта қиляпти. Бугун кечкурун соат еттида келинг — унинг хотинини кўрасиз. У ҳам бир ўзи ўтириб овқатланади. Бир-бирларини кўргани кўзлари йўқ бўлса керак деб ўйлаш мумкин. Ҳақиқатда эса жуда иноқ яшашади. Улар “Дельтониго” меҳмонхонасида истиқомат қилишади. Мен уларни тушуна олмайман. Турган-битганлари жумбоқ!..

— Хўжайин! — деб чақирди югурдак бола. — Ўн бешинчи стол билан ҳисоб-китоб қилар экансиз.

Жаноб Робер кетди. Мен эса бу ғаройиб эр-хотин ҳақида ўйлай бошладим... Ҳа, албатта, мен у билан Парижда танишган эдим. У йилларда, яъни иккита жаҳон уруши ораллигида у тез-тез драматург Фаберникига келиб турарди. Фабернинг унга алланечук тушуниб бўлмайдиган мойиллиги бор эди; афтидан, уларни қандайдир муштарак ташвиши бирлаштириб турарди — уларнинг иккови ҳам сармояларини энг ишончли жойга қўйишни ўйлар ва тўплаган пулларидан ажраб қолишдан қўрқинарди. Борақ... Ҳозир у саксонларга бориб қолган бўлса керак. 1923 йиллар теварагида сармояси бир неча миллионга етганини эсладим. Ўша пайтда франкнинг қадрсизланишидан бечора анча куйган эди.

— Бемаънилик! — дея хуноби чиқарди унинг. — Қирқ йил тер тўкиб меҳнат қилай-да, охирида кунларим қашшоқликда ўтсинми? Рентам билан облигацияларимнинг икки пуллик қадри қолмади. Бу ҳам етмагандек, саноат корхоналарининг акциялари ҳам кўтарилмай қолди. Пуллар кўз ўнгимизда кулга айланяпти. Қариганда кунимиз нима кечар экан?

— Мендан ўрнак олинг, — деб маслаҳат берди унга Фабер. — Мен жамики пулимни фунтга айлантириб қўйдим... Фунт ишонса бўладиган валюта...

Орадан уч-тўрт йил ўтгандан сўнг иккала оғайнини яна учратдим. Улар саросимада эдилар. Борақ Фабернинг маслаҳатига амал қилипти. Аммо шундан кейин Пуалкаре франкнинг курсини кўтаришга муваффақ бўлипти. Фунт эса жуда тушиб кетишти. Энди эса Борақ қандай қилиб даромад солиғига чап бериш йўлини ўйламоқда эди. Ўша кезларда даромад солиғи ҳам ўса бошлаганди.

— Қип-қизил боласиз-а, — деб койиди уни Фабер. — Менинг гапимга киринг... Дунёда ҳеч нарса кор қилмайдиган битта-ю битта нарса бор — олтин... 1918 йилда олтин ёмбиларини олиб қўйганингизда даромадингиз унча кўп бўлмас эди, лекин ҳеч ким сизга солиқ ҳам солмас эди. Қарабсизки, бугун бою-бадавлат бўлиб тураверар эдингиз... Бор-йўғингизнинг ҳаммасини олтинга айлантиринг-да, бемалол уйқуни ураверинг.

Эру хотин Борақлар Фабернинг гапига киришди. Улар тилла сотиб олишди, бунда пулат сандиқни ижарага олишди, кейин вақти-вақти билан бу молия маъбудига бориб, хурсандликдан оғизларининг таноби қочиб, олтин санамларига таъзим қилиб туришди. Кейин мен ўн йилча уларни назардан қочириб қўйдим. Кейин уларни 1937 йилда Фобур-Сент-Онореда расмлар сотадиган савдогарнинг дўконига учратдим. Борақ ўзини жуда сипо тутарди, қора шоҳи рўмол ўраб олган жуссаси кичик Борақ хоним эса жуда анойи ва самимий кўринарди. Борақ хижолат чека-чека мендан маслаҳат сўради:

— Сиз, дўстим, ўзингиз санъат одамисиз. Нима деб ўйлайсиз, сизнингча, импрессионистларнинг нархи яна кўтарилишига умид қилса бўлармикин? Билмайман дейсизми? Анча-мунча одам шундай бўлиши мумкин деб ҳисобляпти. Лекин импрессионистларнинг расмлари шундоқ ҳам жуда қимматлашиб кетган-ку! Эҳ, уларнинг расмларини аср бошида олиб қўймайманми!.. Ундан ҳам кўра, қайси оқим модага киришини олдиндан билиб, уларнинг расмларини ҳозир арзон-гаров сотиб олиб қўйса ҳўп зўр иш бўларди-да! Бироқ чатоқ жойи шундаки, бу ишда олдиндан ҳеч ким кафолот беролмайди. Хўб замонларга қолдик-да! Ҳатто экспертлар ҳам ожиз. Ишонасизми, азизим, мен улардан сўрадим: “Яқин ўртада қандай расмларнинг баҳоси кўтарилади?” Улар бўлса дудмалланади, дами ичига тушиб кетади. Биттаси Утриллонинг баҳоси ошади дейди. Иккинчиси Пикассони айтади... Аммо булар кўндан бери яхши танилиб қолган номлар-да...

— Хўш, тиллаларингиз нима бўлди? — деб сўрадим ундан.

— Тиллаларим ўзимда, ўзимда... Мен яна анча-мунча ёмби сотиб олдим... Аммо ҳукумат тиллани мусодара қилишни ўйляпти. Пўлат сандиқларни очиш пайдан бўляпти... Ўйлашга қўрқасан, киши... Биладан, сиз айтмоқчисизки, энг маъқули ҳаммасини хорижга ўтқазиб қўйиш... Бу гап-ку тўғри-я!.. Лекин қаяққа? Британия ҳукумати ҳам худди бизникидек илдиизга болта урадиган хилдан... Голландия билан Швейцария уруш бўлиб қолган тақдирда жуда катта хавф остида қолишади. Фақат Кўшма Штатлар қоляпти. Бироқ Рузвельт президент бўлгандан бери доллар ҳам... Бундан ташқари кўчиб бориб ўша ерда истиқомат қилиш керак бўлади. Акс ҳолда, бир эмас, бир куни сармояларимиздан узилиб қолишимиз ҳеч гап эмас...

Ўшанда унга нима деб жавоб берганим эсимда йўқ. Бу эру хотинлар ғашимга тега бошлади — бутун оламга ўт кетяпти-ю, улар ўзларининг хумчаларидан бошқа ҳеч нарсани ўйламайдилар. Музейдан чиқиб улар билан хайрлашдим-да, хуш ахлоқли, лекин қора либосга ўралиб олган бу икки мудҳиш сиймо майда-майда эҳтиёткор қадамлар билан кетиб бораётганига анча вақт қараб қолдим. Мана, энди мен Лексингтон-авенюдаги “Олтин илон”да Борака рўпара келиб ўтирибман. Уруш бошланганда улар қаерларда юришди экан? Қайси шамол учириб олиб келди уларни Нью-Йоркка? Қизиқиш тобора ортиб борарди. Борақ ўрнидан қўзғолганда, мен унинг олдига бордим-да, ўзимни танитдим.

— О, бўлмаса-чи! Албатта, эсимда, — деди у. — Сизни кўрганимдан жуда хурсандман, азизим. Бизникига бир пиёла чойга кириб чиқарсиз? Йўқ демасиз? Биз “Делмонико” меҳмонхонасида тураимиз. Хотинимнинг боши осмонга етади... Биз бу ерда жуда сиқилиб кетганмиз. На у, на мен инглизча биладимиз.

— Америкада доимий яшайсизми?

— Бошқа иложимиз йўқ, — деб жавоб берди у. — Бизникига келинг, ҳаммасини тушунтириб бераман. Эртага соат бешларга.

Мен унинг таклифини қабул қилдим ва аниқ айтилган вақтга етиб бордим. Борақ хоним ҳамон ўша 1923 йилги қора шоҳи кўйлақда, бўйнида бир шода ноёб дур. У менга жуда ҳам кайфи бузуқ кўринди.

— Шундай сиқилганманки, қўяверасиз, — деб шикоят қилди у. — Биз шу икки хонага қамалиб олганмиз. Яқин-атрофда биронта таниш зот йўқ... Умримнинг охири шунақа бадаргада ўтади деб сира ўйламаган эдим.

— Ким сизни бунга мажбур қиляпти, хоним? — деб сўрадим мен. — Менга маълум бўлишича, шахсан сизнинг немислардан қўрқинингиз учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Яъни айтмоқчиманки, сиз уларнинг хуми остида яшашни хоҳлагансиз, буни биламан, албатта. Лекин ўз ихтиёрингиз билан бадарга бўлиш, тилини билмайдиган бегона юртларга келиш...

— Нима деяпсиз, немисларнинг бу ишга сира дахли йўқ, — деди у. — Биз бу ерга урушдан анча олдин келганмиз.

Унинг эри ўрнидан турди, эшикни очиб йўлаққа назар ташлади, ҳеч ким бизнинг гапларимизга қулоқ солмаётганига ишонч ҳосил қилиб, эшикни қулфлади-да, ўрнига қайтиб ўтириб, шивирлаб деди:

— Мен сизга ҳаммасини гапириб бераман. Тилингиз мустаҳкам эканига ишончим комил, дўстона маслаҳат эса ҳозирги аҳволимизда бизга жуда қўл келарди. Рост, бу ерда менинг ўз адвокатим бор, лекин сиз мени яхшироқ тушунасиш... Биласизми... Эсингиздами-йўқми, билмадим — Ҳокимият тепасига халқ фронти келгандан кейин биз олтинимизни француз банкида сақлашни хатарли деб ҳисобладик ва уни Қўшма Штатларга ўтказиб юборишнинг ишончли яширин йўлини топдик. Табиийки, ўзимиз ҳам бу ерга кўчиб ўтишга қарор қилдик. Ахир, олтинимизни тақдир қўлига бериб, индамай қараб туролмас эдик-да... Хуллас, бу ўринда тушунтириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. 1938 йилга келиб, олтинларимизни қоғоз пулга — долларга айлантирдик. Америкада пул бошқа қадрсизланмайди деб ҳисобладик-да (бу ҳисобимиз тўғри чиқди ҳам). Бундан ташқари баъзи бир бохабар одамлар бизга маълум қилишдики, русларнинг геология соҳасидаги янги изланишлари натижасида олтиннинг баҳоси тушиб кетади... Буни эшитгандан кейин “пулимизни қандай асрамоқ керак?” деган масала кўндаланг бўлди. Банкда ҳисоб очмоқ керакми? Пуллари қимматли қоғозларга айлантирган маъқулми? Ё акциялар сотиб олмақ зарурми? Агар биз Американинг қимматли қоғозларини харид қилсак, даромад солиғи тўлаш керак эди. Америкада эса бу солиқ жуда баланд... Шунинг учун ҳаммасини қоғоз долларларда қолдира қолдик.

Мен тоқатим тоқ бўлиб, унинг гапини бўлдим:

— Бундан чиқадики, сиз эллик фоизлик солиқни тўламаслик учун ўзингизга ўзингиз юз фоизлик солиқ солибсиз-да?

— Бу ерда бошқа сабаблар ҳам бор эди, — деб давом этди у янада сирлироқ оҳангда. — Биз уруш яқинлашиб келаётганини ҳис қилдик. Ҳукумат банкдаги ҳисобларни ҳаракатдан тўхтатиб, пўлат сандиқларни очадими деб қўрқдик. Бунинг устига биз Америка граждандлигига эга эмасмиз... Шунинг учун ҳам пулимизни ҳаммаша ёнимизда сақлашга аҳд қилдик.

— “Ёнимиз”да деганингиз нимаси? — деб хитоб қилдим мен. — Шу ерда, меҳмонхонадами?

Икковлари ҳам бир амаллаб жилмайган бўлиб, бош ирғадилар ва ўзларидан мамнун бир кайфият билан бир-бирларига қараб олишди.

— Ҳа, — деб давом этди у эшитилар-эшитилмас овозда. — Шу ерда, меҳмонхонада. Биз долларларимизни ҳам, жиндай тилламиз бор эди, уни ҳам кўшиб, катта чемоданга жойлаб қўйдик. Чемодан шу ерда, хобхонамизда...

Борак ўрнидан турди, кўшни хонага қараган эшикни очди ва мени остонага олиб бориб, ичкарида ётган қора чемоданни кўрсатди. У кўринишидан жуда оддий чемодан эди.

— Мана у, — деди Борак шивирлаб ва аста эшикни ёпди.

— Бирор одам чемодандан хабар топиб қолади деб қўрқмайсизми? Буни қаранг-а, ҳар қандай ўғрини йўлдан оздирадиган луқма-ку бу!

— Йўқ, — деди у. — Биринчидан, чемоданни адвокатимиздан бошқа ҳеч ким билмайди. Мана энди, сиз билдингиз. Сизга тўла ишонаман... Йўқ, гапимга ишонаверинг, ҳаммасини обдон ўйлаб қўрганмиз. Оддий чемодан ҳеч қачон диққатни жалб қилмайди. Унда бутун бошли хазина ётгани ҳеч кимнинг калласига келмайди. Бунинг устига биз икковимиз бу хонани кечаси-ю кундузи қўриқлаб чиқамиз.

— Ҳеч қачон хонани холи қолдирмайсизларми?

— Хонада биримиз бўлмасак, биримиз, албатта, бўламиз. Бизнинг тўппончамиз бор, уни чемоданнинг ёнида ғаладонда сақлаймиз. Ҳеч қачон хонани икковимиз баравар тарк этмаймиз. Мен сиз билан учрашган француз ресторанида нонушта қиламан. Хотиним у ерда тушлик қилади. Чемодан ҳеч қачон қаровсиз қолмайди. Тушундингизми?

— Йўқ, азизим жаноб Борак, тушунмаяпман, тушуна олмаяпман — нима учун сизлар ўз-ўзларингизни мана шундай аянчли аҳволга солиб қўйдинглар? Нима учун ўзларингизни ўзларингиз қамаб, азоб чекиб ётибсизлар? Солиқми?... Жин урсин уни-ей! Ахир, пулларилингиз умрингизнинг охиригача бемалол етиб ортмайди?

— Гап бунда эмас, — деб жавоб берди у. — Шунчалик машаққат билан топган пулимни бошқаларга тутқазиб қўймоқчи эмасман.

Мен гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлдим. Борақ ўқимишли одам эди, тарихни яхши биларди. Бир вақтлар у дастхатлар йиққан эди. Унга шуни эслатмоқчи бўлдим. Бироқ хотини эридан кўра кўпроқ вас-васга учраган экан — у гапни яна аввалги ўзанига қайтарди. Уни қизиқтирган бирдан-бир масала шу эди.

— Мен бир одамдан қўрқаман, — деди у шивирлаб. — Бу немис, эрталаблар хонамизга нонушта олиб келадиган меҳмонхона ходими. Баъзан у мана шу эшикка шунақа қарайдики, уни кўриб қўрқиб кетаман. Дарҳол кўнглимда шубҳа пайдо бўлади. Рост, у келганида ҳамиша икковимиз ҳам уйда бўламиз, шунинг учун хатар унчалик катта эмас деб ўйлайман.

Уларнинг яна бир ташвиши — кучук эди. Бежирим, ўлгудай зийрак кучукча ҳар доим меҳмонхонанинг бир бурчагида ётарди. Бироқ уни кунига уч маҳал ташқарига олиб чиқиб, айлантириб келиш керак эди. Бу вазифани ҳам эру хотин навбатма-навбат бажаришарди. Мен уларникидан ўзимда йўқ ҳолатда кетдим — вас-васга тушган бу икки одамнинг ўжарлиги газабимни қўзғати. Айни чоқда, уларнинг феълу атвориди мени маҳлиё этган нимадир бор эди.

Ўшандан бери мен роппа-роса соат еттида “Олтин илон”да бўлмоқ учун ишдан вақтлироқ чиқиб кетадиган бўлдим. Ресторанга бориб, Борақ хонимнинг столига ўтирар эдим. У эридан кўра сўзамолроқ эди ва юрагидаги дардларини ҳамда режаларини бамайлихотирроқ гапириб берарди.

— Эжен ғоятда ноёб ақл эгаси, — деди у менга бир куни оқшом. — Бирор иш қилса, ҳамиша ҳамма томонини пухта ўйлаб қилади. Бугун кечаси калласига бир ўй келипти: ҳукумат хусусий одамлар қўлида пул тўпланиб қолишига қарши кураш мақсадида уларни алмаштириш ҳақида буйруқ чиқарса нима бўлади? Унда нима қилиш керак? Биз долларларимизни кўрсатишга мажбур бўламиз-ку!

— Шунинг ҳам ташвиши борми?

— Бўлганда ҳам, жуда катта ташвиши бор-да, — деб жавоб берди Борақ хоним. 1943 йилда Америка газнаси муҳожирларнинг молу мулкани рўйхатдан ўтқазишни эълон қилганида, биз ҳеч нарсаимизни кўрсатганимиз йўқ... Энди бўлса анча жиддий кўнгилисизликларга дуч келмоғимиз турган гап... Эжен шунга қарши янги режа ўйлаб қўйипти. Жанубий Американинг баъзи бир республикаларида умуман даромад солиғи йўқ эмиш. Қанийди энди пулларимизни ўша ёққа ўтқазишга муваффақ бўлсак...

— Аммо уларни божхонада кўрсатмасдан қандай олиб ўтиш мумкин?

— Эженнинг айтишича, биз қайси мамлакатга кўчиб ўтмоқчи бўлсак, аввал шу мамлакатнинг фуқаролигини қабул қилмоғимиз керак бўларкан. Агар биз, айтилик, Уругвай фуқароси бўлсак, унда қонунга мувофиқ пулларимизни бежавотир ўтқазиб олишимиз мумкин бўлади.

Бу ғоя менга шу қадар маъқул бўлдики, эртасига эрталаб нонуштага ресторанга етиб келдим. Борақ мени кўриб ҳар доимдагидек хурсанд бўлди.

— Марҳамат, хуш келибсиз, — деб мен билан саломлашди у. — Айни вақтида келдингиз-да. Мен сиздан баъзи нарсаларни сўраб олмоқчи эдим. Венесуэланинг фуқаролигига ўтмоқ учун қанақа ҳужжатлар зарур бўларкин, билмайсизми?

— Худо ҳаққи, билмайман-а, — дедим мен.

— Колумбия учун-чи?

— Буткул беҳабарман. Энг яхшиси, бу мамлакатларнинг элчихонасига мурожаат қилиш керак.

— Элчихонага дейсизми? Нима бало, хушингиз жойидами? Ҳамманинг эътиборини жалб қилайликми?

У қоврилган жўжа турган тақсимчасини ижирганиб нари суриб қўйди-да, хўрсинди:

— Қанақа замонларга қолдик-а? Ўзингиз ўйланг — агар биз 1830 йилда тутилган бўлганимизда тинчгина, хотиржам ҳаёт кечирган бўлардик — солиқчи-

ларнинг зулмидан ҳам холи бўлардик, бизни тунаб кетишади деган хавотир ҳам бўлмас эди. Ҳозир бўлса, қайси бир мамлакатни олма, ҳаммаси йўлтўсар, қароқчи бўлиб кетган... Ҳатто Англия ҳам... Мен у ерга беш-олтита расм билан гобелен-гиламларни яшириб қўйгандим. Кейин уларни бу ерга олиб келмоқчи бўлдим. Биласизми, улар мендан нима талаб қилишди? Ўша буюмларни мамлакатдан олиб чиқиб кетиш учун юз фоиз миқдорда бож тўлаш керак эмиш. Ахир, бундан кўра ўша буюмларни мусодара қилиб қўя қолса бўлмайдими? Куппа-кундуз куни одамни талашдан ўзга нарса эмас-ку! Ҳақиқий талончилик...

Шундан кейин орадан кўп ўтмай ишларим юзасидан Калифорнияга кетишимга тўғри келди. Борақлар охир-пировардида қайси мамлакатнинг — Уругвайми, Венесуэлами ёхуд Колумбиянингми — фуқаролигини қабул қилишганидан беҳабар қолдим. Бир йилдан кейин Нью-Йоркка қайтганимда, “Олтин аждарҳо”нинг хўжайини жаноб Робердан уларни суриштирдим.

— Борақлар қалай юришипти? Ҳали ҳам келиб туришадими?

— Нималар деяписиз? — деб жавоб берди у. — Наҳотки, хабарингиз бўлмаса? Хотини ўтган ойда вафот қилди. Юраги ёрилди, шекилли. Ўшандан бери эрини ҳам кўрганим йўқ. Бетоб бўлиб қолдимиз гамдан дейман-да...

Лекин мен Борақнинг ғойиб бўлиб қолганига сабаб бутунлай бошқа нарса деб ўйладим. Мен чолга таъзия изҳор этиб, уч-тўрт энлик мактуб ёзиб юбордим. Ундан ҳузурига боришга рухсат сўрадим. Эртаси куни у менга кўнғироқ қилиб, ҳузурига таклиф қилди. Чол озиб кетишти, рангида ранг қолмагги, лаблари ҳам бутунлай гезарган. Овози зўрға чиқади.

— Бошингизга тушган кўргиликни мен кечагина эшитдим, — дедим. — Сизга бирор фойдам тегиб қолмасмикин? Бошингизга тушган жудолик турмушингизни жуда ҳам қийинлаштириб юборган бўлса керак?

— Йўқ, йўқ, унақа бўлмади, — деб жавоб берди у. — Мен уйдан чиқмасликка аҳд қилдим... Бошқа чорам йўқ. Чемоданни қолдиришга қўрқаман, ишонадиган бирор кимса йўқ... Шунинг учун овқатни шу ерга олиб келиб беришларини буюрдим.

— Бунақа буткул қамалиб ўтириш сизга малол келса керак?

— Йўқ, йўқ, сира малол келмайди... Ҳамма нарсага кўникиб қолар экансан... Деразадан ўтган-кетганларга, машиналарга қараб ўтираман... Кейин биласизми, бунақа тарзда турмуш кечира бошлаганимдан кейин бошимдаги хавф-хатарлардан буткул халос бўлгандай ҳис қиляпман... Авваллари нонушта қилганимда, бутун бир соат мобайнида хотиржамлик нималигини билмай қолардим: мен йўғимда бирон қорҳол бўлмадимикин деб ўйлардим... Албатта, уйда шўрлик хотиним қолган бўларди, лекин мен унинг тўппончани эплашини сира тасаввур қилолмасдим. Бунинг устига юраги хаста бўлса... Энди бўлса, эшикни қия очиб қўйганман. Чемодан ҳамиша кўз ўнгимда... Бинобарин, мен учун энг қадрли нарса ҳамиша ўзим билан. Бу эса тортаётган азобларим эвазига менга берилган мукофотдир. Фақат Фердинандга жабр бўлгани қолди, холос.

Кучук ўз исмини эшитиб яқинроқ келди ва хўжайиннинг оёғи тагига ўтириб, унга саволчан нигоҳ ташлади.

— Ана кўрдингизми, эндиликда уни ўзим айлантириб келолмайман, лекин бир югурдак болани ёллаганман. Бу ерда уларни “ве-воу” деб аташади. Ҳайронман, нега ҳамма жойдаги каби жўнгина қилиб “дастёр” деб қўя қолишса бўлмасмикин? Худо ҳаққи, бу америкаликларнинг инглизча талаффузлари мени ақдан оздиради, шекилли. Хуллас, мен дастёр ёллаганман. У жиндай ҳақ эвазига Фердинандни олиб чиқиб, айлантириб келади. Шундай қилиб десангиз, бу муаммо ҳал бўлди... Менга ёрдам беришга тайёр эканингиз учун сиздан бағоят миннатдорман, азиз дўстим, раҳмат, лекин мен ҳеч нарсага муҳтож эмасман.

— Жанубий Америкага кетиш ниятидан воз кечдингизми?

— Албатта, дўстим, албатта... Энди у ерга бориб нима қиламан? Вашингтон пул алмаштириш тўғрисида гапирмай қўйди, менинг ёшим эса...

У чиндан ҳам қариб қолган эди. Ҳозирги яшаш тарзи ҳам унга фойда қилмаётган бўлса керак. Ёноқларидаги қизили ўчиб кетиб, зўрға-зўрға юрадиган бўлиб қолипти.

“Уни, умуман тириклар қаторига қўшиб бўлармикин?” деган хаёл ўтди кўнглимдан. Унга ҳеч нарсада ёрдам беролмаслигимга ишонч ҳосил қилгач, мен хайр-маъзур қилдим. Мен гоҳи-гоҳида унинг олдига келиб туришга қарор қилдим, аммо бир неча кундан кейин “Нью-Йорк таймс” газетасини очиб, “Француз муҳожирининг ўлими. Чемодан тўла доллар!” деган сарлавҳага эътибор бердим. Мен хабарга кўз югуртириб чиқдим. Ҳақиқатан ҳам, гап менинг Бораким ҳақида борарди. Эрталаб унинг жасадини топишибди. У устига одеял ёпинган ҳолда қора чемодан узра чўзилиб ётган экан. У ўз ажали билан ўлипти, унинг хазинаси бус-бутун ва дахлсиз турган экан. Мен дафн кунини билмоқ учун “Дельтонико” меҳмонхонасига кирдим. Меҳмонхона ходимидан Фердинандни нима қилишганини сўрадим.

— Жаноб Боракининг кучуги нима бўлди?

— Ҳеч ким уни “мен оламан” дегани йўқ, — деб жавоб берди у. — Шунинг учун уни итхонага бериб юбордик.

— Пуллар-чи?

— Агар меросхўрлари чиқмаса, пуллар Америка ҳукуматининг мулкига айланади.

— Буни қаранг-а! Интиҳо ҳам чиройли бўлипти, — дедим мен.

Шундай деганимда, мен пулларнинг қисматини назарда тутган эдим, албатта.

ХАЙРЛИ КЕЧ, ЖОНГИНАМ...

— Қаёққа, Антуан? — сўради эридан Франсуаза Кесне.

— Почтага. Хат жўнатмоқчи эдим. Баҳонада Мауглини ҳам айлантириб келаман. Ёмғир тинди. Ментона осмонидан булутлар ариди. Ҳаво очилиб кетадиганга ўхшайди.

— Кўп қолиб кетма, тезроқ қайт. Мен тушликка Сабина Ламбэр-Леклеркни эри билан айтиб қўйганман. “Эклерер” да Ниццага бир неча кунга келишганини ўқидим... Шундан кейин Сабинага хат ёзиб юбордим...

— О, Франсуаза, нега бундай қилдинг? Унинг эри юриётган сийёсат одамларнинг нафратини қўзғаяпти. Сабинанинг ўзи бўлса...

— Кўп жаврама, Антуан... Сабинани ёқтирмайман деб ишонтиришга ҳам уринмай қўяқол... Биз сен билан танишган кезларда у сенинг қаллигинг ҳисобланармиди?

— Ҳамма гап шунда-да! Сенга уйланганим учун у мени кечириб юборган деб ўйлайман... Бунинг устига уни кўрмаганимга ҳам ўн беш йилча бўлди. Аллақачон пишиб етилиб, ўтиб кетган бўлса ҳам ажаб эмас...

— Қанақасига етилиб ўтиб кетар экан?! У мендан атиги уч ёш катта, холос... Лекин, барибир, энди баҳслашишнинг ҳожати йўқ... Сабина эри билан кечқурун соат саккизда шу ерда бўлади.

— Мен билан маслаҳатлашсанг бўлмасмиди?.. Нега таклиф қилдинг уларни? Норози бўлишимни билардинг-ку...

— Яхши айланиб кел... — деди Франсуаза қувноқлик билан ва шоша-пиша хонадан чиқди.

Антуан ораларида жанжал кўпмаганига афсусланди. Бу хотинининг ҳар доимдаги устомонлиги эди — у ҳамisha баҳсларга чап бериб кетарди. Антиб бурунининг хиёбонларида бесўнақай ўсган қарағайлар ораларида одимлар экан, у ўйларди:

“Франсуаза сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолди. Бу эру хотинлар билан учрашишга тоқатим йўқлигини у жуда яхши биларди. Шунинг учун ҳам у режалари тўғрисида менга ҳеч нарса демаган... Кўпинча Франсуаза қилғилиқни қилиб қўйгандан кейин мени хабардор қиляпти. Ахир, Сабина Ламбэр-Леклеркни чақириб нима қиларди? Фақат мену болалардан бошқа ҳеч ким билан учрашмай сиқилиб кетгани учун шундай қилдимикин? Шундоқ ҳам бўлақолсин. Лекин бу ерларга келиб қолишни ким хоҳлаган эди? Ким мени Понде-л Эрни

тарк этишга, ишларни йиғиштиришга, қариндош-уруғлардан узоқлашиб, ўзим истамаган ҳолда истеъфога чиқишга кўндирган эди?”

Ҳар гал у ўзидан ўтган аламларни ўйлай бошласа, уларнинг рўйхати анча узун бўлиб чиқарди. Антуан хотинини яхши кўриб уйланган эди. Ҳозиргача у ҳам эркак сифатида, ҳам рассом сифатида хотинига талпинишдан тўхтамаган. У хотинининг бежирим бурнини, макр тўла нурли кўзларини, ҳуснда танҳо чехрасини соатлаб, кўз узмасдан томоша қилиб ўтира оларди. Аммо гоҳи-гоҳида шунақа гашига тегар эдики... Уйга жиҳоз олишда, либос танлашда, гуллар харид қилишда Французанинг диди жуда баланд эди. Аммо одамларга муносабатда унга одоб этишмай қоларди. Агар Француза унинг дўстларидан бирини таҳқирлаб қўйса, Антуан қаттиқ изтироб чекар эди. Бунақа таҳқир учун у ўзининг жавобгарлигини ҳам, ночорлигини ҳам ҳис қиларди. Аввалига у хотинини таъна-дашномларга кўмиб ташларди. Бу таъна-дашномларни Француза ранжиб тинглар ва уларга эътибор бермас эди. Чунки билардики, кечаси томирларида хоҳиш жўш урганда Антуан хотинининг ҳамма гуноҳини кечиб юборди. Кескинчалик хотинининг феълу-атворида кўна бошлади. Ўн йил бирга ўтказилган турмушдан англадики, хотинини бошқача қилиб бўлмайди.

— Маугли, бери кел!

Антуан почта бўлимига кирди... Қайтаётганда у Француза тўғрисида ўйлашда давом этди ва ўйлаган сари кайфияти тундлаша борди. Лоақал хотини унга бевафолик қилмаганмикин? У бунга ишонарди. Лекин билардики, хотини кўпинча ўзини ашаддий таннозлардай тутар ва баъзан эса одоб доирасидан ҳам чиқиб кетарди. Сабинага уйланганида бахтлироқ бўлармиди? У Пон-де-л Эрдаги боғни эслади. Сабина билан ёшлигида шу боғда учрашарди. Бутун шаҳар уларни унаштирилган деб ҳисобларди. Уларнинг ўзлари ҳам бу тўғрида ҳеч оғиз очмасалар-да, эртами-кечми турмуш қуришларига шубҳа қилишмасди.

“У жуда жўшқин табиатли қиз эди-да”, — деб ўйлади Антуан рақс тушганларида Сабина билан пинжига қандай суқилганларини эслаб.

Сабина билан висол чоғларида Антуан дадил ҳаракат қилар, қизнинг қаршилиқ қилмаслигини ҳис қилиб, довдираб қолмас эди. Антуан юрак-юракдан унга яқин бўлмоқни хоҳларди. Кейин Француза пайдо бўлди ва бутун дунёнинг аёллари унинг учун йўқдай бўлиб қолишди... Эндиликда Французага бир умр боғланган. Ўн йиллик ҳаётни бирга ўтказишди. Учта фарзанд. Бўлари бўлиб бўлди.

Аммо у меҳмонхонада хотинини юпқа гулдор қўйлақда, бутун вужудидан нафосат анқиб турган бир ҳолда кўрганида гашлиги дарҳол ўтиб кетарди. Ахир, улар истиқомат қиладиган уй ҳам, меҳмонлар ҳамиша қойил қолиб ҳавас қиладиган боғ ҳам Французанинг меҳнати билан бунёдга келган. 1929 йил бўҳронидан бир неча йил аввал Пон-де-л Эр билан заводни тарк этишга кўндирган ҳам айни Француза бўлган эди. Агар ҳаммасига адолат юзасидан баҳо берадиган бўлса, Француза унга бахт келтирди.

— Мишлина билан Бако биз билан бирга тушлик қилишмайдими? — деб сўради у.

Шундан унинг умиди катта эди, чунки меҳмонлар билан гап сотишиб ўтиргандан кўра болаларнинг чуғур-чуғуридан роҳатланиб ўтиришни афзал биларди.

— Йўқ, — деб жавоб берди Француза. — Менимча, меҳмонлар билан ўзимиз ўтирсак яхшироқ бўларди... Бўйинбоғингни тўғрилаб ол, Антуан.

“Яхшироқ эмиш!” — Антуан тоқат қилолмайдиган яна бир сўз шу эди. Йўқ, “яхшироқ” бўлмайди, — деб ўйлади у кўзгу олдида бўйинбоғини боғлар экан. — Сабина маҳмаданалик қила бошласа керак. Француза эса тўнгалка ўхшаган мақтанчоқ министрға нозу карашма қилишга тушади. Антуаннинг ўзи бўлса оғзига сув солгандай миқ этмай ўтиради.

— Яхши бўлади!

У автомобиль келиб тўхтаганини, гижирлаб, гилдираклар қумда гийқиллаганини эшитди. Эру хотин Кеснелар қоматларини ростлашди. Бир лаҳзадан кейин меҳмонлар кириб келди.

— Хайрли оқшом, жонгинам, — деб хитоб қилди Француза Сабинани ўпар экан. — Хайрли оқшом, жаноб министр!

— Йўқ, жонгинам! — деди Сабина. — Менинг эримни “министр” деб атай кўрма... Мени “Сабина” деб атайсан-ку. Уни ҳам “Альфред” деб чақира қол... Хайрли оқшом, Антуан...

Оқшом илиққина, ҳаво очиқ эди. Француза кофени айвонга келтиришни буюрди. Стол ортида гаплар унча қовишавермади. Аёллар зерикиб қолишди. Антуан эса ўзидан энсаси қотиб, ўжарлиги тутиб, Ламбэр-Леклеркка гап қайтариб ўтирди. Министр эса ундан кўра кўпроқ ахборотга эга бўлгани учун, баҳсда осонгина унинг шохини қайириб ташлади.

— Сиз оптимистик кайфиятдасиз, негаки, ҳокимият тепасидасиз, — деди Антуан. — Аслини олганда эса, Франция фоже аҳволда...

— Ундоқ эмас, азизим. Йўқ, ундоқ эмас, — жавоб берди Ламбэр-Леклерк. — Молиявий қийинчиликлар ҳеч қачон фожиона бўлмайди. Француз бюджетни олти асрдан бери ҳамиша камомадга эга!.. Ҳа, гапимга ишонаверинг! Вақти-вақти билан қишлоқ заминдорларини сиқиштириб турмоқ керак. Акс ҳолда, биз нимага эга бўлардик? Ришелье даврдан бошлаб бу сармояларнинг катта фоиз эвазига банкка қўйилганини тасаввур қилиб кўринг.

— Инглиз бюджетни камомад нималигини билмайди, — деб ғудирлади Антуан. — Ҳатто унда даромад қисми ҳамиша харажат қисмидан кўпроқ бўлади. Ҳар ҳолда, менга шуниси маълумки, бундан инглизлар сира азият чекишмайди.

— Азиз дўстим, — деб жавоб берди Антуанга Ламбэр-Леклерк, — мен сира тушунмадим-тушунмади-да, французлар бу икки мамлакатни таққослашга мунча ўч бўлишмаса?.. Ахир, уларнинг тарихи бошқа-бошқа, расм-русумлари бир-биридан фарқ қилади, эҳтиёжлари ҳам ҳар хил... Агар Франция чиндан ҳам бир мувозанатдаги бюджетга эҳтиёж сезганида, биз буни бир зумда тўғрилар эдик. Аммо Франция мутлақо бунга интилмади. Қолаверса, Франция шу мақсадга эришишга олиб келадиган воситаларга рози бўлишдан унчалик манфаатдор ҳам эмас. Бюджетнинг қанақа бўлиши молиявий масала эмас, сиёсий масала. Сиз менга айтинг — мамлакатни бошқараётганда сиз қайси кўпчиликка таянмоқчисиз? Шунга айтсангиз, мен бюджетингиз қанақа бўлишини айтиб бераман. Молия вазирлиги истаган бюджетингизни тайёрлаб бериши мумкин.

Аллақандай сезилар-сезилмас белгиларга, нигоҳи бирданига қаҳрли бўлиб қолганига қараб Франсузага сезд: ҳозир бирданига эрининг ғазаби тутиб қолади. У суҳбатга аралашмоқни зарур билди.

— Антуан, — деди у. — Сен Сабина билан бирга монастыргга сайр қилиб келсанг бўлармиди? У ердан очиладиган манзарани Сабинага кўрсатасан.

— Майли, у ерга ҳаммамиз бирга бора қолайлик, — деб таклиф қилди Антуан.

— Йўқ, йўқ, — деб эътироз билдирди Сабина. — Франсузанинг гапи тўғри... Эру хотинларни бир-биридан ажратиш керак... Шунда қизиқроқ бўлади...

У стол ортидан турди. Антуан ҳам ноилож ўрнидан туриб, Сабинага эргашшга мажбур бўлди. Турар экан, у Франсузага зарда билан қараб қўйди, аммо Франсуза унинг қараганига парво қилмади.

“Ҳавотир олганларим тўғри чиқаяпти, — деб ўйлади Антуан... — Энди камида ярим соат Сабина билан хилватда ёлғиз бўлмоғим керак. У шўрлик ўн йилдан бери кутади — нега бундай бўлганининг сабабини айтишимни истайди. Ҳозир шунга сўраб қолмаса бўлди. Наҳотки, Франсуза мана шу ўзига бино қўйган министрнинг ишқибозлигига ўлиб турган бўлса?!”

— Мунча хушбўй ҳид? — деди Сабина Ламбэр-Леклерк.

— Бу апельсин дарахти... Биз ўтирган жойнинг ҳам томи апельсин ва лимон дарахтларининг навдаларидан, глициний ва атргуллардан тўқилган... Аммо бизнинг атргулларимиз ёввойилашиб қолди... Янгиларини улаш керак... Бу ёққа, Сабина, манави сўқмоққа буриламиз. Ундан пастликка тушамиз...

— Сиз ўзингиз-чи, Антуан? Бу хилватда ўзингиз ҳам ёввойилашиб қолмадингизми?

— Менми? Мен ҳамиша ёввойи бўлганман... Қоронғида барон нарсани илғай оляпсизми? Ана, қаранг, бассейннинг икки ёнида қишда гуллайдиган гуллар ўсади. Боғни режалаштираётганда сиёҳранг ёхуд гунафшаранг тўқ ранглар билан мовий ёхуд сариқ гуллар ўртасидаги зидлик асос қилиб олинган. Ҳар

қолда, Франсуазанинг нияти шунақа эди. Мана бу ёнбағирда эса у антиқа дарахтлардан қалин бутазор ўстирмоқчи эди.

— Сиз билан ҳоли қолганимиздан манмунман, Антуан... Мен сизнинг хотинингизни жуда яхши кўраман, лекин шундоқ бўлса ҳам у билан танишмасингиздан олдин биз сиз билан қалин дўст эдик... Буни унутиб юборганингиз йўқми?

Сабинага ҳаддан зиёд яқинлаб кетмаслик учун эҳтиёт юзасидан қадамини секинлатди:

— Нега ундай дейсиз, Сабина? Унутиб бўларканми, а?.. Йўқ, сиз тўғрига юраверинг. Ҳозир кўприкча келади. Ана, монастырга ҳам келиб қолдик. Плиталар орасида ўсиб ётган гулларга қаранг...

— Менинг биринчи балим эсингиздами? Мени бобонгизнинг машинасида уйимга олиб бориб қўйган эдингиз... Ота-онам ухлаб қолишган экан. Биз кичкина меҳмонхонага кирдик... Бир оғиз гап айтмасдан мени бағрингизга босдингиз. Шунда икковимиз яна рақс туша бошладик.

— Ўша оқшом сизни ўпиб ҳам олгандим, шекилли?

— Ўпиб олган эмиш... Роса бир соат эзиб ўпишгандик... Жуда ҳам зўр бўлганди.

— Мендан роса кўнглингиз қолган бўлса керак?

— Аксинча. Урушнинг бошларида жасоратингиз билан мени буткул мафтун этган эдингиз. Ўзингизни тутишингиз жуда ажойиб эди. Мен ҳамма мукофотларингизни тутилмасдан айтиб бера олардим. Улар ҳозиргача эсимда. Санаб бер десангиз, бирма-бир айтиб бераман... Кейин сиз ярадор бўлдингиз, тузалганингиздан кейин эса Франсуаза Паскаль-Бушега уйландингиз. Ростини айтсам, ўшанда қаттиқ хафа бўлдим. Ахир, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди-да... Ахир, мен сизни жуда яхши кўрадим-да... Мен Фрасуаза билан аввалдан яхши таниш эдим, биз Сен-Жан лицейида бирга ўқигандик. Мени кечирасиз-у, Антуан, Франсуазанинг истараси иссиқ, лекин бироз тентаксифатроқ эди. Шу қизга уйланганингизни эшитиб, ҳайрон бўлдим ва сизга ачиндим. Бир менгина эмас, бутун шаҳар ачинган эди.

— Нега энди? Биз Франсуаза билан бир табақанинг одамларимиз ва бир-биримизга тўғри келамиз... Бу томонга бир қаранг, Сабина: ҳов анави қояни кўряпсизми? Бағрида қуёш шуълалари ўйнапти. Бу қоя — Монако... Жуда ҳам қаттиқ энгашманг — турган жойимиз денгиз устида. Эҳтиёт бўлинг, Сабина!

Антуан беихтиёр унинг белидан ушлади. Сабина эса яшин тезлигида унга ўгирилиб, лабларидан қаттиқ ўпиб олди.

— Нима бўлса бўлар, Антуан. Жуда ҳам шундай қилгим келган эди. Бир вақтлар сенга яқин бўлган одамдан ўзингни олиб қочишинг қийин бўлар экан... Теннис майдончасида ўпишганларимиз эсингиздами? О, хижолат бўляпсиз, шекилли? Ҳақиқий Кеснелингизча қолибсиз-да... Ҳамиша вафодор эр бўлганингизга зарра шубҳам йўқ...

— Ҳаддан ташқари вафодорман... Бокираман десам бўлади...

— Ўн йилдан бери шунақамисиз? Шўрлик Антуан!.. Шу аҳволингиздан бахтиёрмисиз?

— Бахтим тўкис...

— Ундай бўлса, жуда ҳам яхши, азиз Антуан. Фақат бир нарсани тушунма-япман — ундоқ бўлса, нега аҳволингиздан бахтсиз одамга ўхшайсиз?

— Нега бунақа деяпсиз?

— Билмадим... Шунчаки... Сизда алақандай қоникмаганликни, алланечук безовталиқни сезяпман. Зардангиз қайнаётганга ўхшайди... Ҳар нима деганингизда ҳам, Антуан, ҳар қалай, сиз Пон-де-л Эрқдан чиққан ҳақиқий Кесне эдингиз, яъни одамларга пешво бўлиб ўрганган фаол одам эдингиз. Энди эса суйган ишингизни тарк этиб, дўстларингизни олисда қолдириб, бу ерда яшаётирсиз... Биламан, сиз хотинингизнинг дидига мос бўлиш учун ҳамма нарсадан воз кечгансиз... Аммо ҳеч қачон бунга афсус чекмаётганингизни тасаввур қилиш қийин.

— Эҳтимол, бошда мен анча-мунча сиқилган бўлсам бордир... Кейинчалик ўзимга бошқа машғулот топиб олдим. Бутун умрим давомида тарихга қизиқиб ўтганман. Эндиликда шу фан билан жиддий шуғуллана бошладим... Мен ҳатто бир нечта китоб ҳам ёздим. Улар бирмунча муваффақият қозонди.

— Бир мунча дейсиз-да! Сизнинг китобларингиз жуда катта муваффақият қозонган, Антуан. Улар ажойиб асарлар... Айниқса, Людовик XI ҳақидаги асарингиз...

— Сиз китобларимни ўқиганмисиз?

— “Ўқиганмисиз” деб сўрайсиз-а! Юз марталаб ўқигандирман. Биринчидан, мен ҳам тарихни жуда яхши кўраман. Иккинчидан эса, бу китоблардан сизни изладим, Антуан! Мен ҳамон сизга тааллуқли нимаики нарса бўлса ҳаммасига қизиқаман. Мен сизни жуда яхши ёзувчи деб ҳисоблайман. Йўқ, гапимда заррача муболага йўқ... Ростини айтсам, тушлик вақтида ҳаётингизнинг бу жиҳати ҳақида Франсуаза бирон нарса деб оғиз очмагани мени ҳайрон қолдирди. Икки-уч марта эрим китобларингиз ҳақида оғиз очмоққа уриниб кўрди, лекин ҳар гал Франсуаза унинг гапини бўлиб кўяверди... Менимча, у сизнинг ижодингиз билан ҳар қанча гурурланса арзийди.

— Э, қўйсангиз-чи! Бунинг нимасига гурурланади? Лекин гапингизнинг бир жиҳати тўғри — Франсуаза бунақа китобларга қизиқмайди... У романларни афзал кўради... Муҳими шундаки, Франсуазанинг ўзи шоирона табиатга эга. Кийимларини нечоғлик дид билан танлаганига қаранг. Унинг барпо қилган боғи қандай ажойиб! Ҳар бир гулнинг жойини ўзи танлаган. Бўхрон Пон-де-л Эрни ҳам исканжасига олгандан кейин бизнинг даромадларимиз камайиб кетди. Эндиликда Франсуаза ҳамма ишни ўзи қилишга мажбур бўляпти.

— Франсуаза ҳамма ишни ўзи қилади денг?! Франсуазанинг диди баланд денг! Фаройиб жойи шундаки, бу гапларнинг ҳаммасига ўзингиз чиппа-чип ишонасиз. Жуда ҳам камтар одамсиз-да, Антуан... Мен Франсуазани қизлик чоғидан бери биламан. Унда диди ҳозиргига қараганда қиёс қилиб бўлмайдиган даражада паст эди. Ҳар ҳолда, у ҳам Паскал-Буше оиласининг бошқа аъзолари каби безакларга ва бошқа майда-чуйдаларга жуда ўч эди...

— Сиз адашяпсиз, Сабина... Бу либосни Франсуазанинг ўзи тиккан, унга хизматчи аёл кўмаклашиб турган, холос.

— Қўйсангиз-чи, Антуан, биз — аёлларни алдай олмайсиз. Чокларини қаранг, бурмаларининг нафислигини қаранг... Бундан ташқари, бунақа қимматбаҳо матони фақат Скьяпареллидан топиш мумкин... Лекин буларнинг унча аҳамияти ҳам йўқ.

— Ундай деманг. Биз сиз ўйлагандан муҳимроқ, Сабина! Мен сизга айтдим-ку — биз ҳозир маблағ масаласида анча-мунча қийналганмиз. Аввалги даромадлар қайда-ю, ҳозиргиси қайда! Пон-де-л Эрдан ҳозир бир тийин наф бўлмай қолган. Бернарнинг ёзишича, бу аҳвол бир неча йил давом этиши мумкин экан... Китобларим анча тузук тарқалиб турипти. Баъзан мақолалар ҳам ёзиб тураман... Шуларнинг ҳаммасига қарамай, бечора Франсуаза энг зўр бичиқчиларга буюртма бера олмайди.

— Агар шундоқ бўлса, бу аини мўъжиза экан, Антуан! Ақл бовар қилмайди-ю, лекин ажойиб. Франсуаза қошида бош эгиб таъзим қилишдан бошқа иложим қолмайди... Сирасини айтганда, мен ҳамиша унга яхши муносабатда бўлганман. Фақат ҳеч тушуна олмайман — Франсуазани нега ёқтиришмас эканлар?

— Уни ёқтиришмайдимми?

— Ёқтиришмайди эмас, уни кўргани кўзлари йўқ... Наҳотки, бундан беҳабарсиз? Мени лол қолдирган нарса шу бўлдики, бир замонлар уни Пон-де-л Эрда қандай ёмон кўришган бўлса, Ниццеда ҳам шунчалик ёмон кўришар экан.

— Нима сабадан ёмон кўришаркан?

— О, аввал нима учун бўлса, ҳозир ҳам ўшанинг учун... Худбинлиги учун, нозу карашмалари учун, аёллар билан муомаладаги макрлари учун... Муновиқлиги... Одоб билан нарсадан узоқлиги учун... Эсимда, мен уни ҳамиша ҳимоя қилардим. Сен-Жан лицейида бирга ўқиб юрган вақтларимиздаёқ мен шундай дердим: “Франсуаза Паскаль-Буше аслида яхши аёл. Афтидан, гапларининг сунъийлиги, овозининг дағаллиги туфайли сизлар уни ёқтирмай қолган бўлсаларинг керак...”

— Сиз унинг овозини дағал деб ҳисоблайсизми?

— Нималар деяпсиз, Антуан! Лекин ўн йил бирга туриб, сиз кўникиб қолган бўлсангиз керак-да! Айтганча, бу унинг айби эмас. Бунинг учун таъна қил-

майман... Мен бошқа бир қилиғи учун уни сира кечира олмайман: сиздек одамга турмушга чиққан бўлса-да, у айни чоқда...

— Айни чоқда?.. Нима демоқчисиз бу билан?

— Йўқ, ҳеч нарса...

— Йўқ, Сабина, шаъмага тўла иборани бошлаб қўйиб, ярмидан узиб қўйишга ҳаққингиз йўқ... Балки сизга шу маълумотларнинг ҳаммасини айтган одамлар Франсуазанинг ўйнашлари ҳам бор дейишгандир?

— Сиз астойдил сўраяпсизми, Антуан?

— Астойдил бўлганда қандоқ. Ишонаверинг...

— Ўзингиздан қолар гап йўқ, азизим, ҳар қандай келишган аёлни ғийбат қилмай қўйишмайди... Ким билсин... Баъзан ўтсиз ҳам тутун бўлиши мумкин... Франсуаза сира орқа-олдига қараб юрмайди. Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, Понде-л Эрда турган кезларингиздаёқ оғзига кучи етмаганлар уни укангизнинг ўйнашига чиқариб қўйганди.

— Бернарнингми?

— Ҳа-да, Бернарнинг!

— Роса бемаъни гап-ку! Бернадан ҳалолроқ одам йўқ дунёда...

— Гапимга ишонаверинг, худди шуни мен ҳамманинг қулоғига тинмай қўйдим... Уни нечоғлиқ матонат ва бардош билан ҳимоя қилганимни Франсуаза ҳатто ҳаёлига ҳам келтира олмайди... Ой нурида кумушдай товланиб турган анави нарса нима?

— Уми? Зарпечак...

— Жуда чиройлик-а! Гефсиман боғларидаги гулларни эслатар экан... Нима дедингиз?

— Йўқ, эслатмайди... Қайтгингиз келмадимми?

— Мунча шошилмасангиз, Антуан?.. Бу боғда сиз билан бажону дил тун бўйи қолардим...

— Этим уюшиб кетяпти...

— Қўлингизни беринг... Ростдан ҳам қўлингиз муздан бадтар совиб кетипти! Истасангиз, елкангизга ёпинғичимни ташлаб қўяй? Биз, ахир, бир-биримизнинг пинжimizга кириб бутун умримизни ўтказишимиз мумкин эди-а! Сиз шуни ўйлаб, ҳеч қачон афсус чеккан эмасмисиз, Антуан?

— Нима деб жавоб берсам экан, сизга, Сабина? Ўзингиз-чи? Сиз бахтли-мисиз?

— Жуда бахтиёрман... Мен ҳам худди сизга ўхшаб ноумидлигимни енгилга ҳаракат қиламан... Манави сўқмоқдан кўтарилишимиз керакми? Сиздан яширадиган сирим йўқ. Анча вақтгача мен фақат тезроқ ўлишни орзу қилдим... Энди бироз енгил тортидим... Тақдирга тан бердим... Ўзингиз ҳам тақдирга тан берибсиз-ку...

— Жуда зийраксиз-а, Сабина...

— Эсингиздан чиқарманг, Антуан, бир вақтлар мен сизни яхши кўрганман... Менинг зийраклигим шундан... Қўлингизни узатинг, суяниб олай... Сўқмоқ жуда ҳам тик экан... Қани, айтинг-чи, Антуан, Франсуазанинг қанақа одам эканини сиз қачон англаб етгансиз? Қачон унинг ҳақиқий қиёфасини кўра олдингиз? Ахир, уйланаётганингизда севгидан ўзингизни буткул йўқотиб қўйган эдингиз...

— Кўрқаманки, ҳозир биз сиз билан бутунлай бошқа-бошқа тилларда гаплашяёмиз, Сабина... Мени тушунишингизни жуда истар эдим... Мен ҳозир ҳам Франсуазага ҳаддан ташқари боғланиб қолганман. “Боғланиб қолганман” деганим нимаси-я! Кулгили, аянчли сўз! Франсуазани яхши кўраман. Лекин гапингизда жон бор — турмушимизнинг дастлабки икки йилида муҳаббатимиз бениҳоя зўр ва завқли бўлган эди. Мен бу муҳаббат Франсуазанинг қалбида ҳам жўш урганди деб ҳисоблашга етарли асосим бор.

— Шунақами?!

— Бу гапингизни қандай тушунай? Йўқ, Сабина, сиз жуда ҳам чегарадан чиқиб кетяпсиз... Сиз мени хотираларимдан маҳрум этолмайсиз... Ўша йилларда Франсуаза менга севгисининг шунақа далилларини берганки, ҳатто сўқир одам ҳам алданиши мумкин эмасди... Биз жуда иноқ эдик... Ҳоли қолганимиз-

да бахтимизнинг чеки бўлмасди... Ишонмайсизми? Бироқ ҳар нима деганингизда ҳам Сабина, нима деяётганимни мен биламан-ку! Ахир, Франсуаза билан бирга бўлган мен эдим, сиз эмас эдингиз.

— Аммо мен уни сиздан аввал таниган эдим, қадрли дўстим... Мен сизнинг хотинингизни болалик чоғида кўрганман. Франсуаза билан унинг синглиси Элен билан бирга катта бўлишган... Франсуаза ҳозиргидай кўз ўнгимда: у лицей ҳовлисида кўлида ракетка билан тик турган ҳолда Элен икковимизга мурожаат қилиб деган эди: “Мен Кеснэнинг катта ўғлига турмушга чиқмоғим керак. Ҳар нима бўлганда ҳам мен бу ниятимга эришаман!”

— Бундай бўлган бўлиши мумкин эмас, Сабина! Паскаль-Бушелар оиласи анча замонлардан бери менинг оилам билан чиқишмас эди. Франсуаза мен билан таниш ҳам эмас эди. Биз у билан 1917 йилда мутлақо тасодифан тарзда учрашиб қолганмиз. Ўшанда яраларим тузалиб, энди оёққа тураётган эдим...

— Тасодифан дейсизми? Афтидан, сиз чиндан ҳам бунга ишонгансиз дейман? Ҳолбуки, Эленнинг гаплари ҳозиргача қулоғимдан кетгани йўқ. У оиласининг аҳволини гапириб берганди. Гап шундаки, урушнинг бошланиш чоғларида жаноб Паскаль-Буше синиб, хонавайрон бўлган эди. У қиморбоз эди. Айни чоғда коллекционерлик билан шуғуланарди. Бунинг иккови ҳам кўп пул талаб қиладиган машғулот... Қизлари уни доимо “бизнинг султонимиз” деб чақиришарди. У, шубҳасиз, шу номга лойиқ эди... Флерэдаги ота-боболаридан қолган қасрни тиклаш уни узил-кесил тамом қилди. “Менга қаранглар, қизалоқларим, — деди у Франсуаза билан Эленга. — Бизнинг ўлкамизда фақат иккита хонадон бор: Тианжлар хонадони билан Кеснэллар хонадони. Агар биз ўзимизни халос этмоқ ниятида бўлсак, фақат шу хонадонлар билан қуда-анда бўлмоғимиз керак”. Қизалоқлар жангга ташланиб, кўшалок ғалабага эришишди.

— Бу воқеани сизга ким гапириб берди?

— Боя айтдим-ку, опа-сингил Паскаль-Бушеларнинг ўзи гапириб берган.

— Билиб туриб, мени огоҳ қилмабсиз-да?

— Дугонамга панд беролмас эдим-ку? Бундан ташқари, бир омади чопганда, уни якка-ю ягона имкониятдан маҳрум қилаолмас эди. Ахир, на Лувьеда, на Пон-де-л Эрда сизга ўхшаган анойи Дон-Кихотни мустасно қилганда, ҳеч ким унга уйланмас эди-да... Бизнинг Нормандияда синиб миси чиққанларни ёқтиришмайди.

— Нега бундай дейсиз? Жаноб Паскаль-Буше ҳеч қачон синган эмас...

— Тўғри. Лекин қандай қилиб синмай қолишга эришган? Уруш кетаётган даврда уни ҳукумат кўлаб турган. Унинг яна битта куёви Морис де Тианж ўша пайтларда парламент депутати эди-да... Урушдан кейин эса... Ўзингиз мендан кўра яхшироқ биласиз-ку, охир-пировардида сизнинг бобонгиз унга ёрдам беришга мажбур бўлган... Қайин отангизнинг мўлжаллари амалга ошди... Оҳ, яна ўша муаттар ҳид анқияпти! Айвонга яқинлаб қолдик, шекилли? Бироз тўхтанг, Антуан! Бутунлай бўғилиб кетдим...

— Юқорига кўтарилаётганда гапириб келдингиз-да... Шунинг учун нафасингиз сиққан...

— Қўлингизни юрагимга қўйиб кўринг, Антуан... Гурсиллаб ураётганини сезапсизми? Манг, дастрўмолим билан лабингизни артиб олинг... Аёллар жуда ярамас махлуқ бўлади, лаб бўёқнинг жиндай изи бўлса ҳам улар дарров сезади... Вой, нима қилияпсиз? Лабингизни ўзингизнинг рўмолчангиз билан артиб бўларканми? Рўмолчада изи қолади-ку? Рисоладаги эр бўлмаганингизда бунақа нарсалардан аллақачон хабардор бўлардингиз-а?.. Дуруст... Энди чап елкангизни қоқиб ташланг: унда ула излари қолган бўлиши мумкин... Жуда яхши! Ана энди ҳаммага бемалол кўринаверишингиз мумкин.

Бир неча дақиқадан кейин меҳмонлар жўнаб кетишди. Аёллар бир-бирлари билан қуюқ хайрлашишди.

Томас СТЕРНС ЭЛИОТ

Шаффоф ўлим салтанатида

(1888-1965)

СУВ ОТИ

Ушбу нома сизда эълон қилинган, унинг Лаодикий черковида ҳам ўқилишига бош-қош бўлинг. (Ҳаворий Павелнинг арбобларга мактуби, IV, 16).

Балчиқ узра ётар сув оти —
Сағрини кенг, қора барзанги.
Гарчи унинг ҳайвондир зоти,
Лекин ўшар улкан харсангга.

Тирик тана заиф ҳамда мўрт,
Бузар жуда асаблар қонни,
Черков эса турар мағрур, қурч,
Елкасида тутиб осмонни.

Улкан махлуқ ахтариб емиш
Кезганида ҳар ён тутақиб,
Черков турар савлат тўкиб, тинч,
Унга бойлик келади оқиб.

Сув отига қилмаслар совға
Ширинликни, бананни лутфан.
Шафтолию нокни Черковга
Келтирарлар уммон ортидан.

Илиқишган пайти чиқарар
Бу махлуқ заб ғалати нидо.
Черков билан якшанба кунлар
Сассизгина қовушар Худо.

Қундуз ухлар сув оти, тунда
Ўлжа учун чиқар одатда.
Черковда-чи — бўлак тушунча:
Ер ҳам ухлар айни соатда.

*Русчадан
Мирпўлат
МИРЗО
таржимаси.*

Америка ёки Англияда чиқадиган замонавий поэзия ҳақидаги бирон китоб йўқки, бугунги кунда Т. Элиот ижодининг аҳамияти, унинг жаҳон шеъриятига ва XX аср инглиз шеъриятига салмоқли таъсири борасидаги гап билан бошланмаса. Зеро америкалик таниқли адабиётшунос Гарри Т. Мур 1963 йилда, Элиот улкан миқёсдаги жаҳоний шахсдир, деб таъкидлаган эди.

Элиот ўзининг биринчи шеърларини ўн тўрт ёшида Умар Хайём таъсири остида ёзади. 1917 йилда унинг “Пруфорк ва бошқа кузатишлар” номли илк тўплами нашр этилади. Нобель мукофоти лауреати машҳур инглиз шоири У. Йейц ўша пайтда бу тўплам муаллифи ҳақида гапириб, кўндан буён унинг каби ҳассос ва жасур иқтидорни учратмаган эдим, дея эътироф қилади.

Элиотнинг “Шамолли оқшом қўшиғи”, “Ҳосилсиз замин”, “Говак одамлар”, “Кулга айланган муҳит”, “Тўрт кваттет” номли шеърий тўпلامлари унга чинакам обрў келтирди. У 400 дан ортиқ адабий-танқидий мақолалар муаллифи ҳамдир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кўрдим ўзим — махлуқ юксалиб,
Саваннани тарк этиб кетди.
Фаришталар боқди танг қолиб,
Ҳайратлари самога етди.

Очиқ жаннат дарвозалари,
Беғуноҳ қон ила пуркалган.
Ўлтирар у валилар аро —
Чилторларни берилиб чалган.

Тани эрур қордан-да оппоқ —
Тоза руҳлар ўпавергандан.
Ерда Черков гирдини бу чоқ
Сассиқ бадбўй ўрайди чандон.

ГОВАК ОДАМЛАР

Қари Гайга садақа қилинг¹

I

Биз говак каслармиз,
Латта кўрчоқлар, одамлар эмас.
Бирга эгиламиз —
Бош-увададан,
Бирга гўлдираймиз
Секин ва қуруқ,
Ҳиссиз, бемантиқ —
Ел каби қурғабган майсазордаги,
Ё ойна, тунука узра югурган
Каламуш янглиғ.

Шаклсиз бир нарса, рангсиз соямиз,
Зайф мушаклармиз, шаҳдсиз ҳаракат;

Ўзга ўлим салтанатининг²
Қирғоғидан тик боққан қалблар
Кўрарларки, гумроҳ —

Бўронли қалблар эмасмиз,
Фақат сийрати —
Бўм-бўш, кўрчоқлармиз,
Одамлар эмас.

II

Нигоҳлардан тушимда кўрқум,
Бироқ улар бўлмас, шубҳасиз,
Шаффоф ўлим салтанатида³
Бу кўзлар —
Йиқилган устунлардаги куёш нурлари,
Титраган шохчалар;
Овозлар —
Аюҳаннос шамол бағрига
Виқор-ла кўмилиб узоқлаб кетган,
Сўнаётган юлдуздан йироқ.

Ҳа, мен яқин бормам,
Шаффоф ўлим салтанатида
Ўзни ерга урмам
Аён бўлиб қасдли қиёфа —
Каламуш либоси, қарға турқида
Ё чумчуқлар юрагин олган
Кўриқчи мисол,
Яқин бормам —

Бу гурбатли салтанат аро
Ахир, сўнгги учрашувмас бу.

III

Ўлик бу мамлакат
Ҳанжаргулли ўлка
Сўнаётган юлдуз
Кўрарки ўлик
Қабилалар кўлин
Чўзмоқда қандоқ
Тош ҳайкалларга.

Элиот, шоирнинг жамият олдидаги хизматини унинг сўзга кўрсатган хизматида деб билди ва шоир халқнинг энг интеллектуал қисми учун ёзиши керак, шунда ҳақиқий шеърият ривож топади, деган эътиқодда яшади. Шу боисдан ўзини ҳар вақт зиёли доиралар шоири деб санади. У ҳатто ўз китобларининг кўп тиражда ва арзон баҳода сотилишига қаршилик қилди.

1948 йилда Элиот Нобель мукофотида сазовор бўлди.

Элиот жаҳон адабиёти тарихидаги мураккаб, ғайриоддий сиймолардан биридир. У Америкада дунёга келди. Британия фуқаролигига ўтди, лекин қалбан америкалик бўлиб қолди.

XX аср ғарб шеъриятининг ҳам музунан, ҳам шаклан буюк ислохотчиси саналган Элиот ижодидан намуналар ўзбек тилида илк марта эълон қилинмоқда.

Таржимон

Биз
Бу бошқа ўлим салтанатида
Лаблар-ла
Аталган бўсалар учун
Тиловат қиламиз
Ўлик тошларга,
Меҳр тиланиб.

IV

Бу ерда кўзлар йўқ
Кўзлар йўқ бу ерда
Сўнувчи юлдузлар маъвоси аро
Бўм-бўш водийда
Йўқолган салтанат бош чаноғида.

Сўнги учрашувга
Интиламиз икков азоб-ла
Кўрқамиз сўзлашмоқдан
Тўлиб оққан уммон бўйида¹.

Кўзлар кўрмас
Юлдуз янглиғ чақнамаскан то,²
Яшнамаскан ғурбат салтанатида
Минг баргли гулдек³ —
Говак одамларнинг
Умиди бўлган.

V

Ҳанжаргул олдида рақсга тушамиз
Ҳанжаргул олдида ҳанжаргул

Ҳанжаргул олдида рақсга тушамиз
Тонги соат бешда.

Орзу ва
Кундалик ташвишлар аро
Ҳаёл,
Амалиёт оралиғига
Тушар Соя
Зеро Сенинг Салтанатинг бор

Ҳомила ва
Туғилмоқ аро
Ҳаракат-у
Яқун оралиғига
Тушар Соя
Ҳаёт жуда узун
Ҳавас ҳамда
Даҳшат титроғи аро
Имкон ва ҳақиқат оралиғига
Моҳият-у
Яқун оралиғига
Тушар Соя
Зеро Сенинг Салтанатинг бор

Зеро Сенинг
Ҳаётинг жуда
Зеро Сенинг бор

Мана шундай тугайди дунё
Мана шундай тугайди дунё
Мана шундай тугайди дунё
Портламай йиғлар у, йиғлар.

ИСТ КОУКЕР⁷

I

Аввалимда эрур менинг интиҳом. Бетин,
пайдарпай
Уйлар қад кўтарар нурар, кенгаяр,
Бузиб кўчириллар ё таъмирланар,

¹ Англиядаги 1605 йилдаги Портлаш фитнасининг муваффақиятсизлиги куни нишонланган 5 ноябрда, болалар фитначи Гай Фоксга ўхшатиб ишланган, ичига латта-лутта тиқилган кўғирчоқни ўйната туриб, “Кекса Гайга садақа қилинг” дея кўчада олиб юрадилар ва байрам мушаққаридан кейин уни гулханга ташлаб ёндирадилар. Шеърнинг драматик мазмуни портлашда ҳалок бўлишга тайёр, лекин “йиғлаб” жон бераётган Гай Фокс қисмати заминига қурилган.

^{2,3} “Говак одамлар” учун “ўзга ўлим салтанати” —боқий дунё, “шаффоф ўлим салтанати” бемаъни маросимлар удум бўлган ердаги ҳаётдир.

⁴ Данте “Дузах” ининг III кўшиғидан “ўзга дунё салтанати” бошланадиган Ахерон дарёси қирроғи.

^{5,6} “Илоҳий комедия” даги (“Жаннат”) севгининг яқунловчи тимсоллари. Шунингдек, “минг баргли атиргул” барча насронийлар ердаги черков орқали даҳидор бўлган католикларнинг кўринмас черкови рамзидир.

(Таржимон)

⁷ XVII асрда Америкага кўчишдан олдин Элиот аждодлари яшаган Сомерсет графлигидаги қишлоқ.

Ё улар ўрнида қолар яланглик,
 Ё тушар фабрика ёки донғил йўл.
 Кўҳна тошлар — янги иморат учун,
                                   янги гулхан учун — эски гўлалар,
 Эски гулхан кулга эврилажак,
                                   кул — қатлам тупроққа
 Туроқ ўғитга эвилар,
                                   эвилар маҳлуқот, инсон суяги,
                                   макка поясига, япроқларига.
 Уйлар яшар, ўлади уйлар: бор бунёд вақти,
 Яшамоқ палласи,
                                   дунёга зурриёд бермоқ они бор,
 Бор — шамол бўшашган деразаларни гичирлатар дам,
 Йўлакларда югурар пайт чўл каламуши,
 Гойиб бўлар индамас саф-саф аскарлар.
 Аввалимда эрур менинг интиҳом. Яланг далага
 Тушган қия шуъла ясар хиёбон,
 Икки ёққа тошиб чиққан шох-шаббалардан
 Чекинасан сен кўчанинг қирғоғи сари
 Ўтаётган аравага йўлни бўшатиб.
 Бу хиёбон элтажақдир қишлоққа томон —
 Чақмоқ олди илиқ ҳаво билан бўғриққан.
 Кул ранг тошлар дим маъвода тобли ёлқинни
 Акс эттирмас, ўзларига ютар аксинча.
 Бўм-бўш сукут аро мудрар картошкагуллар.
 Бойқушнинг илк овозига қадар сабр қил
 Ва тун қучган,
                                   хувиллаган яйдоқ даладан
 Борсанг бир оз,
 борсанг бир оз яқинлаб агар,
 Ёз кечаси оғушидан эшитгунг аён
 Майин мавжли най садосин,
                                   ноғора сасин
 Ва кўрасан — гуррос гулхан теварагида
 Жуфт-жуфт бўлиб ўйин тушар эркак-аёллар,
 Ҳар биттаси топиб олган ўз тенг-тўшини.
 Никоҳ муҳри мужассам бу ўйин-рақсларда —
 Жилва қилар унда теран,
                                   гўзал сир-асрор.
 Улар эзгу анъанаю удумга кўра
 Бир-бирининг тутмиш қўли ё билагидан,
 Аҳд-паймон бу. Айланарлар гулхан гирдини,
 Ўт устидан сакрарлар ё доира қуриб
 Қишлоқича сиполик-ла
                                   ё фирт жайдари
 Муқом билан
                                   тўпори, зил бошмоқларини
 Кўтарарлар — туширарлар.
 Бошмоқ — замин,
                                   бошмоқ — замин,
 Ором — ерда мангу ором топиб, далани
 Хоки билан боқиб ётган марҳум касларга.
 Мангу оҳанг —
                                   рақсда, қадим ҳаёт саҳнида
 Йил мароми ва музайян само бағрида,
 Сут янғроғи,
                                   баравж ҳосил қўшиқларида.

Эр ва аёл муҳаббат-ла қовушган дамлар,
Жонворларнинг илҳақлик-ла илиқишида.
Мангу оҳанг —

бошмоқларнинг беҳад завқ ила
Кўтарилиб тушмагида.
Емак, ичмак, алам, ўлимда —
Мангу оҳанг.

Тонг йиртади уфқни, янги кун
Жазирани, сукунатни тоблар. Қирғоқдан
Кўтарилган енгил эпкин денгиз бетига
Ажин ташлар. Мен шу ерда ва ё у ёқда,
Бошқа ёқда ёки буткул. Аввалимдаман.

II

Нега янграр ғамгин кузак сўнгида
Баҳор садолари, қалдироқлари
Ва ёз алангасин учкунлари илк —
Бойчечаклар инграр аёзда нега?
Ва алвон гулхайри кулранг тепага
Нега интилади бемаврид, эрта.
Нега қорда йиғлар кузги атиргул?
Чақинлар чақнайди фалак кўйнида,
Зафар араваси ўтгандек худди
Уфқда яшинлар ёнади бот-бот,
Унда Ақраб исён қилар Куёшга
Ботгунига қадар Ой ҳам, Куёш ҳам
Йиғлар учар юлдуз, гангир самоват,
Товлару саҳролар жанг қуюнида,
Ловулар оқибат юҳо аланга
Ва замин кўксини куйдиражак у,
Энг сўнги музликка қадар беаёв.

Алдагандир бизларни, балки — ўзларин мутлақ
Ҳар сўзини салмоқ билан сўйловчи чоллар,
Васияти гўзал ёлғон яширган ҳарир саробни фақат?
Мунавварлик — ўзлаштирилган тўмтоқ заковат,
Донишмандлик — тагига етмоқ ўлик сирларнинг —
Зулмат ичра кераксиз ётган, юз ўтирилган.
Туюларки — бизга ҳаёт, тажриба боис
Орттирилган билим, уқув, нари борганда,
Жиндаккина аҳамият касб этар, шаксиз.
Идрок-шуур эса — тугал сохта тасаввур,
Ҳар сония содир бўлар чексиз эврилиш,
Ҳар дақиқа баҳолаймиз қайтадан ўзни.
Бизга энди ёлғон эмас — фақат шу ёлғон
Зиён-заҳмат етказмайди бундан бўёғи:
Куюк ўрмон сўқмоғида, бутазор ичра,
Тубсиз жарнинг оёқ турмас қоясида нақ,
Улкан махлуқ йўлни кесиб ва милт-милт чироқ
Жазб этган дам ёки шайтон васвасасига
Учган чоғлар. Шунинг учун сира чолларнинг
Донолиги борасида очмангиз офиз,
Балки — заиф тортганидан улар ақлининг,
Ваҳим ҳамда телбаликдан қўрқишларидан,
Қўрқишидан бир-бирига кўнгил ёрмоққа

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Фофиллигингизда — сизнинг билимингиз,
 Кучингиз — ожизлигингизда сизнинг
 Ва ўз уйингизда сиз йўқсиз ҳаргиз.

IV

Чормихланган жарроҳ пўлат тиф ила
 Тилкалар вужуднинг чириган қисмин;
 Акс этар унинг қон бармоқларида
 Титраган меҳрнинг ифодаси чин —
 Аъло бажарар у эзгу юмушин.

Бизнинг сиҳатимиз — дардларимизда.
 Бошимизда тунлар ўлтирган бедор,
 Толиққан ҳамшира таъкидлар бизга —
 Риҳлат дунёсида мангу жаннат бор,
 Ундан юз бурамиз оғриб биз такрор.

Дунё — хастахона биз беморларга,
 Тутиб турар уни қўли очиклар,
 Совуриб бисотин валломатларча.
 Кушанда меҳрга юрак ошиқар,
 Сиртга чиқолмаймиз лекин муқаррар.

Титроқ ўрлай бошлар оёқларимдан,
 Идрок симларида инграр ҳарорат,
 Исинмоқлик учун қалтираб ҳар дам
 Совқотдим аърофда, ки унда минбаъд
 Аланга — гул, тутун — бўйи ҳаловат.

Кўникдик Худонинг қонин ичмоққа,
 Емоққа кўникдик Худо вужудин,
 Ва бунда тобора ботиб гуноҳга,
 Йўқотиб қўйганмиз нафс худудин,
 Худо чормихланган айёмни ёдга
 Оламиз, шод қуйлаб бахтнинг сурудин.

V

Мен ярим йўлдаман, ўтди йигирма йил ҳам,
 Йигирма йил, *entre deux guerres*¹ ростдир, кетгани зое.
 Мудом уринаман сўзнинг устида ва мен ҳар сафар
 Янгидан бошлайман мағлубиятлар кутса ҳам олдда.
 Зотан сўз бўйсунар сенга, яъни ким
 Беҳуда фикрлар қилсанг гар ирод
 Ва улар ёрдамга келурлар дарҳол
 Кераксиз пайтда. Демак, ҳар хуруж —
 Янги бир иқдомдир, тафсилот сари
 Ҳиссиётнинг турфа сурони аро,
 Сўнгувчи туйғулар издиҳомида.
 Сен билмоқ истаган мамлакатингни
 Ўрганиб бўлишган аллақачонлар —
 Топмоқлик шарт бўлган аввал бой бериб
 Топиб бой берувчи яна ва яна
 Бизнинг ушбу кунда, чигал замонда.
 Бир бор, икки бора ва минглаб марта

¹ Икки уруш ораси (франц.).

Одамлар кашф этиб қўйганлар уни,
 Улар-ла рақобат энди бемантиқ.
 Йўқотишу фойда — балки, йўқ бир гап.
 Зиммамизда фақат урунмоқ мудом.
 Бизга даҳли йўқдир бўлак ишларнинг.
 Уй бу — йўлнинг боши. Бизлар қариймиз,
 Дунё мубҳамлашар,

ҳаёт, ўлимнинг

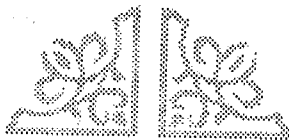
Таниш оҳанглари мураккаблашар.
 Мозийсиз ёнмаган ҳар сониянинг
 Аёндир эртаси — истиқболи йўқ.
 Ва инсон умрин ҳам,

ёниқ ҳар лаҳза,

Нафақат қандайдир бир инсон умри,
 Тошда қолган тилсим битикнинг ҳатто.
 Дамлар бор — фараҳбахш юлдузли шомлар,
 Дамлар бор — электр нури чулғанган
 (Варақлар эски, сарғайган альбом).
 Муҳаббат кашф этар ўзлигин буткул,
 Топмаса-да қадрин бунда,

дунёни

Тадқиқ қилмоқ керак қарилиқда ҳам,
 Қай уфқда эрурсан — фарқи йўқ сира.
 Тек қотиб йўл босмоқ — коримиз бизнинг
 Янги илҳақликлар, доҳиликларга.
 Кимсасиз даҳр аро совуқ зулматда
 Ўқирар тўлқинлар, шамоллар йиғлар,
 Титрар кабир уммон, лочин қуш, дельфин,
 Интиҳомда эрур аввалим менинг.

Сидни ШЕЛДОН

Орзиқиб кутаман эртани

Роман¹

10

Итон-сквердаги уй Трейси учун бандаргоҳ хизматини бажарар эди. Олд томони қадимий дарахтлар хиёбонига қараган қирол Георг услубида қурилган шахсий уйлар худудидаги ўз паноҳига қайтаётган Трейси охорли кўйлак кийиб олган энагаларни учратарди. Энагалар аравачаларда ҳар хил жамият табақаларига мансуб болачаларни шағал тўкилган йўлақларда ўйнатиб юрар эдилар. “Эмини жуда соғиндим”, — хаёдан ўтказди Трейси. У қадимги кўчаларни айланиб юраркан, кўкат, мева-чева харид қилди, Элизабет-стритдаги дорихонага кирди, катта-кичик дўконлар олдидаги ранго-ранг гулзорларга мафтун бўлиб ўтди.

Гюнтер Хартог Трейсига пулларини хайрия йўлларида оқилона сарф қилиши ва яхши одамлар билан мулоқотда бўлишини маслаҳат берарди. Трейси бадавлат герцоглар, ночор аҳволга тушган графлар билан суҳбатда бўларди. Унга турмуш қуриш учун кўшлаб таклифлар туша бошлади, ахир Трейси ҳали ёш, гўзал ва бадавлат аёл эди.

— Ҳамма сени ҳар жиҳатдан бекам-кўст номзод деб ўйлашади, — деб кулди Гюнтер. — Сен ҳақиқатдан ҳам ўзинг учун яхши ишладинг. Энди ўзингни таъминлаб олдинг. Истаган нарсанг олдингга муҳайё.

Бу рост. Трейсининг пуллари бутун Оврупо банкларида сақланади, ўз уйи бор, истаган нарсаси етарли. Фақат шу бойликларни баҳам кўрадиган одами йўқ. Трейси бир зумда ўтиб кетган ҳақиқий ҳаётини, эри ва боласи ҳақида ўйларди. Яна шундай ҳаёт қайтиб келадими? У ҳеч қандай вазиятда ҳам биронта эркакка ўзининг аслида қиммат эканлигини ошкор этолмасди, ўтмишини яшириб яшай олмасди. У шунча рўзларни ижро этдики, энди аслида қиммат эканлигига ўзининг ҳам мутлақо ишойчи қиммат эмас, лекин ўша ҳаётга энди қайта олмаслигини билар эди. “Ҳаммаси жойида, — ўзига далда берарди Трейси. — Қанча одамлар сўққабощ. Мана, масалан, Гюнтер, уям яхши яшамоқда. Менинг ҳамма нарсам бор”.

Трейси Венециядан қайтиб келганидан кейинги кечада қабул уюштирди.

— Мен сабрсизлик билан кутяпман. Сенинг зиёфатларинг Лондонда ҳам мани жуда қизиқтирмоқда.

Трейси назокат билан сўради:

— Ким менинг ҳомийим бўлади? Зиёфатга қимлар келади ўзи?

— Ҳамма, — деб жавоб берди Трейси.

Ҳамма — Трейси учратишни хаёлига ҳам келтирмаган яна бир меҳмон бўлиб чиқди. У улкан мулк вориси, жозибали Баронесса Ховартни таклиф этганди.

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

Трейси баронессанинг келганини кўриб, унга пешвоз чиқди. Лекин сўзлари оғзида қотиб қолди. Баронесса билан Жеф Стивенс келган эди.

— Трейси, азизим, сен мистер Стивенс билан таниш эмаслигингни билман. Бу миссис Трейси Уитней, бизнинг мезбонимиз.

Трейси зўрға саломлашди:

— Салом, мистер Стивенс.

Жеф Трейсининг узатган қўлини олди ва керагидан жиндек кўпроқ ушлаб қолди.

— Миссис Уитней? — деди Жеф. — Ҳа, албатта! Мен сизнинг марҳум эрингиз билан таниш эдим. Биз у билан Ҳиндистонда бўлганмиз.

— Бу жуда қизиқ! — хитоб қилди баронесса.

— Таассуфки, эрим сиз ҳақингизда менга ҳеч нарса демаган, — деди совуқ оҳангда Трейси.

— Наҳотки? Ҳайронман. Қизиқ одам эди. Афсуски, оқибати ёмон бўлди.

— Ия, нима бўлди? — қизиқиб сўради баронесса.

Трейси кўзлари олайиб Жефга қаради.

— Арзимайдиган гап.

— Ҳеч гап-а! — истехзо билан деди Жеф. — Агар хотирам мени алдамаса, уни Ҳиндистонда осишган.

— Покистонда, — чўрт кесди Трейси. — Э, эсимга тушди, дарҳақиқат эрим гапирганди сиз ҳақингизда, хотинингиз қалай?

Баронесса Ховарт Жефга қаради.

— Уйланганинг ҳақида менга ҳеч гапирмаган эдинг, Жеф.

— Сесилия билан ажрашиб кетганмиз.

Трейси қувлик билан жилмайди:

— Мен Розани сўраяпман?

— Э, бу хотиним ҳақида денг.

Баронесса Ховартнинг ҳайрати яна-да ошди.

— Икки марта уйланганмисан?

— Бир марта, — деб жавоб берди эйтиборсиз. — Роза билан тўйни бекор қилган эдик. Жуда ёш эдик.

Жеф ўзини четга олмоқчи бўлди, лекин Трейси:

— Улар эгизак эмасмиди? — деб сўради.

— Эгизак? — деди ҳайрат билан баронесса.

— Улар оналари билан туришарди, — деди Жеф ва Трейсига кўз қирини ташлади. — Сиз билан суҳбатлашиш бизга қанчалик ёқишини сўз билан ифода-далаб бўлмади, миссис Уитней, лекин мезбонлик ҳуқуқини суиистеъмол қилиб, сизни чарчатмаслигимиз лозим.

У баронессанинг қўлигидан ушлаб нари кетди.

Трейси эртасига эрталаб “Харроди” универмагининг лифтида Жефни учра-тиб қолди. Универмагда одам кўп. У лифтдан чиқаётиб, Жефга юз ўгирди-да, баланд овозда деди:

— Дарвоқе, ахлоқсизлигингиз учун оладиган жазодан қандай қилиб қутулиб қоласиз?

Эшик ёпилди ва Жеф лифтда қолди, атрофидагилар унга нафрат билан қарашар эди.

Тунда Трейси ўрнида ётар ва Жеф ҳақида ўйлар экан, беихтиёр кулиб юборди. У дарҳақиқат ажойиб одам. Нобакор-у, лекин дилбар йигит. Унинг баронесса билан муносабатлари қай даражага боргани Трейсини қизиқтирар эди. “Жеф билан мен — бир дарахтнинг меваларимиз”, — хаёлидан ўтказди Трейси. Ҳеч қайсиси ҳеч қачон қуйилмайди. Улар кечираётган умр ҳаяжонли, ҳа, ҳаддан зиёд.

Трейси хаёлини яқин келажақда бўладиган ишга бурди. Франция жанубида ўтказилиши лозим бўлган операция уларни ҳайратга солса ажаб эмас. Гюнтер унга полиция тўдаси қидираётганини айтди. Трейси лабларида кулгу билан уйкуга кетди.

Даниэль Купер Париж меҳмонхонасида инспектор Триньян берган маълумотномани ўқиди. Соат эрталабки тўртни кўрсатаётган бўлса ҳам, Купер бир

неча соатдан бери жуда усталик билан содир этилган ўғрилиқлар ва қаллоблиқлар қоришмасини таҳлил қилар эди. Купер баъзи қаллоблиқларни танир, лекин кўпчилиги унинг учун янгилик эди. Инспектор Триньян таърифлаганидек, ҳамма жабрланувчилар шубҳали ном чиқарган одамлар экан. “Бу гуруҳдаги одамлар, афтидан, ўзларини Робин Гуд деб ҳисобласалар керак”, — деб хаёл қилди Купер.

У танишувни деярли тугатган эди. Фақат учта маълумот қолганди. Битта папканинг устида “Брюссель” деган ёзув кўринди.

Купер муқовани очиб ҳисоботга кўз югуртирди. Қатор шубҳали молиявий битимларга иштирок этган бельгиялик биржа маклерининг девор сейфидан икки миллион долларлик қимматбаҳо буюмлар ўғирланибди.

Эгалари таътилда бўлиб, уйдан чиқиб кетганлар. Купер саҳифадаги бир нарсасага эътибор берди-ю, юраги ҳаприқиб кетди. У биринчи қайд этилган ҳужжатга қайтди ва маълумотноманинг ҳар саҳифасини жиддий эътибор билан ўқиб чиқди. Ҳужжат бошқалардан бир жиҳати билан ажралиб турар эди. Ўғри аёл чироқни ўчириб қўйган, полиция етиб келганида эса, уларни остонада юпқа матодан тўқилган тунги кўйлақдаги аёл кутиб олган. У сочларини жингалак қилиш учун бурамалаган, юзларига эса қалин қилиб крем суртганди. Бу аёл Ван Раузенларнинг меҳмони сифатида ўзини таништирган. Полиция аёлни сўзларига ишонган ва лекин уй эгалари билан боғланиб, воқеани текширгунларича аёл ҳам, қимматбаҳо буюмлар ҳам ғойиб бўлган.

Купер маълумотномани четта суриб қўйди. Мантиқ, мантиқ...

Инспектор Триньяннинг тоқати тоқ бўлди.

— Сиз янглишяпсиз. Сизга айтаяпман-у битта аёл шунча жиноят содир этиши мумкин эмас деб.

— Буни текшириш мумкин, — эътироз билдирди Даниэл Купер.

— Қандай қилиб?

— Мен кейинги пайтларда ана шунга ўхшаш содир этилган ўғрилиқ ва қаллоблиқларнинг компьютер кўрсатмалари билан танишиб чиқсам дедим.

— Бу жуда осон, лекин...

— Ундан кейин жиноят содир этилган шаҳарларда бўлган ҳар бир америкалик аёл туристлари ҳақида маълумот олсам. Уша аёл вақти-вақти билан сохта паспортлар, ҳатто ўзининг ҳақиқий исми билан фойдаланганлари бордир.

Инспектор Триньян ўйланиб қолди.

— Мен фикрингизни англадим, месъё, — у рўпарасида турган паст бўйли одамга диққат билан тикилди. — Жуда соз.

Шу туркумдаги ўғрилиқларнинг биринчиси Стокгольмда содир этилди. Интерполнинг швед бўлимининг маълумотномасида ўша ҳафтада Стокгольмга келган америкалик турист аёллари рўйхати берилган эди. Шу рўйхатни компьютерга солишди. Кейинги шаҳар Милан. Ўғрилиқ содир этилган вақтдаги Миланда бўлган америкалик турист аёлларининг исмларини Стокгольмдаги рўйхат билан солиштириб кўришди. Эллик бешта бўлиб чиқди. Бу рўйхатни навбатдаги қаллоблиқ найранги бўлган — Ирландияга борган америкалик аёллар исм-шарифларига солиштиришди. Ўхшаш исмларнинг рўйхати ўн бештагача камайиб кетди. Инспектор Триньян ксеро нусхани Даниэль Куперга берди.

— Мен бу исмларни Берлинда содир этилган битта муттаҳамгарчилик кунидаги рўйхат билан солиштириб кўраман, — деб гап бошлади Триньян, — ва...

— Ўзингизни қийнаманг.

Рўйхатнинг бошида Трейси Уитней турарди.

Ниҳоят, аниқ маълумот топилди ва Интерпол ҳаракатга тушди. Трейси Уитнейни кузатиш ҳақидаги шошилинч қизил фармойишлар ҳамма мамлакатларга тарқатилди.

— Биз шунингдек телетайплар орқали яшил огоҳлантиришлар ҳам юборамиз, — деди инспектор Триньян.

— Яшил огоҳлантириш?

— Биз рангли код тизимидан ҳам фойдаланамиз. Қизил огоҳлантириш — бу шошилинч, ҳаворанг — шубҳаланувчи ҳақида талаб, яшил ранг, полиция маҳ-

камаларини шундай шахс шубҳа остида эканлигини ва уни кузатиб туриш зарурлигини билдиради, қора ранг — жасадни аниқлаш ҳақида талабнома. Миссис Уитней қайси бир мамлакатга бормасин, шу дақиқадан эътиборан у боғхона текширувидан ўтади, ҳамда кузатув остида бўлади.

Трейси Уитнейнинг жанубий Луизиана қамоқхонасидаги суратлари Интерпол маҳкамасига тарқатилди.

Даниэль Купер Ж. Ж. Рейнолдсга қўнғироқ қилди, у гўшақни олгунча телефон ўн маротаба жиринглади.

— Алло...

— Менга баъзи бир ахборот керак.

— Бу сизми, Купер? Худо хайрингизни берсин, ҳозир эрталабки соат тўрт бўлса. Мен шундай ухлаб ётган эдимки.

— Трейси Уитней ҳақида ҳар қандай маълумотингиз бўлса юборсангиз. Газеталардан парчами, суратми, плёнками — барибир.

— Нима бўлаяпти ў...?

Купер гўшақни қўйди.

“Бир кунмас бир кун бу аблаҳни ўлдираман”, — деб қарор қилди ўзича Рейнолдс.

Даниэль Купер илгари Трейси Уитнейга юзаки аҳамият берарди, энди бу аёл асосий мақсадига айланди. У Трейсининг суратларини Париж меҳмонхонасидаги ўзининг кичкина хонасига ёпиштириб ташлади, у ҳақдаги газеталарда босилган барча маълумотларни ўқиб чиқди. У ижарага видео-магнитофон сотиб олиб, Трейсини ҳукм қилинганидан кейин, унинг қамоқхонадан озод бўлганидан кейинги барча кўрсатувларни қайта-қайта кўриб чиқди. Купер қоронғи хонада соатлаб ўтириб, клипларни томоша қиларкан, Трейси ҳақидаги дастлабки шубҳа-гумонлари тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилди.

— Мисс Уитней, сиз гангстер аёллар тўдасининг ўзи экансиз, — деди овоз чиқариб Даниэль Купер. Сўнгра видеомангнитофоннинг қайта ўраш тугмасини яна босди.

11

Ҳар йили биринчи шанба кунини граф де Матини Париждаги болалар касалхонасида моддий ёрдам кўрсатиш учун хайрия базми ташкил қиларди. Эркаклар фракда, аёллар эса оқшом кўйлақларда келишлари лозимлигини эслатувчи ҳар бир таклифномаларнинг нархи минг доллар турар, кечада қатнашиш учун жаҳоннинг ҳар бурчагидан олий табақа вакиллари етиб келар эди.

Граф де Матинининг Антиба яқинидаги ўн бешинчи асрга оид саройи Франциянинг диққатга сазовор биноларидан бири ҳисобланар эди. Байрам кечаси башанг кийинган меҳмонлар дабдабали безалган катта ва кичик залларни тўлдиришди. Беками-кўст тикилган ливрея кийиб олган хизматкорлар меҳмонларга бокалларда истаганча шампан таклиф этардилар. Қатор тизилган катта столларда георгман услубидаги қумуш идишларда хилма-хил таомлар қўйилган эди.

Трейсига оппоқ тўр кўйлақ жуда ярашган эди. Баланд турмакланган сочларидан бриллиантли тиара¹ хуснига хусн кўшиб турарди. У етмиш ёшли бева, ўрта бўйли, келишган, рангпар, ориқ юзли мезбон граф де Матини билан рақс тушарди. “Болалар касалхонасида ёрдам берувчи ҳар йили ўтказиладиган хайрия — ҳақиқий рэкет, — деди ўшанда Гюнтер Хартог Трейсига. — Йиғилган пулларнинг ўн фоизи болаларга, қолган тўқсон фоизи ўзининг чўнтагига тушади”.

— Герцогина, сиз жуда зўр рақсга тушар экансиз, — деб мақтади граф. Трейси жилмайиб қўйди.

— Чиройли рақсга тушишим мен билан рақс тушаётган шеригим туфайли.

— Нима учун биз илгари учрашмаган эканмиз?

— Мен Жанубий Америкада тураман, — тушунтирди Трейси. — Таъбир жоиз бўлса, жунглида.

¹ Соч тўғнағич.

— Нима учун, хўш?
 — Эрим, Бразилиядаги бир неча шахта хўжайини.
 — Э-э, эрингиз ҳам шу ердами?
 — Йўқ. Афсуски, ишлари бу ерга келишга имкон бермади.
 — Омади келмабди, лекин менинг омадим бор экан, — графнинг қўллари
 Трейсининг белларини қаттиқроқ сиқди. — Биз яқин дўст бўлиб қолишимизни
 жудаям истайман.

— Мен ҳам, — деди Трейси.

Трейси графнинг елкаси оша Жеф Стивенснинг курортда ҳаддан ташқари
 куйган башарасига кўзи тушди. У чиройли, хипчиндек нозик, тўққизил мовут-
 ли кўйлақ кийиб олган, у бутун вужуди билан Жефга ёпишиб олган жувон
 билан рақс тушмоқда эди. Жеф Трейсини кўриб жилмайиб қўйди.

“Бу ҳарамзаданинг қулиш учун старли асоси бор”, — ғамгин хаёл сурди Трей-
 си. У кейинги икки ҳафта ичида қилиши лозим бўлган иккита ўғирлик устида
 кунт билан режа тузаётган эди. Трейси биринчи уйга кириб сейфни очди, ле-
 кин у бўм-бўш экан! Жеф Стивенсон Трейсидан олғирлик қилди. Иккинчи
 марта Трейси ўзи мўлжаллаган уйга кетаётиб орқасидан келаётган машина ово-
 зини эшитиб қолди, у ёнидан визиллаб ўтиб кетди — ичида Жеф ўтирган эди.
 Бу сафар ҳам у Трейсини дорда қолдирди. Жеф Трейсини қонига ташна қилар-
 ди. “Энди у мен мўлжаллаган уйга келибди”, — деб ўйлади у.

Жеф ўзи билан бирга рақсга тушаётган жувон билан Трейсининг ёнига кел-
 ди-да, илжайиб деди:

— Хайрли кеч, граф.

Граф де Матини жилмайиб жавоб берди:

— Э, Жеф, хайрли кеч. Ташриф буюрганингиздан жуда миннатдорман.

— Келмаслигимнинг иложи йўқ эди, — Жеф бағрида эриб кетишга тайёр
 жувонга ишора қилди.

— Бу мисс Уoleyс, граф.

— Ажойиб аёл экан! — Граф Трейсига ишора қилиб деди: — Герцогиня, рух-
 сатингиз билан мисс Уoleyс ва мистер Жефри Стивенсонни таништирсам.
 Герцогиня де Лароса.

Жеф ҳайрон бўлиб қошларини чимирди.

— Кечирасиз, исми-шарифларини эшитмай қолдим.

— Де Лароса, — дона-дона қилиб тушунтирди Трейси.

— Де Лароса... Де Лароса... — Жеф Трейсига диққат билан назар ташла-
 ди. — Менга танишдек туюлаяпти. Ҳа, албатта! Эрингизни билардим! Жуда
 ёқимтой йигит, шу ердами у?

— У Бразилияда, — гижиниб деди Трейси.

Жеф илжайди.

— Афсус. Бир пайтлар бирга ов қилардик. Ўша бахтсиз ҳодиса рўй бергун-
 ча, албатта.

— Бахтсиз ҳодиса? — ҳайрон бўлди граф.

— Ҳа, — ўкинч билан деди Жеф. — Милтиғи бузилиб, ўқ унинг нозик жо-
 йига тегиб кетганди. Жуда аҳмоқона иш бўлди-да. — У Трейсига юз ўгириб
 деди. — Яна қайта рисоладагидек эркак бўлишига умид борми?

Трейси бамайлихотир жавоб берди:

— Бир кунмас бир кун у сизга ўхшаган рисоладаги эркак бўлиб кетишига
 ишончим комил.

— Жуда соз, унга саломимни етказиб қўясиз, герцогиня!

Мусиқа тугади. Граф де Матини Трейсидан узр сўраб:

— Афзу этасиз, азизим, — деди ва Трейсининг қўлини маҳкам қисди, — ўзим-
 нинг баъзи бир мезбонлик вазифаларимни бажаришим лозим. Менинг ёнимда
 ўтиришингиз лозимлигини унутманг, хўпми?

Граф кетиши билан Жеф йўлдошига мурожаат этди:

— Фариштам, сумкачангда аспириин бор эди. Бир донасини олиб келиб бер-
 санг, илтимос. Бошим қаттиқ оғриб қолди.

— Жонингдан айланай. — Кўзларида меҳр учқунлари порлади. — Ҳозир олиб
 келаман, азизим.

Трейси жувоннинг залдан силлиқ юриб кетишини кузатиб қолди.

- Шу қиз деб диабетга мубтало бўлишдан қўрқмайсизми?
- Жуда ажойиб қиз, а? Герцогиня, куни кеча ўзингиз ким эдингиз?
- Трейси одоб учун атрофдагиларга жилмайди.
- Бунга ҳеч алоқангиз йўқ, шундай эмасми?
- Йўқ, бор, гап шундаки, мен хавотирдаман ва сизга дўстона маслаҳатим шуки, манави қасрни тунаб кетишни хаёлингизга келтирманг-а.
- Нега? Сиз отингизни олдинроқ қамчилаб қолмоқчимисиз?
- Жеф Трейсининг қўлидан ушлаб фортепиано олдидаги кимсасиз жойга етаклади. Фортепиано олдида қора кўз ёш йигитча америка шлягерларидан олинган терма мусиқани зўр бериб чалиб ўтирарди.
- Трейси Жефнинг гапини мусиқа садолари орасида эшитиб турарди.
- Гап шундаки, мен бир режа тузиб қўйганман, лекин бу ниҳоятда хатарли.
- Наҳотки? — Бу суҳбат Трейсининг вақтини чоғ қиларди. Аслингни яширмай, риёкорлик қилмай турсанг, қандай енгил тортасан. “Қадимги римликлар буни аниқ ифода этганлар, — деб ўйлади Трейси, — “Риёкор” сўзи грекча “актер”дан келиб чиққан.
- Менга қаранг, Трейси, — деди Жеф жиддий оҳангда. — Бундай қила қўрманг. Аввало шуки, яшил девордан ошиб ўтолмайсиз. Кечаси кўриқчи итларни ечиб юборишди.
- Трейси Жефнинг айтган сўзларига диққат билан кулоқ солаётганини ўзиям сезмай қолди. Жеф уйни тунаб кетишни режалаштирмоқда.
- Барча деразалару эшикларга сигнализация илиб қўйилган. Сигнализация мосламалари бевосита полиция бўлимига уланган. Борингки, бинонинг ичига кирдингиз дейлик, ҳамма хоналари инфра қизил нурлари билан кўрилиб туради.
- Бундан хабарим бор, — деди Трейси мағрурона жилмайиб.
- Сиз яна шуни билиб қўйишингиз лозимки, нур сиренани ичкари кираётганингизда эмас, аксинча чиқаётганингизда ишга солади. Сигнал механизми ҳаракатнинг сал ўзгаришини ҳам сезади. Уни бузишнинг ҳеч қандай усули йўқ.
- Трейси буни билмас экан. “Жеф қаердан буларни билиб олдийкин?”
- Менга буларни айтишдан мақсадингиз нима?
- Жеф жилмайди, Трейси уни ҳеч қачон бу даражада ёқимтой кўрмаганига иқрор бўлди.
- Мен чиндан ҳам сизни қўлга тушиб қолишингизни истамайман, герцогиня. Ёнингизда бўлиш менга ёқади. Биласизми, Трейси, биз сиз билан жуда яхши дўст бўлиб қолишимиз мумкин эди.
- Янглишяпсиз, — Жефнинг дугонаси шошиб келаётганини кўрган Трейси катъий эътироз билдирди.
- Бу ерга мисс Диабет келмоқда. Яхши қолинг.
- Трейси нари кетаркан, Жефнинг маъшуқаси:
- Мен сенга дори устидан ичиб юбориш учун шампан олиб келдим, — дея меҳрибонлик қилаётганини эшитди.
- Ўтириш дабдабали, ниҳоятда сертаом зиёфатга айланиб кетди. Башанг кийинган оқ қўлқопли малайлар ҳар бир таом учун алоҳида вино олиб келишарди...
- Зиёфатдан кейин граф де Матини Трейсига мурожаат этди:
- Сиз санъат асарларига қизиқаман дегандек бўлган эдингиз. Балки мен йиққан тасвирий санъат йиғмасига назар ташлаш хоҳишингиз бордир?
- Жоним билан.
- Шахсий музейда италиялик усталар, франциялик ипрессионистлар ва ҳатто Пикассонинг ишлари бор экан. Узун суратлар галереяси ёрқин чироқлар, хилма-хил ранглару шакллар билан одами мафтун этарди. Бу ерда Мане, Ренуар, Каналетто, Гварди ва Тинтореттолارнинг чизган расмлари, Тьепполо, Гверчино ва Тицианларнинг нафис тасвирлари-ю, ва деярли деворнинг бошдан-оёғи Сезаннинг ишлари билан тўлган эди. Барча коллекциянинг нарҳини ҳисоблаб чиқишнинг ҳеч имкони йўқ. Трейси барча тасвирларни мафтун бўлиб томоша қилиб чиқди.
- Улар яхши ҳимоя қилинган бўлса керак?

Граф жилмайди.

— Ўғрилар менинг хазирамга уч марта тажовуз қилишди. Бирини ит ғажиб ташлади, иккинчисини майиб қилишди, учинчиси эса умрбод қамоқ жазосини ўтамоқда. Менинг қасрим — кириб бўлмайдиган мустақкам қалъа, герцогиня.

— Жуда хурсандман эшитиб, граф.

Чироқнинг ёрқин нурлари боғни ёритди.

— Мушакбозлик бошланди, — тушунтирди граф. — Вақтингизни чоғ қилар деб ўйлайман.

У Трейсининг майин қўлини ўзининг қуруқ, озгин, қоқсуяк қўлига қўйиб уни галереядан олиб чиқди.

— Эрталаб мен Довильга жўнаб кетяпман. Ўша ерда виллам бор, денгиз соҳилида. Уч-тўртта дўстларни кейинги уик-эндга таклиф этганман. Сизгаям ёқиб қолар, деб ўйлайман.

— Бунга жуда ишончим комил, — деб жавоб берди Трейси. — Лекин, афсуски, боролмайман шекилли. Эрим хавотир олмақда. У менинг қайтиб боришимни талаб қилмоқда.

Мушакбозлик дабдабаси деярли бир соат давом этди. Трейси учун эса меҳмонлар орасида ғойиб бўлиб, уйни кўздан кечириб чиқишнинг жуда қулай имконияти туғилди. Жефнинг айтганлари ҳақиқат бўлиб чиқди: ўғирлашга умид деярли йўқ эди, худди шу боис ҳам Трейсида жўрттага ўғирлаш учун чидаб бўлмас даражада иштиёқ уйғонди. Тепада, графнинг ётоқхонасида икки миллионли қимматбаҳо буюмлар ва ўнга яқин жаҳон санъатининг Леонарда ҳамда барча дурдоналари борлигини Трейси билар эди.

“Қаср — хазина”, — деган эди унга ўшанда Гюнтер Хартог, — *ва шунга яраша ҳимоя қилинади*”. Ишончли режа ишлаб чиқмагунингча ҳеч нарсага қўл ура қўрма...”

“Мана, режам ишлаб чиқдим, — ўйлади Трейси. — Лекин ишончлими ё йўқ, эртага аниқ бўлади”.

Эртасига оқшом ҳавоси булутли ва рутубатли бўлди. Қасрни ўраб олган девор мунгдор ва ваҳимали кўринарди. Қора комбензон ва тагчарми резинали ботинка кийиб олган, қора майин теридан тикилган қўлқошли қўллари ва қопчиқ кўтариб олган Трейси дарахтлар соясида турар эди. Трейсининг миясида бир зумгина қамоқхона хотираси уйғондию ва у беихтиёр чўчиб тушди.

У ижарага олган ёпик аравани саройнинг орқа томонидаги девор ёнидан олиб борди. Девор орқасида кўппакнинг ғазабли ириллагани эшитилди, кейин араванинг яқинлашганини сезган ит ўзини юқори отиб жазава билан ақиллай бошлади. Трейси кўппакнинг катта ва оғир гавдасини, унинг даҳшатли тишларини хаёлан кўз олдига келтирди.

У паст овозда аравадаги одамга деди:

— Вақти бўлди.

Қора кийимли, орқасига рюкзак осиб олган ўрта ёшлардаги ориқ киши аравадан қанжиқ кучукни бўйинбоғидан ушлаб тушди. Кучукнинг қуйиккан даври экан, тош деворнинг ортидаги ақиллаш бирдан ҳирсий вангиллашга айланди-қолди. Трейси қанжиқни баландлиги тош девор билан деярли тенг бўлган ёпик арава томига чиқаришга ёрдам берди.

— Бир, икки, уч, — шивирлади у.

Иккалови қанжиқни боғ ҳовлига девор устидан улоқтириб юборишди. Икки марта қаттиқ ақиллаган овоз эшитилдию кейин қочиб кетаётган итларнинг инграши эшитилди. Шундан кейин ҳаммаёқ тинчиди. Трейси шеригига қараб:

— Кетдик, — деди.

Жан-Луи бош ирғади. Трейси уни Антибада учратди. Жан-Луи умрининг талай қисмини ўғрилиқ учун қамоқхонада ўтказган. У жудаям ақлли бўлмаса ҳам, қулф ва сигнализациялар бўйича мутахассис эди.

Трейси арава томидан девор устига сакраб чиқди. Кейин арқон шотини ёйиб, девор четига илди. Иккалови осилиб ўт босган ерга тушишди.

Боғ кечагига ўхшаб чароғон, қувноқ кишилар билан гавжум эмас, балки, файзи кетган кимсасиз жойга ўхшарди. Жан-Луи кўппаклардан хавотирга тушиб атрофга аланг-жалаң қилганча Трейси орқасидан борарди.

Қасрни деворларидан то томигача минг йиллик печак босган эди. Трейси ўтган кечаёқ, ўзини билмаганга солиб печакнинг мустақамлигини текшириб кўрган эди. Мана энди у печак поясига осилиб тепага чирмашар экан, атрофга олазарак бўларди. Кўппаклар кўринмайди: “Ишончим комилки, улар ҳали узоқ банд бўлишади”, — дея илтижо қилди.

У томга чиқиб олгач, Жан-Луига ишора қилди ва уни тепага чиққунча кутиб турди. Трейси чўнтак фонарини ёқди ва яхшилаб беркитилган деразага кўзи тушди. Трейси Жан-Луининг елкасидан рюкзагини олиб, ичидан ойнакесарини чиқарганини кузатди. Ойнали олиш учун унга бир дақиқадан камроқ вақт лозим. Трейси ичкарига назар ташлаб, йўлларида жуда кўплаб сигнализация симлари гов бўлиб турганини кўрди.

— Бунинг уддасидан чиқасизми, Жан-Луи? — шивирлади у.

— Буни қилиш мумкин. Муаммо йўқ.

У қопчиғига қўл тикиб, икки томони ўткир қисқичли симларни олди. У секин ҳаракат билан сигнализация учини топди ва уни муҳофаза этди, сўнгра охирларини қатъий қисқичлар билан бекитди. Сўнгра ясси омбирини олиб, эҳтиёткорлик билан симларни узиб қўйди. Трейси сирена унини эшитаман деб асабий кузатиб турди, бироқ ҳаммаёқ тинч эди. Жан-Луи унга қараб, илжайди:

— Ҳаммаси битди.

“Йўқ — деб ҳаёлидан ўтказди Трейси. — Бу фақат бошланиши”.

Улар сим ўтказилган дераза орқали пастга тушиш учун иккинчи арқонни маҳкамлаб қўйишди. Ҳозирча ҳаммаси жойида. Трейси чордоққа осонгина чиқиб олди. Лекин олдинда уларни нима кутаётганини ўйлаганда Трейсининг юраги ўйнаб кетди. У икки жуфт кимёвий кўзойнакни олди-да, бирини Жан-Луига узатди.

— Кийиб ол.

Улар йўлларидаги кўппакларни йўқотишди, бироқ инфра қизил нурланиш сигнализацияси муаммосини ечиш ниҳоятда машаққатли эди. Уй кўринмас нурлар орқали кузатилади, деган Жефнинг гапи ҳақ бўлиб чиқди. Трейси бир неча бор чуқур нафас олди. “Бор кучингни бир жойга тўшла. Хотиржам бўл”, деди ўзига-ўзи. У бор-йўқ кучини бир жойга тўшлаб, миясида аниқ бир фикр туғилди: “Одам нур таъсирига кираётганида, ҳароратни аниқлайди ва сирена ишга тушади. Бу ўғри сейфа кўришга вақт бўлиши учун ихтиро этилган”.

Трейси ана ўшанда бу тизимнинг бўш томони ҳам шунда деб қарор қилди. У сейфни очганидан кейин сиренанинг овози чиқмаслик йўлини ўйлаб топиши лозим. Эрталаб соат олтию ўттизда чорани ўйлаб топди. Ўғирлаш имкони бор ва Трейси вужуди таниш бўлиб қолган ҳаяжон ҳисси тобора ортиб бора бошлади.

Трейси ҳимоя кўзойнакни тақиб олди ва шу ондаёқ хона одамда хурофий даҳшат уйғотадиган қоронғулик қаърига чўкди. Трейси чордоққа чиқаверишдаги эшик олдида кўзойнаксиз кўринмайдиган ёруғлик нурини кўрди.

— Нурлар остидан ўт, — дея огоҳлангирди у Жан-Луини. — Эҳтиёт бўл.

Улар нурлар остидан секин ўрмалаб ўтиши ва граф де Матининг ётоқхонасига олиб борадиган қоронғи йўлакка чиқишди. Трейси фонарчани ёқиб йўлни ёритди. Трейси инфра қизил кўзойнак орқали бошқа нурни кўрди. Бу нур ётоқхона остонаси ёнида пастлаб, йўлни кесиб ўтганди. Трейси бу нурни ҳатлаб ўтди. Жан-Луи ҳам унга эргашиди. Трейси фонар билан деворда осиглик ажойиб санъат асарларини бирма-бир ёритди, улар одамда ваҳима уйғотар эди.

“Менга Леонардони олиб келишга ваъда бер, — илтимос қилган эди Гюнтер. — Зебу зийнатларни ҳам албатта”.

Трейси суратни олди, тескарисини ўгириб ерга қўйди. Суратни аста ҳошиядан чиқариб ўради ва қопчиғига солиб қўйди. Тамом, энди қиладиган ишни ётоқxonанинг нариги бурчагида парда орқасидаги тоқчада турган сейфга етиб олиш.

Трейси пардаларни очди. Тоқчани полдан то шифтга қадар бир-бирини кесиб ўтган нурлар муҳофаза қилиб турарди. Биронта нурга тегиб кетмасдан сейфга етиб бўлмасди.

Жан-Луи нурларга ваҳимали кўзларини тикди.

— Роса қўлга тушдикми! Уларни оралаб ўтолмаймиз. Улар шундай паст-баландки, остидан ҳам, устидан ҳам ўтиб бўлмайди.

— Фақат менинг айтганимни қиласан, хўпми? — талаб қилди Трейси ва унинг орқасидан келиб белидан маҳкам кучиб олди. — Қани юрдик, чап оёқ билан.

Улар нурлар томон бир қадам, сўнгра иккинчи қадам қўйишди.

Жан-Луи оҳиста шивирлади:

— Нурларга боряпмиз!

— Тўғри.

Улар тўғри нурлар кесишган марказга яқинлаша боришди ва Трейси тўхтади.

— Энди диққат билан эшит, — деди у. — Сен сейфнинг олдига борасан.

— Лекин нур...

— Қўрқма. Ҳаммаси жойида бўлади, — Трейси уни ишонтирар, лекин ҳақ бўлиб чиқишига ўзи ҳам астойдил ишонар эди.

Жан-Луи бир зум иккиланиб турди-да, инфра қизил нурлар орасидан чиқди. Жимлик. У қўрқув босган кўзларини бақрайтириб Трейсига ўгирилди. Трейси нурлар ўртасида турар, унинг баданидаги ҳарорат сенсорларга сиренани улаб юборишга ҳалақит берар эди. Жан-Луи сейф олдига борди. Трейси қоққан қозикдек қимир этмай турарди. У сал қимирласа, шу ондаёқ сирена ҳувиллаб юбориши аниқ эканлигини тушунарди.

Трейси Жан-Луи рюкзигидан асбобларини олиб шифр билан ишлай бошлаганини кўз қири билан кузатиб турди. У аста, лекин чуқур нафас олиб, жойида қимирламай турарди. Ниҳоятда зўриққанидан ўнг оёғининг болдири оғирди, сўнгра мушаклари тортишиб қолди. Трейси тишларини гижирлатди. Қимир этишга ҳақи йўқ.

— Ҳали қанча бор? — шивирлаб сўради у.

— Ўн-ўн беш дақиқача.

Трейсига бу туриши бир асрга ўхшаб кетди. Энди чап оёғининг барча мушаклари тортишиб оғрий бошлади. У дод солиб юборгиси келарди. Бироқ худди нурлар билан михлангандек қимир этмас эди. Бирдан ширқ этган овоз эшитилди. Сейф очилди.

— Қай бири? Ё сизга ҳаммаси керакми? — сўради Жан-Луи.

— Қоғозлари керакмас. Фақат зийнатлар. Барча пуллари — сизники.

— Раҳмат.

Жан-Луи сейфни титкилаб бўлди-да, бир неча дақиқадан кейин Трейсининг олдига келди.

— Бунақаси бўлмайди! — деди у. — Лекин бу ердан нурга тегмай қандай қилиб чиқиб кетамиз?

— Чиқиб кетмаймиз, — деди унга Трейси.

Жан-Луи бақа бўлиб қолди.

— Нима?

— Олдимда туриб ол.

— Лекин...

— Айтганимни бажар.

Ваҳимага тушган Жан-Луи нур орасига қадам қўйди.

Трейси нафасини ютди. Ҳеч садо чиқмади.

— Ҳаммаси жойида. Энди оҳистагина хонадан чиқамиз. Кейин, дўстим, югурамиз.

Қадам-бақадам улар парда томон, нурлар бошланадиган жойга тисланиб боришди. Трейси оғир хўрсинди.

— Яхши. Фурсати келди дейишим биланоқ нурлардан чиқамиз.

Жан-Луи тупук ютиб, бош ирғади. Унинг нозик гавдаси қалтираётганини Трейси сезиб турар эди.

— Фурсат келди.

Трейси бор кучи билан, унинг орқасидан Жан-Луи эшикка отилди. Нурлар қуршовидан чиқишлари биланоқ қулоқни қоматга келтириб сирена увиллай бошлади.

Трейси чордоққа лип этиб чиқди-ю, арқон шотининг илмоқли учини томга отди, Жан-Луи ёнида турарди. Улар томда югуриб бориб, печакка осилиб пастга тушишди, боғ оралаб чошиб ўтишди-да, девор олдига боришди. У ерда иккинчи арқон шоти осиглиқ эди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас улар арава томонга сакраб пастга тушишган эди. Трейси аравакаш ўрнини эгаллади, унинг ёнига Жан-Луи ўтириб олди.

Арава ён томондаги йўлдан учиб бораётганда Трейси дарахт паналарига қўнган қора “седан” машинасига қўзи тушди. Араванинг чироқлари машинани бир зумга ёритиб ўтди. Рудда Жеф Стивенс ўтирар, унинг ёнида улкан кўшпак бор эди. Трейси хахолаб кулиб юборди ва Жефга бўса йўллади. Арава кетди. Узоқда сиреналари увиллаган полиция машиналари карвони кўринди.

12

Франциянинг жануби шарқ соҳилида жойлашган Биарритс шаҳри аср бошида уни чулғаб олган шони-шавкатидан маҳрум бўлган. Бир пайтлар машҳур “Бельвю” казиноси таъмирлаш учун ёпилган, хийла эскириб кетган “Мунисипал” казиносида эса дўкон ва рақс мактаби жойлашган эди. Тепаликлардаги виллалар ўзининг қаровсизлигидан аянчли аҳволга тушиб қолган.

...Соҳилдаги “Дю Пале” меҳмонхонасининг уч юз ўн иккинчи хонасидан океан ва шаҳар панорамаси кўриниб турарди. Фарқ бўлган елканли кемаларга хос мангу қояларга гумбурлаб урилаётган океан тўлқинлари айниқса мафтункор эди. Трейсининг деразаси остида атрофдаги пешайвони ёз қуёшидан асрагучи соябонли, зилол сувли ҳовуз ястаниб ётарди. Хона деворларининг паст қисмини оч ҳаворанг часпак билан ўралган, гилам ва дарпардалари эса бўғиқ нозик қизил рангда эди. Эшик тавақалари ва деразаларни майин мавсум либоси каби матолар билан тўсилганди.

Трейси кириши биланоқ эшикни беркитдию оч-сарик паригини ечиб, бошини уқалади. У баронесса ролини жуда катта иштиёқ билан ўйнади. “Пэрлар китоби”дан истаган унвонини — леди, герцогиня, малика, баронесса, виконтесса лавозимларини топиш мумкин эди. Китобнинг беназирлиги шундан иборат эдики, ўтмиш юз йиллик авлодларга тааллуқли ҳар бир шаҳарни, ота-онаси, бола-чақаси, мактабларини, уларга қарашли қароргоҳларнинг номи ва манзили ҳам кўрсатилганди. Ўзингга мос оилани топиб, ўша оиланинг узоқ қариндоши ва айниқса бадавлат узоқ қариндоши бўлиб олишдан осон йўли йўқ эди. Унвону, пуллар одамларни ниҳоятда ўзига жалб этади.

Трейси меҳмонхона холлида тўқнаш келган ўша одам ҳақида ўйлаб, беихтиёр жилмайиб қўйди. Мана, бошланди.

Баронесса Маргарет де Шантели ўша куни кечкурун меҳмонхона барида ўтирган эди. Соат саккизда у билан тўқнашиб кетган эркак баронесса столи олдига борди.

— Мени афв этасиз, — ийманиб гап бошлади у. — Барибир бугун эрталабки қўполлигим учун яна бир бор узр сўрашим керак.

Трейси лутф қилиб жилмайди.

— Ҳаммаси жойида. Бу — тасодиф.

— Жуда мурувватли экансиз, — у иккиланиб қолди. — Сизни бирон нарса билан меҳмон қилишимга рози бўлсангиз эди, ўзимни яхшироқ ҳис этардим.

— Ихтиёрингиз.

Эркак Трейсининг рўпарасидаги стулга торгиниброқ ўтирди.

— Ижозатингиз билан ўзимни таништираман — профессор Зукерман.

— Маргарет де Шантели.

Зукерман официантга ишора қилди ва Трейсидан:

— Нима ичасиз? — деб сўради.

— Шампан. Балки...

Зукерман дадда бераётгандек қўлини кўтарди.

— Бунақа нарсага имкониятим бор. Гап шундаки, ҳозир мен шундай аҳволдаманки, дунёда нимаики бўлса шунга ихтиёр этавераман.

— Наҳотки? — Трейси табассум қилди. — Жуда яхши одам экансиз.

— Ҳа.

Зукерман бир шиша болингер виносини буюрди-да, Трейсига қараб:

— Ҳеч хаёлимга ҳам келтиролмайдиган жуда қизиқ воқеа юз берди. Албатта, нотаниш одамга буни этиб ўтиришим лозим эмасди, лекин бу ниҳоятда ҳаяжонли воқеаки, ичимда сақлаб туrolмайман. — У яқинроқ энгашиб, овозини пасайтирди. — Ростини айтсам, мен оддий мактаб ўқитувчиси, ёки тўғрироғи, шу дамгача эдим. Тарихдан сабоқ берардим. Бу жуда қизиқ касб, лекин у даражада одамни ўзига тортмайди.

Трейси одоб юзасидан ўзини қизиқувчан кўрсатиб, кулоқ солиб ўтирди.

— Яъни бир неча ой илгари мени қизиқтириб келарди.

— Профессор Зукерман, бир неча ой илгари нима воқеа бўлганини билсам бўладими?

— Мен Музаффар Испан Армадаси¹ фарқ бўлган жойда қазилма ишларини бажараётган эдим. Уларнинг қолдиқлари, бўлаклари талабаларимни фанга бўлган меҳримни ошириши мумкин деб ўйловдим. Кутилмаганда маҳаллий музей архивида бир ҳужжатга дуч келиб қолдим. Унда бир минг беш юз саксон саккизинчи йили шаҳзода Филипп юборган махфий экспедиция тафсилотлари ёзилган экан. Тахминан бир миллиардлик тилла ортилган бир кема пўртана вақтда бедарак чўкиб кетган.

Трейси хаёлга чўмиб унга қаради.

— Чўкиб кетган деб тахмин қилинмоқдами?

— Худди шундай. Ҳужжатдаги ёзувга қараганда капитан ва унинг командаси кейинроқ қайтиб бориб хазинани тортиб олишни мўлжаллаб, кемани кимсасиз кичик бир кўрфазда атайлаб чўктириб юборган, лекин қароқчилар уларга ҳужум қилишган. Қароқчи кемадаги денгизчилардан биронтаси ҳам на ўқишни, на ёзишни биламагани учун ҳам ҳужжат омон қолган. Улар қилишаётган ишларининг аҳамиятига ақллари етмасди. — Овози ҳаяжонли қалтирай бошлади. — Энди... — У атрофга аланг-жалаң қилиб хотиржам бўлди-да, гапини шивирлаб давом этди. — Хазинани топиб олиш йўллари аниқ кўрсатилган ҳужжат бор.

— Қандай ажойиб кашфиёт, профессор! — хитоб қилди Трейси қойил қолиб.

— Ўша миллиард олтин, ҳозир эҳтимол беш юз миллион доллар турса керак, — қўшиб қўйди Зукерман. — Энди қиладиган ишим — кемани сув тагидан кўтарсам бас.

— Сизга нима ҳалақит бермоқда?

Зукерман ийманиб елкаларини қисди.

— Пул. Хазинани сув юзига олиб чиқиш учун кемани жиҳозлашим зарур.

— Тушунаман, неча пулга тушади бу?

— Ростини айтсам, юз минг доллар. Ниҳоятда аҳмоқона иш қилиб қўйдим: бутун йиққан-терганларим — йигирма минг долларни олиб Биаррицдаги казинода ўйнаб ютиб оламан деб... — У тугилиб қолди.

— Ютқазиб қўйдингиз.

Зукерман ҳа дегандек бош ирғади. Трейси унинг кўзойнаклари ортида ёш йилтираганини кўрди.

Шампан олиб келишди, официант ёпқичини пақиллатди ва фужерларга олтин ранг вино қуйди.

— Омадингизни берсин! — хитоб қилди Трейси.

— Раҳмат.

Ҳар қайсиси ўз хаёлига берилиб винони ҳўшлаб ўтиришди.

— Хиралигим учун узр сўрайман, — кечирим сўради Зукерман. — Шундай ажойиб ледага ўз дардимни айтишим лозим эмасди.

— Лекин сизнинг воқеангизни ажойиб деб биламан, — жавоб қилди Трейси. — Олтинлар ўша жойда эканига ишончингиз комилми?

— Ҳеч қандай шубҳа йўқ. Қўлимда капитан ўз қўли билан ёзган кема буйруқлари ва хаританинг асл нусхалари бор. Мен хазинали кема жойлашган аниқ ерини биламан.

¹ Армада — бир гуруҳ ҳарбий кемалар қўшилмаси.

Трейси хаёлан уни чамалаб кўрди.

— Лекин сизга юз минг доллар керагу?

Зукерман ҳасрат билан йўталиб кўйди.

— Ҳа. Чунки хазина беш юз минг доллар туради.

У яна бир културм вино ичди.

— Балки ... — Трейси тўхтаб қолди.

— Нима?

— Ишингизга шерик олишни мўлжаллаган эдингизми?

Зукерман унга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Шерик? Йўқ, бунга ўзим бажараман деб ўйлагандим. Бироқ, ҳозир, пулларимни ютқазиб кўйганимдан кейин, албатта. — У яна туттиди.

— Профессор Зукерман, масалан, мен сизга юз минг доллар бердим, деб ҳисобласак.

У бошини чайқади.

— Йўқ, албатта. Мен бунга йўл қўёлмайман. Сиз пулингиздан ажралиб қолишингиз мумкин.

— Лекин хазина ўша жойдалигига ишончингиз комил ...

— О, бунга мутлақо аминман. Лекин юзлаб қутилмаган муаммолар пайдо бўлиши мумкин. Бунга ҳеч ким кафолат беролмайди.

— Ҳаётда — кафолатнинг ўзи кам. Сизнинг воқеангиз жуда қизиқ. Бордию сизга ёрдамим тегиб қолса, иккимиз учун ҳам фойдали иш бўлиб чиқиши мумкин.

— Йўқ, даргумон манфаат деб ўз пулингизни йўқотмангиз, бунинг учун ўзимни ҳам кечира олмайман.

— Мен ўзимга бунга эп кўра оламан, — деб ишонтирди Трейси. — Мен ҳатто талаб қилишим мумкин, чунки кўшган ҳиссам эвазига қанча пул ишлаб оламан, тўғри эмасми?

— Албатта, бир томони тўғри, — рози бўлди Зукерман. Афтидан гумонлар уни қийнаётгани учун ҳар бир сўзини тарозига солиб деди: — Агар рози бўлсангиз эллик фоизи сизники.

Трейси мамнуният ила жилмайди.

— Табиий. Қабул этдим.

Профессор шошиб кўшимча қилди:

— Албатта, сарф қилингандан кейин.

— Розиман. Қачон ишга киришамиз?

— Шу дамдаёқ. — Профессор қутилмаган шиддат билан ҳужум бошлади. — Мен ишлатиш мумкин бўлган кемани топиб кўйдим. Унда замонавий кўтарадиган ускуна ва тўрт кишидан иборат экипаж бор. Табиийки, уларга сув остидан олиб чиққанамизнинг арзимаган фойизини бериш лозим бўлади.

— Албатта.

— Тезроқ бошлашимиз зарур, чунки кеманинг кетиб қолиш хавфи бор.

— Беш кун ичида пул топиб беришим мумкин.

— Жуда соз! — хитоб қилди Зукерман. — Бу орада мен тадоригимни кўриб кўяман. Оҳ, бу учрашув иккимиз учун ҳам бахтли бўлди, шундай эмасми?

— Ҳа, шубҳасиз.

— Бизнинг ишимиз учун! — Профессор қадаҳ кўтарди.

Трейси ўз қадаҳини кўтариб:

— Ишимиз қандай омадли бўлиши лозим бўлса, ана шундай омадли бўлсин, — деб кўшиб кўйди.

Улар қадаҳ уриштиришди. Трейси залга кўз югуртириб чиқдию, донг қотиб қолди. Залнинг нариги бурчагидаги стол олдида Жеф Стивенс Трейсини ҳайрат билан жилмайиб кузатиб ўтирар эди. Унинг ёнида қимматбаҳо тақинчоқларга безанган хушрўйгина аёл ўтирган эди. Жеф унга имо қилди, Трейси уни де Матини саройи ёнида аҳмоқ ити билан кўрганини эслаб жилмайди. “Биру нол — менинг фойдамга”. — Кувонч билан ўйлади у.

— Демак, ижозат этсангиз... — деди Зукерман. — Қиладиган ишларим кўп. Сизни топаман.

Трейси назокат ила қўлини узатди, Зукерман уни ўпиб, чиқиб кетди.

— Қарасам, дўстингиз сизни тарк этди, сабабини ҳеч тушуниб столмадим. Жуда рангингиз кетиб қолибди.

Трейси нигоҳини кўтарди. Жеф унинг столи тепасида турарди. У бир неча дақиқа бурун Адольф Зукерман эгаллаган столга ўтирди.

— Сизни табриклайман, — деди Жеф. — Матини бошлаб қўлга туширдигиз, бу буюк маҳорат. Тоза иш.

— Озингиздан чиқайтган сўзлар, юксак мақтов, Жеф.

— Трейси, сиз деб анча-мунча пулга тушдим.

— Бунга кўникиб кетасиз.

Жеф олдида турган стаканни айлантирарди.

— Профессор Зукерманнинг нима иши бор экан?

— О, уни танийсизми?

— Агар таъбир жоиз бўлса.

— У... э... шунчаки вино таклиф этди.

— Ва чўкиб кетган хазиналар ҳақида гапириб берди, шундайми?

Трейси ҳушёр тортди.

— Буни қаёқдан биласиз?

Жеф унга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Фақат дунё каби ана шу қадимий найрангга илиндим дея кўрманг.

— Ҳозир мавриди эмас.

— Сиз, унга “ишондим” демоқчимисиз?

Трейси ижирғаниб:

— Буни муҳокама қилишга ҳақим йўқ, — деди. — Профессор тасодифан баъзи махфий маълумотларни қўлга киритибди.

Жеф ишонмасдан бош чайқади.

— Трейси, сизни у “ҳарф” қилмоқчи. Ўзининг чўкиб кетган хазинасига қанча пул қўшишингизни сўради.

— Аҳамияти йўқ, — чўрт кесди Трейси. — Бу менинг пулларим ва менинг ишим.

— Тўғри. Фақат кейин бу қария Жеф огоҳлантирмадиям, деб ўпкалаб юрманг.

— Ўзингиз ҳам бу олтинларга қизиқмаслигингиз мумкин эмас. Шундай эмасми?

Жеф сохта ўкинч ила қўлини кўтарди.

— Нима учун сиз доим мендан шубҳа қиласиз?

— Бу — осон, — жавоб берди Трейси. — Мен сизга ишонмайман. Сиз билан бирга ўтирган аёл қанақа хотин?

— Сюзаннами? Дўстим.

— Бадавлат, албатта.

Жеф эринчоқлик билан илжайди.

— Гапнинг пўсткаласини айтсам, унинг пуллари кам эмас. Агар эртага биз билан ланчга қўшилишга рози бўлсангиз пристанда турган узунлиги икки юз эллик футлик яхтанинг бош ошпази...

— Раҳмат. Сизнинг нонуштангизга халақит беришни хаёлимга ҳам келтирмайман. Унга ўзингизни ким деб таништирдигиз?

— Бу — шахсий иш.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим. — Трейси бу гапни ўзи ўйлаганидан ҳам кўрсроқ оҳангда гаширди.

Трейси Жефни бокал қирралари орқали кузатди. У ҳақиқатан ҳам хушрўй йигит. Унинг ранги тоза, юз бичимлари чиройли, узун киприклари, ажойиб кулранг кўзлари, лекин юраги илонники. Жуда ақлли илон.

— Қонуний бизнес билан шугулланиш ҳақида ўйламадингизми ҳали? — сўради Трейси. — Жуда омадингиз келар эди, деб ўйлайман.

Жеф ҳайрат билан қаради.

— Нима? Буни ташлаб, а? Ҳазил қилаяпсиз, чамамда?

— Сиз доим қаллоб бўлганмисиз?

— Қаллоб? Мен — антрепренёр¹ ман, — хитоб қилди у таъна оҳангида.

¹ Антрепренёр — театр, цирк ва ш.к. раҳбарлик қилувчи шахс. (Тарж.)

— Қандай қилиб... э, ҳалиги интерпренёр бўлдингиз?

— Ўн тўрт ёшимда уйимдан кетиб қолганман ва карнавалга ишга кирдим.

— Ўн тўрт ёшингизда?

Бу Трейсига Жефнинг тақдири ҳақида эшитган биринчи хабар эди.

— Бу менга фойда бўлди. Наф топиш йўлларини ўрганиб олдим. Сўнгра ўша фаройиб Вьетнам уруши бошланди. Мен “яшил беретлар”га аъзо бўлиб кирдим ва қўшимча таълим олдим. Ушанда биттаю-битта ўрганиб олган билимим — бу уруш барча қаллобликларнинг энг йирити экан. Бу қаллоблик олдида сиз билан биз оми одамлармиз. — У бирдан мавзуни ўзгартирди. — Сизга пелота¹ ёқадими.

— Агар сиз менга ўшани таклиф қилаётган бўлсангиз, йўқ, раҳмат.

— Бу — ўйин, жай-алайнинг бошқача кўриниши. Менда бугунга иккита чишта бор. Сюзаннага ўлгудек ёқмайди. Истасангиз, бирга борайлик?

Треysi “хўп” деворганини ўзи билмай қолди.

Улар шаҳар майдонидаги кичкина ресторанда овқатланишди. Уларга маҳаллий вино ва ўз ёғида қовурилган ўрдак билан қовурилган картошка ва саримсоқ беришди. Таом жуда мазали экан.

— Шу ташкилотнинг ўз таоми, — деб тушунтирди Жеф, Трейсига.

Улар сиёсат, китоблар ва саёҳатлар ҳақида суҳбатлашишди. Треysi Жефни ҳайратомуз даражада ўқимишли ва билимдон одам деб топди.

— Ёшингиз ўн тўртда бўлганидан кейин, — гап бошлади Жеф, — ҳар нарсаларни жуда тез илгаб олар экансиз. Олдин нима сизни йўлга солаётганини, сўнгра одамларни нима йўлга солаётганини ўрганасиз. Қаллоблик жиу-житсуга ўхшаш нарса. Жиу-житсу ўйинида ютиш учун рақибнинг кучини ишга соласиз. Муттаҳамлик найрангларда “жабрдийда”нинг очкўзлигидан фойдаланасиз. Биринчи қадамни сиз қўясиз, қолган қадамларни унинг ўзи сизнинг фойдангизга кўяди.

Треysi жилмайиб, ўзича улар бир-бирларига жуда ўхшаб кетишларини Жеф тасаввур қилиб кўрганмикан, деган саволни берди. Унинг ёнида бўлиш Трейсига ёқарди, у биринчи қулай вазият туғилиши билан Трейсини лақиллатиб кетади деб ҳисобларди. Бу одамдан эҳтиёт бўлиб юриш лозим — узил-кесил қарорга келди Треysi.

Пелот ўйналадиган фронтон Биарриц тепаликларидан юқорида жойлашган, катталиги футбол майдонидек кўча саҳнаси экан. Кортнинг икки томонида яшил бетон деворлари турар, тўрт қатор ўриндиқлар билан ўралган майдон ўртада эди. Гира-ширада прожекторлар ёнди. Треysi ва Жеф деярли бўш жой қолмаганда етиб боришди, ўйин эса бошланган эди.

Ўйинчилар коптокни зарб билан бетон деворга улоқтиришар, қайтган коптокни эса қўлларига боғланган тўр билан илиб олишарди. Пелот шиддатли ва хавфли ўйин ҳисобланарди. Ўйинчилардан бири коптокни кўйиб юборганда оломон шовқин кўтарди.

— Бу ўйинда катта пул тикилади. Басклар — қиморвоз халқ бўлади.

Томошабинларнинг кети узилмай келаверганидан тикилинч ўтиришга мажбур бўлишди. Трейсини Жефга сиқиб кўйишди. Жеф Трейсининг бадани унга жипслашганини ҳис этса ҳам ўзини бепарволикка солиб ўтираверди.

Даққа сайин ўйин шиддати-ю, шафқатсизлиги ортиб борар, томошабинларнинг шовқин-сурони ҳам тун қаърида момақалдиروقдек садо берарди.

— Шу қадар хавфлими бу? — сўради Треysi.

— Баронесса, копток ҳавода соатига юз мил тезликда учади. Бошингизга тегса борми — майитсиз. Лекин ўйинчилар жуда камдан-кам хатога йўл қўяди.

У бепарворлик билан Трейсининг қўлини уриб кўйди, нигоҳи эса ўйинга қадалган эди. Ўйинчилар ўзларини йўқотмасдан моҳирлик билан ҳаракат қилишар, зотан бу уларнинг касби-кори эди. Лекин ўйин ўртасида ўйинчилардан бири коптокни улоқтирдию, зарб амалга ошмай қолди ва ажал тўпи Треysi билан Жеф ўтирган ўриндиқ томон учиб кела бошлади. Томошабинлар тўсиқ

¹ Пелота — томоша ўйини.

орқасига отилишди. Жеф Трейсини ерга йиқитиб гавдаси билан унинг устига ўзини ташлади. Улар тўпнинг бошлари узра визиллаб учиб ўтиб четдаги деворга урилганини эшитишди. Трейси Жефнинг оғирлигини кўтариб ерда ётарди. Уларнинг юзларини бир неча миллиметрлик оралиқ ажратиб турарди.

Жеф уни бир зум босиб ётди-да, сўнгра ўрнидан туриб, уни ҳам турғазди. Ораларида қандайдир нокулайлик пайдо бўлди.

— Мен... мен ўйлайманки бир кеча учун шунча ҳаяжон стар, — деди зўрға Трейси. — Меҳмонхонага қайтгим келаяпти.

Улар холлда хайрлашишди.

— Кеча мен учун жуда ажойиб кечди, — деди Трейси Жефга. У худди шу маънони назарда тутмоқда эдим.

— Трейси, сиз ростдан ҳам чўкиб кетган ҳазиналар ҳақидаги аҳмоқона таклифга илинмоқчимисиз?

— Ҳа.

Жеф унга узоқ тикилиб турди.

— Сиз ҳалиям мени ўша олтинларни қўлга киритмоқчи эди, деб ўйлаб юриб-сизми?

Трейси унинг кўзларига қаради.

— Шундай эмасми ахир?

Жефнинг қовоғи солинди.

— Сизга омад.

— Хайрли тун, Жеф.

Трейси унинг меҳмонхонадан чиқиб кетишини кузатиб турди. Сюзаннанинг олдида кетди, деб тахмин қилди у. **Бечора.**

Консьерж:

— Э, хайрли кеч, баронесса. Бу ерда сизга мактуб бор, — деди.

Мактуб профессор Зукермандан экан.

Адольф Зукерманда кутилмаганда муаммо туғилиб қолибди. Ниҳоятда жиддий муаммо. У Арманд Грандье хонасида содир бўлган воқеадан ваҳима босиб ўтирарди, иштонини ҳўл қилиб қўйди деса ҳам бўлади. Шахсий вилласида жойлашган махфий казино эгаси Грандье учун “Мунисипаль” казиноси ёпиқми ёки йўқми — фарқи йўқ, чунки Рю де Фриада жуда катта дид билан қурилган, унинг клубига бадавлат бойваччалар келиб туришар эди. Ҳукумат назорат этиб турувчи казинолардан фарқли ўлароқ, унинг казиносида тикилган пулга чек қўйилмасди, шу боис ҳам унинг қароргоҳига чўнтаги қаппайганлар ҳар хил кимор ўйинларига тез-тез келиб туришар эди. Унинг миждлари орасида араб шахзодалари, инглиз оқсуяқлари, осийлик бизнесменлар, африкалик давлат арбоблари учраб турарди. Асосан шампан ёки вискига бўлган талабларни қондириш учун залда ярим яланғоч ёш қизлар айланиб юришарди, чунки Арманд Грандье ҳеч киммас, айниқса бойваччалар текин бўлган нарсани юқори баҳолашларини аллақачон тушуниб етган эди. Грандье текин ичкилик беришни ўзига эп кўради. Унинг рулеткаларидаги бизбизаклар ва карта ўйинлари фирромга асосланганди. Нопок ўйин мўмай даромад келтирар эди.

Одатда клубга ёш дилбар жувонлар пулдор қари жентельменлари билан келиб туришади. Хушсурат, намгир, жигарранг кўзли, майин ва юмшоқ лабли хушбичим Грандье уларни ўзига оғдириб оларди. Унинг бўйи беш фут, тўрт дюмдан ошмас ва унинг ташқи қиёфаси нозик қадди-қомати билан мутаносиблиги аёлларни магнитдек ўзига жалб этарди. Грандье уларнинг ҳар бирига сохта шавқ-завқ билан муносабатда эди.

— Мен учун сен тенги йўқ гўзалсан, азизам, лекин на иложки, мен бошқани севаман.

Зотан, бу ҳақ гап эди. Шубҳасизки, ўша бошқа ҳар ҳафтада алмашиб турар, чунки Биаррицнинг ёнига дилрабо ёш жувонлар ниҳоят даражада кўтлаб келиб туришар ва Арманд Грандье ҳар қайсисига иссиқ офтоб нуллари остидан вақтинча бошпана бериб турарди.

Грандье казинони таъминлаб туриш учун яширин дунё ва полиция билан кенг миқёсда алоқаларни йўлга қўйди. У ўғрилар тўдасида айғоқчиликдан бошлади, гиёҳванд моддаларни тарқатди ва ниҳоят Биаррицада ўзи бошқарадиган

шахсий бизнесини очди. У ёки бу даражада Грандьега қаршилиқ кўрсатганлар кичкина одамнинг бешафқат эканини жуда кеч англади.

Энди Армаңд Грандье Адольф Зукерманни ноҳақ сўроққа солди.

— Менга айтиб беринг-чи, ўша баронесса билан фарқ бўлган хазина ҳақида гапирганингизда яна нималарни муҳокама этдингиз?

Унинг заҳарханда оҳангидан Зукерман даҳшатли нимадир содир бўлганлигини тушунди. У тупугини ютиб эътироф этди.

— Хўш, умуман, у бева экан, эри унга кўп миқдорда пул қолдирган, шу боис юз минг долларлик ҳисса қўшишга рози бўлди. — Овозидаги оҳанг уни дадилроқ давом эттишга чорлади: — Биз ундан пулни ундириб олганимиздан кейин, албатта қўтқарув кема ҳалокатга учради, бизга яна эллик минг керак деймиз. Кейин яна юз минг, уёғига ўзингизга маълум, одатдагидек бўлади.

У Армаңд Грандьеинг юзидаги нафратомуз ишшайишини кўриб:

— Нима бўлди, хўжайин? — деб сўради.

— Гап шундаки, — совуқ оҳангга хитоб қилди Грандье, — ҳозиргина менга Париждаги йигитларимдан биттаси кўнғироқ қилди. У сенинг баронессанг учун паспорт ясаб берган. Аёлнинг асл исми — Трейси Уитней, у америкалик.

Зукерманнинг оғзи бирдан қуриб қолди. У лабларини ялади.

— У ... У ростдан ҳам тумшуғидан илинганга ўхшайди, хўжайин.

— У, шўртумшук! Тентак! Ахир у қаллоб. Сен қаллобни лақиллатмоқчи бўлдинг!

— Унда н-нима учун “ҳа” деди? Нима учун оддийгина йўқ дея қолмади?

Армаңда Грандьеинг овози совуқлигича қолди.

— Билмайман, профессор, лекин шуни аниқламоқчиман. Анигини билганимдан кейин ўша хотинни кўрфазга ташлайман, сузиб юрсин. Ҳеч ким Армаңд Грандьеини алдай олмаган! Энди телефон гўшагини ол. Дўстларимдан бири бориб пулнинг бир қисмини олади, ҳадемай етиб боради дегин. Бу иш қўлингдан келар дейман?

Зукерман ялтоқилиқ билан ҳайқирди:

— Албатта, хўжайин! Хавотир бўлманг.

— Мен ростдан ҳам хавотирдаман, — аста гапирди Армаңд Грандье. — Мен сен учун жуда хавотир қилияпман.

Армаңд Грандье сирларни ёқтирмасди. Фарқ бўлган хазина ҳақидаги найранг асрлар давомида анъана бўлиб келмоқда, лекин барибир қурбонлар бу оддий хийлага лақ этиб тушаверар, қармоққа илинувчилар топилиб қоларди. Баронесса воқеасида эса қандайдир сир борлиги сезилиб турибди ва Грандье шу сирни очиб, жавобини топгач, хотинни Бруно Висенте панжасига топширади. О, бу Висенте қурбонларини не кўйларга солиб, кейин буровини чўзиб қўйишни яхши кўрар эди.

Армаңд Грандье “Дью Пале” меҳмонхонаси олдида лимузиндан тушиб, ўн ёшидан бери шу ерда ишлаётган оқсоч баск Жулиус Бержерак олдига келди.

— Баронесса Маргарет де Шантели қайси хонада тўхтаганлар?

Меҳмонхонанинг қатъий қондасига биноан навбатчи клеркка меҳмонларнинг хона рақамларини айтиши ман этилар эди, бироқ Армаңд Грандье учун бу қонданинг аҳамияти йўқ.

— Уч юз ўн иккинчи, месье Грандье.

— Яхши.

— Ва яна уч юз ўн биринчи.

Грандье тўхтаб қолди.

— Нима?

— Баронесса хонасининг ёнидаги номерни ҳам ижарага олган.

— Э-э? У ерда ким яшайди?

— Ҳеч ким.

— Ҳеч ким? Шунга ишончинг комилми?

— Ҳа, месье, хоним уни ёпиқ тутадилар. Ходималар учун у хонага кириш тақиқланган.

Грандье ҳайрон бўлиб қовоғини солди.

— Ўша хонанинг калити борми сенда?

— Ҳа, албатта.

Навбатчи ҳеч қандай шак-шубҳасиз пештахта остидаги калитни олиб Арманд Грандьега узатди. Жулиус Арманднинг лифт томон кетаётганини кузатиб турди. Месье Грандьедек одам билан ким ҳам бас кела оларди!

Грандье баронесса хонасининг олдига бориб, унинг эшиклари очиқ, меҳмонхонада ҳеч ким йўқлигини кўрди.

— Ҳой, бу ерда бирон кимса борми?

Кўшни хонадан аёл кишининг баланд овози эшитилди:

— Мен, мен ваннахонадаман. Бир дақиқадан сўнг чиқаман. Марҳамат, еб-ичиб ўтиринг.

Грандье ўзига таниш бўлиб қолган хонани айланиб чиқди — бу меҳмонхонада неча йиллар давомида дўсти-биродарларини кутиб олганди. Ётоқхонани кўздан кечирди. Пардоз курсисиди қимматбаҳо тақинчоқлар пала-партиш ташлаб қўйилганди.

— Шошилманг, баронесса.

“Баронессага бало борми, — жаҳл билан ўйлади у. — Қанақа ўйин қилмагин, барибир ўзингга қарши ўйнайди бу”. У кўшни хонага олиб чиқадиган эшик олдига борди. Грандье калитни олиб эшикни очди. Хонадан одамга хос бўлмаган зах ҳиди уфуриб турарди. Навбатчи бу хонани ҳеч ким банд этмаган деган эди. Нима учун баронессага бу хона керак бўлиб қолди? Грандье ғалати бир нарсани сездди. Қора электр сими девор симулагичдан бутун хона бўйлаб айланиб ўтиб, шкаф ичида ғойиб бўлибди. Грандьеининг синчқовлиги ошиб шкаф олдига борди, уни очди. Юз долларлик қоғоз пуллар шкафнинг бир томонидан иккинчи томонига тортилган дорга қатор қилиб осиб қўйилганди.

Ёзув машинкаси учун мўлжалланган столда усти ипак парда билан қопланган буюм турган эди.

Грандье пардани тортиб очиб юборди ва чоп ускунасига қўйилган ҳали ҳўл юз долларлик пулқоғозга кўзи тушди. Ускуна ёнида америка доллари бичимидаги кесилган қоғозлар ва қоғоз кесгич ётарди. Нотекис кесилган бир нечта бир долларлик пуллар ерда сочилиб ётар эди.

Грандьеининг орқасида дарғазаб овоз янгради.

— Бу ерда нима қиляяпсиз?

Грандье дарров орқасига ўтирилди. Ваннахонада ҳўл бўлган сочлари билан хонага Трейси Уитней кириб келганди. Арманд Грандье мулойим овозда деди:

— Сохта пуллар. Сиз биз билан сохта пуллар билан ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлгансиз, — деди-да, унинг юз ифодасини кузатиб турди.

— Албатта, — иқрор бўлди Трейси. — Лекин гап бунда эмас. Ҳеч ким буларни ҳақиқийсидан ажрата олмайди.

— Қаллоблик!

— Бу пуллар бенуқсон яратилган.

— Наҳотки? — Грандьеининг овозида нафрат ифодаси яққол сезилиб турарди. У арқондаги ҳўл пулнинг биттасини олиб синчқилаб ўрганди. Аввал бир томонини сўнгра иккинчи ва ниҳоят, иккала томонини кўзига яқин обкелиб ўрганди. Ҳаммаси жойида.

— Клишени ким ўйган?

— Нима фарқи бор? Энг муҳими, жума кунига қадар юз минг доллар тайёр бўлади.

Грандье унга таажжуб билан қараб қўйди. Сўнгра у нима ҳақда ўйлаётганига ақли етиб хахолаб кулиб юборди.

— Эй худойим, — хитоб қилди у. — Сиз ҳақиқатан ҳам тентаксиз. Ҳеч қандай ҳазина йўқ.

Трейси гангиб қолгандай кўринди.

— Ҳазина йўқ деб, нимани назарда тутяпсиз? Профессор Зукерман иқрор бўлдики...

— Сиз унга лақ этиб ишона қолдингизми? Уят, баронесса. — У яна пул қоғозни кўздан кечира бошлади. — Мен буни олиб кетаман.

Трейси елкаларини қисди.

— Қанча керак бўлса шунча олинг. Бу ҳам қоғоз.

Грандье бир сиқим ўн долларлик пулларни чангаллаб олди.

— Оқсочлар бу ерга кирмасликларига қафолатингиз борми? — деб сўради у.

— Улар нари юришлари учун яхши тўлайман. Кетаётганимда шкафни қулфлайман.

“Эҳтиёткор экан, — деб ўйлади Арманд Грандье. — Лекин бу ҳам уни тирик қолишида ёрдам беролмайди”.

— Меҳмонхонадан чиқманг, — деб буюрди у. — Мен учрашим зарур бўлган дўстим бор.

Арманд Грандье бу аёлни Бруно Виссентенинг қўлига топширмақчи эди, лекин қандайдир туйғу уни тўхтатди. У яна пулни кўздан кечирди. Унинг қўлидан қанчадан-қанча сохта пуллар ўтмаган, бироқ бунақасини кўрмаган! Клишени даҳо ўйган! Қоғознинг ҳақиқийлигига гумон йўқ — аниқ ва равшан. Ранглар ёрқин, ҳатто ҳўл қоғозда ҳам ўзгармаган, Бенжамин Франклиннинг сурати эътирофдан юқори даражада! Бу қанжиқ ҳақ. Ҳақиқий пул билан қўлида ушлаб турган қоғоз ўртасида фарқ топиш мушкул. Грандье, бу пулларни ҳақиқий деб муомаллага қўйиш мумкинми, деган савол билан қизиқиб қолди.

Шу боис баронессани вақтинча Бруно Виссентедан нарироқ ушлаб туришни афзал кўрди.

Эртасига тонг саҳарлаб Арманд Грандье Зукерманни чақирди ва унга юз долларлик битта пул узатди.

— Банкка бориб франкка алмаштириб кел.

— Ҳўп бўлади, хўжайин.

Грандье унинг кабинетдан шошилинич чиқиб кетишини кузатиб турди. “Бу унинг аҳмоқлиги эвазига жазо бўлади. Агар уни ҳибсга олишса, у ҳеч қачон қаердан олганини айтмайди, чунки яшашни истайди. Аммо пулни алмаштира олса... унда ўйлаб кўраман”, — деб хаёл сурди Грандье.

Зукерман ўн беш дақиқадан кейин франк кўтариб хонага кириб келди.

— Яна нима истайдилар, хўжайин.

Грандье пулларга диққат билан назар ташлади.

— Ноқулайликлар бўлмадими?

— Ноқулайликлар? Йўқ. Нимаиди?

— Яна қайтиб ўша банкка борасан, — деб буюрди Грандье, — ва шундай дейсан...

Адольф Зукерман Банк де Франс айвонига кирди ва банк бошқони ўтирган столга яқинлашди. Зукерман қандай хавф остида қолганини энди тушуниб етар ва Грандьенинг газабидан қўра бошқа ҳар қандай хавфни афзал кўрарди.

— Бизга қандай хизмат бор? — деб сўради бошқон.

— Бор. — Зукерман ўзидаги асабийликни яширмақчи бўлди. — Гап шуки, кечкурун барда учратиб қолганим бир неча америкалик билан покер ўйнаган эдим.

У жимиб қолди. Банк бошқони тушунгандек бош ирғади.

— Ва пулларингизни ютқазиб қўйдингиз, энди эса қарз олмоқчисиз, шундайми?

— Йўқ, — эътироз билдирди Зукерман. — Гап... гап шундаки, мен ютдим. Лекин бу пуллар назаримда унчалик ҳалолдек туюлмади менга. Улар менга тўлашган пуллари қалбаки деб кўрқаман.

Зукерман бошқон олдига энгашиб пулларни семиз бармоқлари билан олаётганида нафасини ютиб турди. Бошқон пулларни уёқ-буёғини синчиклаб текшириб, сўнгра чироққа солиб кўрди. Кейин Зукерманга қараб илжайди.

— Омадингиз бор экан, месье. Бу пуллар ҳақиқий.

Зукерман энгил нафас олишни лозим топди. “Худога минг бора шукур. Афтидан, ҳаммаси жойида”.

— Муаммо йўқ, хўжайин. У ҳаммасини ҳақиқий деди.

Ҳақиқат деб тан олиш учун ҳаммаси ниҳоятда яхши кетмоқда. Арманд Грандье ўтирган жойида ўйлар ва режаларнинг ярмисини калласида пишириб қўйганди.

— Баронесса ҳузурига бораман.

Трейси Арманд Грандьенинг хонасида унга амбир услубида ясалган стол ортидан қараб ўтирарди.

— Биз сиз билан компаньон бўламиз, — хабар қилди унга Грандье.

Трейси аста ўрнидан турди.

— Менга шерик керакмас... кейин...

— Ўтиринг.

Трейси унинг кўзларига тик қаради ва ўтирди.

— Биарритс — менинг шахрим. Бордию, ана шу пулларни биттасини муомалага кўйсангиз сизни шундай тез ҳибсга олишадик, нима бўлганини ҳам билмай қоласиз. Тушунарлими? Бизнинг қамоқхоналарда хотинлар билан жуда бўлмагур воқеалар содир бўляпти. Сиз менсиз бир қадам ҳам босмайсиз.

Трейси уни нигоҳи билан ўрганди.

— Демак, мен сиздан ҳомийлик сотиб оляпман-да?

— Йўқ. Сиз мендан ўз ҳаётингизни сотиб олаётисиз.

Трейси ишонди.

— Энди менга айтинг-чи, чоп дастгоҳини қаердан олдингиз?

Трейси иккиланиб турди, зотан Грандьега унинг азоби тушунарли эди. У аёлнинг таслимини кузатиб турди. Трейси истар-истамас деди:

— Мен уни Швейцарияда яшовчи бир америкаликдан сотиб олудим. У АҚШда йигирма беш йил давомида пул босган. Ишдан бўшаганидан сўнг нафақасига боғлиқ расмий-ҳуқуқий қийинчиликлар юзага келди. Охир-оқибатда нафақа ололмади. Ўзини алданган ҳис этиб, ўч олишга қасд қилди, шу боис бузилганлар рўйхатидаги бир нечта босма дастгоҳларни яширин олиб чиқиб кетган ва молия вазирлиги пул босадиган қоғозларни топиш учун таниш-билишларни ишга солган.

“Бу гапда жон бор, албатта, — хурсанд ўйлади Грандье. — Шу боисдан ҳам улар шундай яроқли туюлади”. Унинг ҳаяжони ортиб борарди.

— Бу ускуна бир кунда неча пул ишлаб чиқариши мумкин?

— Битта пул бир соатда. Қоғознинг ҳар бир томонини синчиклаб ишлашга тўғри келади ва...

Грандье уни бўлди.

— Кучлироқ дастгоҳ борми?

— Ҳа. Унда саккиз соатда элликта пул қоғоз чиқарадигани бор — бир кунда эллик минг доллар, лекин дастгоҳни беш юз минг долларга сотмоқчи.

— Сотиб олинг, — деди Грандье.

— Менда бунақа пул йўқ.

— Менда бор. Дастгоҳни қанчалик тез муддатда сотиб олишни удалай olasиз?

Трейси истар-истамас жавоб берди:

— Ҳозир назаримда, лекин мен...

Грандье телефон гўшагини олиб деди:

— Луиза, менга француз франкидан беш юз минг доллар керак.

— Сейфимизда борини олинг, қолганини ҳисоб рақамидан тўлдилинг. Менинг хонамга олиб келиб беринг. Тезда!

Трейси кўрқиб ўрнидан турди.

— Яхшиси кетаман ва...

— Сиз ҳеч қасққа кетмайсиз.

— Мен ростдан ҳам...

— Шу ерда жим ўтиринг. Мен ўйлаяпман.

Унинг бизнес бўйича ҳамтовоқлари бор эди, улар билан келишиб ишлаш зарур, лекин улар беҳабар нарсдан хафа бўлишмайди, қарор қилди Грандье. У катта дастгоҳни ўзи сотиб олади ва казино ҳисобидан олганларини босиб чиқарган пуллари билан алмаштириб қўяди. Шундан кейин у Бруно Виссентега бу хотинни бир ёқлик қилишни буюради. Бу хотинга шерик керак эмас эмиш. Қолаверса, Арманд Грандье ҳам уларни истамайди.

Икки соатдан кейин катта қопда пул келтиришди. Грандье Трейсига:

— Сиз меҳмонхонадан кетасиз, — деди. — Қирларда уйим бор. У ерда операция тамом бўлгунча қоласиз, — у телефонни Трейси олдига суриб қўйди. — Ҳозироқ Швейцариядаги дўстингизга катта дастгоҳни сотиб оламан деб кўнғироқ қиласиз.

— Унинг телефон рақами меҳмонхонада. Ўша ердан қўнғироқ қиламан. Уйингиз адресини берсангиз унга параход билан жўнатиши лозимлигини айтаман ва...

— Йўқ! — деб уни бўлди Грандьё. — Орқамда из қолдира олмайман. Мен уни аэропортда кутиб оламан. Биз бу ҳақда кечки овқат маҳал стол атрофида гаплашиб оламиз.

Бу озодлик эди. Трейси ўрнидан турди.

Грандьё қопга ишора қилди.

— Пулларга эҳтиёт бўлинг. Мен улар ёки сиз билан бирон кор-ҳол бўлишини истамас эдим.

— Ҳеч нарса бўлмайди, — тинчитди уни Трейси. Грандьё зўрға илжайди.

— Биладан. Профессор сизни меҳмонхонагача кузатиб қўяди.

Иккалови лимузинда бир қоп пул билан кетишар экан, ҳар бири ўз режасини ўйлаб борарди. Зукерман нима бўлаётганини яхши тушунмас эди-ю, бироқ бу сафар унинг учун ҳаммаси яхши якун топишига ишонарди. Хотин омад калити бўлади. Грандьё унга хотиндан кўз узмасликни буюрди ва Зукерман хўжайиннинг буйруғини бажаради.

Арманд Грандьёнинг кайфияти ўша кеч чоғ эди. Чоп этадиган дастгоҳни сотиб олиши умуман ҳал этилди. Бу Уитней бир кунда беш минг доллар чоп этади деди, лекин Грандьёнинг режаси бошқа. У дастгоҳга йигирма тўрт соатли иш куни белгилашни мўлжаллаган. Бу — бир кунда ўн беш минг доллар, юз мингдан зиёдроқ бир ҳафтада, миллион доллар — ҳар ўн ҳафтада дегани. Бу ҳали бошланиши. Бугун кечқурун ўймақорни ким эканлигини билиб олади ва у билан бошқа дастгоҳлар ҳақида битим тузади. Шундан кейин бойликнинг чеки бўлмайди!

Грандьёнинг лимузини рошпа-роса соат саккизда “Дью Пале”га олиб борадиган теп-текис айланма йўлига чиқди. Грандьё машинадан чиқди. Холлга кирар экан у эшикдан кўзини узмай Зукерманнинг жойида ўтирганини мамнуният билан ўзича баҳолади.

Грандьё бюро олдига борди.

— Жулиус, баронесса де Шантелига айт, мен шу ерданман. Пастга тушиши лозимлигини етказ.

Консьерж нигоҳини кўтариб деди:

— Лекин баронесса ҳисоб-китоб қилиб кетди, месье Грандьё.

— Янглишяпсан. Унга қўнғироқ қил.

Жулиус Бержерак талвасага тушди. Акс ҳолда оқибати унга ёмон бўлиши мумкин.

— У кишини ўзим ҳисобини бердим.

— Мумкин эмас! Қачон?

— Меҳмонхонага келган заҳотлариёқ хоним ҳисобни хоналарига келтиришни илтимос қилдилар, чунки пулни нақд тўлашлари мумкин экан...

Арманд Грандьёнинг мияси пала-партиш ишлай бошлади.

— Нақд? Франкдами?

— Ҳа, месье.

Грандьё ўкинч ила:

— У ўз хонасидан ҳеч нарса кўтариб чиқмадимми? Қандайдир юк ёки каробкаларми? — деб сўради.

— Йўқ, Хоним ўз юкларига кейинроқ одам юбораман дедилар.

Демак, у Швейцарияга катта дастгоҳни ўзи сотиб олиш учун кетган.

— Мени унинг хонасига олиб чиқ, дарров!

— Хўп, месье Грандьё.

Жулиус Бержерак илгакдаги калитни юлиб олди-ю, Арманд Грандьё билан лифт олдига шошилиб кетди.

Грандьё Зукерман ёнидан ўтаркан шивирлади:

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсан, тентак? У кетибди.

Зукерман унга анқовсираб қаради.

— У кетиши мумкин эмас. У ҳатто пастга ҳам тушмади. Мен уни кузатиб турдим.

— Кузатиб турдим, — масҳара қилди Грандье. — Сен хизмат эшигидан чиқиб кетган ҳамширани, оқсочли қария ледини, ходимани кузатдингми?

Зукерман донг қотди.

— Нима учун уларни кузатишим керак?

— Бор казинога, — ўдағайлади Грандье. — Сен билан кейинроқ ҳисоб-ки-тоб қиламан.

Баронессанинг хонаси сўнги бор қандай бўлса шундайлигича қолган. Қўшни хона эшиги очиқ. Грандье ўша уйга кирди ва шкаф эшигини силтаб очди. Чоп дастгоҳи ҳалиям ўша ерда экан, худого шукур! Бу Уитней тушмагур уни шошириб қўйди-ю. Унинг хатоси ҳам шунда. “Бу унинг охирги хатоси эмас”, — деб ўйлади Грандье. Трейси уни беш юз мингга тушириб кетдими, у ўчини олади. Грандье полициядан уни топиб беришларини ва йигитлари бориб ишини қилиш мумкин бўлган қамоқхонага жойлаштириб қўйишларини сўрайди. Бу йигитлар ўймакорнинг кимлигини айтишига мажбур этишади ва сўнгра ўзини мангуликка тинчитишади!

Арманд Грандье полиция бошқармасининг телефон рақамларини териб, инспектор Дюмонни гўшаққа чақирди. У телефон орқали уч дақиқа давомида қизғин гаплашганидан кейин:

— Шу ерда кутаман, — деди.

Ўн беш дақиқадан сўнг инспектор, унинг дўсти, Грандье умрида учратмаган хунук башарали ножинс одам ҳамроҳлигида етиб келишди. Унинг жигарранг кўзлари қалин кўзойнаклари орқасидан ғайритабиий равишда ялтирар эди.

— Бу мистер Даниэл Купер, — таништирди инспектор Дюмон. — Месье Грандье, телефон орқали айтган аёлингиз ҳақида у киши ҳам қизиқмоқда.

Купер баланд овозда дона-дона қилиб:

— Сиз инспектор Дюмонга ўша аёл сизни сохта пуллар ишлаб чиқаришга жалб этмоқчи эканлигини хабар бергансиз, — деди.

— Бу тўғри. Ҳозирги дамда у Швейцария йўлида кетяпти. Уни чегарада ушлаб қолишингиз мумкин. Менда сизга керак бўлган барча ашъевий далиллар бор.

Уларни шкаф олдида етаклади, Даниэль Купер ва инспектор Дюмон ичига қарашди.

— Бу ерда пул чоп этувчи дастгоҳ турибди.

Даниэл Купер дастгоҳ олдида бориб, уни диққат билан кўриб чиқди.

— У шу дастгоҳда пул чоп этганими?

— Ҳозиргина айтдим-ку ахир, — ариллади Грандье, чўнтагидан пул чиқарар экан. — Мана қаранг. Бу юз долларлик давлат хазинасининг сохта пули, менга бергани шу.

Купер дераза олдида бориб пулни ёруққа солиб кўрди.

— Бу ҳақиқий пул.

— Кўринишдан шундай. Бунинг боиси — у бир ўймакордан қачонлардир клише сотиб олган. Филадельфиядаги зарбхонадан ўғирланган штамп-формалардан фойдаланган. Қўлингиздаги пулларни ана шу дастгоҳда чоп этган.

Купер кўполлик билан унинг сўзини бўлди.

— Сиз аҳмоқсиз. Бу оддий чоп этадиган дастгоҳ. Бунда чоп этиш мумкин бўлган яккаю ягона нарса — фирма бланкалари.

— Фирма бланкалари?

Грандье кўзи олдида хона борган сари тезроқ айлана бошлади.

— Нима, сиз оддий қоғозни юз долларлик пулга айлантирадиган машиналар ҳақидаги афсонага ишондингизми?

— Сизга айтаяпману, ўз кўзим билан кўрдим деб! — Грандье тилини тишлаб қолди. Хўш, аслида нимани кўрибди? Қуритиш учун осилган бир нечта пуллар, маълум бичимдаги уч-тўртта қоғоз ва қоғоз кесувчи дастгоҳми? Унинг кўз олдида товламачилик кўламини мудҳиш манзараси келди. Сохта пул зарб қилувчи дастгоҳнинг ўзиям, швейцариялик ўймакорнинг ўзиям бўлмаган. Трейси Уитней фарқ бўлган хазиналар воқеасига ҳеч қачон ишонмаган. У Грандьени ярим миллион долларга алдаш учун ўзининг шахсий тузоғини ўйлаб топган. Мабодо бирон-бир одам бундан хабар топиб қолса борми...

Икки эркак унга қараб туришарди.

— Кўрган зарарингизни қоплаш учун бадал олишни талаб қиласизми, Арманд? — деб сўради инспектор Дюмон.

Қандай қилиб? Нима дейиш мумкин? Сохта пулларни чиқариш вақтида маблағ билан таъминлашда уриниши учунми? Шериклари ярим миллион пулларни ўғирлаб ҳавога учирганини билса нима қилишади? У даҳшатдан қалтираб кетди.

— Йўқ. Мен... мен бадал олмоқчи эмасман. — Унинг овозида ваҳима сезиларди.

13

Трейси Гюнтер Хартогга Майоркада учрашишни таклиф этди. Трейсига дунёнинг энг хушманзара бу жойлари ёқар эди.

— Бундан ташқари, — тасдиқлади ўз таклифини Трейси, — қачонлардир бу жой қароқчиларнинг қароргоҳи вазифасини бажарган. Биз у ерда ўзимизни жонажон уйимиздек ҳис этамиз.

— Яхшиси, иккаламизни бирга кўришмаса, деган эдим, — дея таклиф этди у.

— Буни иложини қиламан.

Ҳаммаси Гюнтернинг Лондондан қилган қўнғироғидан бошланди.

— Трейси, сенга теша тегмаган бир иш топиб кўйдим, унда ҳақиқий ўзлингни топасан, деб ўйлайман.

Трейси эртасига тонгда Майорка пойтахти Палмага учиб кетди. Интерпол унинг Биарритсадан Майоркага бориши ҳақида маҳаллий ҳокимиятга шошилинч маълумотнома юборди. Трейси тўхтаган “Сан-Вида” меҳмонхонаси олдида эртаю кеч навбатчилик қилиш учун полиция нарядини кўйишди.

Палманинг полиция бошлиғи Эрнесто Марзе Интерпол инспектори Триньян билан телефон орқали гаплашди.

— Ишончим комилки, — деди Триньян, — ўша Трейси бир қатор жиноятларни бир ўзи қилган.

— Ўзига ёмон. Агар у Майоркада жиноят қилса, бизнинг адолатли судимиз яшин тезлигида чора кўришини билиб олади.

Инспектор Триньян унинг сўзини бўлди:

— Месьё, сизга бир нарсани уқтириб кўйишим керак.

— Қандай?

— Сизнинг ҳузурингизга америкалик инспектор боради. Унинг исми шарифи Даниэль Купер.

Трейсини кузатаётган детективларнинг назарида у фақат шаҳарнинг тарихий ёдгорликлари билан қизиқаётгандек туюлди. Улар Трейсини оролдаги Авлиё Франциск ибодатхонасини, ажойиб Белвер қасри, Иллетас пляжларини зиёрат қилишини кузатиб юрдилар. Трейси Палмадаги буқалар жангини томоша қилди, Плаза де ла Рейнда чўчқа қолбасасини қалампир билан кўшиб еди, Майоркадаги зумрад фабрикасини зиёрат қилди. Қаерга бормасин, фақат якка ўзи юрар эди.

— Бу ерда фақат турист сифатида юрибди, — деб хабар беришди детективлар Эрнесто Марзегга.

Полиция бошлиғининг котибаси кабинетга кириб:

— Ҳузурингизга америкалик Даниэл Купер келди, — деди.

Майор Марзенинг америкалик дўстлари кўп эди. У америкаликларни яхши кўрарди, Даниэл Купер ҳам ёқиб қолади деб умид боғлади. Лекин алданган экан.

— Сизлар тентаклар! Ҳаммангиз тентак! — ўдағайлади Купер. — У бу ерда турист сифатида келмагани аниқ. У бир нарсани кўзлаб юрибди.

Майор Марзе зўрға ўзини босиб олди.

— Сенъор, ўзингиз мисс Уитнейни жуда қимматбаҳо, кўзга кўринадиган нарсалар қизиқтиради, иложи бўлмаган ўғирликларни содир этади, деб айтган эдингиз.

гиз. Сенъор Купер, мен жуда синчковлик билан кузатдим. Унинг Майоркада ишлатиши мумкин бўлган маҳоратини ишга соладиган бир нарсанинг ўзи йўқ.

— У бирон кимса билан учрашдимми ёки ... гаплашдимми?

Укки кўзнинг кўпол муомаласидан ранжиган бошлиқ:

— Йўқ, ҳеч ким билан, — дея чўрт кесди.

— Демак учрашди, — ишонч билан жавоб берди Даниэль Купер.

“Бу америкалик тасқара, деб айтишларининг сабабини энди тушундим”, — деб ўйлади ўзича майор Марзе.

Майоркада икки юзга яқин ғор борлиги маълум. Порто-Кристо ёнидаги “Аждаҳо ғори” Палмадан бир соатлик йўлда энг ажойиб ғорлардан бири ҳисобланади. Ер қаърига чуқур кириб кетган бу қадимий ғорлар гоҳ осилиб, гоҳ қўққайиб қолган кўплаб оҳак сумалакли қуббасимон коваклардан иборат эди. Энг хавфли бурчаклари фонарлар билан хира ёритилган бу ғорлар — чексиз лабиринтли афсонавий мамлакатга ўхшайди. Ҳеч ким ғорга йўл бошловчисиз киришга ҳақи йўқ, шу боис ғор очилиши олдидан туристлар, саёҳлар дарвоза олдида тўпланиб қолади.

Трейси ғорни томоша қилиш учун шанба кунини танлади. Айни шу кунини ғор бутун дунёдан йиғилган саёҳлар билан тўлиб-тошиб кетади. Трейси чинта сотиб олди-да, оломон орасида фарқ бўлди. Даниэль Купер ва майор Марзенинг икки одами унинг кетига тушишди. Йўл бошловчи саёҳларни қуббалардан оқиб тушадиган сувдан теп-текис бўлиб кетган тош-йўлаклардан бошлаб борарди.

Ғорда туристлар йўлакдан чиқиб кальций тузидан табиий ҳосил бўлган баҳайбат қушлар, ғаройиб ҳайвонлар ва дарахтлар ҳайкалларини томоша қилишлари мумкин бўлган айвончалар бор эди. Шу айвончаларнинг бирида Трейси кўздан ғойиб бўлди. Даниэль Купер олдинга шошиб ўтди-ю, бироқ уни тополмади. Секин, турганиб-сурганиб олға силжиётган оломон бунга йўл кўймади. Даниэль Купер Трейсини орқадами ёки олдинга кетиб қолмадими, билолмас эди. “Трейси бу ерда бир нарсани мўлжаллаган, — деди ўзича Купер. — Лекин нима? Қаерда? Нима учун?”

Ғорнинг энг паст нуқтасидаги оғзидаги саҳнда Буюк кўл деб аталмиш Рим театри жойлашганди. Қатор-қатор тош ўриндиқлар ҳар соатда кўрсатиладиган спектаклни кўргани келган томошабинларга мўлжалланган эди. Тарихий ёд-горликлар ишқибозлари қоронғиликда спектакл бошланишини кутиб ўтирар эдилар.

Трейси тепага қараб ўн қатор санади-да, йиғирманчи ўриндиқни эгаллади. Унинг ёнида ўтирган эркак унга юз ўгириб:

— Қийинчилик бўлдими? — деб сўради.

— Йўқ, Гюнтер.

Трейси энгашиб унинг юзидан ўпиб кўйди. Гюнтер яна бир нарсалар деганди, Трейси атрофдаги ғала-ғовур ичида унинг овозини яхшироқ эшитиш учун яна яқинроқ энгашишга мажбур бўлди.

— Назаримда, яхшиси, биз учрашмаганимиз маъкул, орқангдан кузатишаётган бўлса-чи?

Трейси одамлар билан тўла қоронғи ковакка кўз югуртириб чиқди.

— Бу ерда биз учун хавф йўқ. — Трейси унга синчков назар ташлади. — Биронта муҳим гапинг борми?

— Ҳа, — Гюнтер Трейсига яқинроқ сурилди. — Битта бадавлат мижоз Гойянинг “Пуэрто” суратини сотиб олмоқчи. Кимда-ким унга шу суратни олиб берса нақд ярим миллион доллар тўламоқчи. Бу — мен берадиган ҳақимдан ташқари.

Трейси ўйланиб қолди.

— Бошқалар ҳам ҳаракат қилишяптими?

— Тўғриси, ҳа. Чамамда, муваффақият учун умид жуда кам.

— Сурат қаерда?

— Мадридда. Прадо музейида.

Прадо! Трейсининг хаёлига биринчи келган жумла: “Йложи йўқ”, бўлди.

Гюнтер унга энгашиб атрофдаги шовқинга эътибор бермай қулоғига бир нарсалар деб шивирлади.

— Бу иш жуда катта тадбиркорликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам сени танладим, азизим Трейси.

— Миннатдорман, — деди Трейси. — Ярим миллион доллар.

— Нақд, солиқсиз.

Томоша бошланди, орага жимлик чўкди. Кўзга илгамас чироқлар аста-секин ёна бошлади ва мусиқа овози улкан куббаликни тўлдирди. Кўлдаги стелактитлар орасидан улкан кажава тушиб келди. Қайиқда ажойиб серенадани ижро этаётган органчи ўтирар, унинг мусиқасига ер ости овозлар акс-садо берарди. Томошабинлар қоронғиликда ранг-баранг оловлар камалакдек акс бераётган манзарага маҳлиё бўлиб ўтиришар ва қайиқ кўлни сузиб ўтиб мусиқа тугаши билан ғойиб бўлди.

— Жуда беқийс, — деди ўзини тутолмаган Гюнтер. — Шу манзарани кўриш учун шу ерга келса арзийди.

— Мен саёҳат қилишни яхши кўраман, — деди Трейси. — Биласанми, Гюнтер, қайси шаҳарни кўришни кўмсашимни? Мадрид!

Даниель Купер гор оғзида туриб Трейси Уитнейнинг чиқиб кетишини кузатди. Трейси бир ўзи эди.

14

Мадриддаги де ла Леалтад майдонидаги “Риц” меҳмонхонаси Испанияда энг яхши ҳисобланарди ва Оврўпо подшолари бир асрдан бери шу ерда кўнишар эди. Президентлар, мутлақ ҳокимлар, миллиардерлар шу меҳмонхонада тунашарди. Трейси “Ритс” ҳақида кўп эшитган, лекин ҳақиқат уни ихлосини қайтарди. Холл эскирган ва хиралашган экан.

Бошлиқ ёрдамчиси уни ўзи буюрган хонага кузатиб қўйди. Тўрт юз ўн бир, тўрт юз ўн иккинчи хоналар меҳмонхонанинг жанубий қанотида жойлашганди.

— Ўйлайманки, жуда мамнун бўласиз, мисс Уитней.

Трейси дераза олдига бориб, ташқарига назар ташлади. Кўчанинг нариги бетида, тўғрида Прадо музейи кўриниб турибди.

— Жуда ажойиб манзара, раҳмат.

Кўчадан серқатнов машиналарнинг шовқини эшитилиб турарди. Лекин Трейси ўзи хоҳлаган жойга эга бўлди: Прадони қуш учадиган баландликдан кўриниши кўз ўнгида.

Трейси ўз хонасига енгил тамадди буюриб, кейин эртароқ ётиб олди. Ўринда ётар экан, бу ерда уйқу келишининг азоб эканлигини тушуниб етди.

Холлда навбатчилик қилаётган детективни бошқа ҳамкасабаси алмашди.

— Аёл хонасидан чиқмади. Назаримда у бутун тунни ўша ерда ўтказди.

Мадриддаги полиция маҳкамаси Пуэрто дель Сол кўчасида жойлашган бўлиб, бутун бир даҳани эгаллайди. Турқи совуқ бу бино қизил ғиштдан қурилган, минорасида катта соат гердаийиб савлат тўкиб туради. Энг катта эшиги тепасида испан байроғи ҳилпирайди, эшиги олдида эса сарғиц рангли маҳсус формали ва берет кийиб олган, автомат, сўйил, тўппонча ва қўлзанжир билан қуролланган полициячи турарди. Ушбу маҳкаманинг Интерпол билан алоқаси жуда яхши йўлга қўйилган.

Полиция бошлиғи Сентъяго Рамирога бир кун олдин Трейси Уитнейнинг бориши ҳақида шошилинч телеграмма келди. Полиция бошлиғи телеграмманинг охири жумласини икки қайтадан ўқиб чиқиб, Интерполнинг Париждаги бўлим бошлиғи Андре Триньянга қўнғироқ қилди.

— Сизнинг таклифингизга тушуна олмаяпман, — деди у ҳайрон бўлиб. — Сиз ҳатто полициячи бўлмаган бир америкаликка ёрдам беришимизни сўрабсиз. Нима сабабдан?

— Майор, ўйлайманки мистер Куперни жуда фойдали эканига амин бўласиз. У мисс Уитнейни яхши тушунади.

— Нимасини тушуниш керак экан? — эътироз билдирди майор. — Бу аёл жиноятчи. Эҳтимол тадбиркордир, лекин испан қамоқхоналарида бунақа “тадбиркор”лар тикилиб ётибди. Уитней бизнинг тузоғимиздан қутулиб кетолмайди.

— Яхши, лекин барибир, сиз мистер Купер билан маслаҳатлашиб кўринг.
 — Унинг фойдаси тегади, деб талаб қилаётган бўлсангиз, мен эътироз билдирмайман, — деди майор истар-истамас.

— Раҳмат, месъё.

— Арзимаиди, сенъор.

Полиция бошлиғи Рамиро Париждаги ҳамкасби каби америкаликларни унча хуш кўрмасди. Уларни кўпол, гумроҳ ва гўл деб ҳисоблар эди. “Буниси бошқачароқ бўлиши мумкин, — деб ўйлади майор. — Эҳтимол, у менга ёқиб қолар”.

У биринчи учрашувидаёқ Даниэль Куперни ёмон кўриб қолди.

— Трейси Уитней кўп мамлакатларда полицияга панд бериб кетди, — деди Купер полиция бошлигининг хонасига кирибоқ. — Сизларни ҳам шундай қилиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Майор бор кучи билан ўзини босиб ўтирарди.

— Сенъор, бошқа биров бизнинг ишимизга аралашувининг ҳожати йўқ. Синъорита Уитней бугун эрталаб аэропортга келиб тушиши биланоқ бизнинг назоратимизда. Сизни ишонтириб айтаманки, борди-ю, бирон кимса кўчада тўғнағичини тушириб қолсаю, мисс Уитней уни кўтариб олиши биланоқ ҳибсга олинади. Ҳали испан полициясига унинг иши тушмаган.

— Бу аёл кўчаларда тўғнағич топиш учун бу ерга келмаган.

— Сизнингча, нима учун келган?

— Мен билмайман, лекин жиддий воқеа бўлишини аниқ айта оламан.

Майор Рамиро мағрур эътироз билдирди:

— Қанчалик жиддий бўлса, шунча яхши. Биз унинг ҳар қадамини кузатиб турамыз.

Тунни оғир ўтказган Трейси мажолсиз уйғонди. Енгил нонушта ва қаҳва буюрди. Сўнгра дераза олдига бориб, қади баланд Прадога қаради. Бу улғвор қалъа маҳаллий конларидан олинган қизил гиштлардан қурилган бўлиб, олд томони дорида услубидаги иккита устун билан безатилганди. Иккита зина бош дарвозага олиб боради. Ён томонларидаги иккита эшик кўчага қараган. Кўп мамлакатлардан келган туристлару ва ўқувчилар музей олдида қаторлашиб туришар ва соат ўнда қоровуллар катта эшикларни ланг очишар эди. Одамлар марказда айлана эшик ва ёндаги кўчага қараган эшиклардан музейга киришарди.

Телефон жиринглаб Трейсини чўчитиб юборди. Гюнтер Хартогдан бошқа ҳеч ким уни Мадридга келганини билмасди. Трейси гўшағни кўтарди.

— Алло?

— Салом, синъорита. — Овоз таниш эди. — Мен Мадриднинг Савдо палатасидан кўнғироқ қилмоқдаман. Менга кўрсатма беришларича, бизнинг шахримизда вақтингизни хушнудлик билан ўтказишингиз учун барча чораларни кўраман.

— Жеф, мени Мадридда эканимни қаердан билдинг?

— Синъорита, Савдо палатаси ҳамма нарсани билади. Бу ерга биринчи келишингми?

— Ҳа.

— Яхши! Унда сенга бир неча жойларни кўрсатаман. Трейси, бу ерда неча кун бўлмоқчисан?

Мана шу — бош масала.

— Билмайман, — бамайлихотир жавоб берди Трейси. — Қанча лозим бўлса шунча, ҳали магазинларни айланишим, шаҳарни кўришим керак. Ўзинг Мадридда нима қилипсан?

— Худди сенга ўхшаб, — у ҳам худди шундай хотиржам оҳангда гапирарди. — Магазинларни айланмоқчиман, шаҳарни кўрмоқчиман.

Трейси унинг самимий гапираётганига ишонмади. Бу ерга Трейси нима сабабдан келган бўлса Жеф Стивенс ҳам шу сабабдан келган — “Пуэрто”ни ўғирлаш.

— Бирга овқатланамизми? — деб сўради Жеф.

Бу чақириқ эди.

— Ҳа.

— Яхши. Мен “Жокейда” дастурхон буюриб қўяман.

Трейси Жеф тўғрисида ҳеч қандай пуч хаёлга берилмасди, лекин у лифтдан холлга чиққанида уни бетоқат кутиб турган Жефни кўриб вужудини қувонч титроғи босиб кетди.

Жеф унинг қўлларидан тутди.

— Беқиёссан, азизим! Кўринишинг жуда зўр.

Трейси ҳақиқатан ҳам жуда астойдил кийинган эди: тўқ ҳаво ранг кийим, елкасига русча мўйна ташланган, кўйлагига мос очиқ туфлича, “Гермес Г” фирмасининг белгиси қадалган ҳаворанг сумкача.

Даниэль Купер холл бурчагида кичкина стол ёнида стаканда перно ичиб, Трейси ва унинг ҳамроҳини кузатиб ўтирар эди. У кучига катта куч қўшилаётганини ҳис этди. “Адолат менда” — ҳақни айтгарди Худои таоло ва Купер гўё Трейсига мурожаат этаётгандек оллони қўлларди. “Мен эса — Унинг шамшири ва хундориман. Менинг ҳаётим ўч олишдан иборат ва сени тавба-тазарруга етказишим йўлида ўзинг ёрдам берасан. Сени жазолайман”.

Дунёнинг ҳеч қайси полицияси Трейси Уитнейни қўлга олишга қодир эмаслигини Купер биларди. “Мен бошқа, — хаёлидан ўтказди у. — Трейси меники”.

Купер учун Трейси тошшириқдан юқорироқ нарсага айланган эди. Трейси Купернинг миясига ўрнашиб қолган гоё бўлиб қолганди. Купер унинг сурати ва у ҳақдаги маълумотни ҳамма ерда ўзи билан олиб юрарди. Кечкурун ётиш олдида уларни берилиб ўқир, диққат билан ўрганар эди. Купер Биаррицага жуда кеч етиб борди, Трейси Майоркага қочиб кетди, лекин энди Интерпол унинг изига тушган бир пайтда Купер қулай фурсатни қўлдан бермасликка азму қарор қилди.

У Трейсини тушида кўрди. Трейси улкан қафас ичида яланғоч ўтирар ва Куперга мени чиқариб юбор деб ёлворар эди. “Мен сени севаману, — дерди Купер, — лекин ҳеч қачон озодликка чиқармайман”.

“Жокей” Алмадор де лос Риос кўчасидаги мўъжазгина жуда сўлим ресторан экан.

— Бу ернинг овқатлари жуда мазали, — деди Жеф.

“У жуда кўркам йигит-да”, — деб ўйлади Трейси. Жефда қандайдир ички тугён жўш уриб турар ва бу тугён Трейсига ҳам ўтганди. Трейси бунинг сабабини билар эди: улар катта дов қўйилган ўйинда ўз чаққонликларини намойиш этиб, ўзаро мусобақалашмоқда эдилар. “Бироқ мен ютаман, — деб ўзини ишонтирди Трейси. — Жефдан илгарироқ Прадодан ўша суратни ўғирлаш йўлини топаман”.

— Ғалати миш-миш тарқалибди, — гапида давом этди Жеф.

— Қандай миш-миш экан?

— Сен Даниэль Куперни ҳеч эшитганмисан? У суғурта терговчиси, жуда иқтидорли.

— Йўқ, нимаиди?

— Эҳтиёт бўл. У хавфли. Сенга бирон кор-хол бўлишини истамас эдим.

— Хавотир олма.

— Лекин мен ҳақиқатдан ҳам хавотирдаман, Трейси.

Трейси кулиб юборди.

— Менданми? Нима учун?

Жеф кафти билан унинг қўлини босди ва самимий равишда:

— Сен мутлақо бошқа одамсан, — деди. — Сен билан ҳаёт ўзгача, чиройли кўринади, менинг суюклигим.

“У жуда ишонарли гапираяпти, — деб ўйлади Трейси. — Агар уни яхши билмаганимда, унга ишонган бўлардим”.

— Тезроқ буюргин. Очимдан ўлай деяпман.

Жеф ва Трейси бир-икки кун Мадридни айланишди. Уларни бир дақиқаям кўздан қочиришмади. Рамиронинг икки одами ғалати америкалик билан бир-галикда ҳамма жойда уларга соя бўлиб юришди. Рамиро Куперни кузатувчилар гуруҳига қўшилишга рухсат беришининг сабаби, кўзидан унинг қорасини ўчи-

риш эди. Америкаликнинг мияси айниган: ўша Уитней шундоқ полициянинг бурни остида қандайдир хазинани ўғирлаб кетмоқчи эмиш.

Трейси ва Жеф “Хорчер” ҳамда “Каса Ботин” каби антиқа ресторанларда овқатланишди, лекин Жеф бундан ташқари саёхатчиларга номаълум бўлган “Каса Пако”, “Ла Жулетта”, “Эль Лакон” деган жойларни ҳам биларди. Трейси билан иккови бу жойларда турк нохоти, гўшт ва кўкат солинган шўрва ичишди ҳамда ҳар хил гўшти ва куш гўштлиридан қовурмалар еб кўришди, кейин улар ажойиб тазас¹ қуйиб берадиган барга киришди.

Содир бўладиган воқеага Жеф Стивенснинг қандай алоқаси бор экан, деган савол Даниэл Куперни қийнарди. Ким у? Трейсининг қурбоними? Ёки иккови бирга ниманидир мўлжаллашмоқдами?

Купер майор Рамиро билан фикр алмашди.

— Жеф Стивенс ҳақида сизда қандай маълумот бор? — сўради Купер.

— Судланмаган, турист сифатида рўйхатдан ўтган. Назаримда, ўша аёл илинтириб олган оддий хуштор бўлса керак.

Купернинг ички овози аксинча садо берарди. Аммо у Жеф Стивенсга таъқиб қилаётгани йўқ. “Трейси, — хаёлидан ўтказди у, — менга сен кераксан, Трейси”.

Трейси ва Жеф “Ритс”га ярим кечада қайтишди, Жеф уни эшигигача кузатиб қўйди.

— Бир қултум учун кирсам қандай бўларкин? — дея таклиф қилди Жеф.

Трейси деярли рози бўлди. У Жефга яқинлашиб юзидан ўпиб қўйди.

— Жеф, мени ўз синглим деб ҳисобла.

— Яқин қариндош билан алоқада бўлиш ҳақида нима деб ўйлайсан?

Бироқ Трейси эшикни ёпиб олди. Бир неча дақиқадан сўнг Жеф ўз хонасидан унга кўнгирак қилди.

— Агар эртани Сеговияда бирга ўтказсак нима дейсан? Бу Мадриддан бир неча соатлик йўлдаги ажойиб кўҳна шаҳар.

— Ҳавасимни келтиряпсан. Ажойиб кеча учун ташаккур, — миннатдорчилик билдирди Трейси. — Хайрли тун, Жеф.

Трейси анчагача ухломмай ётди. Миясида ғужғон ўйнаётган фикрларни ҳайдашга уринарди. Охири марта ҳақиқий ошиқ бўлганига жуда кўп вақт бўлди. Чарльз уни таърифлаб бўлмайдиган даражада азобга қўйди, у энди яна қайтадан азоб чекишни истамас эди. Стивенс ёқимли йигит, лекин Трейси уни ҳозирги аҳволдан ҳам яқинроқ бўлишига йўл қўймаслиги лозим. Уни севиб қолиш осон, бироқ...

Ҳалокатли.

Шу билан бирга мароқли.

Трейси зўрға уйкуга кетди.

Сеговияга қилинган саёхат ажойиб бўлди. Жеф ижарага кичкина машина олди ва иккови пойтахтдан Испаниянинг машҳур винопазлик ҳудудига йўл олишди. Уларнинг орқасидан изма-из, кун бўйи кўримсиз оддийгина автомобилча дайдиб юрди. Бу “Сиат” машинаси испан полициясига қарашли эди. Бошқа машиналарнинг мотори бор-йўғи юз от кучига эга бўлса, миллий полиция ва фуқаро гвардияси машиналари юз элликтача от кучига эга бўлиб, Трейси Уитней билан Жеф Стивенс Даниэл Купер ва иккита детективнинг кўзларидан ғойиб бўлиши хавфи туғилмас эди.

Трейси ва Жеф Сеговияга туш вақтида етиб боришди, бош майдондаги ажойиб кафедра римликлар қуриб кетган икки минг йиллик акведук² соясида тамадди қилиб олишди. Тушликдан кейин ўрта аср шаҳрини томоша қилишди, Авлиё Мария кўҳна ибодатхонаси ва Ренессанс даврига тааллуқли ратушага³ киришди. Кейин шаҳар тепасида тоғ чўққисига ўрнатилган қадимий рим қалъ-

¹ Спиртли ичимлик.

² Акведук — осма қувур.

³ Ратуша — Оврупо давлатларида шаҳар бошқармаси биноси.

аси Алказарга кўтарилишди. Ўша ердан одамни энтиктириб юборадиган даражада манзара намоеън бўларди.

— Қасам ичиб айтаманки, агар биз шу ерда узоқ муддат қолиб кетсак, те-кисликларда от чоптириб юрган Дон Кихот билан Санчо Пансони кўрамиз, — деди Жеф.

Трейси унга диққат билан қаради.

— Сен хаёлий душманлар билан жанг қилишни яхши кўрасан, шундайми?

— Ҳаммаси хаёлий душманнинг қиёфасига боғлиқ, — деб жавоб берди у мулоийим. Жеф Трейсига жуда яқин борди. Трейси қоянинг четидан тисланди.

— Менга Сеговия ҳақида сўзлаб бергин.

Жеф тарих, археология ва архитектурани яхши биладиган серғайрат гид бўлиб чиқди. Трейси ўзига-ўзи унинг бу фазилатларидан ташқари яна қаллоб эканини таъкидлаб қўйишга мажбур бўларди. Бугунги кун Трейсининг эсида қолган кунларнинг энг ажойиби бўлди.

Испан детективлардан бири Хосе Перейда ўкинч билан Куперга мурожаат қилди:

— Улар ўғирлаётган ягона нарса — бизнинг вақтимиз. Булар шунчаки оддий ошиғу маъшук, кўрмаяписизми? Сиз бўлсангиз уларнинг нияtlари ёмон дейсиз?

— Ишончим комил, — жеркиб ташлади Купер. У ўзининг ички муносабатларидан гангиб қолди. Бирдан-бир хоҳиши — Трейси Уитнейни қўлга тушириш ва жиноятига яраша жазолаш эди. Бироқ Трейси нафақат навбатдаги жиноятчи, нафақат унинг мақсади бўлибгина қолмади. Ҳар сафар Трейсининг ҳамроҳи уни қўлини ушлаганда Купер ич-ичидан куйиб кетаётганини ҳайрон бўлиб ҳис қила бошлади.

Трейси ва Жеф Мадридга қайтиб келишди.

— Агар унчалик чарчамаган бўлсанг, овқатланиб олишимиз мумкин бўлган ажойиб жойни биламан, — дея таклиф этди Жеф.

— Жуда соз, — Трейси бугунги куннинг интиҳосини истамас эди. “Мен ўзимга ўзим бу кунни туҳфа қилдимки, айни шу бугун ўзингни бошқа оддий аёллардек ҳис этишинг мумкин”.

Мадридликлар кеч овқатланишади, зотан фақат саноқли ресторанларгина кечки соат тўққиздан илгари очилади. Жеф “Залакайне” ресторанида соат ўнга стол буюриб қўйди. Бу гўзал ресторан лаззатли таомлари, ҳар қандай мақтовга сазовор хизматлари билан машҳур. Трейси десертга ҳеч нарса буюрмаган бўлса ҳам официант ниҳоятда ажойиб пирожниларни келтириб қўйди, Трейси умрида бунақа ширинликни еб кўрмаганди. У қорни тўйиб, бахтиёр бўлиб курси суянчигига суянди.

— Таомлари беқиёс. Раҳмат.

— Сенга ёққанидан жуда хурсандман. Бу ер ўз таъсирингни ўтказишинг мумкин бўлган жой.

Трейси яна унга тикилди.

— Ҳали менга ўз таъсирингни ўтказмоқчимисан?

Жеф кулимсираб қўйди.

— Сен ҳақсан. Сабр қилсанг, уёғига нима бўлишини энди кўрасан.

Уёғига қаровсиз, тамаки тутуни босиб кетган ертўладаги шаробхона бўлди. Бу ерда чарм камзулли испан ишчилари пештахта олдида ва залдаги столлар атрофида вино ичишарди. Пастак саҳна олдида иккита эркак гитарани тинғиллатиб ўтиришибди. Трейси ва Жеф саҳна ёнидаги кичкина стол атрофида ўтиришарди.

— Сен фламенго ҳақида эшитганмисан? — сўради Жеф. Зал ғала-ғовур бўлгани учун қаттиқ товуш чиқариб гапирди.

— Испанча рақс эканини эшитганман, холос.

— Асл келиб чиқиши лўлиларники. Мадриддаги барча тунги қаҳвахоналарни айланиб чиқсанг фақат унинг нусхаларини кўришинг мумкин, лекин бугун кечқурун рақснинг аслини кўрасан.

Трейси Жефнинг овозидаги шавқ-завқ оҳангига жилмайиб қўйди.

— Биз классик куадро-фламенгонни кўрамиз. Бу қўшиқчилар, рақсчилар ва гитарачилар гуруҳи. Дастлаб улар бирга чиқишади, кейин ҳар бири навбати билан алоҳида-алоҳида.

Даниэл Купер ошхона ёнидаги бурчакдаги столда Трейси билан Жефни кузатиб ўтирарди.

— Рақс катта маҳорат талаб қилади, чунки унда ҳаракат, мусиқа, либос, маромлари мужжасам этганки...

— Бу ҳақда шунча кўп нарсани қаяқдан биласан? — сўради Трейси.

— Мен битта фламенко раққосасини билардим.

“Табиий”, — ўйлади Трейси.

Ёриткичлар ўчди, сахнани фақат рампа чироқлари ёритиб турди. Сўнгра секин-аста мафтункор ўйин бошланди.

Ижрочилар гуруҳи оҳиста сахнага чиқиб келишди. Аёллар рангдор юбка ва блузкаларда, сочларига эса гул тақинчоқ билан тароқ қадалган эди. Раққослар анъанавий тор шим, нимча ва ялтироқ чарм қўнжсиз ботинка кийиб олишган. Гитарачилар паст мақомда сароҳбори орзуни чалишар, ўтирган аёллардан бири испан тилида қўшиқ айтарди.

— Нима деб айтаётганини тушунаясанми? — шивирлаб сўради Трейси.

— Ҳа. У ўз ошиғини тарк этмоқчи эканини, лекин бундан олдин ошиқ уни ташлаб кетиб, юрак-бағрини эзгани ҳақида куйлашти.

Раққоса сахна ўртасига чиқди. У оддий чечёткадан¹ бошлади, қадам зарбини секин-аста тезлатиб, кейин гитаранинг қисқа-қисқа ритмига монанд қадам тезлигини ошириб юборди. Ритм тобора тезлашар ва рақс лўдиларнинг таборларида яратилган қандайдир шавқу-завқ, ҳаракатлар силсиласига айланиб кетди. Мусиқа авжига миниб, рақс ҳаракатлари ҳам шунга монанд классик ҳаракатларнинг чўққисига чиққанда сахна чегида саф торган ижрочиларнинг таҳсин хитоблари янграб, раққосларни янада руҳлантириб юборди ва улар ҳаракатларни тобора тезлаштириб жазавага тушиб кетишди.

Мусиқа овози тиниб, рақс тўхтаганида залга бир зумлик жимлик чўқди, кейин олқиш садолари портлади.

— Ажойиб, — хитоб қилди Трейси.

— Шошмай тур, — деди Жеф.

Иккинчи аёл сахна ўртасига чиқди. У қорамағиздан келган гўзал, кастилияга хос латофатли ва бир қарашдан томошабинларга мутлақо эътибор бермайдиган бепарводек туюларди. Гитарачилар шарқона ғамгин куйни чала бошлашди, оёғидаги темир ҳалқаларини шақиллатиб, битта раққос сахнага чиқиб келди. Ўтирган ижрочилар фламенго рақсига жўр бўлган ҳолда мусиқа билан бир маромда чапак чала бошлашди. Улар ижрочиларни руҳлантириб мусиқа билан рақсга шу даражада кўшилиб кетишдики, токи ижро оҳангининг тинимсиз ўзгариб бориши ва ритмик ҳиссий туйғулардан бутун зал тебрана бошлади.

Раққослар гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб, ҳатто бир-бирларига тегмаган ҳолда жазавага келган жиловсиз ишқий эҳтироснинг юқори нуқтасига яқинлашганлари сари томошабинлар завқланиб чинқира бошладилар. Чироқ ўчиб, яна ёниб турар, оломон гувиллар, Трейси ҳам беихтиёр халойиқ билан кўшилиб қичқира бошлади. Ўзида ҳирсий талаб уйғониб кетганидан хижолат бўлди. У Жефнинг кўзига тик қарашдан кўрқа бошлади. Ораларидаги бўшлиқ эҳтироси жўшиб борарди. Трейси Жефга қаради, унинг қорамағиз, кучли қўлларини кўрди ва шу қўллар унинг баданини аста, талабчанлик билан силаётганини кўз олдига келтирди-ю, дарров қўлларини тортиб, қалтироғини яшириш учун тиззасига қўйди.

Улар меҳмонхона йўлида кам гаплашишди. Трейси ўз хонасининг бўсағасида унга ўтирилди.

— Шундай...

Жефнинг лаблари унинг лабларига тегди, Трейсининг қўллари уни кучиб ўзига қаттиқ тортди.

— Трейси?

Трейсининг лабларида “ҳа” ифодаси яққол сезилиб турарди, бироқ бор иродасини ишга солиб:

— Шундай узун кун бўлдики, Жеф. Мен... мудраб боряпман, — рад жавобини берди.

¹ Чечётка — рақс тури.

— Йўғ-е?

— Эртага кунни билан хонада бўламан, дам олишим керак.

Жеф хотиржам жавоб берди:

— Яхши фикр, мен ҳам шундай қилсам керак.

Иккови ҳам бир-бирига ишонмади.

15

Трейси эртасига соат ўнда Прадо музейининг эшиги олдидаги узун навбатда турар эди. У чипта сотиб олиб, томошабин тўдаси билан бирга гумбазли юмалоқ бинога кирди. Даниэль Купер ва детектив Перейра унинг шундоққина орқасида туришар ва Купер ортиб бораётган ҳаяжонини ҳис этарди. Трейси Уитней бу ерга оддий томошабин сифатида келган эмас, деган ишонч Куперни ҳаёлида мустақкамроқ ўрнашиб қолди. Операция бошланди.

Трейси шошмасдан залдан залга, Рубенс, Тинторетто, Босхи, донғи кетган Доминико Тсотикопули, лақаби Эль Греко расмлари ёнидан ўтиб борарди. Гойанинг суратлари биринчи қаватдаги махсус зални эгаллаган.

Трейси махсус кийимдаги қоровуллар ҳар бир зал эшиги олдида туришганини ва уларнинг ёнида сигнал берувчи тугмачалар борлигини ҳисобга олди.

Эшик кесақсининг иккала томонида инфра қизил нурли тунда ёнадиган генераторларни ҳам кўрди. Трейси ўзи борган бошқа музейларда қоровуллар саёҳатчилар тўдасига эътибор бермай лалайиб туришарди. Бу ерда эса қоровуллар ҳар бир томошабинга сергак бўлиб туришибди. Санъат асарларини жаҳон музейларида мутаассиблар расвосини чиқариб кетишади, лекин Прадода бундай воқеа бўлиши мумкин эмас.

Ўнлаб залларда рассомлар мольбертларида устозлар суратларидан кўчирма қилар эдилар. Музей бунга рухсат этарди, лекин қоровуллар ҳар бир кўчирмачини ҳушёрлик билан кузатиб туришларини Трейси сезди.

Трейси иккинчи қават залларини кузатиб бўлиб, зинадан биринчи қаватга, Франсиско де Гойанинг суратлари кўргазма залига тушди. Детектив Перейра Куперга ўз фикрини билдирди:

— Буни қаранг, у ҳеч нарса қилмаяпти, фақат томоша қилиб юрибди. У...

— Сиз янглишяпсиз, — деди-да, Купер чоғиб пастга тушиб кетди.

Трейсининг назарида Гойанинг суратлари бошқаларга нисбатан пухтароқ қоровулланаётгандек туюлди.

Кўргазма шунга арзийди.

Трейси полотнодан полотнога ўтар экан, рассом даҳосига қойил қолар эди. “Автопортретда” Гойа кекса Панга ўхшайди... “Карлос IV оиласи билан” суратининг калорити беқийс... “Кийинган маҳал” ва машҳур “Яланғоч маха...”. Анави ерда “Жодугарлар базми” ёнида “Пуэрто” кўйилган. Трейси тўхтаб суратга диққат билан қаради. Юраги ҳаприқиб ура бошлади. Олдинги планда, тош девор фонидида ифодали кийинган эркак ва аёллар, уларнинг орқа томонида ёришиб келаётган туман орасида кўрфаздаги қайиқлар кўринар, ундан нарида эса моёқ кўзга ташланади. Суратнинг пастдаги чап бурчагида муҳр: **Гойа**.

Мақсади — ана шу. Ярим миллион доллар. Трейси аланг-жаланг қилди. Эшик олдида қоровул турибди. Унинг орқасида чўзилган узун йўлакда яна қоровуллар кўринди. Трейси “Пуэрто” ни узоқ кузатиб турди. Трейси кетишга шайланганда бир гуруҳ сайёҳлар зинадан тушаётган эди. Улар орасида Жеф Стивенснни ҳам кўриб қолди. Трейси шарт ўгирилди-да, Жефнинг кўзига тушмасдан бурун ён томондаги эшикдан чиқиб кетишга шошилди.

“Бу тезлик бўйича беллашув бўлади, мистер Стивенс ва мен уни ютиб чиқаман”.

— У Прадодаги суратни ўғирламоқчи. — Майор Рамиро Даниэль Куперга ишонсизлик билан қаради:

— Сафсата! Прадодан ҳеч ким сурат ўғирлай олмайди.

Купер ўзиникини маъқуллади.

— У пешингача ўша ерда бўлди.

— Прадодан ҳеч қачон ўғирлашмаган, ўғирлашмайди ҳам. Сиз биласизми бунинг сабабини? Чунки — бунинг иложи йўқ.

— Трейси буни гайриоддий йўл билан бажаришга ҳаракат қилади. Газ ҳужумини эҳтимолининг олдини олиш учун кондиционерларни қўриқлашингиз зарур. Агар қоровуллар ишхонада қаҳва ичадиган бўлса, қаҳвани қаерда сақланишини билинг, чунки унинг ичига уйқу дори қўшиб қўйишлари мумкин. Шунингдек, ичадиган сувни ҳам текшириб қўйинг...

Майор Рамиронинг сабр косаси тўлди. Шундоғ ҳам мана шу қўпол, ярамас америкалик деб ўтган ҳафта бекор овора бўлгани, боз устига у майорни полиция бошқармасини қандай қилиб бошқариш лозимлигини ўргатгани учун таби тирриқ бўлди, энди бунга ортиқ чидаб бўлмайди.

— Менимча, бу аёл Мадрида дам олиш учун келган. Уни кузатишни бекор қиламан.

Купер хангу манг бўлиб қолди.

— Йўғ-е! Бундай қилишингиз мумкин эмас! Трейси Уитней...

Майор Ромиро ўрнидан дик этиб турди.

— Марҳамат қилиб менга ақл ўргатмасангиз, сенъор. Энди агар бошқа гапингиз бўлмаса... Мен жуда бандман.

Купер ночорликдан ҳафсаласи пир бўлиб турарди.

— У ҳолда бир ўзим давом эттираман.

Полиция бошлиғи илжайди.

— Шу аёл содир этиши мумкин бўлган даҳшатли хавф-хатарни олдини олишни таъминлаш учунми? Марҳамат, сенъор Купер. Мен энди кечалари хотиржам ухлашим мумкин.

16

“Натижа бўлишига умид кам, — деган энди Гюнтер Хартог. — Бунинг учун жуда катта тadbиркорлик керак”. Трейси ўз хонасининг деразасидан Прадо музейининг ойнаванд томига қараб тураркан, музей ҳақида билганларини ҳаёлан таҳлил қилар эди. Эрталаб соат ўндан кеч соат олтига қадар очиқ. Шу вақт ичида сигнал бериш тизими ўчирилиб қўйилади, бироқ ҳар бир эшик олдида, ҳар бир залда қоровуллар туради.

“Бордию бирон кишига суратни девордан олиш чорасини тополса ҳам, уни олиб чиқиб кетишнинг иложи бўлмайди. Эшиклар олдида ҳар бир сумка текширилади” — мулоҳаза қилди Трейси.

У Прадонинг томига қараб туриб, тунги операция вариантини кўз олдида келтириб кўрди. Бироқ бунинг бир неча камчилиги бор: биринчидан, тун керагидан ортиқ ёруғ. Прожекторлар шундай ёритиб турадики, музей бир неча чақирим наридан кўринади. Гарчи бинонинг ичига киришнинг уддасидан чиқса ҳам, ичкарида инфра қизил нурлар ва қоровуллар кутиб туради. Прадони забт этиб бўлмайдигандек туюлади.

Жеф нималарни режалаштирган экан? У ҳам Гойани овлаб юрганига Трейси шубҳа қилмасди. “Бу ичидан пишган маккор нималарни ўйлаб қўганини билиш учун кўп нарсдан воз кечиб юборар эдим”. Трейси бир нарсага ишончи комил: ўзини орқада қолдириб кетишга йўл бермайди. Трейси чорасини топиши лозим.

Трейси эртасига эрталаб Прадога яна борди. Келувчилардан бошқа ҳеч қандай ўзгариш йўқ. Трейси Жефни келиб қолармикан деб кутди, бироқ у кўринмади. “У қандай қилиб суратни ўғирлашни ҳисоблаб чиққан бўлса керак. Ярамас. Мени йўлдан оздириш, чалғитиш, суратни ололмаслигим учунгина у бутун тароватини ишга солган”, хаёлидан ўтказди Трейси.

У газабини босиб, бутун куч-қувватини совуққон мантиқий фикр юритишга жалб этди.

Трейси яна “Пуэрто”нинг ёнига борди. Қоровулларнинг хушёрлигини чалғитиш учун нигоҳини бошқа суратларга қаратди. Ўз мольбертлари олдида курсичаларда ўтирган рассомлар... Залга кириб, чиқиб турган одамлар тўдаси... Трейсининг юраги бирдан тез-тез ура бошлади.

“Буни қандай уйдлашни биламан”.

Трейси Гран Видадаги кўча будкасида кўнғироқ қилар эди. Қаҳва дўкони эшиги олдида турган Даниэл Купер Трейсининг кимга кўнғироқ қилаётганини билиш учун бир йиллик маошини беришга тайёр эди. Трейси гапини тасмага ёзиб олмасликлари учун жўртга одамлар гавжум жойда бошқа мамлакатга кўнғироқ қилаётганидан Купер шубҳа қилмасди. Трейси тиззасидан баланд оч яшил ранг кўйлак кийиб олгани ҳам Купернинг диққатидан четда қолмади. “Эркакларнинг эътиборини тортиш учун қилган, — деб ўйлади у. — Фоҳиша!”

Купер ғазабга тўлиб тошди.

Трейси телефон будкада гапини тугатарди:

— Хотиржам бўлавер, Гюнтер, у ҳаммасини жуда тез бажаради. Унинг ихтиёрида икки минутча вақт бўлади. Бари тезликка боғлиқ.

“Ж.Ж.Рейнолдсга
Даниэль Купердан
ШАХС: Трейси УИТНЕЙ

Маълумотнома № V-72-830-412

МАХФИЙ

Менда бу шахс жиддий жиноий иш билан Мадридга келган, деган фикр туғилди. Кўзланган мўлжал — Прадо музейи. Испан полицияси ҳамкорликдан бош тортиди, лекин шахсан ўзим нишонни кузатишда давом этаялман ва зарур вақтида ҳибсга оламан”.

Трейси икки кундан сўнг эрта билан соат ўнда Мадрид марказидаги сўлим Ретиро боғида эшакда каптарларга дон ташлаб ўтирарди. Ретиро ўзининг кўли, қадди келишган дарахтлари, яхши парвариш қилинган майсазорлари ва болаларга томоша кўрсатадиган мўъжаз ёзги театрлари билан Трейсини мафтун этган эди.

Сочлари оқ, қари букри Цезар Поретта парк хиёбонидан кета туриб, эшак олдида келди-да, Трейсининг ёнига ўтирди ва қоғоз қопчигини очиб қушларга нон ушоғини соча бошлади.

— Салом.

— Хайрли кун. Қандай муаммолар бор?

— Йўқ, сеньорита. Менга керак нарса — вақту кун, холос.

— Тез орада, — жавоб берди Трейси.

Поретта тишсиз озини очиб кулиб қўйди.

— Полиция жинни бўлиб қолади. Илгари ҳеч ким ҳеч қачон бу каби иш қилишга ҳатто уриниб кўрмаган.

— Худди шунинг учун ҳам режа амалга ошиши лозим, — таъкидлади Трейси. — Ҳаммасини мен орқали билиб оласиз.

Трейси каптарларга сўнгги донни ташлаб, ўрнидан турди. У узоқлашар экан, шойи кўйлаклари одамни ҳавасини келтириб тиззалари тепасида ҳилширар эди.

Трейси Цезар Поретта билан боғда қушларга дон ташлаб ўтиришган пайтда Даниэль Купер меҳмонхонада унинг хонасини титкилаётган эди. У Трейси меҳмонхонадан чиқиб паркка кетгунга қадар холлда кутиб турди. Трейси нонушта буюрмагани боис Купер уни овқатланиб келгани кетди деб ҳисоблади. Купер ўзига ўттиз дақиқа муддат берди. Очқич ёрдамида хонага кириш осон кечди. У нима қидираётганини билади: суратнинг нусхаси. У қай йўсида Трейси уни алмаштириб қўйишини ҳатто тасаввур этолмасди-ю, лекин унинг мўлжали худди шу эканига шубҳаси йўқ.

Купер аниқ ва тез ҳаракат қилиб ҳеч нарсани қўйиб юбормай хонани тинтиб чиқди. Шкафни текширар экан Трейсининг кўйлақларини суқ билан кўздан кечирди. Шкафда турсик, бюгалтер ва колготкалар ҳам бор эди. Купер қизғиш рангли бир-икки турсикларни олиб Трейси андомининг ширин ҳидидан баҳраманд бўлиб юзларига суртди. Бу ҳид қутилмаганда бутун вужудини жунбушга келтирди. У кийимларни четга қўйди-да, бошқа тортмаларни тинтиб чиқди. Суратнинг нусхаси йўқ экан.

Купер ваннахонага кирди. Жўмракдан сув томчилаб турарди. Купер ваннада ётган яланғоч Трейсини кўз олдида келтирди, сув унинг кўкракларини сийпа-

ламоқда, сонлари гоҳ кўтарилиб, гоҳ фарқ бўлиб турибди. Унинг шаҳвоний ҳирси уйғониб кетди. Сувдаги ҳўл момикни олиб лабларига босди. Трейсининг баданининг муаттар бўйи уни чулғаб олди ва у шоша-пиша шимини еча бошлади. Купер момик билан ўзини ишқалар, ёниб турувчи икки кўзи эса кўзгуга тикилиб қолган эди.

У бир неча дақиқадан сўнг қай йўсинда секин кирган бўлса, шундай оҳиста чиқди-да, тўғри яқиндаги ибодатхонага йўл олди.

Эртасига эрталаб Трейси “Ритс” меҳмонхонасидан чиққанида, Даниэль Купер унинг кетига тушди. Ораларида илгари бўлмаган ҳиссий алоқа пайдо бўлди. Купер унинг ҳидини билади, уни ваннада кўрди, иссиқ сувда чайқалаётган яланғоч баданидан хузур қилди. Трейси тамомила уники, зотан Трейсини йўқ қилиб юбориш ҳуқуқига эга. Купер Гран Виа кўчасида Трейсининг орқасидан борди. Кейин унинг орқасидан сезилиб қолмаслик учун сал нарироқда қолиб катта универмагга кириб борди. У Трейсини клерк билан гаплашиб ҳожатхонага кириб кетганини кўрди. Купер тарвузи қўлтиғидан тушган ҳолатда эшик олдида туриб қолди. У кира олмайдиган ягона жой эди бу хона.

Бордию Купер ичкарига кира олган тақдирда, Трейсининг ўрта ёшлардаги бақалоқ аёл билан суҳбатлашаётганини кўрган бўларди.

— Эртага, — огоҳлантирди Трейси, кўзгу олдида лабларини бўяр экан. — Эрталаб соат ўн бирда.

Аёл бош чайқади.

— Йўқ, синьорита. У бунақа ишга боролмайди. Бундан ҳам баттарроқ кунни танласангиз бўларди. Эртага Люксембург шаҳодаси расмий ташриф билан келади, газеталарда ёзилишича у Прадога экскурсияга борармиш. Бугун музей бўйлаб кучли полиция нарядлари ва хавфсизлик кўриқчиларини тикиб ташлашади.

— Унданам яхши. Эртага.

Трейси эшикни ёпиб чиқиб кетди, аёл эса орқасидан гўлдираганча қараб қолди.

— Жинни хотин.

Кирол кортежи Прадога роппа-роса соат ўнга етиб келиши керак эди. Музей атрофидаги кўчаларни фуқаро гвардияси ўраб олган. Президент саройидаги қабул маросими чўзилиб кетди ва музейга келувчилар ўн бирга яқин боришди. Сиреналарнинг увиллаган овози эшитилди ва полициянинг мотоцикл кортежи ва ўнга яқин қора лимузинлар карвони кўринди.

Музей директори Кристиан Мачада эшик олдида асабий равишда Ҳазрати Олийларини кутиб турарди.

Мачада эрталаб ҳамма нарса жойида эканлигига ишонч ҳосил қилиш мақсадида диққат билан айланиб чиқди. Соқчиларни алоҳида огоҳлантириб, тушунтирди. Директор ўз музейидан гурурланади ва шаҳзодада яхши фикр қолдиришга ҳаракат қиларди.

“Жамиятнинг юқори поғоналарида дўстларинг бўлса ёмон бўлмайди, — ўйларди Мачада. — Ким билади? Балки мени ҳатто Ҳазрати Олийлари билан овқатланишга президент саройига тақлиф этишар”.

Кристиан Мачада битта нарсадан афсусларди: атрофда ўралашиб юрган сайёҳлар тўдасини тўхтатишнинг ҳеч қандай иложи йўқ. Бироқ шаҳзоданинг шахсий соқчилари ҳамда музей соқчилари юксак меҳмоннинг хавфсизлигини таъминлайдилар. Ҳамма шай бўлиб турибди.

Кирол экскурсияси юқори қаватлардан бошланди. Директор Ҳазрати Олийларини самимий қарши олди ва шаҳзодани қуролли соқчилар билан гумбазли бино орқали ўн олтинчи аср испан мусавирлари Педро Мачуха, Фернанда Йанеза... ишлари кўргазмага қўйилган залларга кузатиб борди.

Шаҳзода ажойиб суратлардан завқланиб аста қадам ташлаб борарди. У ўзини санъат ҳомийси деб ҳисоблар ва ўтмишни тирилтириб, абадийлаштиридан мусавирларга ҳурмат-иззат билан қарарди. Шаҳзоданинг ўзида рассомлик иқтидори йўқ ва у кўҳна устозларнинг ишларидан нусха кўчираётган рассомларга ҳаваси келарди. Уларга даҳоларнинг нури тушмоқда-да.

Шаҳзода ва унинг ҳамроҳлари юқори залларни кўриб бўлишганидан кейин Кристиан Мачада мағрурона деди:

— Энди, Ҳазрати Олийларининг ижозатлари билан, сизларни пастга Гойанинг кўргазмаларига таклиф этаман.

Трейси учун бу тонг ниҳоятда уқубатли бўлди. Шаҳзода Прадога соат ўнда етиб келмаганида у саросимага тушди. Барча тараддудларини ҳар бир сонияларигача ҳисоблаб қўйганди, лекин унга ўз режаларини ошириш учун Шаҳзода керак эди.

У ҳеч кимнинг эътиборини жалб этмаслик учун оломон билан аралашиб, залдан залга ўтиб юрарди. “У келмайди, — деди Трейси қатъий. — Ҳаммасини кечиктиришга тўғри келади”. Шу пайт кўчадан яқинлашиб келаётган суронлар товуши эшитилди.

Даниэль Купер қўшни залнинг қулай жойидан Трейсини кузатар экан, гувиллаган овозни эшитиб қолди. Унинг ақли музейдан суратни ўғирлаб бўлмайдиган деса, фаросати Трейси бу ишни қилишга уринади, дерди, зотан Купер ўз фаросатига ишонар эди. У оломон ичида яширинган ҳолда Трейсига яқинлашди. Трейси унинг кўзи ўнгидан бир дақиқаям узилмаслиги лозим.

Трейси очик эшик орқали мольберт олдида ўтириб “Пуэрто” ёнида осилган “Кийинган маҳа”дан нусха олаётган букри Тсезар Поретгани кўриши мумкин эди. Соқчи ундан уч қадам нарида турарди. Трейси турган залда ўзининг мольберти олдида синчковлик билан “Бордеклик сутчи аёл”дан нусха қўчираётган мусаввир аёл бор эди.

Экзотик қушлар галаси янглиф чуғуллаганча бир гуруҳ япон сайёҳлари кириб келди. “Вақти бўлди”, — шайланди Трейси. У кутган фурсат келди ва Трейси юрагининг қаттиқ ура бошлаганини соқчи эшитиб қолмасмикан деб ҳадиксиради ҳам. Трейси мусаввир хотинга орқалаб яқинлашиб келаётган япон сайёҳлари томон тисланди. Бир япон сайёҳи унинг ёнидан шитоб билан ўтатуриб хиёл тегиб кетди. Трейси гўё туртилиб кетгандек рассом аёлнинг устига йиқилиб тушди. Рассом аёл холст ва бўёқлари билан полга думалади.

— Вой ўлай! Кечиринг, айб мендамас! — хитоб қилди Трейси. — Келинг, ёрдамлашаман.

Кўрқиб кетган рассом аёлга кўмаклашаётган Трейси туфлисининг пошнаси билан бўёқ пастасини янчиб ташладики, унинг ичидаги бўёқ полга тўкилиб кетди. Бу ҳодисани кўриб турган Даниэль Купер бутун диққат-эътиборини жамлаб ўша ерга яқинлашди. Трейси Уитней биринчи қадамини қўйганига унинг ишончи комил эди. Соқчи оломон ўртасидан ўтиб:

— Нима бўлди? — деб бақирди.

Воқеа сайёҳларнинг эътиборини ҳам ўзига жалб этди. Улар тўкилган бўёқларни эзиб-янчиб йиқилган аёл тепасига тўпланишди. Эзилган бўёқлардан эса полда гаройиб нақш пайдо бўлди. Тушуниб бўлмайдиган роса тартибсизлик бошланди. Шаҳзода ҳам бир-икки дақиқадан кейин келиши лозим. Соқчи саросимага тушиб:

— Сержио! Буюққа кел! Тез! — деб бақирди.

Трейси қўшни залдаги соқчи ёрдамга отланганини кўрди. Тсезар Поретта ўша залда “Пуэрто” билан яккама-якка қолди.

Трейси жанжалнинг ўртасида қолди. Иккита соқчи бўёқ тўкилган жойдан сайёҳларни нари сураман деб беҳуда уринар эдилар.

— Югуриб бориб директорни чақир, — зорланди Сержио. — Бўлақол!

Яна бир соқчи зина томон югурди.

Икки дақиқадан кейин воқеа содир бўлган жойга Кристиан Мачада етиб келди. Директор даҳшатли манзарани кўриб чинқириб бақирди.

— Фаррошларни олиб келинг, тез! Швабра, латта-путта, скипидар келтиринг!

Ёш ёрдамчи унинг буйруғини бажаришга шошилди. Мачада Сержиога ўғирлиб:

— Ўз жойингизга боринг, — деб ўшқирди.

Трейси соқчининг оломон ўртасидан ёриб ўтиб, Тсезар Поретта “ишлаётган” залга кетаётганини кузатиб турди.

Купер Трейсидан кўзини узмай қараб турарди. У Трейсининг иккинчи қадамини кутмоқда эди. Лекин ҳеч нарса бўлмади. Трейси биронта сурат олдиға яқинлашмади, биронта шериклари билан ҳам муомала қилмади. Унинг бор-йўқ қилган иши — мольбертни қулатди ва бўёқларни полға чаплаб ташлади, зотан Купер бунинг ҳаммаси жўрттаға қилинганидан шубҳа қилмасди. Лекин нима мақсадда? Купер шунга қарамасдан Трейси мўлжаллаган режа амалға ошганини сезиб турарди.

Купер зал деворларига назар ташлаб чиқди, биронта ҳам сурат ғойиб бўлмаганди. Купер қўшни залға ошиқди. У ерда соқчи ҳамда “Кийинган Мачададан” нусха кўчираётган букридан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Барча суратлар жойида, лекин нимадир бўлганга ўхшайди.

У ташвишга тушган директорнинг ёнига борди.

— Мен шуни маълум қилишга асосим борки, — деб бошлади Купер, — бир неча дақиқа муқаддам бу ердан сурат ўғирланган.

Кристиан Мачада телбанамо америкаликка бир зум диққат билан тикилиб турди.

— Нималар деяпсиз? Агар шундай бўлган бўлса соқчилар сигнал тизимини ишга солишар эди.

— Назаримда суратнинг аслини нусхаға алмаштириб қўйишган.

Директор ўзини зўрлаб илжайди.

— Сизнинг ғоянгизда андак ноаниқлик бор. Ҳар бир сурат орқасига яширин сенсор¹ қўйилгани ҳаммаға маълум. Мабодо кимдир девордаги суратни олмоқчи бўлсау борингки бошқасини алмаштириб қўйишга уринса ҳам шу заҳотиёқ сигнал чалиниб кетади.

Даниэль Купер ҳали замон ўзига келолмасди.

— Балки сизнинг сигнал тизимингиз ўчирилиб қўйилгандир.

— Йўқ. Агар бирон киши электр қувватига уланган симни узиб ташласа ҳам сигнал чалиниб кетади. Сеньор, бизнинг музейдан кимдир суратни ўғирлаши мумкин эмас.

Купер ҳаяжонидан қалтирар эди. Директорнинг барча далиллари ишонарли кўринарди. Бироқ... Бироқ нима учун Трейси жўрттаға бўёқларни тўкиб юборди. Купер сабр қилолмай:

— Сиздан илтимос, нозирларингизга айтсангиз, биронта сурат йўқ бўлган-бўлмаганини аниқлаш учун музейни айланиб чиқишса, мен меҳмонхонада бўлман, — деди.

Купер ортиқ ҳеч нарса қилолмас эди.

Кристиан Мачада роппа-роса ўн тўққизда Куперга кўнғироқ қилди.

— Мен шахсан ўзим текшириб чиқдим, сеньор. Барча суратлар жойида. Музейдан ҳеч вақо ўғирланмаган.

Қани эди шундай бўлса? Даниэль Купер овчиларға хос туйғу билан ўлжа унинг қўлидан қочиб қутулганини ҳис этмоқда эди.

Жеф Трейсини “Ритс” меҳмонхонасининг бош емакхонасига меҳмонға таклиф этди.

— Бугун сен ниҳоятда гўзал кўриняпсан, — хушомад қилди Жеф.

— Раҳмат. Кайфиятим жуда яхши.

— Улфатлар бор. Келаси ҳафта мен билан Барселонаға борасан. Бу ғаройиб шаҳар. Мехринг тушиб қолади...

— Узр, Жеф, иложим йўқ. Мен Испаниядан кетяпман.

— Наҳотки? — унинг овозида ўкинч оҳанги сезилиб турарди. — Қачон?

— Бир-икки кундан кейин.

— Минг афсус.

“Бундан ҳам баттарроқ ранжийсан ҳали, — деб ўйлади Трейси. — “Пуэрто-ни” ўмарганимни эшитганингда”. Жеф тасвирни қандай қилиб ўғирлашни режалаштиргани Трейсини жуда қизиқтирарди. Аммо ҳозир бунинг аҳамияти қолмади. “Мен ақлли Жеф Стивенсга панд бердим”. Бундан истисно, Трейси қандайдир сабаби номаълум бўлган дилисиёҳликни ҳис этмоқда эди.

¹ Сенсор — яширин маълум қиладиган мослама.

Кристиан Мачада ўз хонасида эрталабки аччиқ қора қаҳва ичиб хузур қилар ва валиаҳднинг муваффақият билан ўтган ташрифи билан ўзидан миннатдор ўтирар эди. Ўша, бахтга қарши, тўкилиб кетган мой-бўёқлар воқеасини ҳисобга олмаганда, ҳаммаси кўнгилдагидек ўтди. Мачада бетартиблик барҳам топгунча валиаҳд ва унинг шотирлари алаҳсиб қолишди. Директор Прадодан кимдир сураётган ўғирлаганини уқтирмақчи бўлган америкалик тентак-терговчини эслаб жилмайиб қўйди. “Кеча ҳам, бугун ҳам, эртага ҳам бундай бўлмайди”.

Кабинетга котиба кирди:

— Афв этасиз, хўжайин. Қандайдир жентельмен сизни кўрмақчи. У манавини бериб қўйишимни илтимос қилди.

У директорга хатни берди. Хат устида Тсюрихдаги Кунстхаус музейининг фирма белгиси бор эди.

“Ҳурматли ҳамкасаба!

Ушбу илова хатни Сизга месъё Генри Ренделл етказди, у бизнинг катта эксперт-санъатшунос. Месъё Ренделл жаҳон музейлари бўйлаб саёҳат қилиб юрибди ва айниқса сизнинг беқиёс жамғармангизни кўришга иштиёқманд. Агар Сиз у кишига шундай илтифот кўрсатсангиз Сиздан беҳад миннатдор бўлардим”.

Хатга музей паноҳи имзо чеккан.

“Эртами, кечми, ҳамма ҳузуримга келади”, — хаёлан завқланди директор.

— Ҳузуримга чақиринг у кишини.

Генри Ренделл баланд бўйли, сийқа соч, ёқимтой киши экан. У жуда сезиларли француз лаҳжасида сўзлашарди. Улар бир-бирларини қўлларини сиқиб кўришаётганларида Мачада унинг ўнг қўли кўрсаткич бармоғи йўқлигини сезиб қолди.

— Мен буни юқори баҳолайман, — деди Ренделл. — Мадридда биринчи бор бўлишим, шу боис сизнинг кўргазмангизни кўришга жуда иштиёқмандман.

Кристиан Мачада камтарона жавоб берди:

— Умид қиламанки, кўнгилгиздагидек бўлади, месъё Ренделл. Марҳамат, мен билан юринг. Шаҳсан ўзим музейни айланишингизда сизга ҳамроҳ бўламан.

Улар шошмай одимлашди. Фламандия усталари, Рубенс ва унинг издошлари кўргазмаларидан ўтишди. Испан усталари ишлари якуни бўлмиш марказий галереяни тамоша қилишди. Генри Ренделл ҳар бир кўргазмани синчковлик билан ўрганар эди. Иккала ҳамкасб мутахассислардек услуб, истиқбол ва ҳар хил мусавирнинг ранг ҳиссиётларига баҳо берар эдилар.

— Ҳозир Испаниянинг ифтихорини кўрасиз, — деб эълон қилди директор.

У меҳмонни пиллапоярлардан пастга Гойа тасвирлари осилган залга бошлаб тушди.

— Кўриб кўзинг қувонади-я! — эҳтиросга тўлиб хитоб қилди Ренделл. — Ижозатингиз билан шундай, бир оз туриб томоша қилсам.

Кристиан Мачада меҳмонининг ҳаяжонидан ҳузур қилиб кутиб турди.

— Бунақа ажойиботни ҳали ҳеч қачон кўрмаган эдим, — деди Ренделл. У зал бўйлаб ҳар бир тасвирни навбатма-навбат кўздан кечириб секин борарди.

— “Жодугарлар базми”, — ўзини тўхтатолмай деди Ренделл. — Жуда зўр!

У нари кетди.

— Гойанинг “Автопортрети” — фаройиб тасвир!

Кристиан Мачада чиройи янаям очилиб кетди. Ренделл “Пуэрто”нинг олдида қадамни секинлаштирди.

— Ажойиб нусха, — деди беихтиёр, нари кетаркан.

Директор шартта унинг қўлидан тутиб:

— Нима? Нима дедингиз? — деди.

— Ажойиб нусха экан, дедим.

— Ниҳоятда қаттиқ янглишяпсиз, — деди директор фиғони фалакка чиқиб:

— Фикримча шундай.

— Имонингиз комилми? — сўради Мачада. — Ишонтириб айтаманки — бу асл нусха. Унинг келиб чиқишига менда далиллар бор.

Генри Ренделл тасвирга бир қадам яқинлашиб уни ўргана бошлади.

— У ҳолда келиб чиқиши ҳам қалбаки. Бу тасвирни Гойанинг шогирди Еухенио Лукас Падилья олдида чизган. Лукаснинг Гойа тасвирларидан юзлаб нусха кўчиргани сизга маълум бўлса керак.

— Албатта, бундан хабарим бор, — қўпол оҳангда деди Мачада. — Бироқ бу улардан бири эмас.

Ренделл елкаларини учирди.

— Буни сизнинг ҳукмингизга ҳавола этаман.

— Бу тасвири шаҳсан ўзим олганман. Бу спекторграфик текширувдан, пигмент текширувдан ўтган.

— Бундан шубҳа йўқ. Лукас ҳам Гойа даврида чизган ва ўшанақа материаллардан фойдаланган.

Генри Ренделл тасвир остидаги имзони кўриш учун энгашиди.

— Сиз, агар истасангиз, фикрингиздан қайтишингиз мумкин. Тасвири олиб таъмирлаш бўлимига олиб бориб, имзосини текшириб кўринг.

Директор ҳайрон бўлиб “ҳм” деб қўйди.

— Лукаснинг ички ғурури шахсий тасвирларига имзо чекишга мажбур этарди, лекин картмони эса ўзининг тасвирларига Гойага ўхшатиб имзо чекишга ундар ва шу йўл билан асарнинг баҳосини осмонга кўтарарди, — Ренделл соатига қаради. — Афу этасиз, белгиланган учрашувдан кечикиб қолишдан кўрқаман. Хазинангизни мен билан баҳам кўрганингиз учун ташаккур.

— Арзимаёди, — совуқ жавоб берди директор ва ўзича: “Бу одам жинни бўлса керак”, — деб ўйлади.

— Мабодо, керак бўлиб қолсам “Вилла Мегна” да кўнганман, хизматингизга тайёрман. Яна бир карра ташаккур.

Кристиан Мачада унинг орқасидан қараб қолди.

“Бу швейцариялик тентак Гойанинг тасвири қалбаки деб этишга қандай журъат эди!”

Директор тасвирга яна бир назар ташлаш учун ўтиришди. Бу ажойиб шоҳона асар. У Гойанинг имзосини яхшироқ кўриш ниятида энгашиди. Ҳаммаси жойида. Бироқ ҳақиқатан ҳам шундоқми? Унинг қалбида енгил шубҳа туғилди. Гойанинг замондоши Еухенио Лукас Гойадан юзлаб нусха чизганини, усталарнинг асарларини кўчирмакашлик билан обрў орттирганини ҳамма билади. Мачада “Пуэрто” учун уч ярим миллион доллар тўлаган. Агар уни алдашган бўлса, у ҳолда шармандаи шармисор бўлади. У бу ҳақда ҳатто ўйлашдан ҳам кўрқади!

Генри Ренделлнинг битта айтган гапида жон бор: тасвирнинг асл эканини аниқлашнинг биргина оддий йўли бор. Мачада имзони текшириб кўради-да, сўнгра Ренделлга кўнғироқ қилиб ётиги билан ўзига мос иш топишга шама қилади.

Директор муовинини чақириб, “Пуэрто”ни таъмир бўлимига жўнатиш зарурлигини буюрди.

Шоҳона асарни текшириш ақл-заковатни талаб қиладиган жуда нозик ва қалтис масала, чунки бу иш пала-партиш ижро этилса бебаҳо ва тиклаб бўлмайдиган жиҳатларини бузиб қўйиш мумкин. Прадонинг таъмирловчилари ўз ишларининг усталари ҳисобланарди. Уларнинг кўпчилиги ўзларининг меҳр қўйган санъатларига яқин бўлиш мақсадида таъмирлаш ишлари билан шуғулланувчи омади юришмаган мусаввирлар эди. Улар эски таъмир усталарига шогирд бўлиб иш бошлаганлар ва ноёб асарларни уларга ишониб топширишгунга қадар кўп йиллар давомида оддий шогирд сифатида ишлаганлар, Прадонинг таъмир ишлари бўйича масъули бўлган Хуан Дельгадо Кристиан Мачада кузатуви остида “Пуэртони” махсус ёғоч эшақларга қўйди.

— Имзони текшириб кўришларинг лозим, — деб ихтиёрини билдирди директор.

Дельгадо ҳайратини яшириб деди:

— Хўп, сеньор директор.

У бир сиқимча пахтага изоприл спиртидан томизди ва тасвир ёнидаги столга қўйди. Иккинчи сиқимга мувофиқлаштириш вазифасини бажарувчи тозаланган бензин қўйди.

— Тайёрман, сеньор.

— Унда бошладик. Эҳтиёт бўлинглар!

Бирдан Мачаданинг нафаси сиқа бошлади. У Дельгадонинг биринчи пахта сиқимини олиб Гойа имзосининг биринчи ҳарфига енгилгина суртганини кўзатиб турди. Дельгадо шу заҳотиёқ спирт чуқурроқ шимилиб кетмаслиги учун

ўша жойдаги спирт таъсир кучини камайтириш учун қўлига иккинчи сиқим пахтани олди. Икки киши ҳолатни кўздан кечирди.

Дельгадонинг қовоғи солинди.

— Кечирасизу, ҳозирча бирон нарса дейишим қийин, — деди у. — Бундан ҳам кучлироқ ишқорни ишлатишим зарур.

— Қилаверинг, — буюрди директор.

Дельгадо бошқа шишачани очди. У эҳтиёт билан диметилтсетонни янги пахта сиқимиға томизди ва имзонинг биринчи ҳарфига теккиздию, шу заҳоти бензини пахтани босди. Химикатнинг аччиқ, ўткир ҳиди хонаға тарқади. Мачада тасвирдан кўзини узмай тикилиб турарди. У Гойа исмидаги Г ҳарфи ўчирилиб унинг ўрнида аниқ Л ҳарфи пайдо бўлганида ўз кўзларига ишонмади.

Дельгадо директорға қаради, унинг ранги оқариб кетганди.

— Яна... яна давом эттирайми?

— Ҳа, — хириллаб деди Мачада. — Давом этинг.

Ҳарфма-ҳарф аста-секин “Гойа” имзоси ўрниға “Лукас” сўзи пайдо бўлди. Ҳар бир янги очилган ҳарф Мачадаға ханжар қадалгандек таъсир этарди. Уни — жаҳондаги энг ажойиб музейлардан бирининг раҳбарини алдашибди. Директорлар ҳайбати, Испания қироли, бутун дунё бундан хабар топади? У шарманда бўлди.

Мачада оёқларини базўр судраганча ўз хонасига қайтди.

Унинг хонасида икки киши ўтирар эди.

— Сиз ҳақ экансиз, — зўрға эътироф этди Мачада. — Бу Лукас. Бунинг шовшуви тарқалса, ҳамма мени масхара қилади.

— Лукас жуда кўп экспертларни алдаган, — овутомқчи бўлди Ренделл. — Унинг сохта ишлари менинг сеvimли машғулотларимдан бириға айланиб қолди.

— Мен шу нарса учун уч ярим миллион доллар тўлаганман.

Ренделл елкаларини қисиб қўйди.

— Пулларни қайтариб олишингиз мумкинми?

Директор умидсизланиб бош чайқади.

— Мен уни бир бевадан сотиб олгандим. У бу тасвир эрининг оиласида уч авлод давомида сақланиб келган деб қасам ичган эди. Бордию ундан ҳақ талаб қиладиган бўлсам, воқеа судда кўрилади ва ҳаммага ошқор бўлиб кетади. Музейдаги барча тасвирлар шубҳа остида қолади.

Генри Ренделл ўйланиб қолди.

— Бундан кўрқиб ўтиришнинг ҳеч ҳожати йўқ. Раҳбариятингизға бўлган воқеани тушунтириб, Лукасдан қутулиб қўяқолсангиз бўлмайдами? Сиз тасвирни сотби ва Кристиға юбориб кимошди савдосида сотиб юборар эдингиз.

— Йўқ, у ҳолда бутун дунё бундан хабар топади.

Ренделлнинг чиройи очилиб кетди.

— Омадим чопди деяверинг. Менинг бир мижозим бор, у Лукасни сотиб олиши мумкин. У шунақа тасвирларға ишқивоз. Жуда бадавлат одам.

— Мен жон деб шу расмдан қутулган бўлардим. Ҳеч қачон уни кўргим келмаяпти. Ажойиб хазиналарим ичида битта сохта-я! Ҳатто уни совға қилиб юборишгаям тайёрман, — алам билан деди Мачада.

— Бунинг ҳожати бўлмайди. Менинг мижозим эҳтимол унга, айтайлик, эллик минг доллар тўлаши мумкин. Ҳўш, кўнғироқ қилайми унга?

— Лутф қилган бўлардингиз, сеньор Ренделл.

Шошилинич қақирилган мажлисда таажжубға тушган директор кенгаши сохта тасвирдан нима бўлгандаям қутулиш керак, деган қарорға келди. Ҳаммалари бу тасвирдан шов-шувсиз тезроқ қутулиш ақлли иш бўлади деган муросаға келишди. Қора костюмли кишилар жимгина хонани тарк этишди. Ҳеч ким изза бўлиб турган Мачадаға ҳатто сўз қотмади ҳам.

Ўша кунисқ олди-сотди бўлди. Генри Ренделл Испания Банкиға бориб эллик минг долларға чек ёздириб олиб келди ва Еухенио Лукасни кўримсизгина матоға ўраб Ренделлға беришди.

— Бу можаро тарқаб кетгусдек бўлса директорлар кенгаши ранжийди, — назокат билан шама қилди Мачада. — Лекин ишончим комилки, сизнинг мижозингиз олижаноб одам.

— Сиз бундан хавотир олманг, — ваъда берди Ренделл.

Ренделл музейдан чиқиб таксига ўтирди-да, Мадрид шимолидаги тураржой даҳасига жўнади. У иккинчи қаватга кўтарилиб эшик қоқди. Эшикни Трейси очди. Унинг орқасида Трезар Поретта турган эди. Трейси Ренделлга сўроқ назари билан қаради, Ренделл кулимсиради.

— Улар зарарига бўлса ҳам тезроқ тасвирнинг сотилишини интизор бўлиб кутишганди, — деди тантанавор оҳангда Ренделл.

Трейси уни қаттиқ кучоқлаб олди.

— Кираверинг.

Поретта тасвирни олиб столга қўйди.

— Ҳозир мўъжиза кўрасиз — Гойани ҳаётга қайтиши, — деди-да, денатурлаштирилган спиртли шишага қўлини узатди. Аччиқ ҳид хонани тўлдирди. Поретта бир бўлак пахтага спирт томизди ва ниҳоятда авайлаб Лукас имзосига теккизди. Лукаснинг имзоси аста-секин йўқолиб борди. Унинг остидан Гойанинг имзоси кўринди.

Ренделл бунга эҳгиромли ҳаяжон билан қараб турди.

— Ажойиб!

— Бу гоя мисс Уитнейдан чиқди, — эътироф этди букри. — Хоним ҳақиқий имзони сохтаси билан яшириб қўйиш ва кейин ҳақиқийсини тиклаш мумкинми деб сўради.

— У бўлса бунинг йўлини ўрганди, — жилмайди Трейси.

Поретта одоб сақлаб деди:

— Бу кулгили даражада оддий. Икки минутдан камроқ вақт олди. Ҳамма гап мен ишлатган мойбўёқларда. Аввал Гойанинг имзосини муҳофаза қилиш учун суперрафинлашган оқ француз пардозлоки билан бўядим. Сўнгра унинг устига тез қурийдиган бўёқ билан Лукаснинг исмини ёзиб қўйдим. Унинг устидан мой бўёқ билан Гойанинг исмини ёзиб, устини сал-пал локладим. Агар улар текширувни давом эттиришганларида унинг остида Гойанинг ҳақиқий имзосига дуч келар эдилар. Равшанки, бундай қилишмади.

Трейси ҳар бирига қалин-қалин конверт улашиб чиқди.

— Икковингизга ҳам миннатдорчилик билдираман.

— Санъатшунос-эксперт доим хизматингизга тайёр, — деб кўзини қисиб қўйди Генри Ренделл.

— Қандай қилиб тасвирни мамлакатдан олиб чиқиб кетмоқчисиз? — сўради Поретта.

— Югурдагимиз олиб кетади. Уни кутиб туринг, — Трейси иккаловининг қўлларини сиқиб қўйди-да, чиқиб кетди.

Трейси қалби ёқимли ва енгил ҳис-туйғуларга тўлиб “Ритс” меҳмонхонасига борар эди. “Ҳамма гап руҳиятда”, — ўйларди у. Бошида у тасвирни Прадодан ўғирлашнинг иложи йўқ эканлигини тушунди, шунинг учун ҳам уларни лақиллатиб, фактларни шундай чалкаштириб юборишга тўғри келдики, музей эгаларининг ўзлари бу тасвирдан қутулишга рози бўлишга мажбур эдилар.

Трейси Жеф Стивенс ўзини панд еганини билганидан кейинги қиёфасини кўз олдига келтирдию, хахолаб кулиб юборди.

Трейси меҳмонхона номерида югурдакни кутиб олди ва Тсезар Пореттага кўнгироқ қилди.

— Югурдак шу ерда, — деди Трейси. — Уни тасвирни олиб кетиш учун юбораман. Қараб туринг у...

— Нима? Нималар деяпсиз? — бақирди Поретта. — Сизнинг югурдагингиз тасвирни ярим соат бурун олиб кетиб бўлган!

17

Париж

чоршанба, 9 июл, чоптгоҳ

Рю Матиньонга параллел кўчада жойлашган хусусий идорада Гюнтер Хартог Трейсини овутарди:

— Мадриддаги воқеадан кейин қанчалар ранжиётганингни тушунаман, Трейси, лекин Жеф Стивенс тасвирни биринчи бўлиб қўлга туширди.

— Йўқ, — алам билан деди Трейси. — Мен уни ўша ерда биринчи бўлиб олдим. Жеф уни кейин олди.

— Лекин Жеф уни олиб келди. “Пуэрто” ҳозир мижозим олдига кетаяпти.

Жеф Стивенс Трейсини алдаб кетди. У Трейсига бутун масъулиятни бўйнига олиб, қора ишни бажаргунча четда индамай турди. Охири дақиқада хотир-жам голибдек мукофотни олиб кетди. “Сен ниҳоятда ажойиб аёлсан, Трейси”, деб унинг устидан қулгани-чи. Трейси фламенго рақси ижро этилган тунни эслар экан, ўзини чўлғаб олаётган камситилган ҳиссиётини босиб тура ололмасди.

“Эй худойим, шунчалик аҳмоқ эканман, ўшанда?”

— Ҳеч қачон биронта одамни ўлдира оламан деб ўйламаган эдим, — эйтироф этди Трейси. — Лекин Жеф Стивенсни дабдаласини чиқарган бўлардим.

Гюнтер лутф қилмоқчи бўлиб:

— О, азизам, фақат бу хонада эмас, илтимос. У ҳозир шу ерга келяпти, — деб кўндирмоқчи бўлди.

— Нима, у? — Трейси сакраб турди.

— Сенга айтдим-ку, икковингиз учун фойдали таклифим бор. Бу иш “шерик” бўлишни талаб қилади. Назаримда, у бирдан-бир...

— Йўқ, яхшиси, очимдан ўламану, — қатъий унинг сўзини бўлиб ташлади Трейси. — Жеф Стивенс — энг пасткаш...

— Бу ерда мен ҳақимда суҳбат кетаяпти шекилли, — у эшик олдида табасум қилиб турар эди. — Трейси, азизим, сен илгаригидан ҳам гўзалроқ кўринасан. Гюнтер, дўстим, аҳволларинг қалай?

Эрқақлар бир-бирларининг қўлларини сиқишди.

Трейси четда совуқ ғазаб отига миниб турарди. Жеф унга қиё боқиб, хўрсинди.

— Сен балки мендан хафадирсан?

— Хафаман. Мен... — Трейси бошқа сўз тополмади.

— Трейси, агар таъбир жойиз бўлса, сенинг режангни жуда ажойиб деб топдим. Бу ҳазил эмас. Дарҳақиқат ажойиб. Лекин сен кичкина бир хатога йўқ кўйдинг. Ҳеч қачон кўрсатғич бармоғи бўлмаган швейцарияликка ишонмагин.

Трейси ўзини босиб олиш учун чуқур нафас олиб Гюнтерга юз ўгирди.

— Гюнтер, сен билан кейинроқ гаплашиб оламан.

— Трейси...

— Нима бўлсаям, мен иштирок этишни истамайман, агар манави аралашган бўлса.

Гюнтер таклиф этди:

— Ҳеч бўлмаса тинглай оласанми?

— Бемаъни гап. Мен...

— Де Бирс уч кундан кейин Эр Франс авиакомпаниясига қарашли юк самолётида Париждан Амстердамга тўрт миллион долларлик бриллиант юк юбормоқда. Бу тошларни олишга тайёр бўлган мижозим бор.

— Нима учун аэропортга кетаётганида ҳужум қилолмайсиз? Бу ерда турган дўстинг қароқчилик бўйича мутахассис, ахир, — Трейси овозидаги алам оҳангини яшира олмади.

“Тавба, унинг жаҳли чиққанида жозибаси янаям ортади”, — деб ўйлади Жеф.

Гюнтер сўзида давом этди:

— Бриллиантлар яхши қўриқланади. Биз ўғирликни учиб кетаётган вақтда бажарамиз.

Трейси унга ҳангу манг бўлиб қаради.

— Учиб кетаётганида? Юк самолётида-я?

— Бизга контейнерларнинг бирида яшириниб олиши мумкин бўлган қаддибасти нозикроқ одам керак. Самолёт осмонга кўтарилганида ўша одамнинг бор-йўқ қиладиган иши — ўз контейнеридан чиқиб, Де Бирс контейнерини очади ва бриллиант солинган қутичани олдиндан тайёрлаб қўйилган бошқа нусхасига алмаштириб қўяди-ю, ўз жойига қайтади.

— Демак ўша тобутга сиғиш учун мен етарли даражада нозик эканман-да.

— Бу ҳали ҳаммаси эмас, Трейси. Бизга бамаъни, ўзини босиб олган одам ҳам керак.

Трейси турган жойида ўйланиб қолди.

— Менга сенинг режанг ёқади, Гюнтер, ёқмайдиган жойи, манави билан ҳамкорликда ишлаш. Бу одам — муттаҳам.

Жеф кулимсираб қўйди.

— Ахир ҳаммамиз ҳам шундай эмасмизми, жоним? Гюнтер агар биз уларни ололсак миллион доллар ваъда қилаяпти.

Трейси синчковлик билан Гюнтерга тикилди.

— Миллион доллар?

— Ҳар бирингизга ярим миллион доллардан.

— Бу режанинг амалга ошишига асос бор, — деди Жеф. — Аэропортда ишлайдиган бир одам билан алоқам бор. У бизга ёрдам беради. Унга ишонса бўлади.

— Сендан ўлароқ, — рад этди уни Трейси. — Кўришгунча, Гюнтер.

Трейси хонадан ўзини зўрлаб чиқди. Гюнтер унинг орқасидан қараб қолди.

— Трейси Мадрид учун ҳақиқатан ҳам сендан хафа, Жеф. Бу ишга қўшилмайдим деб кўрқаман.

— Янглишаяпсан, — жилмайиб деди Жеф. — Мен Трейсини биламан. У йўқ дея олмайди.

— Юк таралари самолётга ортиши олдидан муҳрланади, — тушунтирди Роман Вабен, у аэропортда юкли рейслар бўйича деспетчер бўлиб ишлар ва амалга ошириши лозим бўлган асосий одами ҳисобланарди.

Вабен, Трейси, Жеф ва Гюнтер Париж атрофини айланиб чиқадиган Сенада сузувчи трамвайда ўтиришар эди.

— Агар юк таралари муҳрланган бўлса, у ерга қандай қилиб кириб олишим мумкин? — деб сўради Трейси.

— Энг сўнги юклагичларга, — жавоб берди Вабен. — Компания бизнинг таъбиримизча юмшоқ юк дейиладиган бир тарафи бризент билан ўралган ва арқон билан боғланган улкан ёғоч сандиқлардан фойдаланишади. Эҳтиёт чорасини кўзлаб, бриллиантга ўхшаш қимматбаҳо юкларни сўнги дақиқаларда олиб боришади.

— Демак, бриллиантлар юмшоқ юкларда бўлар экан-да? — аниқлик киритмоқчи бўлди Трейси.

— Тўғри, хоним. Мен шундоқ қиламанки, сиз ётган контейнерни бриллиантлар бўлган контейнер ёнига қўйишади. Самолёт осмондалигида қиладиган ишингиз — боғлашгунча сени мамлакатдан учиб кетаётган самолётга ўтқазиб контейнерингизга қайтиш, холос.

Гюнтер қўшимча қилди:

— Самолёт Амстердамга қўнганида соқчи бриллиантлар алмаштирилган қутичани олиб олмос сангтарошларига олиб боради. Улар тошларни алмаштирилганини аниқлашгунча сени мамлакатдан учиб кетаётган самолётга ўтқазиб юборамиз. Менга ишонавер, ҳеч нарса бўлмайди.

Бу гап Трейсини овунтирди.

— Ўша ерда совуқдан тараша бўлиб қолмайманми? — деб сўради Трейси. Вабен кулиб юборди.

— Хоним, ҳозир юк самолётлари иситилмоқда. Чунки улар тез-тез қорамол ва бошқа чорваларни ташиб юришади. Ҳар ҳолда қулай жой. Андек торроғу, лекин умуман яхши.

Алҳол Трейси уларнинг режасини тинглашга рози бўлди. Бир неча соатлик ўнғайсизлик учун ярим миллион доллар. У режани ҳар хил нуқтаи назардан таҳлил қилиб чиқди. “Режа яхши натижа бериши мумкин, — ўйлади Трейси. — Қанийди бу ишда Жеф Стивенс қатнамаса”. Жеф Трейсиди аралаш-қуралаш туйғу уйғотарди, бунинг учун ўзини ўзи койир эди. Унинг Мадридда кўрсатган барча илтифоти Трейсини алдаб кетиш учун қилинган. Жеф уни сотди, алдади, мана энди ич-ичидан устидан кулаётибди.

Учта эркак унга жавоб кутиб қараб туришибди. Параход парижликлар Янги кўприк деб аташадиган ғалати кўприк остидан сузиб ўтди. Соҳил четида ошиқ-

маъшуқлар кучоқлашиб туришибди ва Трейси қизнинг юзида ифода этиб турган ҳузурни кўра билади. “Тентак қиз”, — хаёлидан ўтказди Трейси. У бир қарорга келди: “Майли. Мен розиман”, — деганида Жефнинг кўзига тик қараб турган эди, стол атрофидаги диққатвотозлик тарқади.

— Вақтимиз жуда оз, — деди Вабен, ўзининг хира нигоҳини Трейсига қарата. — Менинг укам юкларни ортиб жўнатиш агенти бўлиб ишлайди. У сиз ётган юмшоқ контейнерни юклаб юборишга рози бўлади. Хонимда клаустрофобия¹ йўқлигига ишонсам бўлади, назаримда.

— Мендан хавотир олмай қўяқолинг... Неча соат учади?

— Сиз юк ҳовлисида бир неча минут турасиз ва Амстердамгача бир соат.

— Контейнер сизимлими?

— Етарли даражада катта, ичида ўтирсангиз ҳам бўлади. Сизни кўмиб юбориш учун бошқа нарсалар ҳам соламиз. Шунчаки, ҳар эҳтимолга қарши.

“Ҳеч қандай кор-қол бўлмаслиги керак, — деб ваъда беришди. — Шунчаки ҳар эҳтимолга қарши”.

— Сенга лозим бўладиган буюмлар рўйхати менда бор, — гапга аралашди Жеф. — Етказиш чорасини ҳам кўриб қўйдим.

“Ярамас, такаббур”. Жеф Трейси “хўп” дейди деган ишончда эди.

— Голландияни бемалол тарк этишинг учун бу ерда Вабен паспортига лозим бўлган барча муҳр ва ҳужжатларни тўғрилаб қўяди.

Параход соҳилга яқинлаша бошлади.

— Қолган тафсилотларни эрталаб келишиб олишимиз мумкин, — деди Рамон Вабен. — Ҳозир мен ишга қайтишим керак. Хайр.

— Учовимиз бирга овқатлансак, бир йўла ювардик?..

— Узр, — кечирим сўради Гюнтер. — Менинг зарур учрашувим бор эди.

Жеф Трейсига юз ўгирди.

— Балки...

— Йўқ, раҳмат. Мен чарчадим, — деб дарров жавоб берди Трейси.

У Жеф билан бирга овқатланишни истамас эди, лекин ҳақиқатан ҳам жуда толиққан, боши айланар эди. Бу узоқ вақт диққат бўлганидан бўлса керак. “Бу тамом бўлганидан кейин, Лондонга давомли дам олиш учун қайтаман”, — ўзига ваъда берди Трейси. Чакка томирлари ёрилгудек урар эди.

— Сенга арзимаган тўхфа олиб келгандим, — деди Жеф ва ялтироқ қоғозга ўралган қутичани узатди. Ичида нафис шойи бўйинбоғ бўлиб, унда Т.У. ҳарфлари жилоланиб турарди.

— Раҳмат.

“Буни ўзига эп кўради, албатта, — ўйлади Трейси аччиғланиб. — Менинг ярим миллион долларимдан ишлатган”.

— Овқатланиш масаласида фикринг ўзгармадими?

— Мутлақо.

Трейси Париждаги “Плаза Атене” номли антиқа меҳмонхонадан, деразалари боғдаги ресторанга қараган чиройли кўҳна хонада тўхтади. Отелда фортепиано мусиқаси секин янграб турадиган ажойиб ресторан бор, лекин Трейси расмий кийим кийиб ўтириш учун жуда толиққан эди. У мўъжазгина қаҳвахонага кирди, бир ликобча шўрва буюрди, бироқ охиригача ичиб бўлмай ўз хонасига қайтди.

Даниэль Купер залнинг нариги томонида ўтириб вақтни белгилар эди.

Даниэль Куперда муаммо пайдо бўлди. Қайтиб келганида уни инспектор Триньян таклиф қилди. Интерпол бошлиғи бу сафар унчалик хурсанд эмасди. У бир соат телефонда майор Рамиронинг америкалик ҳақида нохуш баҳоларини тинглади.

— У телба! — ўдағайлади полиция бошлиғи. — Мен ўз одамларимни югуртирдим, пул, вақт сарфладим ўша Трейси Уитнейни кузатаман деб. Америкаликни Прадони ўғирлаб кетмоқчи деган даъвосига ишониб юрибман. Бу аёл мен ўйлагандек беэиён сайёҳ бўлиб чиқди.

¹ Тор берк хоналарда қолиб кетишдан қўрқиш касаллиғи.

Сухбат Даниэль Купернинг Трейси Уитней ҳақида янглишганига инспектор Триньяни ишонтирди. Бу аёлга қарши биронта ҳам далил мавжуд эмас. Унинг бир қанча шаҳарларда бўлган вақтида жиноятлар содир бўлгани далил сифатида хизмат қила олмайди. Шундай қилиб, Даниэль Купер инспектор хузурига келиб: “Трейси Уитней Парижда. Мен унинг орқасидан эртаю кеч кузатув ташкил этишини хоҳлайман”, — деганида инспектор чўрт кесди: “Сиз менга бу аёл жиноят қилишни режалаштираётгани ҳақида исбот келтирмагунингизча сизга ҳеч қандай ёрдам беролмайман”.

Купер чақнаб турган кўзларини унга тикиб:

— Сиз аҳмоқсиз, — деб юборди.

Уни шу заҳотиёқ кабинетдан қувиб чиқаришди.

Шу бўлдию Даниэль Купер яқка ўзи кузата бошлади. У Трейсининг орқасидан магазинларга, ресторанларга борди. Парижнинг катта-кичик кўчаларида изғиди. Унинг уйқуси чала, еб-ичиши ҳам чала бўлиб қолди. Даниэль Купер Трейси Уитнейга ўзини янчиб ташлашига йўл қўя олмайди. Токи шу аёлни қафасга ўтказиб қўймагунча вазифаси бажарилди деб ҳисоблана олмайди!

Трейси ўринда ётиб келгуси кун режасини ўйларди. У боши оғримаслигини жуда истарди. Аспирин ичганидан кейин чакка томирлари янаям қаттиқроқ ура бошлади. Аъзои-бадани қизиб кетди, назарида хона ниҳоятда димдек. “Эртага ҳаммаси барҳам топади. Швейцария. Ўша ерга бораман. Швейцариянинг салқин тоғлари”.

У будильникни саҳар соат бешга қўйди. Соат кўнғироғи жиринглаб уйғонганида кўз ўнгида қамокхона хужраси ва Қари Темир хивичлар намоён бўлиб: “Кийиниш вақти бўлди. Қимирла!” деб бақиргандек бўлди. Йўлакхонада ҳам кўнғироқ овозининг акс садоси янгради. Назарида, кўкрак қафаси сиқиб, чирок ёғдуси кўзини қамаштираётгандек эди. Трейси ўзини мажбурлаб ўрнидан турди ва ваннахонага кирди. Унинг юзлари оловдек ёнганидан, доғ-дуғ бўлиб кетганди. “Ҳозир касал бўлишим мумкин эмас, — хаёл сурди Трейси. — Бугун эмас. Қиладиган ишим ҳаддан зиёд кўп”.

У оғриётган бошига аҳамият бермасдан, оҳиста кийина бошлади. Устига чуқур чўнтакли комбинезон, резина тагчармли туфли ва баска беретини кийиб олди. Трейси юрагининг ҳаяжониданми ёки аъзои-баданини қамраб олган сирқовланишиданми, тушуна олмасди. Унинг боши айланар, ўзини ҳолсиз сезар, томоғи оғриб, қичишар эди. У Жеф тақдим этган бўйинбоғни кўриб қолдию дарров уни олиб бўйинини ўраб олди.

“Плазо Атоне” меҳмонхонасининг бош кириш эшиги Монтане Авенюсида, хизмат эшиги эса Рю Боккадор кўчасига чиққанди. Марказий эшикни кузатиб турган Даниэль Купер Трейсининг хизмат эшигидан чиқиб кетганини, тушунтириб бўлмайдиган туйғу билан сизди. У югуриб кўчага чиқди, бироқ Трейсини топа олмади.

Меҳмонхона ён эшигидан чиққан Трейсини кулранг “рено” Этуаль томон олиб жўнади. Бу вақтда йўл ҳаракати унчалик серқатнов эмас ва юзига хуснбзар тошиб кетган, афтидан инглизча гапирмайдиган ҳайдовчи йигит машинани ўзи истаган тезликда ҳайдаб борарди. “Секинроқ юрса бўларди”, — хаёлидан ўтказди Трейси. Ошиқча тезликдан унинг боши айлана бошлади.

Машина ўттиз дақиқадан сўнг юк омбори олдида ғийқиллаб тўхтади. Худди шу ерда Рамона Вабен ишлаши Трейсининг эсига тушди. Йигитча машина эшигини очиб:

— Тез бўлақолинг! — деди.

Трейси машинадан чиққанидан кейин унинг олдига тез-тез йўргалаб қадам ташлаб бир киши келди.

— Орқамдан юринг, — деди у. — Бўлақолинг.

Трейси қоқила-суқила унинг орқасидан омборхона ҳовлисига кирди. У ерда ўнга яқин контейнерлар бўлиб, уларнинг ярмидан кўпроғи тўла, аэропортга жўнатиш учун муҳрланиб тайёр ҳолда турар эди. Ўша ернинг ўзида ярмиси уй жиҳозлари билан тўлдирилган брезент билан қопланган юмшоқ контейнер ҳам бор эди.

— Тез ичига киринг. Бўлақолинг. Вақтимиз йўқ.
Трейси ҳушини йўқотаёзганини сезиб турарди. У катта қути ичига қараб:
“Бу жойга сиғмайман. Улиб қоламан”, — деб ўйлади.

Эркак унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Мазангиз қочдимми?

Орқага қайтиш, тўхташ вақти келди.

— Ҳечқиси йўқ, ўзимни яхши ҳис қиляпман, — деб гўлдиради Трейси.

Бу тез орада тугайди. Бир неча соатдан кейин у Швейцарияга жўнайди.

— Хўп, яхши. Манавиларни олинг, — деди эркак ва Трейсига ханжар, бир ўрам узун арқон, чўнтак фонари ва қизил боғлағич билан ўралган мўъжазгина қутичани узатди.

— Бу — сиз алмаштирадиган қутининг — нусхаси.

Трейси оғир хўрсиниб бир қадам ташлади-да, контейнерга ўтирди. Бир сониядан сўнг бир парча брезент унинг устини қоплади. Трейсининг қулоғига брезентни арқон билан ўраб боғлаётганлари эшитилди. Унинг қулоғига овоз аранг эшитилди.

— Шу дақиқадан эътиборан гапириш, қимирлаш, чекиш таъқиқланади.

— Мен чекмайман, — демоқчи эди-ю, бироқ Трейсининг бунга ҳоли келмади.

— Омад сизга! Мен қутининг бир неча жойидан тешик очиб қўйдим, бемалол нафас оласиз. Нафас олиш эсиздан чиқмасин.

У ўз ҳазилидан мамнун кулди, сўнгра нари кетаётган қадам товушлари эшитилди. Трейси қоронғулик ичида ёлғиз қолди.

Қути тор ва сиқик эди. Трейсининг назарида жаҳаннам қутисига тушгандек. Нафас олиши оғирлашди. “Менга қандайдир юкумли касал ёпишган кўринади, — деб хаёлидан кечди унинг. — Лекин чидашга тўғри келади. Вазифани бажаришга мажбурман. Бошқа нарсалар ҳақида ўйлашим керак”.

Гюнтернинг овози: “Сен хавотир олма, Трейси, Амстердамда сен ётган контейнерни туширишганидан сўнг, уни аэропорт ёнидаги гаражга олиб бориб қўйишади. Жеф сени ўша ерда кутади. Тақинчоқларни унга бериб, ўзинг аэропортга қайт. Сенинг номингга Швейцария авиакомпаниясининг кассасида Женевага чипта буюрилган. Амстердамдан иложи борича тезроқ учиб кет. Полиция ўғирлик содир бўлганидан хабар топган заҳоти бутун шаҳарни қамал қилиб қўйишади. Биронта ҳам кори-ҳол бўлмаслиги лозим, лекин мана, сенга Амстердамдаги беҳавотир жойнинг калити ва манзили. Хона бўш”.

Трейси мудраб қолган бўлса керакки, контейнерни кўтаришганда ҳуши ўзига келди. У уёқдан-бу ёққа чайқалаётганини сезиб, контейнер четидан маҳкам ушлаб олди. Контейнерни қаттиқ ерга ўхшаш жойга қўйишди. Эшик ёпилгани эшитилди ва мотор гувиллаш бошлади, бир дақиқадан сўнг юк ҳаракатга келди.

Юк аэропортга кетаётган эди. Режа ҳар бир сониясигача ҳисоб қилинган. Трейси ётган контейнер Де Бирснинг олтинлари келганидан кейин юклайдиган ҳовлига бир неча соатдан сўнг етиб бориши керак эди. Уни олиб кетаётган юк машинасининг ҳайдовчиси ҳаракат роппа-роса соатига эллик миль босишинг шарт деб кўрсатма олган.

Ўша тонг аэропорт йўли одатдагидан ташқари серқатнов эди, бироқ ҳайдовчи ташвиш чекмасди.

Контейнер самолётга ўз вақтида етиб боради ва унга мукофот тарзида эллик минг франк тегади, бу пул унга хотини ва иккита болалари билан таътил ўтказишлари учун бемалол етади. “Америкага, — деб ўйлади. — Диснейлендга бо-рамиз”.

У соябонга ўрнатилган соатга қаради-да, ўзича кулимсираб қўйди. Гап йўқ! Аэропорт уч минутлик нарида, у ерга етиб бориши учун унга ўн минут етади.

Машина Эр Франс компаниясининг юк ортиш-тушириш майдонини кўрсатувчи муюлишдаги белги олдига етиб борди, сўнг “Шарл де Голь” аэропорти-нинг кулранг биноси ёнидан ўтиб, ҳовлиси атрофини тиконли сим билан қопланган девор ўртасидаги йўлга чиқди. У уч квартални эгаллаган ва қутилар, тойлар тўлиб кетган ҳамда электрокараларга ортилган контейнерлар қаторлашган, атрофи ўралган омборхонага етиб борганида бирдан портлашга ўхшаган

гумбур товуши эшитилди, машина рули тебрана бошлади. “Жин урсин! Балон тешилди!” — хулоса қилди ҳайдовчи.

Эр Франс авиакомпаниясининг маҳобатли самолётига юк ортилоқда. Фюзеляжнинг кўтарилган тумшуғи остидан темир йўллар кўриниб туради. Самолётнинг қорнига жойлашишга шай турган контейнерлар юк ортадиган суша йўлагига туришарди...

Юк ортиш ниҳоясига етмоқда эди. Рамон Вабен соатига қайта-қайта қараб кўяр ва ичида сўкинарди. Де Бирснинг юкларини юкхонага ортиб, арқон билан ўраб боғлаб қўйишди. Вабен контейнернинг бир томонига қизил бўёқ суртиб қўйдикки, Трейси шу бўёқдан контейнерни аниқласин деб. У контейнерни маҳсус бўлмада ёпиб қўйишларини кузатиб турди. Бўлма ёнида яна бир кути учун жой қолган эди. Супада ортишга тайёр яна учта контейнер турибди. “Худо урсин, ўша хотин қаерда экан?”

Юкчилардан бири:

— Рамон, кетдик! Нима қилиб турибсан? — деди.

— Ҳозир, — жавоб берди Рамон ва юк ҳовлининг эшиги томон югуриб кетди. Машинадан дарак йўқ.

— Вабен, нима бўлди?

Вабен орқасига ўтирилди. Юк ҳовлисининг иш раҳбари келаётган эди.

— Юкклашни тугатинг. Самолётни жўнатинг.

— Хўп бўлади. Мен кутаётганим...

Шу пайт машина ҳовлига учиб кирди-да, ғийқиллаб тўхтади.

— Бу юкни тезда самолётга ортинг, — деб буюрди бошлиқ.

Вабен машинадан контейнерни самолётга олиб борадиган супага туширишларини кузатиб турди ва юкловчига қўл силтади:

— Бу сеники.

Бир дақиқадан кейин юк самолётга ортилди ва самолётнинг тумшуғи пастга, ўз жойига тушди. Вабен реактив моторларни ишга тушишини кузатиб турди. Улкан самолёт учиш йўлкасига бурилди. “Навбат энди ўша аёлга”, — деб хаёлидан кечирди Вабен.

Бўрон авжига чиққан. Баҳайбат тўлқин кемани қошлаб олди ва кема сувга чўка бошлади. “Мен чўкаяман, — алаҳсирар эди Трейси. — Бу ердан чиқиб олишим керак!”

Трейси қўлларини қоққан эди бир нарсага урилиб кетди. Бу тўлқинларда чайқалаётган кутқариш лодкаси эди. Трейси турмоқчи бўлиб уринди, лекин боши стол оёғига урилди. У хушига келиб, шу ондаёқ қаерда эканини тушунди. Унинг юзлари, сочларидан тер томчилаб оқарди. Кўнгли айниб, бадани қизиб кетган эди. Неча вақт беҳуш ётди? Самолёт учганига бир соат бўлган. Наҳотки самолёт қўнаётган бўлса? “Йўқ, ҳаммаси жойида. Мен алаҳсираяман, — деб ўйлади Трейси. — Мен Лондондаги ўз ўрнимда ётиб ухламоқдаман. Врачни чақиришим керак”. Нафас олиши қийинлашди. У телефонга қўл узатмоқчи бўлди, бироқ шу заҳоти аъзойи-бадани қўргошиндек қотдию, букчайиб қолди. Самолёт ҳаво ўпқонига тушгани учун Трейсини қутининг нариги томонига улоқтириб юборди. Трейси чала беҳуш ҳолатда зўр бериб эс-хушини тўплаб олишга ҳаракат қилиб ётарди. “Қанча вақтим қолди?” Уни шайтон васвасаси билан азоб ҳақиқати талвасага солмоқда эди. “Бриллиантлар”. Бир амаллаб бриллиантларни олиш лозим. Бироқ олдин... бироқ олдин ўрамларни кесиб ташлаш керак.

У комбинезонидаги пичоққа қўл узатди, бироқ ниҳоятда мажолсизлигидан уни зўрға олди. “Ҳаво етмаяпти, менга ҳаво керак”, — ўйлади у. Трейси брезентнинг бир четини ушлади, пайпаслаб арқонни топди-да, кесиб ташлади. Брезентни кенгроқ очди, у бошқа арқонни ҳам қирқди. Энди контейнердан самолётнинг қорнига чиқиб, муздек ҳаводан нафас ола бошлади. Трейси совуқотиб қалтирар, самолётнинг чайқалиши эса кўнгли айнишини оширар эди. “Қидайман”, — хаёлидан кечди унинг. У диққат-эътиборини жамлашга ўзини мажбур қилди. “Бу ерда нима қилишим керак? Қандайдир муҳим иш. Э, ҳа... Бриллиантлар”.

Трейсининг кўз ўнги хиралашиб, ҳамма нарса чаплашиб кетди. “Етиб бо-ролмаймаман”.

Самолёт бирдан пастлаша бошлади, Трейси йиқилиб тушди. У рельсининг темир четидан ушлаб қолди. Самолёт токи мувозанатини тўғрилаб олмагунча шундай ётаверди. Сўнгра бор кучини ишга солиб оёққа туриб олди.

Реактив моторларнинг гувиллаши уни миясидаги шовқин билан айқаш-уй-қаш бўлиб кетди. “Бриллиант, мен уларни топишим лозим”.

У контейнерлар орасида қоқилиб-суқилиб, кўзларини қисганича қизил белгили кутини ахтара бошлади. “Худога шукур! Мана, учинчи контейнерда экан.” Трейси буёғига нима қилиш даркорлигини бироз ўйлаб турди.

“Қанийди ётиб пича ушлаб олганимда, ўзимни яхши ҳис этган бўлардим. Энг муҳими — уйку. Лекин бунинг учун вақт қолмади. Ҳар дақиқада Амстердамга бориб қўнишлари мумкин.” Трейси пичоқ билан контейнер арқонларини қирқиб ташлади. “Пичоқ билан бир марта тўртиб юборсанг етади”, дейишган эди унга.

Трейси пичоқни зўрга ушлаб турарди. “Ҳозир ҳолдан тойишим мумкин эмас”, — ўйлади Трейси. Унинг аъзойи бадани яна шундай қалтирай бошладики, алҳол пичоқни тушириб юборишга мажбур бўлди. “Иложи бўлмапти. Мени ушлаб қамаб қўйишади”.

У арқонни маҳкам ушлаганча журъатсиз ҳолда турар, бу даҳшат тугагунга қадар ўз қутисига кириб ётиш истаги уни мажбур қиларди. Бу жуда осон иш. Бир дақиқадан кейин у чеккасидаги қон томирларини дукиллашига бардош берганча аста қадам қўйди.

Трейси бир амаллаб ердаги пичоқни олди-да, арқонларни кеса бошлади.

Алҳол арқон кесилиб бўлди. Трейси брезентни очиб, контейнер ичидаги қора нарсага тикилди, бироқ ҳеч вақони кўра олмади. У чўнтак фонарини олди, лекин шу пайт қулоқлари битаётганини ҳис эди. Самолёт қўнишга кетаётган эди.

Трейси: “Шошилишим лозим”, — деб ўйлади. Бироқ вужуди унга бўйсунмасди. У чалагон ҳолда турарди. “Бор”, — дерди унга ақли. У кутининг ичинини ёритди, у ерда ҳар хил қоғоз халталар, конверту, филофлар қалаб ташланган, тепасида эса қизил тасма билан ўраб боғланган иккита ҳаво ранг қутича бор эди. “Иккита. Лекин назаримда биттаси тугилган эдию”. У кўзларини қисди, иккитанинги ўрнига битта бўлиб қолди. Қутичадан ёруғ нур тарқалаётгандек эди.

Трейси қутичага қўлини узатди, шу пайтнинг ўзида чўнтагидаги шунга ўхшаш қутичани ҳам олди. У иккала қутичани қўлида ушлаб турди. Кўнгли айниб ичидаги бор-йўғи томоғига келиб қадалди. У ўзини енгиб олиш ниятида кўзларини юмди. Ўхшаш қутичани жойига қўймоқчи бўлдию, бироқ қай бири эканини унутган эди. У иккита бир хил қутичага тикилиб турди. Қай бири?

Самолёт тез пастлаша бошлади. Ҳозир ерга тегиши мумкин. У ишқилиб шуниси ўхшаши бўлсин-да, деб қутичанинги биттасини жойига қўйди, сўнгра чўнтагидаги бир ўрам арқонни олди. “Арқонни бир бало қилишим керак эди”. Миясидаги шовқин ўйлашга ҳалақит берарди. Унинг эсига тушди: “Арқонни кесиб ташлаганингдан кейин уни чўнтагинга солиб қўй, янгиси билан контейнерни ўрагин, атрофда шубҳа тугдирувчи ҳеч нарса қолмасин”.

Ўшанда палубада офтобнинг иссиқ нурлари остида туриб бу гапни айтиш осон эди. Ҳозир эса буни бажаришнинг иложи йўқдек. Унинг мажолни қолмади. Соққи қирқилган арқонни кўриб қолади, самолётни тингит Трейсини ушлаб олишади. Ич-ичидан бир нарса айюҳаннос солиб “Йўқ! Йўқ! Йўқ!” — деб бақирди.

Трейси бор кучини тўшлаб арқон билан контейнерни ўрай бошлади. У оёқлари остида туртки сизди. Самолёт ерга теккан эди, иккинчи турткидан Трейси йиқилиб боши билан полга урилди-да, ҳушидан кетди.

Самолёт тезлигини камайтириб, терминал томонга олиб борувчи йўлакка бурилди. Трейси буюм тагида икки букчайиб ётарди. Шовқин тиниб, сукунат чўкканда у ҳушига келди. Трейси тирсагига таяниб аста-секин зўрга тиззасига турди. Кейин гавдасини ростлади, чайқалишдан йиқилмаслик учун контейнерга осилиб олди. У қимматбаҳо тошлар солинган қутичани бағрига босиб ўз қутиси томон кетди. Брезентнинг тешигидан суқулиб ўзини қути ичига ташла-

ди, оғир нафас олар, ҳаммаёғини тер боғиб кетганди. “Мен бажардим буни”. Лекин яна ниманидир қилиши керак. Жуда муҳим. “Нима? Ўз қутисининг арқонини боғлаб қўйиши лозим”.

У бир ўрам изоляция тасмасини оламан деб қўлни чўнтагига тикди. Тасма ғойиб бўлибди. Трейси зўрға нафас олар, нафас товуши ҳам қулоғига оғир бо-тарди. Одам овозлари эшитилди. У нафасини ичига ютиб қулоқ сола бошлади. Кимдир кулди. Ҳар бир дақиқада самолёт қонқоғи очилиб юк тушира бош-ла-ниши аҳтимолдан узоқмас. Кесилган арқонни кўриб қолишади ва қути ичидан Трейсини топиб олишади. Трейси тиззасига турди, чайқалиш пайтида тушиб қолган бир ўрам тасмани топиб олди. У брезентни сал кўтариб, кесилган арқон учларини пайпаслаб топди-да, тасма билан ўраб ташламоқчи бўлди.

Ҳеч нарсани кўрмасди. Юзларидан оқиб тушаётган тер кўзларини очирмай қўйди. Трейси бўйнидаги рўмолчани олиб, юзини артди. Ва ниҳоят арқонни тасма билан ўраб бўлдию, брезентни жойига суриб қўйди. Энди фақат қутиш керак. У пешонасини ушлаб кўрди, аввалидан ҳам иссиқроқ туюлди.

“Мен қуёшдан қочишим лозим, — аяқларай бошлади Трейси. — Тропик қуёши хавфли бўлиши мумкин”.

Трейси Кариб денгизининг қай бир ерида дам олмоқда. Унга бриллиант олиб келаман деб борган Жеф денгизга шўнғиб ғойиб бўлди. Трейси уни қут-қараман деб қўлни чўзди, лекин Жеф унинг қўлларидан сирғалиб сувга ғарқ бўлди. Сув Трейсини ҳам домига тортиди. У нафаси бўғилиб чўка бошлади.

Трейси самолётга кириб келган ишчиларни эшитди.

— Ёрдам беринг! Илтимос, ёрдам беринг! — деб бақиргандек бўлди.

Лекин унинг нидоси шивирлаб чиқди ва ҳеч ким эшитмади. Самолётдан катта-катта контейнерларни тушира бошлашди. У ётган қутини юк машинага ортишганда Трейси беҳуш ётарди. Самолётнинг ичида эса Жеф унга тақдим этган бўйин рўмолча қолиб кетди.

Кимдир брезентни очиб, юк машинасини ёритган нурдан Трейси хушига келди. У секин кўзларини очди. Юк машина омборхонада турган эди.

Жеф унга кулиб қаради.

— Сен буни бажардинг! — хитоб қилди Жеф. — Сен ажойибсан. Қутини бир кўрайлик-чи?

Трейси ёнида ётган қутичани олаётган Жефга маъносиз қараб ётарди.

— Лассабонда учрашамиз, — деди Жеф ва кетишга шайланиб орқасига ўги-рилди, сўнгра тўхтаб қолди-да, Трейсига юзланди: — Кўринишинг жуда ёмон, Трейси. Аҳволинг қалай?

Трейси зўрға гудранди:

— Жеф, мен...

Бироқ у кетиб қолган эди.

Кейин нима бўлганини элас-элас эсалайди. Омбор орқасида унга мўлжал-ланган кийим бор экан. Қайдайдир хотин унга раҳми келиб:

— Жуда касал кўринасиз, мадемуазель. Хожласангиз, дўхтир чақираман? — деди.

— Дўхтир керакмас, — деб шивирлади Трейси.

“Швейцария авиакомпаниясининг кассасида сен учун Женевагача чипта буюриб қўйилган. Иложи борица тезроқ уч. Полиция ўғирлик содир бўлгани-дан хабар топгани заҳоти шаҳарни ўраб қўяди. Ҳеч нарса барбод бўлмаслиги лозим, лекин ҳар аҳтимолга қарши бу ерда ишончли жойнинг адреси бор. У бўш”.

Аэропорт. Трейси аэропортга етиб бориши лозим.

— Такси, — деб гўлдиради у. — Такси.

Хотин бир зум иккиланиб турди-да, кейин елкаларини учуриб:

— Хўп. Чақираман. Шу ерда кута туринг, — деди.

Трейси борган сари осмонга юқорилаб учар эди. — Такси, мадемуазель, — деди қандайдир эркак. Трейсининг нияти одамлар уни ортиқ безовта қилиш-маса бўлгани. У фақат бир нарса — уйқуга муҳтож эди. Ҳайдовчи:

— Сизни қаерга элтиб қўяй, мадемуазель? — деб сўради.

“Швейцария авиакомпанияси: кассасида сен учун Женевага чипта буюриб қўйилган”.

Самолётда учиш учун у жудаям бетоб. Улар врачни чақиришади. Унга савол бера бошлайдилар. Трейсига фақат бир нарса — бир неча дақиқа ухлаб олса, қолгани жойида бўлади. Ҳайдовчининг тоқати-тоқ бўлиб:

— Хўш, қаерга борамиз? — деган саволи янгради.

Трейсининг бошқа иложи йўқ. У хавфсиз уй адресини берди.

Полиция уни бриллиантлар ҳақида чапараста сўроққа тутди. Трейси жавоб беришдан бош тортиганида улар дарғазаб бўлиб бир хонага қамаб қўйишди ва иситгичларни ёқиб қўйишди, хона қайноқ қозонга айланди. Чидаб бўлмас даражага кўтарилгач, улар ҳароратни шундай пасайтиришдики, деворларда сума-лаклар пайдо бўлди.

Трейси кўзларини очди. У бетўхтов қалтираган ҳолда ўринда ётарди. Ёнида ёпинчиқ, Трейси унга ҳатто қўлини ҳам узата олмасди. Кўйлақлари жикқа ҳўл.

“Шу ерда ўламан. Қаер, бу?”

“Хавфсиз жой. Мен бежавотир уйдаман”. Жумла кулгили туюлди ва у токи йўталга айланиб кетмагунча кула бошлади. Ишлари чаппа кетди. Ҳамма ишлардан кейин у учиб кета олмади. Ҳозир у деб полиция Амстердамни тинтий бошлаган. Уитней хоним Швейцария авиакомпаниясининг чиптасидан фойдаланмади, демак у шу ерда, Амстердамда.

У шу алфозда ўринда қанча ётганини чамалай бошлади. Қўлларини соатга узатиб кўрди, лекин рақамлар чалкашиб кетди. Ҳамма нарса кўз ўнгиде иккита бўлиб кўринарди. Кичкина хонада иккита каравот, иккита камод, тўртта курси қўйилгандек. Қалтироқ тинган, лекин аъзои-бадани оловдек ёнарди. Деразани очиш керак, лекин қимирлаш учун у ниҳоятда мажолсиз эди. Хона яна музлай бошлади.

Трейси яна самолётдаги контейнерга қамалган ҳолатга тушиб, ёрдам сўраб ёлворарди.

“Сен бажардинг. Сен ажойибсан. Қани, қутичани кўрайлик-чи?”

Жеф бриллиантларни олиб кетди ва ҳозир Трейсининг ҳам улушини олиб Бразилияга кетаётган ҳам бўлиши мумкин. Жеф ўз маъшуқалари билан ҳузур қилиб Трейси устидан кулади. У яна Трейсини доғда қолдирди. Трейси уни ёмон кўради. Ундан ҳазар қилади.

Трейси гоҳ хушидан кетар, гоҳ ўзига келарди. Каттиқ тўп унинг боши узра учиб ўтар, Жеф эса уни кучиб олган, лаблари лабларига ёпишган эди. Кейин улар “Залакайн”да овқатланишди. “Биласанми, Трейси, сен жуда бошқачасан”.

“Мен дуранг таклиф этаман”, — таклиф этди Борис Мельников. Трейсининг аъзойи-бадани яна қалтироққа тушди, у қоп-қоронғи тоннелдан ўтадиган тезюрар автобусда пайдо бўлди ва у тоннелнинг охирида ўлиши лозимлигидан хабардор эди. Альберто Форнатидан ташқари барча йўловчилар тушди. Альберто елкаларини учуриб ундан аччиғланар эди.

“Худо хайрингни берсин! Кўзингни оч! — дея бақирарди у. — Оч кўзингни! Менга қара!”

Трейси ғайриинсоний куч билан кўзларини очди. Жеф унга энгашиб турарди. Унинг юзлари оқарган, овозида ғазаб оҳанги сезиларди. Бу Трейси тушининг бир қисми бўлса ажабмас.

— Қачондан бери ётибсан?

— Сен Бразилиядасанми? — деб гўлдирарди Трейси. Шундан кейин Трейси ҳеч нарсани эслай олмади.

Инспектор Триньянга Эр Франс авиакомпаниясига қарашли самолётда топилган “Т.У” ҳарфлари ёзилган бўйинбоғни топширишганида, у узоқ ва диққат билан уни кўздан кечирди. Сўнг буйруқ берди.

— Даниэль Куперни чақиринг!

Голландиянинг шимоли-ғарбида Шимолий денгизга қарата жойлашган Алкмаарнинг хушманзара қишлоғи саёҳларнинг севимли диёрларидан бири эди. Лекин унинг шарқ томонидаги бир бурчаги сайёҳлар кам келадиган жой. Жеф

Стивенс ўша ерда уни голланд тилига ўргатадиган стюардесса билан бир неча бор дам олган. У бу ерда ўз юмушлари билан банд, лекин келгиндилар билан жуда қизиқувчи ерли халқни жуда яхши танир эди. Бекиниш учун энг қулай жой.

Жеф даставвал Трейсини касалхонага жўнатмоқчи бўлди, лекин бу уни катта хавф-хатарга қўйиш билан баробар эди. Бордию, уни Амстердамда қолдирса ҳам шундай ҳол юз бериши мумкин. Жеф уни одалга ўраб машинага солди. Улар токи Алкмаарга етиб боргунларича Трейси ўзига келмади. Томир уриши меъериди эмас, чуқур нафас ҳам ололмас эди.

Жеф Алкмаарда мўъжазгина меҳмонхонада тўхтади. Меҳмонхона хўжайини Трейсини кўтариб хонага олиб чиқаётган Жефни қизиқсиниб кузатиб турди.

— Бизнинг асал ойимиз, — деб тушунтирди Жеф. — Хотиним касал бўлиб қолди. Қаттиқ шамоллаб қолибди. Унга тинчлик керак.

— Врач чақиршни истайсизми?

Жеф иккиланиб жавоб берди.

— Ўзим сизга айтаман.

Биринчи навбатда иссиғини тушириш лозим. Жеф Трейсини каттакон икки кишилик каравотга ётқизди ва унинг тердан ҳўл бўлиб кетган кийимларини еча бошлади. Трейсини ўтказиб, қўйлагини боши орқали ечди. Кейин туфлисини, ундан кейин қолпоқларини чиқарди. Унинг баданига тегиб бўлмасди. Жеф сочиқни муздек сувга ҳўллаб Трейсини бошдан-оёғигача артиб чиқди. Сўнгра ўрин четига ўтириб Трейсининг нотекис нафас олишини кузатди.

“Эрталабгача энгилашмаса, врач чақириб келишимга тўғри келади”, — дея қарор қилди Жеф.

Эрталабга яқин чойшаблар яна ҳўл бўлиб кетди, Трейси ҳалиям ўзига келмасди, бироқ нафас олиши бир оз чуқурлашди. Жеф меҳмонхона ходимасини киритишдан қўрқди. У Трейсини кўриб қолиши ва ҳар хил саволларга олиб келишидан хавфсирар эди. Жеф хўжайиндан янги чойшаб сўраб, хонага олиб келди. Сўнгра Трейсининг баданини ювди, касалхоналардаги ҳамширалардек беморни безовта қилмай чойшабларни алмаштириб, ўраб-чирмаб қўйди.

Жеф эшикка “Безовта қилинмасин” деган тахтача илиб қўйди ва ўзи аспириин, артиш учун спирт олгани яқиндаги дорихонага кетди. У хонага қайтганида Трейси ҳали беҳуш ётарди. Жеф унинг иссиғини ўлчади: бир юз тўрт градус¹. Унинг баданини совуқ спирт билан ишқалашга мажбур бўлди. Шундан кейин иссиқ бир оз тушди.

Бир соатдан сўнг иссиғи яна кўтарилди. Агар врач чақирилса у Трейсини касалхонага ётқизишга мажбур этиши мумкин. Ҳар хил саволлар туғилади. Жеф полиция уларни қидиришаётгани ҳақида тасаввурга эга эмас, мабодо шундай бўлса, уларни ҳибсга олишади. Жеф тўртга аспириини майдалаб Трейсининг лаблари орасига қўйди-да, токи уларни ютиб юбормагунча унинг оғзига сув томизиб турди. Трейсининг баданини спирт билан яна ишқалади. Назариди унинг бадани ўша-ўша қайноқдек эди. Томир уришини текшириб кўрди. Афтидан, текис ураётгандек эди. Жеф қўлини Трейсининг кўкрагига қўйиб кузата бошлади. Нафас олиши секинлашмадимикан? Жеф фақат бир нарсага ишонар ва бу сўзларни қайта-қайта такрорлар эди, токи улар дуога айланиб кетди.

— Сен тузаласан. — Жеф Трейсининг пешонасини меҳр билан ўпиб қўйди.

Жеф қирқ саккиз соат мобайнида ухламай ҳолдан мутлақо тойган эди. Кўзлари ўз-ўзидан юмиларди. “Кейинроқ ухлаб оламан. Кўзларимни дам олиш учун бир дақиқага юмаман”, — дея ўзига ваъда берди у. Ва ухлаб қолди.

Ҳушига келган Трейси қаерда эканлигини англамай шифтга қараб ётарди. Унинг шуури ҳақиқат билан ёндошмагунча узоқ дақиқалар ўтди. Аъзойи-бадани узоқ сасҳатдан сўнг толиққандек оғир эди. Трейси нотаниш хонани кўз қири билан кузатар экан, бирдан юраги ҳаприқиб кетди. Жеф унинг ёнидаги юмшоқ курсида ухлаб ўтирар эди. Охирги марта уни бриллиантларни олиб жўнаганида кўрганди. Бу ерда нима қилиб ўтирибди? Уни шубҳага солган нарса: Жефга сохта бриллиант солинган қутини бергану Жеф алданганини сезиб

¹ Фаренгейт бўйича.

қолган. Жеф, афтидан, Трейсини уйдан олиб чиқиб, бошқа жойга яширган бўлса керак.

Треиси ўрnidан туриб ўтирганида Жеф қимирлаб кўзларини очди. Бахтиёр табассум аста-секин Жефнинг чиройини оча бошлади.

— Қайтишинг билан, — унинг овозида шундай енгиллик сезилар эдики, Треиси уялиб кетди.

— Узр, — деди Треиси бўғиқ овозда. — Сенга бошқа кутини берибман.

— Нима?

— Мен қутиларни алмаштириб юборибман.

Жеф унинг ёнига келиб мулойимлик билан эътироз билдирди.

— Йўқ, Треиси. Сен ҳақиқий бриллиантларни бергансан. Улар Гюнтерга юборилди.

Треиси унга ҳангу манг бўлиб қаради.

— Унда, нега... Нега бу ердасан?

Жеф каравот четига ўтирди.

— Менга бриллиантларни берганингда рангинг ўликларникидек заъфарон эди. Мен ўз рейсингга улгурасанми йўқми деб аэропортда кутишга қарор қилдим. Келмаганингдан кейин сенга бирор кори-ҳол бўлдим деб тушундим. Ўша уйга бориб сени топдим. Сени ўша ерда ўлиб-нетиб қолишингга йўл қўя олмасдим, — бепарво тушунтирди у ва: — Ахир полиция аралашиси мумкин эди-да, — деб қўшиб қўйди.

Треиси унга ҳайрон бўлиб қараб қолди.

— Менга ростини айт, нега ёнимга қайтдинг?

— Иссифингни ўлчаш вақти келди, — деб мавзуни ўзгартирди Жеф. Бир неча дақиқадан кейин.

— Ёмон эмас, — деган қарорга келди. — Юздан паст. Сен ажойиб беморсан.

— Жеф...

— Менга ишонавер, — тинчлатди уни Жеф. — Қорнинг очми?

Трейсининг иштаҳаси бўридек очилди.

— Очликдан ўлай деяпман.

— Яхши. Мен егулик бирон нарса олиб келаман.

Жеф магазиндан халтасини тўлдириб қайтди: апельсин шарбати, сут, янги мева-чева, пишлоқ, гўшт ва балиқ солинган каттакон голланд нонларини олиб келганди.

— Голланд товуқ шўрвасига ўхшаш анави овқат жуда фойдали. Фақат шопилмай егин.

Жеф унга ўтириб олишига кўмаклашди ва уни овқатлантирди. У эҳтиёткорлик ва меҳрибонлик кўрсатгани боис, Треиси хавотирланди: “Жеф бу ерга бекорга келмаган. У бирон нарсани мўлжаллаган бўлса керак”.

Тамадди вақтида Жеф ахборот берди:

— Мен Гюнтердан хабар олдим. У бриллиантларни олибди ва сенинг улушингни Швейцария банкига қўйибди.

Треиси бетоқат савол берди:

— Нега сен ҳаммасини ўзингни қилиб олмадинг?

Жеф мутлақо жиддий жавоб берди:

— Чунки бир-биримизни алдаб юришимиз барҳам топсин, Треиси. Яхшими?

Албатта бу унинг товламачиликларидан бири бўлиши мумкин, лекин эътироз билдиришга Трейсининг мажולי йўқ эди.

— Агар сен ўзингнинг ўлчамларингни айтсанг сенга қандайдир кийим-кечак сотиб олардим. Голландияликлар либерал халқ, лекин шу аҳволда юрсанг назаримда уларни ҳангу-манг қиласан.

Треиси бирдан ўзининг яланғоч эканлигини билиб қолдию, кўрпани устига торгди. Жеф уни ечинтириб, ювганини тасаввур қилди. Жеф ўзини хавф остига қўйиб Трейсини боқди. Нега? Трейсининг назарида буни тушунгандек эди. Лекин: “Мен унчалик тушуна олмаяпман, — дея ҳаёлидан кечди унинг. — Умуман”.

Треиси ухлаб қолди.

Жеф кундузи кийимлар билан лиқ тўла чамадон келтирди. У пардоз анжомлари ва тароқ, соч бўяш учун бўёқ ҳамда фен, тиш чўткаси билан тиш пастасини ҳам сотиб олганди. У ўзига ҳам костюм, ҳамда “Интернэшл герельд трибюн” газетини олиб келибди. Биринчи саҳифасида бриллиантлар ўғирлангани ҳақида хабар босилганди. Полиция буни қандай содир этилганини аниқлаган, лекин мақолада, ўғрилар ҳеч қандай из қолдиришмагани ҳақида хабар беришган эди.

Жеф дадил жавоб берди.

— Уйга йўлимиз очиқ! Биз учун энг муҳими — соғлиқ.

Даниэль Купер “Т.У” ҳарфли бўйинбоғ ҳақида матбуотда эслатмасликни илтимос қилди.

— У кимники эканини биз биламиз, — деб тушунтирди у Триньянга. — Лекин исботлаш учун бунинг ўзи етарли эмас. Унинг адвокатлари Оврўпода шунга ўхшаш ҳарфли аёлларни истаганича топишади ва сизни калака қилишади.

Купернинг назарида полиция ўзини калака қилиши учун аллақачоноқ далил яратди. “Оллоҳ Трейсини менга берган”.

У черковнинг тахта курсисида ўтириб худога илтижо қиларди: “Эй худо, уни менга топширгин. Уни менга бергинки, гуноҳига яраша жазосини бериб, ўз гуноҳларимдан фориг бўлсам. Унинг вужудидаги шайтон ҳайдалади, жисми эса калтакланади...” У ўзининг ҳукмидаги Трейсининг яланғоч жисмини тасаввур этди ва ўзида шаҳват ҳиссини сизди. Худо унинг бу аҳволини кўриб янги жазолар юборишидан кўрқиб черковдан чопиб чиқиб кетди.

Треysi эрта уйғонди. У ўтириб, пардоз курсисидagi чироқни ёқди. Бир ўзи қолганди. Жеф кетибди. Ваҳима боса бошлади. Ўзини Жефнинг измида қолишга йўл қўйди, бу даҳшатли хато-ку. “Шунга арзийман”, — деб ўйлади ўкинч билан Треysi. “Менга ишонавер”, — деган эди Жеф ва Треysi шундай қилди. У фақат ўзини ҳимоя қилиш учунгина Трейсига меҳрибонлик қилган, бошқа баҳона йўқ бу ерда. Треysi Жефнинг дилида бошқа бир ҳис бор деб умид қилган эди. Треysi унга ишонгиси келар, унинг учун бу нарсанинг аҳамияти бор эканини тан олишни истарди. У кўзларини юмиб: “Жефсиз менга қийин бўлади. Эй худойим, ўзинг мадад бер. У менга етишмай турибди”, — деб хаёл суриб ётар эди.

Тақдир Трейсига қалтис ҳазил қилди. “Нима учун чеки унга тушди?” — деб ўзига қайта-қайта савол берар, лекин сабабига аҳамият бермас, фақат тезроқ бу ердан чиқиб, ётиб дамани оладиган, ўзини беҳавотир сезадиган бошпана топиш режасини ўйларди. “Эҳ, каллаварам аёлсан, — деб ўйлади у. — Сен...”

Очилаётган эшик овози эшитилди ва Жефнинг:

— Треysi, уйғоқмисан? — деган товуши эшитилди. — Сенга китоб ва журналлар олиб келдим. Ўйловдимки, сен бир оз... — У Трейсининг юз ифодасини кўриб тўхтаб қолди. — Ҳей, бирон кор-қол юз бердимми?

— Ҳозир эмас! — шивирлади Треysi. — Ҳозир эмас!

Эртасига эрталаб Трейсининг иссиғи жойига тушди.

— Ташқарига чиққим келаяпти, — деди Треysi. — Иккаламиз айланиб келсак дегандим, нима дейсан, Жеф?

Уларнинг қиқиси холлда ҳамманинг диққатини тортди. Меҳмонхонанинг эр-хотин хўжайинлари Трейсининг соғайишидан хурсанд бўлишди.

— Ажойиб эрингиз бор экан. Сиз учун ҳамма ишни ўзим қиламан, деб туриб олди. Сиздан жуда хавотирланди! Ҳар қандай аёл шундай меҳрибон эри бўлса бахтиёр бўлар эди.

Треysi Жефга юз ўгирди, Жефнинг уялганидан қизариб кетганига онг ичиши мумкин.

— Жуда яхши одамлар экан, — деди Треysi кўчада.

— Жуда кўнгличан, — қўшиб қўйди Жеф.

Жеф Трейсининг каравоти ёнига ўзи учун йиғма каравот қўйди. Треysi кечаси ўрнида Жефнинг унга кўрсатган меҳрибонлигини эслаб ётди. Треysi-

нинг барча хоҳишларини амалга оширди, парвариш қилди, бошдан-оёқ ювинтирди. У Жефнинг ўзига нақадар қадрли бўлиб қолганини яққол ҳис этарди. Шунинг учун ҳам ўзини ҳимояланган деб ҳисоблади. Бироқ шу ҳам уни асабийлашишига сабаб бўлди.

Трейси бақувват тортиши биланоқ улар кўп вақтларини бирга ўтказадиган бўлдилар. Мўъжаз шаҳарчани ўрганишди. Тош ётқизилган ўрта аср кўчаларидан Алкмаар Меерга боришди, шаҳар четига долазорда бўлишди, пишлоқ бозорини айланишди, шаҳар музейига таширди буюришди. Жефнинг шаҳарликлар билан уларнинг тилида гаплашганига Трейси ҳайрон бўлди.

— Қачон ўргана қолувдинг? — сўради Трейси.

— Бир голланд қизини билардим.

Трейси савол берганига пушаймон бўлди.

Кунлар ўтаверди, Трейсининг ёш жисми қувватга кира борди. Жеф Трейсининг қувватга тўлганига ишонч ҳосил қилганидан кейин ижарага иккита велосипед олди ва улар шаҳар атрофидаги бир қанча шамол тегирмонларини томоша қилиш учун кетишди.

Ҳар бир ўтган кун гўзал байрамга айланди ва Трейси бу кунлар тугамасин, деб орзу қиларди.

Жеф уни доим ҳайратга соларди. У Трейсига жонкуярлик ва меҳрибонлик қилар ва гарчи Жеф уни ўринга ётқизишга уринмаса ҳам, Трейсининг ҳимоя деворлари қулай бошлаганди. У Трейси учун жумбоқ бўлиб қолди. Трейси Жеф билан бирга бўлган барча гўзал аёлларни эслади, уларнинг ҳар бири билан кечани ўтказиши мумкин бўлишига Трейси шубҳа қилмас эди. Хўш, бўлмаса, у Трейси билан бу кичкина шаҳарчада нима қилиб юрибди?

Трейси кўнглидаги бу шубҳаларни Жефга очиб ташлаш жоиз эмас эканини ҳис этди. Лекин унга Жо Романо ва Тони Орзатти ҳамда Эрнестино Литлечп ва Катта Берта, жажжи Эми Бреннинган ҳақида ҳикоя қилиб берди. Жеф уни тинглар экан ўша нафрат, ўша шафқат ҳиссини сезар эди. Жеф ўз навбатида Трейсига ўғай онахони, Вилли амакиси ва шўхчан ўтказилган кунлари, ҳамда Луизага уйлангани ҳақида сўзлаб берди. Трейси ҳеч қачон ҳеч ким билан ўзини шунчалик яқин ҳис этмаганди.

Бироқ кетар пайти ҳам етиб келди. Бир кун эрталаб Жеф:

— Полиция бизни қидирмаяпти, Трейси. Назаримда кетсак ҳам бўлади, — деди.

Трейсида енгил умидсизланиш кайфияти уйғонди.

— Хўш, қачон?

— Эртага.

Трейси бош ирғади.

— Эрталаб тайёр бўлиб тураман.

Трейси ярим кечагача мижжа қоқмай ётди. Хонада Жефнинг бўлиши ҳар қачондан ҳам хонани тўлдириб тургандек туюларди. Унинг ҳаётидаги унутиб бўлмайдиган давр ниҳоясига етиб бормоқда. У Жеф ётган йиғма каравотга қаради:

— Ухлаяпсанми? — шивирлади Трейси.

— Йўқ...

— Нимани ўйлаяпсан?

— Эртанги кунни. Бу ердан кетишимизни.

— Сени соғинаман, Жеф, — бу сўзлар беихтиёр Трейсининг оғзидан чиқиб кетди. Жеф аста ўрнидан туриб ўтирди ва унга қиё боқди.

— Наҳотки? — сўради у.

— Жудаям.

Бир сонияда Жеф унинг ўрнида ётарди.

— Трейси...

— Ҳеч нарса дема. Мени қучоқла. Мени ол...

... Туни билан улар ошиқ-маъшуқлардек ётишди... Тонготарда эҳтирос камайганда Жеф:

— Трейси, менга эрта тег, — дея таклиф қилди.

Трейси бу гапни нотўғри тушунганига ишончи комил эди, бироқ у буни қайта-қайта такрорлади ва Трейси буни бемулоҳаза гап деб тушунди. Бу ҳақда ўйламаслик лозим. Лекин у шивирлаб:

— Ҳа. О, майли! — деди.

Трейси йиғлар, Жеф эса уни маҳкам кучоқлаб олганди. “Энди мен ҳеч қачон ёлғиз қолмайман, — деб ўйларди Трейси. — Биз бир-биримизга керакмиз. Жеф — мен орзиқиб кутаётган эртанги куним”.

Мана, тонг отди.

Бир оз вақт ўтгач Трейси сўради:

— Жеф, буни қачон сезган эдинг?

— Сени ўша уйда кўрганимда. Ўшанда сени ўлади, деб ўйлагандим. Жинни бўп қолишимга сал қолди.

— Мен эса сени бриллиантларни олиб қочиб кетган, деб ўйлабман, — иқроп бўлди Трейси.

Жеф уни яна бағрига босди.

— Трейси, мен Мадридда қилган ишим пул учун эмасди. Бу мусобақа, қақирув эди. Шу боис ҳам иккаламиз бу ишда қатнашяпмиз, шундай эмасми? Сенинг олдингда иложини қилиб бўлмайдиган вазифа қўйилади. Кейин сен буни ечимини ахтарасан.

Трейси бош ирғаб деди:

— Биладан. Авваллари менга пул керак бўлгани учун қилардим. Кейин яна нимадир қўшилди. Мен омади юришган, ақлли ва маблағларининг фарқига бормайдиган одамлар билан рақобатда бўлишни яхши кўраман. Жар ёқасида яшаш менга ёқади.

Узоқ сукунатдан сўнг Жеф деди:

— Трейси... Агар шу ишларимиздан воз кечсак, нима дердинг?

Трейси унга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Воз кечсак? Нима учун?

— Илгари ҳар биримиз алоҳида-алоҳида эдик. Энди вазият ўзгарди. Бирон қор-қол юз берса мен бардош беролмайман. Нега энди хавф-хатарга йўл қўйишимиз керак? Шунча пулимиз борки ҳаммасини ишлата олишимиз амримақол. Нима учун ўзимизни истеъфога чиққан деб ҳисоблай олмаймиз?

— Нима қиламиз унда, Жеф?

Жеф кулимсиради.

— Бирон нарса ўйлаб топармиз.

— Гап жиддий, жоним, ҳаётимиз кейин қандай кечади?

— Бизга ёққанини қилиш билан, жонгинам. Саёҳат қиламиз, талабларимизга эрк берамиз. Мени археология ўзига жазм этиб келади. Тунисдаги қазиш ишларини давом эттиришни хоҳлардим. Биз шахсий қазишмаларимизни маблағ билан таъминлар эдик. Жаҳонни кезиб чиқардик.

— Яхши таклиф.

— Унда сен бунга нима дейсан?

Трейси унга узоқ тикилиб турди.

— Агар сен шунга истасанг, — деб шивирлади у мулоғим.

Жеф уни маҳкам кучоқлаб деди:

— Полицияга расмий мурожаатнома юборсак қандай бўларкин?

Эртасига Гюнтер Хартог қўнғироқ қилди.

— Аҳволларинг қалай? — деб сўради у.

— Ўзимни жуда яхши ҳис этияпман, — деб ишонтирди Трейси.

Гюнтер Трейси билан бўлган воқеадан кейин ҳар кунни қўнғироқ қилар эди. Трейси ҳозирча унга Жеф ҳақида ҳеч нарса демасликка қарор қилди. У бу янгиликни фақат ўзи учун сақлаб қолишга, синовдан ўтказиб, ардоқлаб юришга жазм қилганди.

— Жеф билан тил топишиб олдингизми?

Трейси жилмайди.

— Жуда яхши.

— Яна бирга ишлашга рози бўлармидингиз?

- Гюнтер... Ҳм... биз ташладик.
 Бир зумга сукунат чўкди.
 — Тушунмадим.
 — Жеф билан иккаламиз Жеймс Кагнининг эски киноларидагидек шахсий ҳаёт тарзини кечирмоқчимиз.
 — Нима? Ия, нимага?
 — Бу Жефнинг таклифи. Мен эса унга рози бўлдим. Ортиқча хавф-хатарга йўл қўя олмаймиз.
 — Бордию икки миллионлик ишни мўлжаллаб қўйганман десам-чи, ҳеч қандай хавф-хатарсиз?
 — Маза қилиб қулган бўлардим, Гюнтер.
 — Гапим жиддий, азизим. Агар Амстердамга етиб келсангизлар, бу... сиз турган жойдан бир соатлик йўл, унда...
 — Сен бошқа бировни топишинг лозим бўлади.
 — Бу ишни удасидан чиқадиган бошқа одам йўқ, деб қўрқаман. Балки сен, ҳеч бўлмаса бунинг имконини Жеф билан ўйлашиб кўрарсан?
 — Яхши, лекин бунинг фойдаси йўқ.
 — Бугун кечқурун яна кўнғироқ қиламан.
 Кечқурун Жеф келганида Трейси бўлган гапни айтиб берди.
 — Ахир Гюнтерга айтмадингми, бундан буёғига биз қонунга бўйсунамиз деб?
 — Айтдим, азизим. Мен унга бошқа бировни топ дедим.
 — Лекин у йўқ деди? — фаҳмлади Жеф.
 — У фақат сиз кераксиз деб туриб олди. У ҳеч қандай хатар йўқ, бир оз ҳаракат қилсак икки миллионлик ҳосил йиғиб олишимиз мумкин, деди.
 — У назарда тутаётган нарса Нокс форти каби қўриқланаётган бўлса керак, шундайми?
 — Ёки Прадо, — қўшимча қилди Трейси.
 Жеф кулимсираб қўйди.
 — Ушанда жуда қойилмақом ўйланган режа эди, жонгинам. Биласанми, ўшанда мен сени сева бошладим.
 — Назаримда “Пуэртони” ўғирлаб кетганингдан кейин сени ёмон кўра бошладим.
 — Хўп деявер, — деди Жеф... — сен мени унга қадар ёмон кўрардинг.
 — Сен ҳақсан. Лекин ҳарҳолда Гюнтерга нима деймиз?
 — Сен унга бошқа бунақа иш билан шуғулланмаймиз деб айтиб бўлгансан-ку.
 — Унинг ниятини билиб олсак ёмон бўлмасмиди, деб ўйлайман?
 — Трейси, биз келишдик-ку...
 — Биз барибир Амстердамга бормоқчимиз, шундайми?
 — Ҳа, лекин...
 — Хўп, модомики, шу ерда эканмиз унинг даъвосини эшитсак нима бўлади? Жеф унга шубҳа билан назар ташлади.
 — Сен шуни хоҳлайсанми?
 — Йўқ албатта! Бироқ ишнинг маъзини билиб олсак зарари бўлмайди...

Улар эртасига Амстердамга учиб келишди ва “Амстел” меҳмонхонасига жойлашишди. Гюнтер Ҳартог улар билан учрашиш учун Лондондан учиб келди.

Улар Амстели дарёсида қатнайдиغان “Плаз мотор” катерида тасодифий сайёҳлардек бирга ўтиришга муваффақ бўлишди.

— Турмуш қуришга қарор қилганингиздан мен хурсандман, — деди Гюнтер. — Менинг самимий табригимни қабул қилгайсизлар.

— Раҳмат, Гюнтер, — Трейси Гюнтернинг сўзлари самимий эканига ишонарди.

— Истеъфога чиқмоқчи бўлганингизга қарши эмасман, бироқ шундай ноёб нарсага дуч келиб қолдимки, уни сизнинг ҳукмингизга ҳавола этмоқчиман.

— Қулоғимиз сенда, — деди Трейси пайсалга солмай.

Гюнтер энгашиб шивирлаб гапира кетди. Охирида:

— Шу ишни бажара олсангиз — икки миллион доллар, — деб қўшиб қўйди.

— Бунинг иложи йўқ, — қатъий эътироз билдирди Жеф, — Трейси...
Лекин Трейси унга қулоқ солмас, хаёлида бу ишни амалга ошириш йўллари йўлар эди.

Амстердамдаги полиция маҳкамаси Марних Страст билан Эландсграхт кўчаларининг муволишидаги беш қаватли ҳашаматли бинога жойлашган. Муниципал полициясини конференц залида мажлис бўлаётти. Олтита голланд детективи ва битта чет эллик — Даниэль Купер қатнашмоқда.

Дароз бўйли, гўштдор юзини безаб турган мўйловли инспектор Жун ван Дюрен чаққон, ўз иштини биладиган шаҳар полиция бошлиғи Тун Виллемсга юз ўгириб деди: — Трейси Уитней бугун эрта билан Амстердамга етиб келди, жаноб бош комиссар. Интерполнинг айтишича Де Бирсни ўғирлаган Трейсининг иши эмиш. Мана, Купер жаноблари бу аёл Голландияга яна бир оғир жиноят содир этиш учун келган дея ҳис этиптилар.

Бош комиссар Виллемс Куперга юз ўгирди.

— Жаноб Купер, сизда бирон-бир далил-исбот борми?

Даниэль Купер далил-исботга муҳтож эмасди. У Трейси Уитнейни ипидан-игнасиғача яхши билади. Трейси бу ерга уларнинг ночор ақллари бовар қилолмайдиган ишни охирига етказиш учун келгани шубҳасиз. Купер ўзини мажбур этиб хотиржам қилди.

— Далил йўқ. Шунинг учун ҳам уни жиноят устида ушлаш лозим.

— Ҳўш, буни қандай амалга оширишни таклиф этасиз?

— Бу аёлдан биз кўзларимизни узмаслигимиз керак.

“Биз” деган олмошни ишлатилиши комиссарни аччиғини келтирди. У Парижда инспектор Триньян билан Купер ҳақида гаплашган эди. “У ярамас одам, лекин ишнинг кўзини билади. Агар биз унинг сўзига кирганимизда Уитней жиноят устида қўлга олинган бўларди”. Тунда Виллемс қарор қабул қилди. Француз полицияси ожизлик қилган жойда Голланд полицияси муваффақият қозониши лозим!

— Жуда яхши. — Хулоса қилди комиссар. — Хоним Голландияга бизнинг полицияни синагани келган бўлсалар, биз у кишининг хизматларига тайёрмиз.

У инспектор Ван Дюренга ўгирилиб деди:

— Ўзингиз лозим кўрган ҳар қандай чорани кўришингиз мумкин.

Амстердам олтита полиция ҳудудига бўлинган. Инспектор Жун ван Дюреннинг буйруғига кўра ҳар бир ҳудуд детективлар кузатиш доирасига киради.

— Мен ўша аёлни кечаю кундуз, йигирма тўрт соат мобайнида кузатишингизни истайман. Ундан кўзингизни узманг!

Инспектор ван Дюрен Даниэль Куперга мурожаат этди:

— Ҳўш, жаноб Купер, кўнглингиз энди тўлдими?

— Йўқ, менинг кўнглим уни қўлга олмаганимизча тўлмайди.

— Оламиз, — дея ишонтирди уни инспектор. — Ҳали кўрасиз, жаноб Купер, бизнинг полициямиз дунёда зўр деб бекорга ҳисобланмайди.

Амстердам сайёҳлар учун жаннати жой. Шаҳар шамол тегирмонлари ва кўтармалари, тирсиллаб ёрилиб кетган кўҳна бинолари, сузувчи уйлар билан тиқилиб кетган, учта каналлари билан машҳур шаҳар. Голландияликлар Трейси учратган халқлар орасида энг шинаванда халқ бўлиб чиқди.

— Улар жуда бахтли кўринадилар, — деди Трейси.

— Улар ҳақиқий гул ишқивозлари эканини ҳам унутма.

Трейси кулиб юборди ва Жефнинг қўлидан ушлади. Унинг ёнида бўлиши Трейси учун катта бахтдек туюларди. “Жуда ажойиб инсон”. Жеф эса унга қараб: “Мен дунёда энг бахтли одамман”, — деб ўйлар эди.

Трейси билан Жеф одатда сайёҳлар шаҳарнинг гавжум бўладиган диққатга сазовор жойларини бориб кўришди. Улар Альберт Кауп Стритдаги очиқ осмон остидаги бир неча кварталга чўзилиб кетган мева ва сабзавотлар гул ва кийим-кечак қўйилган ярмаркани томоша қилишди. Сўнгра Зейдер-Зе ва Мадюродамгача кичкина Голландияни акс эттирувчи эски балиқчилар қишлоғига боришди. Гувурлаб ётган Шипхол аэропорти ёнидан ўтишаётганда, Жеф:

— Яқин ўтмишда ҳозир аэропорт жойлашган қуруқликда шимолий денгиз бўлган эди, — деди. — Шипхол, “кемалар қабристон” деган маънони билдиради.

Трейси унга ёпишиб:

— Мен жуда хурсандман, — деди. — Шундай ажойиб йигитни севишимдан фахрланаман.

— Сен ҳали ҳаммасини эшитмадинг. Нидерландларнинг йигирма беш фоизи — қуритилган ерда яшайди. Бутун мамлакат денгиз сатҳидан ўн олти фут пастиқда жойлашган.

— Бу қўрқинчли.

— Хавотир олма. Токи бу озчилик халқ дамбалар қуришни билар экан, биз бежавотирмиз.

Трейси билан Жеф қаерда бўлмасин, полиция кузатар ва ҳар куни кечқурун Даниэль Купер маълумотнома билан танишар эди. Бу қоғозлар ҳеч қандай шубҳали маълумот бермаса ҳам унинг шубҳасини бўшаштирмас эди. “Трейси бирон нарсага тайёрланмоқда, — дерди у ўз-ўзига. — Қандайдир катта нарсага. Қизиқ, у таъқиб қилинаётганини билармикан? Уни йўқ қилмоқчи эканимизни билармикан”.

Трейси Уитней ва Жеф Стивенс оддий сайёҳлар эканини бир нечта детективлар тасдиқлашлари мумкин эди.

Инспектор Ван Дюрен Куперга:

— Сиз балки, адашаётгандирсиз? Улар Голландияга вақтичоғлик қилиш учун келган бўлишлари мумкиндир? — деди.

— Йўқ, — деди ўжарлик билан Купер. — Мен адашмаяпман. Уни кузатаверинг.

Куперни, Трейси шу яқин кунларда ўйлаган ишини қилмаса уни назорат қилишларини тўхтатишлари мумкин деган шум ваҳима босарди. Бундай бўлишига йўл қўймаслик лозим. У Трейсини кузатаётган детективларга қўшилди.

Трейси билан Жеф “Амстел”даги қўшни хоналардан жой олишди.

— Бу одат юзасидан, — деди Жеф Трейсига, — лекин мен узоқлашиб кетишингга йўл қўймайман.

— Сўз берасанми?

Жеф ҳар тун эргалабгача Трейси билан қолар ва ярим кечагача ошиқ-маъшуқлик лаззатини сурар эдилар.

— Мен энди тушундим, — деди Трейси. — Менинг вужудим нима учун яратилганини. Сенга раҳмат, менинг севиқли жоним.

— Барча лаззат — меники.

— Йўқ, фақат ярмиси.

Улар шаҳарни бекорчилардек дайдиб юришар, “Эксельсиорда” ленч сийишди, индонезиянинг “Боли” ресторанида барча йигирма хил овқатнинг мазасини тотиб кўришди. Жуп ван Дюрен ҳар куни кечқурун маълумот олиб турарди. “Ҳеч қандай шубҳали гап йўқ”.

“Сабр, — дерди ўзига ўзи Даниэль Купер. — Сабр-тоқат керак”.

Купернинг илтимосига кўра инспектор ван Дюрен бош комиссар Виллемсдан иккала шубҳаланувчиларнинг хонасига эшитгич аппарат қўйдиришга рухсат сўради. Лекин рухсат ола олмади.

— Шубҳа учун жиддий асосингиз бўлган тақдирда, — дея асослади ўзининг эътирозини бош комиссар, — менга мурожаат этасиз. Ҳозирча эса Голландияни сайр этиб, айбдор деб ҳисоблаётган одамларни зимдан эшитишга рухсат беролмайман.

Сухбат жума куни бўлди. Душанба куни эрта билан Трейси ва Жеф Амстердамнинг Паулас Потгер Страатдаги олмос марказига боришди. Даниэль Купер назорат қилувчилар гуруҳига аъзо эди. Олмос қирралаш фабрикасида саёҳлар кўп. Инглиз тилида гапирадиган гид сайёҳларни олмос қирралашнинг ҳар бир жараёнини тушунтириб фабрика бўйлаб олиб юрар, экскурсиянинг сўнггида уларни каттакон кўргазма залига олиб кирди. У ерда сотилиш учун хилма-хил

олмослар кўргазмага қўйилганди. Бу албатта саёҳларни фабрикада айлангириб юришнинг энг асосий сабаби эди. Залнинг марказида ҳаммага кўз-кўз қилиш учун каттакон тахта курсига Трейси умрида кўрмаган энг ажойиб олмос қўйилган эди.

Гид ғурур билан эълон қилди:

— Леди ва женъельменлар, бу ерда ҳаммага машҳур “Лукуллов” олмоси сақланади. Бир куни буни театр актёри ўз хотини — кино юлдузи учун сотиб олган эди. Ҳанда бу олмоснинг нархи ўн миллион доллар эди. У дунёда энг гўзал ва ноёб олмослардан бири.

— Бу ўғрилар учун ем бўлиб ҳам хизмат қилади, — деди Жеф овозини чиқариб. Даниэль Купер уни яхшироқ эшитиш учун олдинга сирғалиб чиқди. Гид кўнгилчан жилмайди.

— Йўқ, жаноб, — деди-да, атрофда турган қуролли соқчиларга имлаб қўйди. — Бу тош Лондон Гауэридаги қимматбаҳо тошлардан кўра пухтароқ кўриқланади. Агар бирон киши кўргазма шишасига қўл теккизса — сирена жинг этади ва барча чиқиш жойлари ўраб олинади. Тун пайтлари нурлар ишга тушади, хонага биронта одам кирса полиция маҳкамасида ҳам сирена чалинади.

Жеф Трейсига қараб:

— Бу олмосни ҳеч қачон ҳеч ким ўғирлаб кетмас-ов, деб ўйлайман, — деди. Купер детективлардан бири билан имо қоқишди. Ҳша куниеқ инспектор ван Дюренга суҳбат ҳақида маълумотнома топширилди.

Трейси ва Жеф эртасига давлат музейини бориб кўришди. Жеф кираверишда музейнинг режа-кўрсатмасини сотиб олди, кейин улар бош зал орқали Шуҳрат галереясига ўтишди. У ерда Фра Анжелико, Мурильо, Рубенс, Ван Дейк ва Тьепололарнинг тасвирлари осилган эди. Ҳар бир тасвир олдида шошилмай тўхтаб ўтишди ва Рембрантнинг машҳур тасвирлари осилган “Тунги кўрик” залига ўтишди. Ҳша ерда тўхташди. Уларни кузатиб турган ёқимтой биринчи рангдаги констебель Фиен Хаудер ўзича “Ё тавба” деб қўйди.

“Капитан Франс Банинг ва лейтенант Виллем ван Раутенбург” тасвирида ёрқин мундирлик капитан бошчилигида қоровуллик вазифасини адо этишга тайёр солдатлар гуруҳи акс этган. Тасвир атрофи духобали ўрама арқон билан ўралган, ёнида эса соқчи турар эди.

— Ишониш қийину, — деди Жеф, — лекин шу тасвир учун Рембрантни савалашган эди.

— Нима учун? Ажойиб тасвир-ку.

— Унинг хўжайини — тасвирдаги капитанга рассом ўзидан ташқари яна бошқа шахсларни чизгани ёқмаган. — Жеф соқчига мурожаат этди: — Яхши ҳимоя қилинган бўлса керак-а?

— Албатта! Бу музейдан бирон нарса ўғирлашни истаб қолган одамни Ҳша заҳотиёқ кўзга кўринмас электрон нурлари кўрсатади ва соқчи итлар билан қоровуллар ушлаб қолади.

Жеф хотиржам илжайиб қўйди.

— Ўйлашимча, бу тасвир шу ерда мангу қолиб кетади, — деди.

Сал кечроқ бу сўзларни ван Дюренга етказишди.

— “Тунги кўрик”! — дея хитоб қилди у. — Йўқ, бу бўлиши мумкин эмас.

Даниэль Купер унга қараб ҳайрон бўлганча кўзларини қисиб қўйди.

Амстердамнинг музокаралар марказида Ҳша кунлари филателистларнинг учрашуви ўтмоқда эди. Трейси билан Жеф биринчи қатнашчилардан бўлишди. Холл жуда қаттиқ кўриқланар эди, чунки кўп маркалар бебаҳо эди. Купер билан бир детектив икковини ноёб маркалар олдидан ўтиб боришини кузатиб турардилар. Жеф олти бурчакли кўримсиз “Британия Гвианаси” маркази олдида тўхтади.

— Жуда хунук марка эканми? — деди Трейси.

— Кўпам талабчан бўлмагин, жоним. Бу дунёда шу тоифадаги яккаю ягона марка.

— Нархи қанча баҳоланади?

— Миллион доллар.

Хизматчи бош ирғади.

— Жуда тўғри, сэр. Кўпчилик буни қадрига етмайди. Лекин, сезишимча, сиз ҳам менга ўхшаб маркаларни яхши кўрар экансиз. Уларда дунё тарихи акс этган.

Трейси ва Жеф навбатдаги кўргазмага ўтишди. У ерда тескари учаётган са-молётларни акс эттирувчи “Тескари учирилган Женни” маркасини кўришди.

— Бу қизиқ марка эканми? — деб сўради Трейси. Кўргазмани кўриқлаб тур-ган хизматчи деди:

— Унинг нархи...

— Етмиш беш минг доллар, — деб унинг гапини бўлди Жеф.

— Ҳа, сэр, худди шунча.

Улар “Гавойа чопари” маркази олдига боришди.

— Бу чорак миллион доллар туради, — деб ахборот берди Жеф Трейсига.

Купер оломон билан аралашиб кетгани учун энди уларни жуда яқин масо-фадан кузатар эди. Жеф бошқа маркани кўрсатди.

— Манави эса жуда ноёб марка. Майда гулли, Маврикиянинг почта идора-сига қарашли. “Почта ҳаражатлари” дейиш ўрнига қандайдир орзуманд хаёл-параст наққош “почта идораси” деб ёзиб қўйибди. Ҳозир бу анча пул туради.

— Буларнинг бари жуда кичкина ва ҳимоясиздек кўринади, — овоз чиқариб мулоҳаза юритди Трейси, — ахир бу ердан олиб чиқиб кетиш осон-ку.

Кўргазма ёнида турган соқчи кулимсиради.

— Ўғри узоққа қочиб қутула олмайди, мисс. Барча кўргазмаларга электрон ҳимоя уланган, қуролли соқчилар маркази кечасию кундузи буларнинг ҳимоя-сини таъминлаб туради.

— Бу кўнгилни хотиржам қиларкан, — деди жиддий равишда Жеф. — Ҳозирги кунимизда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилмоқ зарур, шундайми?

Даниэль Купер ва инспектор Жуп ван Дюрен ўша куниеқ бош комиссар Виллемс ҳузурига киришди. Ван Дюрен унинг столига маълумотнома қўйиб, кутиб турди.

— Бунда аниқ бир нарса йўқ, — ўйлаб туриб деди бош комиссар, — лекин мен сизларнинг шубҳаланувчиларингиз бирон мўмай ишни искаб юришганини фараз қилишим мумкин. Яхши, инспектор. Боринг. Сиз меҳмонхонадаги улар-нинг хоналарига эшитадиган мослама ўрнатиш учун расмий рухсатнома ола-сиз. — Даниэл Купер қувониб кетди. Трейси Уитней энди бир ўзи холи қола олмайди. Шу дамдан эйтиборан Купер унинг хаёли, гаплари ва ишларидан хабардор бўлиб туради. У Трейси билан Жефни ўринда ётишларини кўз олдига келтириб, Трейсини ички кийимларини ҳис этган дамини эслади. Саси майин ҳам ширадор эди. Купер ўша куниеқ черковга борди. Трейси ва Жеф меҳмон-хонадан овқатланиш учун чиқиб кетишганида полиция мутахассислари улар-нинг хоналарига жуда кичкина-кичкина микрофонларни ўрната бошладилар, уларни тасвир орқасига, лампа ичига, пардоз столи остига ҳам яширишди. Жуп ван Дюрен уларнинг хонаси устидаги қаватдан жой эгаллади. Техник эса у ерга ангеннали рация ўрнатиб, уни магнитофонга улаб қўйди.

— Магнитофон овозни банд қилиб ёзиб олади, меҳмонхонада бўлишин-гиз шарт эмас. Биронтаси гап бошласа бу мослама автоматик равишда ёза бош-лайди, — деб тушунтирди техник.

Лекин Даниэл Купер нима бўлганда ҳам шу хонада бўлишни ихтиёр қилди. Шу ерда бўлиши шарт. Худонинг хоҳиши шу.

19

Эртасига эрталаб Даниэль Купер инспектор Жуп ван Дюрен ва унинг ёш ёрдамчиси Констебл хонада Жеф ва Трейси суҳбатини тинглаб ўтиришарди.

— Яна кофема? — Жефнинг овози эшитилди.

— Йўқ, раҳмат, азизим, — бу Трейсининг овози. — Манави портъе юборган пишлоқдан еб кўргин, жуда яхши нарса экан.

Орага бир дақиқа жимлик чўкди.

— Ҳмм.. жуда зўр экан. Трейси, бугун нима қилмоқчисан? Роттердамга борсак бўларди.

— Шу ерда қолиб дам олиб ётсак яхши эмасми?

— Яхши таклиф.

Даниэль Купер “дам олиш” дейишаётганда нимани назарда тутишаётганини яхши биларди, у лабларини тишлади.

— Қиролича етимлар учун етимхонани тантанали вазиятда очди.

— Жуда соз, менинг билишимча, голландияликлар дунёда энг меҳмондўст ва қўли очиқ одамлар экан. Улар бутга сифинишади. Ҳеч қандай қоида ва кўрсатмаларни тан олишмайди.

Кулиб қўйишди.

— Албатта. Шунинг учун ҳам улар иккаламизга ёқишади-да.

Ошиқ-маъшукларнинг тонги суҳбатлари шу тарзда ўтди. “Бир-бирлари билан жуда эркин гаплашиб, ўзларини бемалол тутишяпти, — хаёлидан ўтказди Купер. — Лекин Трейси буларнинг ҳаммасига ҳали ҳақ тўлайди”.

— Олижаноблик ҳақида гапираяпмизу, лекин топ-чи, меҳмонхонага ким келди? Тутқич бермас Максимилиан Пьерпонт. Мен уни “Қиролича Елизавета II” да кўздан қочирганман.

— Мен эса уни Шарқий экспрессда йўқотдим.

— У бу ерга балки бошқа бир компанияни ўмариш учун келгандир. Мана энди уни яна топдик, Трейси, уни бирон нарса қилиш керак. Шу ердалигидан фойдаланишимиз лозим.

Трейси қиқирлаб кулиб юборди.

— Яна қайтадан бунга рози бўлолмайман, азизим.

— Мен биламанки, бизнинг дўстимиз ўзи билан маданий бойликнинг бебаҳо далилларини олиб юради. Менда бир гоё туғилди...

Бошқа аёл овози эшитилди:

— Салом, жаноб, салом, хоним, хонангизни тозалаб олсам қарши эмасми-сизлар?

Ван Дюрен констебл Виткампа ўгирилиб деди:

— Максимилиан Пьерпонт орқасидан одам қўйиш керак. Уитней ва Стивенс у билан дарҳол алоқани тиклайди. Мен ҳамма нарсадан хабардор бўлиб туришим лозим.

Инспектор ван Дюрен бош комиссар Тун Виллемсга ахборот берди:

— Жаноб бош комиссар, улар истаган объектларини ўзлари учун мўлжаллаб қўйган бўлишлари мумкин. Улар Максимилиан Пьерпонт исми америкалик бадавлат одамга жудаям қизиқишяпти, улар яна филателия конвенциясининг кўргазмасини бориб кўришди, олмос йўниш фабрикасида ҳам бўлишди ва “Тунги дозор” тасвири олдида икки соат вақтларини ўтказишди...

— “Тунги дозор” тасвирини ўғирлаш? Бу мумкин эмас!

Бош комиссар стул суянчигига ястаниб олди-да, ўз-ўзига савол берди: ўзи ҳам қимматли вақтини бекорга сарфлаб, одамларини бекорга овора қилмаптимикан? Ҳаддан зиёд фаразлар кўпу, лекин фактлар етишмайди.

— Бундан чиқди, шу дамгача сиз уларнинг қайси объектни танлаганларини билмайсиз, а?

— Йўқ, жаноб бош комиссар. Улар бу масалани ҳал этишганига ишончим комил эмас. Бироқ, улар иш бошлашлари биланоқ бизга хабар беришади.

Виллемс қовоғини солди.

— Сизга хабар беришади?

— Эшитадиган мослама, — деб тушунтирди ван Дюрен. — Уларни эшитиб туришимизни билишмайди.

Полиция эртаси эрта билан соат роппа-роса тўққизда оламшумул янгилик очди. Трейси ва Жеф Трейсининг хонасида нонушта қилиб бўлишмоқда эдилар. Эшитиладиган постда Даниэль Купер ва констебл Виткамп ўгиришарди. Улар кофенинг қуйилишини эшитдилар.

— Манави қизик мақола экан. Дўстимиз ҳақ бўлиб чиқди. Мана эшит: “Амро бэнк беш миллион долларлик қуйма олтинларни Голландиянинг Ҳиндистон ярим оролининг гарбий қисмига жунатяпти”.

Констебль Виткамп гап бошлади:

— Иложи йўқ...

— Жим!

— Қизик, — Трейсининг овози. — Беш миллионлик олтин қуйманинг оғирлиги қанча бўларкин?

— Сенга анигини айтиб беришим мумкин, азизим. Бир минг олти юз етмиш икки фунт — бу олтмиш еттига яқин олтин қуйма дегани. Лекин энг қизиғи шу ердаки, олтинларни яширин ҳолатда эритиб юборсалар, ҳеч кимники бўлмай қолади. Голландиядан олиб чиқиб кетиш осон иш эмас, албатта.

— Ҳатто буни йўлини топсак ҳам, банкдан олтинни қандай қилиб олиб чиқамиз? Шундоқ банкка кириб олиб кетаверамизми?

— Шунга ўхшаганроқ.

— Ҳазиллашяпсанми?

— Пулнинг шундай эквиваленти ҳақида гап борганда мен ҳеч қачон ҳазил қилмайман. Трейси, Амро банки ёнидан ўтатуриб бир қараб қўйсак ёмон бўлмасмиди?

— Нималарни ўйлаб қўйдинг?

— Ҳаммасини йўлда айтиб бераман.

Ёпилган эшик овози эшитилдию товушлар тинди.

Инспектор ван Дюрен жаҳл билан мўйловларини буради.

— Йўқ, бу олтинларга кўз тикишлари мумкин эмас. Сигнализация тизимини ўзим тасдиқлаганман.

— Агар банкнинг бу тизимида жиндек бўлса ҳам камчилик бўлса, Трейси уни топади, — деди қатъий равишда Даниэль Купер.

Ванд Дюрен ўзининг жиззакилигини босишдан бошқа иложи қолмади. Бу ғалати америкалик шу ерда пайдо бўлиши билан уни нафратини кўзиганди. Айниқса, Куперга худо берган устунлик ҳиссини Дюрен ёқтирмас эди. Бироқ ван Дюрен суяк-суякларигача полициячи бўлгани учун бу сафсатабоз кичкина одамга ёрдам бериш ҳақида буюргани табиий ҳол эди.

Инспектор Виткампа ўгирилиб деди:

— Кузатув доирасини кенгайтиришингизни истайман. Ҳозироқ. Улар иши доирасидаги алоқадор барча шахсларни суратга олишни ва суриштиришингизни талаб қиламан. Тушунарлими?

— Ҳа, инспектор.

— Жуда эҳтиёткор бўлишингиз шарт, огоҳлантириб қўяй. Улар орқаларидан кузатув бўлаётганини билмасликлари керак.

— Ҳўп, инспектор.

Ван Дюрен Куперга қаради.

— Мана шу. Сизни қониқтирадимми?

Купер жавоб беришни лозим топмади.

Трейси билан Жеф кейинги беш кун давомида ван Дюреннинг одамларини қаттиқ ишлашга мажбур қилдилар. Даниэль Купер эса ахборотлар тўпламини синчковлаб ўрганар эди. Тунда бошқа детективлар эшитиш постидан кетишса ҳам Купер шошилмасди. У пастдан эшитилаётган муҳаббат ҳақидаги суҳбатларини тинглаб ўтирар, у Трейсининг зорланишларини эшитар экан, “воқса” миясида ўз аксини топар эди.

— Во-ҳа-ҳа жоним, ҳа-ҳа... Вой Худойим-ей, чидай олмаяпман. Шундай яхшики. Ҳозир, о, ҳозир...

Сўнгра узоқ титроқли ҳўрсинишдан кейин юмшоқ сукунат чўкарди.

“Яқинда меники бўласан, — хаёл сурди Купер. — Бошқа ҳеч ким сенга эгаллик қилолмайди”.

Куни билан Трейси ва Жеф бўлак юришди ва қаерга боришмасин орқаларидан кузатиб туришди. Жеф Лейдсеплейн ёнидаги босмаҳонага кирди. Иккита детектив уни чоп этувчи билан жиддий суҳбатлашаётганидан кўзларини узмай

кузатди. Жеф кетиши билан детективлардан бири унинг кетига тушди. Иккинчиси босмахонага кириб ўз ҳужжатини кўрсатиб, деди:

— Ҳозиргина бу ердан чиқиб кетган одам нима деди?

— Унинг ташрифномалари тутаган экан. Яна озгина чоп этиб беришимизни илтимос қилди.

— Қани, кўрсатинг-чи.

Ҳарф терувчи унга қўлда ёзилган нусхани кўрсатди.

“Амстердам хавфсизлик хизмати.

Корнелус Уилсон, катта терговчи”.

Эртасига биринчи рангли констебль Фисен Хауэр Трейси чиқиб кетгач Лейдселшей кўчасидаги зоодўконга кирди ва ҳужжатни кўрсатди.

— Ҳозир чиқиб кетган жувон нима харид қилди?

— У олтин балиқчали аквариум, иккита тўтиқуш ва битта каптар сотиб олди.

— Ғалати ҳаражат. Каптар дедингизми? Оддий каптарни назарда тутаясизми?

— Ҳа, лекин зоодўкон уларни сотмайди. Жувонга биттасини топиб берамиз, дедим.

— Қушларни қаерга юборасиз?

— Жувон ётган “Амстель” мехмонхонасига.

Жеф шаҳарнинг бошқа бурчагида Амро бэнк вице-президенти билан суҳбатлашарди. Улар ўттиз дақиқа яккама-якка қолишди. Жеф банкдан чиқиб кетганидан кейин бошқарувчининг хузурига кирди.

— Ҳозиргина шу ердан бир эркак чиқиб кетди. Илтимос, айтинг-чи, нима юмуш билан келган экан?

— Мистер Уилсон. У ҳимоя тизимлари компаниясининг бош терговчиси, бизнинг банк уларнинг хизматидан фойдаланади. Улар сигнал тизимининг ишга яроқлигини текширишади.

— У мавжуд бўлган хавфсизлик чораларини муҳокама қилишни сиздан илтимос қилдимиз?

— Ҳа, нима эди? Тўғриси айтсам, ўзи илтимос қилди.

— Сиз унга айтиб бердингиз-а?

— Албатта. Бироқ ҳар эҳтимолга қарши, эҳтиёт чорасини кўрай деб, ҳужжатларининг тўғрилигини билиш учун кўнғироқ қилдим.

— Кимга кўнғироқ қилдингиз?

— Хавфсизлик хизматига — ташрифномасида телефон рақамлари ёзилган экан.

Уша куни соат ўн бешу нол-нолда бронлашган юк машинаси Амро бэнк олдига келиб тўхтади. Жеф кўчанинг нариги бетида туриб юк машинани суратга олди, ундан бир неча қадам наридан эса детектив Жефни суратга олди.

Полиция маҳкамасида инспектор ван Дюрен апил-тапил терилган ашёвий далилларни бош комиссар Виллемс олдига ёйиб қўйди.

— Буларнинг ҳаммаси нимани билдиради? — деб сўради бош комиссар ин-гичка қуруқ овозда.

Даниэль Купер гап бошлади:

— У қандай режа тузаётганини мен айтиб бераман, — унинг овози ниҳоятда жиддий эди. — Трейси олтин ортилган юкка ҳужум қилмоқчи.

Йиғилганларнинг барчаси унга диққат билан қарашди. Комиссар Виллемс эса:

— Сиз, назаримда, бу мўъжизани қандай адо этмоқчи эканини ҳам билсангиз керак? — деди истехзо билан.

— Ҳа.

Купер бошқалар билмайдиган нарсани билар эди. У Трейси Уитнейнинг қалбини, ички дунёсини ва ақл-заковатини биларди. У ўзини Трейсининг ўрнига қўйиб кўрди, чунки шу билан унинг ўй-хаёлини, режасини... Купер унинг ҳар бир қадамини олдиндан сезиб турар эди.

— Сохта юк машинасидан фойдаланиб, ҳақиқийсидан олдин банкка бориб, унинг келишини кузатади-да, қўймаларни олиб жўнайди.

— Бу ҳақиқатдан йироқ далил, мистер Купер.

Гапга инспектор ван Дюрен аралашди.

— Мен уларнинг қандай режа тузишганини билмайману, лекин ниманидир ўйлаб қўйишган. Биз уларнинг овозини тасмага ёзиб олганмиз.

Даниэль Купер ўзи эшитган тунги товушларни эслади. Трейси худди қанжиқ итдек эди. Майли, майли... Қамаб қўйган жойларида унга ҳеч қандай эркак тега олмайди.

Инспектор давом этди:

— Улар банк сигнал тизимининг ишлаш усулини ўрганишган. Улар бронли юк машинаси қай вақтда олтин қуймаларни олиб кетишини билишади ва...

Бош комиссар олдида ётган маълумотномани ўрганиб, деди:

— Тўтиқуш, каптар, олтин балиқчалар... Сиз шуларни ўғирлашга алоқаси бор деб ўйлайсизларми?

— Йўқ, — деб ишонтирди ван Дюрен.

— Бор, — эътироз билдирди Купер.

Биринчи рангли констебль Физн Хауэр денгиз тўлқини рангидаги синтетик костюм кийиб Трейси орқасидан Принсенгарт кўпригидан каналнинг нариги томонига борди ва Трейсининг телефон ҳужрасига кириб кетганини кўриб ҳафсаласи пир бўлиб қараб турди. Гапни эшитса ҳам констебль ҳеч нарсани туншунмаган бўларди.

Лондондан Гюнтер Хартог гапирарди.

— Биз Маргога ишонсак бўлади, лекин унга энг камида икки ҳафтадан зиёдроқ муддат керак бўлади. — У бир сония жим бўлиб қолди ва давом этди: — Мен туншуниб турибман. Ҳаммаси шай бўлганида сен билан боғланаман. Эҳтиёт бўл. Жефга салом айт.

Трейси гўшагни қўйиб, телефон ҳужрадан чиқди. Телефондан фойдаланиш учун денгиз тўлқинлари рангидаги костюмда турган аёлга дўстона бош ирғаб қўйди.

Эртасига эрта билан соат ўн бирда детектив инспектор ван Дюренга ахборот берди:

— Мен юк машиналарини ижарага берадиган компаниядаман. Жеф Стивенс ҳозиргина улардан ижарага юк машина олди.

— Қайси русумлиги?

— Бронланган, инспектор.

— Уни ўлчанг. Кутиб тураман.

Бир неча дақиқадан кейин детектив яна кўнғироқ қилди.

— Ўлчамини ёзиб олдим. Юк машина...

Инспектор ван Дюрен қайтарди.

— Поғонали фургон, узунлиги йигирма фут, эни етти фут, баландлиги олти фут, икки бурунли.

Орага қизиқ сукут чўкди.

— Ранги қанақа?

— Ҳаво ранг.

— Стивенснни ким кузатаяпти?

— Жекобс.

— Яхши. Ахборот бериб тулинг.

Жуп ван Дюрен гўшагни қўйди ва Даниэль Куперга қаради.

— Сиз ҳақ чиқдингиз. Фақат ҳаво ранг экан.

— Уни қайта бўяшга устахонага олиб боради.

Устахона Дамрекдаги гаражда жойлашган. Икки эркак юк машинасига қизғиш товланадиган кул ранг бўёқ сепишмоқда, унгача Жеф ёнларида турди. Детективлар яширин дераза орқали уларнинг суратларини олишди. Бир соатдан сўнг суратлар ван Дюреннинг столида ётарди. Инспектор уларни Даниэль Купер олдига суриб қўйди.

— У машинани ҳақиқий бронлашган юк машинасининг рангига бўятди. Биз ҳозироқ уни тортиб олиб қўйишимиз мумкин, сиз биласиз.

— Қайси айблов билан? Бир неча сохта ташрифномалар, қайта бўялган машина учунми? Айб қўйилиши мумкин бўлган биргина йўли — уларни қуйма олтинларни олишаётган вақтда қўлга олиш.

“Бу кичкина арбоб ўзини худди департаментни бошқараётгандек тутадия-я! Кейин нима қилади?”

Купер суратларни синчиклаб ўрганди.

— Бу машина олгин оғирлигини кўтара олмайди. Улар кўпригини алмаштиришга мажбур бўладилар.

Мюдер Страатдаги кичкина алоҳида гараж.

— Хайрли тонг, жаноб. Хизмат?

— Мен шу машинада темир-терсак ташимоқчиман, — деб тушунтирди Жеф, — лекин бунинг кўприклари етарли даражада мустаҳкам эканига шубҳа қилаяпман. Ундан ташқари, остки қисмини темир бандлар билан мустаҳкам-ламоқчиман. Шунини ясаб берасизми?

Механик машинани айланиб чиқди.

— Гап йўқ.

— Яхши.

— Жума кунигача тайёр бўлади.

— Мен уни эртага олиш ниятидаман.

— Эртага? Йўқ. Мен...

— Икки баробар қилиб тўлайман.

— Фақат сешанбада.

— Эртага. Нархини уч баробар тўлайман.

Механик ўйланган ҳолда иягини қашлади.

— Қайси вақтда?

— Пешинда.

— О' кей.

Жеф гараждан чиқиб кетганидан бир дақиқадан кейин детектив механикни сўроқ қиларди.

Уша кунини эрта билан Трейсига қўйилган бир гуруҳ кузатувчилар уни Оуд Шанс канали олдида баржа эгаси билан суҳбат қилаётганини кузатиб туришди. Трейси кетганидан кейин детективлардан бири баржага тушиб келди. У қоратат шаробини култ-култ ютаётган баржа эгасига ўзини таништирди ва:

— Бу ёш хоним нима учун келган экан?

— У эри билан каналлар бўйлаб сайёҳат қилишмоқчи экан. Хоним менинг баржамни бир ҳафта ижарага олди.

— Қайси кундан бошлаб?

— Жума кунидан. Бу жуда ажойиб хордиқ чиқариш-да. Агар сиз хотинингиз билан қизиқсангиз...

Детектив жўнаб қолди.

Трейси зоодўконда буюрган каптарни қафасга солиб меҳмонхонага — унинг хонасига келтириб беришди.

Даниэль Купер зоодўконга қайтиб борди ва хўжайиндан сўради.

— Унга қанақа каптар юбордингиз?

— О, биласизми, энг оддий каптар.

— Уй каптари эмаслигига ишончингиз комилми?

— Йўғ-е, — ҳиринглади у. — Мен уни уй каптари эмаслигини жуда яхши биламан, чунки уни ўтган тунда Вонделпаркдан тутиб олдим.

Минг фунт оддий каптаргая? Сабаб? Даниэль Купер шунини билгиси келарди.

Беш кундан кейин қўйма олтинларни Амро бэнкига олиб борилиши лозим. Инспектор Жуп ван Дюреннинг столи устида бир даста суратлар йиғилиб қолган.

“Ҳар бир сурат — уни қопқонга илинтирадиган занжирдаги биттадан ҳалқа”, — хаёлидан ўтказди Даниэль Купер. Амстердам полициясида тасаввур йўқ. Шу боис Купер уларга фаросат нима эканини тушунтириб қўйиши керак. Жиноятчи олиб бориладиган ҳар бир қадам суратга олинган ва ҳужжат билан тасдиқланган. Трейси Уитней одил суддан қутула олмайди.

“Унинг жазоланиши гуноҳимнинг ювилиши бўлади”.

Чошгоҳда Жеф қайта бўялган машинани Амстердамнинг эски қисмида ижарага олган кичкина гаражга олиб бориб қўйди. Гаражда бундан ташқари устига “Эҳтиёт қисмлар” ёзувли ёғоч яшиклар ҳам бор эди. Яшикларнинг суратлари ҳам ван Дюреннинг столига тушди, шу пайтда у сўнгги овоз ёзувни тинглаётган эди.

Жефнинг овози:

— Юк машинасини банкдан баржага олиб кетаётганинда, энг юқори тезликда ҳайда. Йўлга қанча вақт кетишини билиб олишим керак. Мана, сенга секундомер.

— Ия, мен билан бормайсанми, жоним?

— Йўқ. Мен банд бўламан.

— Монти масаласи-чи?

— У сешанба тунда етиб келади.

— Монти ким бўлди? — деб сўради инспектор ван Дюрен.

— Афтидан, бу одам иккинчи соқчининг ролини ўйнаса керак, — тахмин қилди Купер. — Уларга мундирлар керак бўлади.

Кийим-кечак дўкони Хуфт Страатдаги савдо марказида жойлашган эди.

— Менга маскарад учун иккита полиция мундири керак, — деди Жеф Клеркка. — Кўргазмадаги осиб қўйганингизга ўхшаган бўлсин.

Инспектор ван Дюрен бир соатдан кейин соқчилар кийимларининг суратини қараб ўтирарди.

— У клеркка иккита шунақасидан буюрди, сешанба кунини олиб кетади.

Иккинчи мундир кўринишдан Жеф Стивенсга нисбатан гавдали одамга мўлжалланган бўлса керак. Инспектор ҳисоблаб чиқди:

— Дўстимиз Монтининг бўйи олти футча келади, оғирлиги ўн беш стоун атрофида. Биз Интерполдан бу маълумотларни ўзларининг компютерида ишлаб чиқишларини сўрадим. Шахсни аниқлаш учун...

Жеф ижарага олган хусусий гаражда юк машинанинг томига чиқиб олди, Трейси эса рулда ўтирарди.

— Тайёрмисан? — бақирди Жеф. — Вақт бўлди!

Трейси тахтачадаги кичкина тугмачани босди. Юк машинасининг икки ёнидан каттақон холст осилиб тушди, унда “ХЕЙНЕКЕН – Голландия ПИВОСИ” деган ёзув пайдо бўлди.

— Ишлаяпти! — чапак чалиб юборди Жеф.

— Пиво Хейнекен? Бўлиши мумкин эмас. — Ван Дюрен хонасида тўпланган детективларга бир-бир қараб чиқди.

Даниэль Купер хонанинг бир четидеда сукут сақлаб ўтирарди. Купернинг назарида бугунги бўлаётган гаплар вақтни бекор ўтказишдан бошқа нарса эмасдек туюларди. У Трейси Уитней билан ошигининг ҳар бир қадамини олдиндан ҳис эта бошлаганидан бери орзиқиб кутадиغان бўлиб қолди. Улар қопқонга тушишди, қопқон уларнинг орқаларидан ёпилди. Детективлар кабинетда ҳис-ҳаяжонлари ортиб боришар экан, Куперда ўзини енгил тортаётгандек ғалати ҳиссиёт сезар эди.

— Барча далиллар бир нуқтада бирлашмоқда, — деди инспектор ван Дюрен. — Шубҳаланувчилар ҳақиқий юк машинаси банкнинг олдида қачон пайдо бўлишини биладилар. Улар ўзларини соқчилардек кўрсатиб, ярим соат илгари етиб боришади. Ҳақиқий машина келган пайтида жўнашади, — ван Дюрен брон-машинанинг суратини кўрсатди. — Улар банкдан шу кўринишда кетишади ва бир даха юриб, бирон-бир кўчада юк машина манави кўринишга эга бўлиб қолади. — У “Пиво ХЕЙНЕКЕН” ёзувли машинани кўрсатди.

Хона бурчагида ўтирган детектив ўз фикрини изҳор этди:

— Инспектор, улар тиллани мамлакатдан қандай қилиб олиб чиқиб кетишмоқчи эканлиги сизга маълумми?

Ван Дюрен Трейсининг баржага кираётган суратига ишора қилди.

— Дастлаб баржада. Голландияда нима кўп, ҳар хил сув йўллари, дарёлари, билинмасдан ўтиб кетиш мумкин, — у канал соҳили бўйлаб кетиб бораётган юк машинасини кўрсатди. Банкдан баржагача бўлган йўлни ҳар сониясини ҳисоблаб чиқишмоқда. Олтинни баржага ортиш учун кўп вақт кетади, лекин шундай бўлса ҳам, бирон қандайдир шубҳали ғимир-ғимирни сезгунча улар йўлга тушган бўладилар. — Ван Дюрен деворга осиглиқ энг сўнгги сурат олдиға борди. — Икки кун аввал Жеф Стивенс кейинги ҳафтада Ротгердамдан жўнайдиган “Оресте” кемасидан юк жойи эгаллаб қўйди. Юк эҳтиёт қисмларидек рўйхатга олинган, борадиган жойи — Гонконг.

У юзини ўгирди ва хонада ўтирганлар кўзига тикилди.

— Гап шундай, жентельманлар. Биз уларнинг режаларига кичкина ўзгартириш киритамиз. Биз уларга олтин қуймаларини банкдан олиб чиқиб юк машинасиға ортишларигача имкон берамиз, — деб у Даниэль Куперға қараб жилмайди: — Жиноят устида. Бу ақллиларни жиноят устида ушлаймиз.

Детектив Трейсининг орқасидан Америкэн экспресс офисгача борди. Офисдан унча катта бўлмаган посилкани олиб, шу заҳотиёқ меҳмонхонаға қайтди.

— Посилкада нима борлигини билиш имкони бўлмаяпти, — деди инспектор ван Дюрен Куперға. — Биз уларнинг хоналарини кетишганидан кейиноқ тинтиб кўрдик. Ҳеч қандай янги нарса топилмади.

Интерпол компьюттери дароз Монти ҳақида бирон-бир хабар беришға ожизлик қилди.

Сешанба куни ярим кечаға яқин “Амстель”даги тепадаги хонада Даниэль Купер, инспектор ван Дюрен ва констебль Виткамп овоз эшитиб ўтиришарди.

Жефнинг овози:

— Агар соқчилар боришидан ўттиз минут илгари етиб боролсак, олтинни ортиб жўнаб кетиш учун вақт бемалол етиб беради. Ҳақиқий юк машинаси етиб боргунча биз олтинни баржаға ортиб бўламиз.

Трейсининг овози:

— Механик машинани техник кўрикдан ўтказди ва бензин қўйди. Машина тайёр.

Констебль Виткамп сабри етмай:

— Улардан ҳайратланса арзийди. Улар бахтли тасодифға ишониб ўтиришмайди, — деб юборди.

— Эртами, кечми барибир хатоға йўл қўйишади, — деди унинг гапини бўлиб Ван Дюрен. Даниэль Купер индамай эшитиб ўтирарди.

— Трейси, бу ишимиз битганидан кейин, мен таклиф этган қазилма ишларини бошлаб юборишға қандай қарайсан?

— Тунисдами? Жуда гўзал таклиф.

— Яхши. Мен чорасини кўриб қўяман. Бундан буёғига фақат дам оламиз ва ҳаёт лаззатини сурамиз.

Инспектор Дюрен тўнғиллади.

— Ишончим комилки, яқин йигирма йил ичида уларға бошқа шароит ғам-хўрлик кўрсатади, — у ўрнидан туриб керишди. — Хўш, энди бориб ухласак ҳам бўлади. Ҳамма иш эртаға соат ўнга тайинланган, мазза қилиб ухлаб олишимиз мумкин.

Амстердам

жума, 11 август, соат 8.00.

Даниэль Купер ва иккита детектив эшитиб турадиган хонада Жеф билан Трейсининг суҳбатларини тинглаб ўтиришарди.

— Ширин нон ейсанми, Жеф? Қаҳва-чи?

— Йўқ, раҳмат.

Даниэль Купер: “Охирги марта бирга нонушта қилишмоқда”, — дея хаёлидан ўтказди.

- Биласанми, мени нима хавотирлангирмоқда? Баржада юришимиз.
- Шундай ажойиб кунда баржа сени хавотирга солаяптими? Нима учун?
- Чунки унда иккимиз холис бўламиз-да.
- Сенингча, мен эсимни еб қўйганманми?
- Мени ўп, Жеф.

Ўпич овози.

“Трейси бундан баттароқ хавотир бўлиши лозим эди, — ўйлади Купер. — Мен уни асабийлашишини хоҳлайман”.

— Бир томондан бу ердан кетгим келмаяпти, Жеф.

— Бунга бошқа кўз билан қара, азизам, ҳали саргузаштларимиз бизга етиб ортади.

Трейсининг кулгиси.

— Сен ҳақсан.

Ропша-роса соат тўққизда ҳам суҳбат давом этарди. Купер ўйлаб қўйди: “Тараддуд кўришлари лозим. Улар ҳал қилувчи режа тузишлари керак. Монти масаласи қандай ҳал бўлади? Қаерда улар учрашади?”

Жефнинг гапи:

— Жонгинам, кетмасимиздан портъени хурсанд қилиб қўй. Мен жуда банд бўламан.

— Албатта. У ажойиб одам. Нима учун Штатларда портъе йўқ?

— Менимча, бу Оврурога хос удум. Бунинг бошланиш тарихини биласанми?

— Йўқ.

— Бир минг олти юз йигирма еттинчи йил Франция қироли Людовик XIII Парижда қамоқхона қурдириб, унга дворянинни директор этиб қўйган. Унга “Шағамлар графи” деган унвон берган. Унинг маошини икки фунт ва қирол каминидаги кул ташкил этган. Кейинроқ қамоқхона бошлиқларини консьерж дейишган, кейинроқ бу ишга отелларда ишловчиларни ҳам жалб этишган.

“Нималарни валақлашяпти улар, жин урсин, — Купернинг жаҳли чиқди. — Соат тўққиздан ўттиз дақиқа ўтди. Кетишлари керак”.

Трейсининг овози:

— Менга буларни қаердан билганингни айтмай қўяқол, сен консьерж жувоини яхши билгансан.

Номаълум аёлнинг овози:

— Хайрли тонг, хоним ва жаноб.

Жефнинг овози:

— Ғузал консьерж жувоинлари бўлмаган.

Аёлнинг ҳайрон бўлган овози:

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман.

Трейси овози:

— Гаров ўйнайманки, йўқ бўлса, энди топасан.

— Нима, жин урсин, у ерда нималар бўлаяпти? — деб сўради Купер. Детективлар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қараб қўйишди.

— Мен билмайман. Ходима телефон орқали бошлиғига қўнғироқ қиляпти. У йиғиштириш учун кирганини, овоз эшитаётгани, бироқ ҳеч ким йўқ эканини айтаяпти.

— Нима?

Купер зиналар оша пиллапоядан югуриб тушмоқда эди. Бир дақиқадан сўнг у ва бошқа детективлар Трейсининг хонасига ҳовлиқиб кириб боришди. Ўсал бўлиб турган ходимадан бошқа ҳеч ким йўқ. Кушетка ёнидаги журнал столида ёқиб қўйилган магнитофон ётарди.

Жефнинг овози янгради:

— Қаҳва ҳақидаги фикрим ўзгарди чамамда. Ҳали иссиқми?

— Трейси овози эшитилди:

— Ҳа.

Купер ва детективлар ўз кўзларига ишонмай бақрайиб қолдилар.

— Мен, мен, тушунмаяпман, — деди бир детектив.

Купер ўдағайлади:

— Шошилинич ҳолларда полицияга қандай кўнғироқ қилинади?

— Йигирма икки-йигирма икки-йигирма икки.

Купер шоша-пиша телефон олдига борди ва кўнғироқ қила бошлади. Жефнинг овози:

— Биласанми, уларнинг қаҳвалари бизникидан яхши. Қизиқ, қандай тайёрлар эканлар?

Купер гўшакка бақирди:

— Мен Даниэл Куперман. Инспектор ван Дюрен билан боғланинг. Гаражни текшириб кўринг, юк машиналари кетганми-йўқми? Мен банкка жўнадим.

У гўшакни қўйди. Трейси овози:

— Тухум пўчоғи билан қайнатилган қаҳвани ичиб кўрганмисан? Бу шундай...

Купер ташқарига отилди.

Инспектор ван Дюрен унинг кўнглини кўтарди.

— Ҳаммаси жойида. Юк машина гараждан чиқиб кетибди. Улар бу ёққа келишмоқда.

Ван Дюрен, Купер ва иккита детективлар Амро бэнкнинг қаршисидаги томда жойлашган полиция-текширувида туришарди.

Инспектор овоз чиқариб мулоҳаза қилди.

— Улар бизнинг эшитиб туришимиздан хабар топганларидан кейин ҳаракатларини тезлаштиришга қарор қилишган бўлса керак. — У Куперни туртиб деди: — Менга қаранг. — Томда объективга микробурчаклик телескоп ўрнатилган эди. Пастда кўчада швейцар махсус кийимдаги бир киши банк номи ёзилган мис тахтани сидқидилдан тозалаётибди... фаррош киши кўча супурмоқда... газета сотувчи бурчакда турибди... учта чироқ усталари бир нарсани эринчоқлик билан тузатмоқда. Ҳаммасида “уоки-токи” деган гаплашиш мосламаси бор эди.

Ван Дюрен рация орқали гапирди:

— Пост А?

Швейцар жавоб берди:

— Эшитаяпман, инспектор.

— Пост Б?

— Сизни эшитаяпман, сэр. — Бу фаррош овози эди.

— Пост В?

Газета сотувчи томга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Пост Г?

Чироқ усталари ишни тўхтатди, биттаси рация орқали гапирди:

— Бу ерда ҳамма нарса шай, сэр.

Инспектор Куперга ўғирилди.

— Сиз ҳаяжонланманг. Олтин ҳали банкда. Уни олишнинг битта йўли бор — банкка келиш. Улар банкка киришлари биланоқ кўча томонидан қамал қилинади. Қочиш учун уларда ҳеч қандай имконият қолмайди. — У соатига қараб қўйди. — Юк машина бир-икки дақиқада кўринади.

Банкда тоқатсизлик ортарди. Банк хизматчиларига тафсилотлар тушунтирилган, соқчиларга олтинни юк машинасига ортишиб юбориш буюрилган эди.

Никобли детективлар банк олдида ўз ишлари билан банд, машина келишини кутиб, кўз қирларини кўчага ташлаб кўяр эдилар. Томда турган инспектор ван Дюрен ўн қайталаб:

— Бу жин ургур юк машинаси ҳали кўринмадими? — деб сўроқ қиларди. Унга йўқ дея жавоб беришар эди.

Детектив-констебль Виткамп соатига бетоқат қараб қўйди:

— Жин урсин, улар ярим соатга кечикишмоқда.

Шу дам “уоки-токи” жиринглаб кетди.

— Инспектор! Ҳозиргина юк машина кўринди! У Розенграхтдан ўтиб, банк томон келаяпти. Бир дақиқадан кейин томдан уни кўрасиз.

Вазият бирдан таранглашди. Инспектор ван Дюрен “уоки-токи”га шошилинч гапира бошлади.

— Дикқат! Ҳамма жой-жойига! Балиқ тўрда. Ичкарироқ сузиб кираверсин.

Кулранг бронлашган юк машинаси келиб, банк эшиги олдида тўхтади. Купер ва ван Дюрен машинадан махсус кийимдаги икки кишининг чиқиб банкка кириб кетишларини кузатиб туришди.

— Хотин қани? Трейси Уитней қани? — бирдан сўраб қолди Купер.

— Бунинг аҳамияти йўқ, — ишонтирмоқчи бўлди уни ван Дюрен. — У олтиндан узоқда бўлади.

“Майли, узоқда ҳам бўлсин, — деб ўйлади Даниэль Купер, — бунинг аҳамияти йўқ. Тасмага ёзилган овозлар уни фош этади”.

Банк хизматчилари кўрқа-писа икки кишига олтинларни ортишда ёрдам беришди. Купер ва ван Дюрен узоқдан бу шарпаларни кўриб туришар эди.

Ортиш учун саккиз минут вақт кетди. Юк машинаси ортиб бўлинди, икки киши машина кабинасига чиқа бошлади, шу пайт ван Дюрен “уоки-токи”га қараб:

— Чопинг! Тезроқ! Барча постларга! Ўраб олинсин! — дея буйруқ бера бошлади.

Ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Швейцар ҳам, газета сотувчи ҳам, комбензонлик ишчилару бошқа детективлар тўдаси бронли юк машинасининг олдига югуриб боришди-да, атрофини ўраб олиб тўшпончаларини чиқаришди. Кўчанинг икки томонини соқчилар занжири бекитди. Инспектор ван Дюрен Даниэль Куперга қараб илжайиб қўйди.

— Жиноятчиларни ушлашнинг манави усули сизни қониқтирадими? Қани, ишни охирига етказайлик.

“Ва ниҳоят барҳам топти”, — ўйлаб қўйди Купер.

Иккови шошилинч кўчага чиқишди. Форма кийган икки киши қўлини кўтарганча деворга ўгирилиб туришарди. Купер ва ван Дюрен одамлар орасидан ўтиб, уларга яқинроқ боришди.

— Энди бу ёққа ўгирилишингиз мумкин, — деб буюрди ван Дюрен. — Сиз ҳибсга олиндингиз.

Ўликдек ранглари заъфарон бўлиб кетган икки киши қуролли соқчилар томон юз ўгирди.

Даниэль Купер билан ван Дюрен уларга қангу-манг бўлиб қараб қолишди. Улар мутлақо нотаниш кишилар эди.

— Ким... кимсиз? — савол берди Дюрен.

— Биз... биз ҳимоя тизими компаниясининг соқчиларимиз, — зўрға каловланиб жавоб берди улардан бири. — Отманглар. Илтимос, отманг.

Инспектор ван Дюрен юзини Куперга ўгирди.

— Уларнинг режалари барбод бўлди, — деди истехзо билан у. — Режадан воз кечишган.

Даниэль Купернинг нафаси ичига тушиб кетди, аччиқ суюқлик кўкрагидан томоғига тикилиб келди. У овози бўғилиб ютоқиб деди:

— Йўқ. Ҳеч нарса барбод бўлмаган!

— Нимани назарда тутмоқчисиз?

— Улар бу олтинларнинг пайига ҳеч қачон тушишмаган. Бу гоё бошидан охиригача — уйдирма.

— Бўлиши мумкинмас! Хўш, унда юк машинаси, баржа, формалар. Нима? Бизда суратлари бор-ку.

— Ахир, тушунмаяпсизми? Улар бундан огоҳ эдилар. Уларнинг орқасидан кузатиб юрганимизни билган эдилар.

Ван Дюреннинг ранги оқариб кетди.

— Вой, худойим! Қаерда ҳозир улар?

Паулус Поттер кўчасидан Трейси билан Жеф олмос тарашлаш фабрикасига яқинлашиб келдилар. Жефда соқол ва мўйлов пайдо бўлган, пластик грим ёрдамида чакаклари ва бурнининг шаклларини ўзгартган. У спорт кийимида бўлиб,

рюкзак кўтариб олган. Трейси қора парик, остидан ватин қўйиб ҳомиладор аёлнинг кўйлагини кийиб олган, юзини қалин косметика билан чаплаган, боз устига, қора кўзойнак тақиб олган эди. Унинг қўлида каттакон саквояж ва қора қоғозга ўралган юмалоқ кути бор эди.

Иккалови павильонга кириб гидни эшитаётган саёҳатчилар гуруҳига қўшилиб олишди.

— ...Ҳозир эса, хоним ва жаноблар, орқамдан юрсангиз, бизнинг тарошчиларимизни иш устида кўрасиз ва ажойиб бриллиантларимиздан биронтасини сотиб олиш имкониятига эга бўласиз.

Гуруҳ йўл кўрсатиб бораётган гид орқасидан фабрика эшиги томон гурр этиб борди. Трейси уларнинг орқасидан эргашди, Жеф эса орқада қолди. Ҳамма кетиб бўлганидан кейин Жеф орқасига ўтирилди-ю, ертўлага олиб тушадиган пиллапоядан пастга гириллаб учиб тушди. У рюкзагини очиб, мойдан доғдуғ қилинган комбензон ва асбоб-ускуналар солинган кутини олди. Комбензонини кийиб, эрувчан ёпиқ электр эҳтиётқич олдига борди ва соатига қараб қўйди.

Трейси тепада қолиб, гуруҳ билан залдан-залга ўтиб гиднинг кулранг оломсларини қайта ишлаш жараёнини кўрсатаётганига қулоқ солиб юрди. У тез-тез соатига қараб қўярди. Трейси гиднинг чаққонроқ юришини жуда истарди.

Ниҳоят экскурсия тамом бўлди; улар кўргазма залига етиб бордилар. Гид атрофи арқон билан тўсилган шоҳсупа олдига борди.

— Манави ойна ичида “Лукуллов” оломси қўйилган, — эълон қилди гид, — дунёда энг қимматбаҳо оломслардан бири. Уни машҳур театр актёри ўзининг кино-юлдуз хотини учун сотиб олган. Унинг нархи ўн миллион доллар бўлиб, ҳимояси энг замонавий...

Бирдан чироқ ўчиб қолди. Шу заҳотиёқ сигнал овозлари янгради ва барча чиқиш эшиклари, деразаларни тўсиш учун пўлат панжаларлар гумбурлаб тушди. Саёҳатчилардан бири қичқира бошлади.

— Илтимос! — шовқинни босиб бақирди гид. — Хавотир олишга ҳеч сабаб йўқ. Бу шунчаки электрнинг нуқсонидир. Ҳозир генератор...

Чироқ яна ёнди.

— Кўрдингизми? — ишонтирди гид. — Бекорга хавотирга тушаяпсиз.

Чарм шимли немис сайёҳи пўлат панжаларни кўрсатиб:

— Бу нима? — деб сўради.

— Эҳтиёткорлик чораси, — тушунтирди гид.

У ғалати шаклдаги калитни олиб девордаги тешикка тикди-да, буради. Эшик ва деразалар устидаги пўлат панжаларлар кўтарилди.

Стол устида турган телефон жиринглади ва гид гўшакни кўтарди.

— Хендрик эшитади. Раҳмат, капитан. Йўқ. Ҳаммаси жойида. Бу сохта тревога. Жиндек ток туташуви бўлиши керак. Мен текшириш чораларини кўраман. Худди шундай, — гид гўшагни қўйиб, ўтирилди. — Мени авф этасиз, хонимлар ва жаноблар. Бунақа бебаҳо тошга жуда эҳтиёт бўлиш лозим. Ҳозир бизнинг ажойиб бриллиантларимиздан сотиб олмоқчи бўлганлар учун...

Чироқ яна ўчиб қолди. Сирена гувишлаб кетди, пўлат панжаларлар гумбурлаб пастга тушди.

Гуруҳ орасидаги бир аёл бақирди:

— Хэрри, бу ердан кетайлик.

— Овозингни ўчир, Диана, — гўлдиради эри.

Жеф ертўладан электр эҳтиётгич олдига тепадаги сайёҳларнинг шовқин-суронини эшитиб турди. Бир оздан кейин симларни улади. Юқоридаги чироқ яна ёнди.

— Хонимлар ва жаноблар! — оломон суронидан баландроқ қичқирарди гид. —

Бу техник камчилик.

У яна калитларни олиб девор тешигига тикди. Пўлат панжаларлар кўтарилди. Телефон жиринглади. Гид югуриб бориб гўшагни олди.

— Хендрик эшитади. Йўқ, капитан. Ҳа. Мумкин қадар тез тузатамиз. Раҳмат.

Зал эшиги очилиб Жеф кириб келди, унинг қўлида асбоб-ускуна солинган кути, бошидаги кепкаси эса энсасига осилиб тушган эди. У оломон орасидан гидни чақириб олиб сўради:

— Нима бўлди? Кимдир электр тизими бузилганини хабар қилди.

— Чироқ бир ўчиб, бир ёнмоқда, — тушунтира кетди гид. — Илтимос, эҳтимол бунни тез тузатса бўлар дейман, — гид сайёҳларга ўтирилди-да, зўраки илжайди. — Бу ёққа келиб арзон баҳоларда олмос танлаб олсангиз яхши бўларди.

Сайёҳлар витрина олдига силжиди. Жеф оломон орасига аралашиб кетди ва чўнтагидан кичкина цилиндр шаклидаги буюмчани олиб “Лукуллов” олмоси ётган шохсупа томон иргитди. Бу мослама тутун ва учкун чиқара бошлади.

Жеф гидга бақирди:

— Ҳой! Бу ерда бир нарса бузуқ шекилли. Пол остидаги симлар тутушиб кетган.

Сайёҳ хотин қичқириб юборди.

— Ўт кетди!

— Илтимос, — ёлвора бошлади гид, — ваҳима қилманг! Тинчлик сақланг, — у Жефга ўгирилиб минғирлади. — Тузатинг ўшани, тузатинг!

— Гап йўқ, — бамайлихотир деди Жеф. У шохсупани ўраб олган бахмал арқон олдига борди.

— Йўқ, йўқ! — деди гид. — Бир дақиқа.

У югуриб бориб телефон рақамини терди.

— Капитан! Бу Хендрик. Сиздан бутун сигнал тизимини ўчириб қўйишингизни ўтириб сўрайман. Бизда жиндек муаммо пайдо бўлди. Ҳа, ҳа, — у Жефга ўтирилди. — Қанча вақт керак?

— Беш дақиқа, — жавоб берди Жеф.

— Беш дақиқа, — деб қайтарди гид телефон гўшагига. — Катта раҳмат, — гўшагни қўйди.

— Сигнал тизимини ўн сониядан сўнг ўчириб қўйишади. Худо хайрингизни берсин, тез бўлақолинг! Биз ҳам ҳеч қачон сигнал тизимини ўчирган эмасмиз.

— Дўстим, менда фақат иккитагина қўл бор.

Жеф ўн сония кутиб турди-да, кейин арқон ўрама ичига кирди ва шохсупа олдига борди. Хендрик соқчиларга ишора қилди ва улар бош ирғаб диққатларини Жефга қаратдилар.

Жеф шохсупа орқасида ишламоқда эди. Дилисиёҳ бўлган гид гуруҳга юз ўтирди: — Ҳозир, хонимлар ва жаноблар, айтганимдек, бу ерда келишилган нархда ажойиб олмослар бор. Биз кредит карточкаларни, чекларни қабул қиламиз, — у бир йўталиб олди-да, давом этди: — ҳатто нақдин ҳам.

Трейси витрина олдида турган эди.

— Сиз олмос сотиб оласизми? — деб сўради Трейси баланд овозда.

— Нима? — гид ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Менинг эрим олтин изловчи. У кунни кеча Жанубий Африкадан келди, мендан манавини сотиб беришимни сўради.

Трейси ноқулай равишда саквожини очди, шу заҳотиёқ ялтироқ тошлар оқими шифиллаб ерга сочилиб кетди.

— Менинг бриллиантларим! — бақириб юборди Трейси. — Ёрдам бериб юборинглар!

Бир сония орага сукут чўкди, кейин эса ҳаммаёқни жаҳаннам шовқини босди. Одобли гуруҳ бир зумда подага айланди. Улар чўккалаб, бир-бирларини туртиб-йиқитиб, олмосларни тера бошлашди.

— Мен уч-тўртта тердим...

— Ҳовучлаб олавер, Жон...

— Қўлингни торт, бу меники...

Гид ва соқчилар соқов бўлиб қолишди. Уларни шиддат билан чўнтагу, халталарига бриллиантларни солаётган бойликка оч одам махлуқлари уммонига томон итариб юборишди.

Гид овози борича қичқирди:

— Тўхтаглар! Нима қилаяпсиз?

Бироқ уни ерга қулатиб юборишди. Бир гуруҳ италиялик сайёҳлар келишди. Улар нима бўлаётганини кўришди-ю, тентакона ур-йиқит тўдасига аралашиб кетишди.

Гид сигнал системасини улайман, деб ўрнидан туришга интилар, бироқ одам оқими уни эзиб юборди. Одамлар унинг устидан ҳатлаб ўтишарди. Атроф-дунё ақдан озгандек эди. Охири кўринмайдиган алғов-далғов бошлангандек туюларди.

Ниҳоят, чала хушлилик даражасига борган гид ўрнидан туришга муваффақ бўлди ва бир амаллаб гандираклаб шохсупа олдига борди-ю, ўз кўзларига ишонмай, донг қотиб қолди.

“Лукуллов” олмоси ғойиб бўлибди!

Трейси фабрикадан хийла нарида жойлашган жамоат ҳожатхонасида ниқобни ечди. Қора қоғозга ўралган қутини кўтариб боғнинг ўриндиқларидан бирига бориб ўтирди. Ҳаммаси кўнгилдагидек кечмоқда. Трейси бир пулга қиммат тошларни йиғайтган оломон ҳақида ўйлаб туриб, кулиб юборди. У тўқ кулранг кастюм кийиб олган, мўйловсиз Жефнинг келаётганини кўрди-да, сакраб ўрнидан турди. Жеф унга жуда яқин бориб, оғзи қулоғига етиб илжайди.

— Мен сени севаман.

Жеф билингирмай чўнтагидан “Лукуллов” олмосини олиб, уни Трейсига узатди.

— Бунни дўстимизга етказ, жонгинам. Кейин учрашамиз.

Трейси уни нари кетганини кузатиб турди. Кўзлари порлар эди. Улар бир-бирларини тушунишади. Улар бошқа-бошқа рейсда учиб кетишади ва Бразилияда учрашишади, сўнгра бутун умр бирга бўлишади.

Трейси ҳеч ким кузатиб турмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун аланг-жаланг ён-атрофига қаради, сўнгра қўлидаги қутичани очди. Унинг ичида кўкимтир рангли каптар солинган кичкина қафасча бор эди. Бу каптар уч кун бурун Америкэн экспресс офисга етиб келган. Трейси уни ўз хонасига олиб келиб бошқа қушларни қўйиб юборди-да, улар қанотларини ўхшовсиз қоқиб учиб кетишларини томоша қилиб турди. Мана энди, Трейси сумкасидан замш халтачани олиб ичига олмосни солди. У қафасдан каптарни чиқарди-да, аста авайлаб оёғига халтачани боғлаб қўйди.

— Сен яхшисан, Марго. Бунни уйга олиб бор.

Ҳеч қутилмаганда полициячи пайдо бўлди.

— Тўхтанг! Нима қиляяпсиз?

Трейсининг юраги орқасига тортиб кетди.

— Нима гап, офицер?

Полициячи қафасга тикилди — унинг жаҳли чиққан эди.

— Биласизми, бу каптарларни боқиш мумкину, бироқ тутиб, қафасга солиш қонунга хилоф. Ҳозироқ қўйиб юборинг, йўқса, сизни қамаб қўяман!

Трейси тупугини ютди ва чуқур хўрсиниб қўйди.

— Нима десангиз, ўша, офицер.

У қўлини кўтариб каптарни осмонга учуриб юборди. Каптар баландга кўтарилган сари Трейсининг юзиде қувончи ортиб борарди. Каптар бир айланди-ю, ораси икки юз ўттиз миллик Лондон томон учиб кетди.

“Уй каптарлари соатига қирқ милл учади”, — деган эди унга Гюнтер бир пайтда. Шу боис Марго Лондонга олти соатда етиб боради.

— Энди ҳеч бундай қилманг, — огоҳлангирди уни полициячи.

— Йўқ, бошқа бундай қилмайман, — тантанавор сўз берди Трейси. — Ҳеч қачон.

Трейси кечга яқин Шипкол аэропортининг ўтириш майдончасига кетаётган эди. Бу ердан у Бразилияга учиб кетади. Даниэл Купер бир бурчакка яшириниб олиб уни ўкинч билан кузатар эди. Трейси Уитней “Лукуллов” олмосни ўғирлади. Купер ахборотни эшитган заҳоти фаҳмига етди. Бу Трейсининг услуби: дадил ва теран фантазия билан. Бунга қойил қолишдан ўзга чора йўқ. Инспектор ван Дюрен Трейси билан Жефнинг суратларини кўргазма соқчиларига кўрсатди. “Йўқ”. Соқчилар буларни ҳеч учратишмаган. Ўғрининг соқоли ва мўйлови бор, бурни билан чакаклари бундан каттароқ, бриллиантли аёл эса

ҳомиладор, қора сочли эди. Ҳеч қаерда олмоснинг изи ҳам топилмади. Жеф ва Трейсининг шахсий юкларини яхшилаб текширишди.

— Олмос ҳали Амстердамда, — онт ичар эди инспектор ван Дюрен Куперга. — Биз уни топамиз!

“Йўқ, тополмайсиз, — алам билан ўйлади Купер. — Трейси бунда уй каптарларни ишга солган. Олмос мамлакатдан уй каптари билан олиб кетилган”.

Купер аэропортнинг бош вестибюлидан ўтиб кетаётган Трейсини ночор аҳволда кузатиб турди. Куперга зарба берган биринчи одам Трейси бўлди. У деб Купер жаҳаннамга тушади.

Самолётга чиқиш дарвозасига етиб борган Трейси қадамини секинлатди, сўнгра ўгирилди-да, Купернинг кўзига тик боқди. Купер уни бутун Оврупо бўйлаб худди қасоскордек таъқиб қилиб юрганини Трейси билар эди. Унда ажиб бир қўрқитадиган сеҳр, шу билан бирга одамни ийдирадиган — нимасидир бордек эди. Трейси хайрлашиш учун унга қўлларини силтади-да, самолётга чиқиб кетди.

Даниэл Купер чўнтагида ётган истеъфога чиқиш аризасини пайпаслади.

Пан Америкэн компаниясининг салобатли Боинг-747 самолётида Трейси биринчи даражали салонда йўлакнинг ён томонидаги 4В жойни эгаллади. У ҳаяжонда эди. Бир неча соатдан кейин Жеф билан учрашади. Улар Риода турмуш қуришади. “Энди бошқа жинниликлар бўлмайди, — хаёлидан кечди унинг. — Лекин ўша жинниликсиз зерикиб қоламан. Ҳаёт мароқли ва қизиқарли бўлмай қолади, мен эса миссис Жеф Стивенс бўламан”.

— Кечирасиз.

Трейси нигоҳини кўтарди. Унинг тепасида ўзига бино қўйган, салобатли, юзлари шишинқираган ўрта ёшлардаги киши турарди. У ойна олдидаги жойни кўрсатиб:

— Азизим, бу менинг жойим, — деди.

Трейси унинг ўтиб кетишига имкон яратиб, нари сурилди. Шу пайт қўйлагининг этаги кўтарилиб кетди, эркак унинг оёқларига суқ билан кўз қирини ташлаб қўйди.

— Учиш учун қулай кун, а? — савол берди у шахвоний оҳангда.

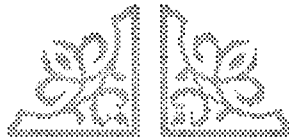
Трейси тескари ўгирилиб олди. Бегона йўловчи билан гап сотишга орзиманда эмас. Ҳали кўп нарсани ўйлаб кўриши лозим.

ЭРТАНГИ ЯНГИ ҲАЁТ ҲАҚИДА. БИРОН ЖОЙДА ҚЎНИМ ТОПИБ НОМУНАЛИ ФУҚАРОЛАР ҚАТОРИГА ҚЎШИЛАДИЛАР, ҳурматли — мистер ва миссис Стивенс бўладилар.

Трейсининг йўлдоши уни тирсаги билан биқинига шўхчан туртиб қўйди.

— Модомики бирга учар эканмиз, оймитилла қиз, танишиб олсак бўлармиди? Менинг исмим Максимилиан Пьерпонт.

*Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
таржимаси*

Федор ТЮТЧЕВ

Юлдузлардан ёғду таралар

* * *

Биз ложувард денгиз бағрида,
Сузар эдик, сокин, бехатар.
Шижоагли жўшқин кафтида
Оқизарди маккор тўлқинлар.

Ой нурида беармон,
Тушлар кенгликда яйрар.
Мавжлари билан шу он,
Денгиз уни аллалар.

* * *

Устимизга муздек зарралар
Ёприларди шамолда бетин.
Юлдузлардан ёғду таралар,
Пастда денгиз сочарди ёлқин.

Унута олмайман, чунки ўша кун,
Ҳаёт тонги эди асли мен учун.

Палубада ўтириб шу чоқ,
Пинакка кетганди баъзилар ҳориб.
Паррақлар куйларди яна-да қувноқ
Шовуллаган тўлқинни ёриб...

Жимгина турарди, қаршимда жонон,
Кўксида муҳаббат қиларди тугён.

Жимиб қолди қувноқ даврамиз,
Аёлларнинг шовқини тинди.
Ширин ўйлар, орзулар шу кез
Ошноққина тирсакка қўнди.

Юзлари тонг мисол қиларди жилва,
Ширин энтикарди ёниб бу лаҳза.

Энди кўтарилган қуёш мисоли,
Кўксидан юлқингач севги иқрори, —

Олтин муҳаббатнинг лаззати гўё,
Кўз олдимда очди янги бир дунё...

Муҳаммад
ҲАЙДАР
таржимаси

Улуғ рус шоири табиат ва инсон қалби тугёнларининг файласуф куйчиси А. Фет — Ф. И. Тютчевни (1803-1873) “ер юзидаги энг улуғ лирик” деб атаган эди. Чиндан ҳам, Тютчев ижодиётида табиат ва инсон бир-бирига жуда нозик ришталар билан боғланиб кетган. Тютчев шеърларида табиат худди инсон хиссиётлари каби яшайди, нафас олади, куйлайди.

Тютчев рус тилига улуғ шоир Гораций асарларини таржима қилди. Ўз замонасининг Шеллинг, Гейне сингари атоқли кишилари билан танишди. Чет элларда рус дипломати сифатида ишлади.

Ф. И. Тютчев етмиш ёшида Царское селода вафот этди.

Унинг лирик меросига қизиқиш жуда катта. Куйида шоир лирикасидан айрим намуналарни эътиборингизга ҳавола этамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Бўлар шундай лаҳзалар,
Таърифламоқ, машаққат.
Ўшанга сифинмоқлик
Тенги йўқ бир фароғат.

Қўл етмас юксакликдан
Новдалар қўшиқ куйлар.
Кўк қушлари фалакдан
Биргина менга сўзлар.

Қабихлик, сохталиклар,
Чекинар бир зум йироқ.
Ва беимкон нарсалар
Осон, яқиндир шу чоқ.

Ёқимли ва жуда хуш
Қалбимда чексиз роҳат,
Кўрмоқдаман ширин туш,
Шошмагин бахтли фурсат.

* * *

Борлиғимни олди бешафқат худо,
Саломатлик, ихтиёрим, уйқуни.
У сени қолдирди ёнимда аммо,
Сифинмоғим учун унутмай уни...

* * *

Офтоб чарақлайди, сувлар ярқирар,
Борликда табассум, борликда ҳаёт.
Дарахтлар шодликдан қалтирар,
Зангори осмонда чўмилишиб шод.

Дарахтлар гуллайди, ярқирар сувлар,
Ҳаво муҳаббатга қорилиб қолган.
Ҳаёт лаззатиға мириқиб, қонган
Дунёнинг яшнаган дунёси кулар.

Сенинг азобланган сўник қалбингдан,
Бир марта отилса майин табассум,
Гулламоқ лаззатин татиган дунё,
Яшамоқ завқини туярди бир зум.

* * *

Улкан маъно бор айрилиқда:
Қандай севма, — бир кун, бир аср,
Севги тушдир, туш эса лаҳза,
Эртами-кеч одам бир марта
Уйғонмоғи керакдир ахир.

* * *

Иссиқ кул устида қоғоз ўрами,
Тутаб-тутаб ёниб кетади,
Кўз илғамас оловнинг дами,
Сўз ва мисраларни ютади.

Шундай ғамгин ўтади умрим,
Тутунга айланиб кунма-кун.
Мана шундай сўнмоқдаман, жим,
Чидаб бўлмас азобда беун.

Фалак! Агар бир мартагина.
Таратса у ёрқин аланга,
Иккиланмай, қийналмай сира,
Бир марта чарақлаб, сўнардим яна.

* * *

Денгиз тун палласи нақадар гўзал,
Бунда нурлар базми, нарида зулмат.
Ой кумуш шуъласин таратган маҳал,
Ерлар нафас олар ярқираб беҳад.
Бепоён тўлқинли кенглик бағрида
Шуъла ва ҳаракат, шовқин, гулдирос.
Хира ёрқинликда гўзалсан жуда,
Кимсасиз тун чоғи дилбар, беқиёс.
Эй денгиз мавжлари, эй тенгсиз қудрат,
Кимнинг шарафига бундай тантана.
Тўлқин кўпиради жўшиб, ярқираб,
Ёрқин юлдуз ёнар юксакда ёна.
Ёрқинликлар аро қалбимда тугён,
Худди тушдагидек беҳол турибман.
Қанийди уларнинг бағрига шу он,
Қалбимни чўқтирсам борлиғим билан.

* * *

Қўйгин, баҳслашмагин, бўлма овора,
Излаш ақлсизлик, баҳс аҳмоқлик.
Кундузнинг заҳмига уйқудир чора,
Эрта нима бўлар — манглайга боғлиқ.
Ғам ва шодлик безовталиқка,
Чидасанг яшайқол чекиб барчасин.
Нимага сифинмоқ, қайғурмоқ нега
Бугунни яшадинг, шукрона қилгин.

* * *

Ҳали ҳам қўмсайман сени, ўртаниб,
Интиламан ҳамон борлиғим билан.
Ғамгин хотиралар ичра товланиб,
Кўз ўнгимга келар сенинг қиёфанг,
Сенинг азиз сиймонг унутилмасдир,
Менинг кўз ўнгимда мангу намоён.
Сира ўзгармасдир ва қўл етмасдир,
Кўкдаги юлдуздек мангу чароғон.

Л. Н. ТОЛСТОЙ

Шекспир ва драма тўғрисида

V

“**Х**ўш, Шекспир қаҳрамонлари томонидан айтиладиган теран маъноли гаплар ва ҳикматлар-чи? — деб сўрашлари мумкин Шекспир маддоҳлари. — Лирнинг жазо ҳақидаги монологи, Кентнинг хушомад тўғрисидаги нутқи, Эдгарнинг ўзининг аввалги ҳаёти тўғрисидаги нутқи, Глостернинг тақдирнинг бевафолиги ҳақидаги ва бошқа драмалардаги Ҳамлет, Антоний ва бошқаларнинг машҳур нутқлари-чи?”¹

Фикрлар ва ҳикматлар, — деб жавоб бераман мен, — насрий асарларда, рисоаларда, ҳикматлар мажмуаларида қадрли, бадиий драматик асарда эмас. Драматик асарнинг мақсади тасвирланаётган нарсага ҳамдардлик уйғотишдир. Шунинг учун ҳам Шекспирдаги нутқлар ва ҳикматларда теран ва янги фикрлар ҳар қанча кўп бўлмасин (аслида бундай эмас), бадиий поэтик асарнинг фазилати бўла олмайдилар. Аксинча, номувофиқ шароитларда айтилган бу нутқлар бадиий асарни бузишигина мумкин.

Бадиий, поэтик асар ва, айниқса, драма ҳаммадан аввал китобхонда ёки томошабинда шундай ҳолатни туғдирмоғи керакки, у асардаги иштирок этувчи шахслар бошидан кечириётган нарсаларнинг ҳаммасини ўзи бошидан кечириётгандай ҳис этсин. Бунинг учун эса драматург ўз қаҳрамонларини нима ишни қилишга ва нимани гапиришга мажбур этиши кераклигини билмоғи нақадар муҳим бўлса, томошабин ёхуд китобхондаги ҳолатни бузмаслик учун асар қаҳрамонини нималарни гапириш ва қилишга мажбур этмаслигини билиш ҳам жуда муҳимдир. Иштирок этувчиларнинг тилидан айтиладиган нутқлар ҳар қанча бежирим ва маънодор бўлмасин, агар улар ортиқча бўлса ва вазият ҳамда характерларга мос келмаса драматик асарнинг асосий шартини бузади — бунинг оқибатида китобхон ёхуд томошабин иштирокчи шахсларнинг кечинмаларини ўзи бошидан кечириётган кечинмалар сифатида қибул қилмай қўяди. Томошабин ёхуд китобхоннинг тасаввурини бузиб ўтирмай, анча гапни гапирмай қўяқолса ҳам бўлади — нима гаплигини уларнинг ўзи фаҳмлаб олади ва ҳатто бунинг оқибатида унинг таассуроти яна ҳам чуқурлашиши мумкин. Аммо бу ортиқча эзмалик қилиш билан ёки сирли фонуснинг ичидан чироқни олиб қўйиш билан баробар — бунинг натижасида китобхон ёки томошабиннинг диққати чалғийди, китобхон қаршисида муаллифни, томошабин актёрни кўради, тасаввур ғойиб бўлади. Кейин эса тасаввурни қайтадан тиклашнинг иложи бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам меъёрни ҳис қилмай туриб санъаткор бўлмоқ ва, айниқса, драматург бўлмоқ сира мумкин эмас. Шекспир эса бу туйғудан мутлақо маҳрумдир.

Шекспир қаҳрамонлари доимий равишда ўзларига мос бўлмаган гапларни гапирибгина қолмайдилар, балки улар мутлақо ноўрин ва сира кераксиз гапларни ҳам гапирдилар. Мен бу фикримни далилловчи янги мисоллар келтириб ўтирмайман,

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

чунки ўйлайманки, агар одам Шекспирнинг ҳамма асарларидаги кишини лол қолдирувчи нуқсонларни ўзи кўрмас экан, уни ҳеч қанақа далилу исботлар билан ишонтириб бўлмайди. Бунга амин бўлмоқ учун биргина “Лир”нинг ўзини, ундаги жиниликлар, қотилликлар, кўзларни суғуриб олишлар, Глостернинг сакрашлари, захарлашлар, сўқинишлар билан бирга ўқиб чиқилса кифоя. “Перикл”, “Цинбелин”, “Қиш эртаги”, “Бўрон”ни айтмаёқ кўяқолайлик — бу асарларнинг ҳаммаси балоғат даврида ёзилган. Меъёр туйғусидан бутунлай маҳрум бўлган дидсиз одамгина “Тит Андроник”ни, “Троил ва Крессида”ни ёзмоғи, “Қирол Лир”ни эса бу қадар шафқатсизлик билан расво қилмоғи мумкин эди.

Гервинус Шекспирда гўзаллик туйғуси бор деб исбот қилишга интилди, аммо унинг ҳамма далиллари фақат шуни исбот қиладики, унинг ўзи, яъни Гервинус гўзаллик туйғусидан бутунлай маҳрум бўлган. Шекспирда ҳамма нарса бўрттириб берилган — хатти-ҳаракатлар бўрттирилган, уларнинг оқибати бўрттирилган, иштирок этувчи шахсларнинг нутқи бўрттирилган, шунинг учун ҳам ҳар қадамда бадий тасаввур имконлари бузилади.

Ҳар нима дейишмасин, Шекспир асарларидан ҳар қанча завқланишмасин, уни қанча фазилатларга буркаб кўтаришмасин, шуниси шубҳасизки, у санъаткор бўлган эмас ва унинг асарлари бадий асарлар эмас. Худди ритми ҳис қилмаган одам ҳеч қачон мусиқачи бўлаолмаганидек, меъёр туйғусисиз ҳеч ким ҳеч қачон санъаткор бўлаолмайди.

“Бироқ Шекспир ўз асарларини қайси даврда ёзганини унутмоқ керак эмас, — дейишади уни мақтовчилар. — У замонларда одамларнинг қаҳри қаттиқ ва бағри тош эди. У пайтларда эваруизм, яъни ифода усулининг сунъийлиги кенг расм бўлган эди, турмушнинг бизга бегона шакллари кенг тарқаган эди. Шунинг учун ҳам Шекспир ҳақида мулоҳаза юритмоқ учун у асарларини қайси замонда ёзганини назарда тутмоқ керак. Ҳомерда ҳам худди Шекспирдаги каби анчагина бизга ёт нарсалар бор, бироқ бу бизга Ҳомернинг гўзаллигини қадрлашимизга халақит бермайди-ку” дейди бу мақтовчилар.

Бироқ худди Гервинусга ўхшаб, биз ҳам Шекспир билан Ҳомерни таққослаб кўрадиган бўлсак, чинакам санъат билан санъатсимон нарса ўртасидаги бепоен масофа, айниқса, равшан кўринади. Ҳомер биздан ҳам ҳар қанча олис бўлмасин, у тасвирлаган ҳаёт ичига биз заррача ҳам зўриқмай кириб борамиз. Бемалол кириб боришимизнинг асосий сабаби эса шундаки, Ҳомер ҳар қанча бизга бегона ҳодисаларни тасвирламасин, у ўзи айтаётган гапга ишонади, айтаётган гапини жиддий тарзда гапиради, шунинг учун ҳам у ҳеч қачон муболағага берилмайди ва меъёр туйғуси уни сира тарк этмайди. Шунинг учун ҳам Ахиллес, Гектор, Приам ва Одиссейларнинг лол қоладиган даражадаги ёрқин, жонли ва гўзал характерлари тўғрисида ёхуд ҳаминша томошабинни куйдириб юборадиган Гекторнинг видолашиш сахнаси, Приамнинг элчилиги, Одиссейнинг қайтиб келиши тасвирланган манзараларни айтмаганда ҳам, “Илиада” бошдан-оёқ ва, айниқса, “Одиссея” шунчалик табиий ва бизга яқинки, гўёки биз ўзимиз худолар ва қаҳрамонлар даврасида яшагандек ҳамда яшаётгандек бўламиз. Ҳолбуки, Шекспирда бунақа эмас. Унинг биринчи иборалариданок муболаға яққол кўриниб туради — у ходимларни ҳам муболаға қилади, туйғуларни ҳам муболағалаштиради, ибораларида ҳам муболаға бисёр. Ҳозир аён бўлиб қолганки, у гапираётган гапига ўзи ишонмайди, бу гапларнинг унга кераги ҳам йўқ, у тасвирлаётган ходимларнинг барини тўқиб чиқарган, ўз қаҳрамонларига нисбатан лоқайд, бу қаҳрамонларни у фақат сахна учун ўйлаб топган ва шунинг учун ҳам уларни томошабинларни ҳайратга соладиган гапларни гапириб, ишларни адо этишга мажбур қилади, шунинг учун ҳам биз на ҳодисаларга, на хатти-ҳаракатларга, на унинг қаҳрамонлари бошларига тушган кулфатларга ишонамиз.

Шекспир эстетик туйғудан буткул маҳрум эканига уни Ҳомер билан таққослаганда узил-кесил ишонч ҳосил қилиш мумкин. Биз Ҳомернинг асарлари деб атайдиган асарлар бадий асарлардир, ўзига хос санъат асарларидир, муаллиф ёки муаллифларнинг юрагидан чиққан асарлардир.

Шекспирнинг асарлари эса ўзгалардан олинган, ҳар хил қурама лахтаклардан сунъий равишда елимлаб ёпиштирилган, бирор муносабат билан ўйлаб чиқарилган асарлардир. Уларнинг бадийят ва санъатга мутлақо дахли йўқ.

VI

Балки Шекспирнинг дунёқараши жуда юксақдир. Балки у эстетика талабларига тўғри келмаган тақдирда ҳам одамлар учун шундай бир янги ва муҳим дунёқараш инкишоф этарки, у кашф этган дунёқарашнинг муҳимлиги боисидан унинг санъаткор сифатидаги жамики нуқсонлари арзимас кўриниб қолар? Шекспирни мақтовчилар шундай дейди. Гервинус тўғридан-тўғри шундай дейди. Унинг фикрича, авваламбор, “Ҳомер эпос борасида қанчалик катта аҳамиятга эга бўлса, Шекспир ҳам драматик санъат борасида шундай муҳим қимматга эга. Мабодо буни эътиборга олмаганда ҳам “Шекспир инсон қалбининг ноёб бир элимдонии сифатида дунёда ва турмушда сира шубҳа туғдирмайдиган энг мўътабар устоз ва мураббийдир”.

Хўш, дунёда ва турмушда сира шубҳа туғдирмайдиган бу устознинг мўътабарлиги нимада? Гервинус буни тушунтиришга иккинчи жилдадаги эллик саҳифа келадиган сўнги бобини бағишлайди.

Ҳаёт сабоқларини ўргатувчи энг олий даражадаги бу устознинг ахлоқ бобидаги мўътабарлиги Гервинуснинг фикрича, қуйидагиларда тажассум топган. Шекспир маънавий дунёқарашининг илк негизи Гервинуснинг фикрича шундаки, инсонга фаолият кўрсатиш қобилияти ва бу қобилиятни баҳолаш имкони инъом этилган. Шунинг учун ҳам Гервинуснинг фикрича, Шекспир даставвал, яхши одам деганда ҳаракат қилувчи, фаолият кўрсатувчи одамни тушунган (гўёки инсон ҳаракат қилмаслиги ҳам мумкиндай). Фортинбрас, Воленброкке, Алкивиад, Октавий каби фаол одамлар, дейди Гервинус, Шекспир томонидан актив фаолият кўрсатмайдиган турли-туман шахсларга қарама-қарши қўйилади. Шекспир шуни таъкидлайдики, одамлар ўз табиатларининг устуниклари туфайли эмас, балки юқоридагидек фаол характерга эга бўлганлари сабаблигина бахтга ва муваффақиятга эришадилар. Ҳатто айтиш мумкинки, иқтидорлари ожизроқ бўлганига қарамай, фаолиятга бўлган қобилиятлари ўз-ўзича уларга ҳамиша фаолиятсизлик қаршисида устунлик беради. Шуниси ҳам борки, бу бировларнинг фаолиятсизлиги жуда гўзал ниятлардан туғилганига, бошқаларнинг фаолияти эса ёмон ниятлар оқибати эканига мутлақо борлиқ эмас.

“Фаолият — яхшиликдир, фаолиятсизлик — ёвузликдир. Фаолият ёвузликни яхшиликка айлантиради” деб қарайди Шекспир, — дея ўқтиради Гервинус. Шекспир Диоген ақидасидан Искандар Мақдуний ақидасини афзал кўради, деб ҳисоблайди Гервинус. Бошқача айтганда, Гервинусга кўра, Шекспир камсуқумлик ва доноликдан кўра ўлимни ва ғаразли ниятда қилинган қотилликни афзал кўради.

Гервинуснинг фикрича, Шекспир инсоният ўз олдида идеалларни мақсад қилиб қўймаслиги керак, балки ҳар нарсада соғлом фаолият бўлса, ўртача мезонга амал қилинса бас, деб ҳисоблайди. Шекспирга ана шу доно ўртамеъначилик ғоиси шу даражада сингиб кетганки, Гервинуснинг фикрига кўра, у ҳатто инсон табиатига оширилган талаблар қўйишни тақлиф қилувчи христиан ахлоқини инкор этишдан ҳам қайтмайди. У душманларга маъжусий нафрат билан уларга насроний муҳаббат ўртасидаги олтин ораликни ўргатади. (561 ва 562-саҳифалар: “Ўзининг асосий принципи бўлмиш оқилона ўртамеъначилик мезони Шекспирга қанчалик сингиб кетганини, — дейди Гервинус, эҳтимолки, ҳаммадан ҳам кўпроқ унинг инсон табиатини ҳаддан зиёд кучлантиришга ундовчи христиан қондаларига қарши мулоҳазалар айтишга журъат қилганида кўринади. У мажбуриятлар чегараси табиат белгилаб берган доирадан ташқари чиқишига йўл қўймас эди. Шунинг учун у одам христиан ва маъжусий қоидалар ўртасида, яъни бир томондан душманингга муҳаббат, иккинчи томондан эса унга нафрат ўртасидаги оқилона ораликда турмоғини тарғиб қилади. Яхшиликни ҳам керагидан ортиқ қилиш мумкинлиги, яъни яхшиликнинг оқилона чегараларидан чиқиб кетиш Шекспирнинг сўзлари ва мисоллари билан жуда ишонарли тарзда исбот қилиб берилган. Масалан, ҳаддан зиёд саҳийлик Тимонни ҳалок қилади, ҳолбуки меъёридаги саҳийлик Антониога иззат-ҳурмат келтиради. Меъёридаги шухратпарастлик Генрих Уни улуғ инсонга айлантиради, аммо ҳаддан зиёд кучайиб кетган шухратпарастлик Персини ҳалокатга олиб келади. Ҳаддан зиёд олижаноблик Анжелони ҳалокатга бошлайди. Агар теварак-атрофдагиларнинг ортиқча даражадаги қаҳри қаттиқлиги зарарли бўлса ва жиноятнинг олдини ололмаса, инсон табиатидаги илоҳий нарса, яъни меҳр-шафқат ҳаддан зиёд бўлса, у жиноятни туғдириши мумкин”.

Шекспир таълим берадики, дейди Гервинус, керагидан ортиқ яхшилик қилиш ҳам мумкин.

У таълим берадики (Гервинуснинг фикрича), ахлоқ ҳам худди сиёсатга ўхшаган шунақа бир ҳодисадирки, унда воқеалар ва сабабларнинг кўплиги туфайли бирон-бир қондани барпо этиб бўлмайди. (563-саҳифа. “Шекспирнинг нуқтаи назаридан тўғри маънавий хатти-ҳаракатлар учун раҳнамо бўладиган ва ҳаётдаги ҳамма ҳолларга мос келадиган қилиб яратиш мумкин бўлган ижобий диний ва маънавий қонунлар йўқ”).

Гервинус Шекспирнинг жамики маънавий назариясини тўғридан-тўғри қуйдагича тарзда ёрқинроқ ифодалайди: Шекспир муайян диний қондалар ва қонунларга амал қиладиган тоифалар учун (яъни одамларнинг 0,099 фоизи учун) ёзмайди, билки маърифатли одамлар учун ёзади. Улар ўзлари учун соғлом ҳаётий маромни ва хайрихоҳликни танлаб олишган. Бунинг оқибатида виждон, заковат ва ирода бирлашиб, муносиб ҳаётий мақсадларга йўналтирилади. Аммо Гервинуснинг фикрича, ана шу омадли одамлар учун ҳам бу таълимот бўлиб-бўлиб олинса, хатарли бўлмоғи мумкин, уни тўлалигича олмоқ керак. (564-саҳифа. Шундай тоифа одамлар борки, — дейди Гервинус, — уларнинг маънавиятини ҳаммадан ҳам кўра дин ва давлат ҳуқуқининг ижобий кўрсатмалари яхшироқ муҳофаза қилади. Бундай одамлар Шекспир асарларининг тагига етолмайдилар. Бу асарлар фақат маърифатли одамлар учунгина тушунарли, фақат уларгина бу асарларнинг тагига етиши мумкин. Улардан ўзлари учун соғлом ҳаёт маромини танлаб олишни ва муайян бир онгни ўзлаштириб олишни талаб қилиш мумкин. Токи шу онг ёрдамида бизни бошқарадиган туғма виждон ва заковат кучлари бизнинг иродамиз билан бирлашиб, бизнинг муносиб ҳаётий мақсадларга муайян даражада эришувимизга имкон беради. Аммо ҳатто ана шундай маърифатли одамлар учун ҳам Шекспир таълимоти ҳамма вақт ҳам беҳатар бўлмасликлари мумкин... Унинг таълимоти фақат бир шарт билангина мутлақо беҳатар бўлиши мумкин. Шарт шуки, бу таълимот мутлақо тўла равишда, бутун тўлалиги билан ҳеч қандай истисноларсиз қабул қилинмоғи керак. Ана шунда бу таълимот на фақат хатарли, балки энг равшан, энг бениқсон ва шунинг учун ҳам маънавий таълимотлар ичида энг ишончга сазовор бўлади”).

Таълимотнинг ҳаммасини олмоқ учун эса унинг таълимоти бўйича исён кўтармоқ ёки бир марта қатъий белгилаб қўйилган диний ҳамда давлат шаклларини барбод қилишга уриниш шахс учун зарарли эканини, бу ақлдан эмаслигини англамоқ керак. (566-саҳифа. “Шекспир учун ўз билганича иш юритадиган мустақил шахс сира маъқул бўлмайди. Бундай шахс кучли ирода билан сиёсат ва ахлоқдаги ҳар қандай қонунга қарши курашган бўлур эди ва минг йиллар мобайнида жамиятга таянч бўлиб келаётган дин билан давлат иттифоқининг сарҳадларидан чиқиб кетарди. Чунки, унинг қарашларига кўра, одамларнинг амалдаги донолиги жамиятга энг юксак даражадаги табиийлик ва эркинликни олиб киришдан кўра юксакроқ мақсадга эга бўлмаган бўларди, бироқ айна шунинг учун ҳам жамиятнинг табиий қонунларини муқаддас билиб, уларга оғишмай амал қилмоқ зарур, мавжуд тартибларни ҳурмат қилмоқ даркор, бу тартибларни доимий равишда кўздан кечириб, уларнинг оқилона жиҳатларини чуқурроқ сингдирмоқ лозим. Бунда маданият туфайли табиатни унутмоқ ёки аксинча бўлмоқ ярамайди”). Мулк, оила, давлат — муқаддасдир. Аммо одамлар тенглигини эътироф этишга интилиш — ақлсизлик. Уни амалга ошириш инсоният бошига жуда оғир кулфат келтирар эди (571 ва 572-саҳифалар: “Мансаб ва мартабаларнинг афзалликларига қарши ҳеч ким Шекспирдан ортиқроқ курашган эмас, бироқ бу ҳур фикрли инсон қашшоқлар ва нодонларга ўринни бўшатиб бермоқ учун бадавлат ва маърифатли одамларнинг устунликларини маъв этишга рози бўла олармиди? Шу қадар чечанлик билан номусли бўлишга ундайдиган бундай одам мартабалар ва хизматлари учун бериладиган инъомлар билан бирга улғворлик сари бўлган ҳар қандай интилиш янчиб ташланишига, ҳар қандай босқичларнинг маъв этилиши билан бирга эса “ҳар қандай юксак режаларга интилишнинг ҳам сўниб қолишига” йўл қўя олармиди? Маккор йўллар билан иззат-икромга ва сохта ҳокимиятга эришган одамларга тазийқ чиндан ҳам тўхтаб қолган тақдирда, шоир зўравонликлар ичида энг мудҳиши бўлмиш бир зўравонликка — нодон авомнинг ҳукмрон бўлишига йўл қўя олармиди? Ҳозир тарғиб қилинаётган ана шу тенглик туфайли ҳамма нарса зўравонликка айланиши, зўравонлик эса ўзбошимчаликка ўтиши, ўзбошимчалик эса тизгинсиз эътиросга айланиб кетиши мум-

кинлигини, бу эҳтирос эса бўри ўлжасини парча-парча қилиб ташлаганидек дунёни ич-ичидан портлатиб юборишини ва охир-пировардида дунё ўз бошини ўзи ейиши мумкинлигини шоир кўрган. Агар борди-ю инсоният тенгликка эришса-ю булар рўй бермаса, агар халқларнинг ўзаро муҳаббати ва мангу тинчлик “Бўрон” да Алонзо айтганидек “ҳеч нарса” бўлмаган тақдирда, аксинча, тенгликка интилишга эришиш чиндан ҳам воқе бўлиши мумкин бўлганида ҳам, шоир дунё кексалик палласига қадам қўйиб, умри битмоқда деб ва шунинг учун фаол одамлар ортиқ яшамай қўяқолсалар ҳам бўларди деб ҳисобларди”).

Шекспирнинг энг улўғ билимдони ва мақтовчисининг тушунтиришига кўра, Шекспир дунёқарашни ана шунақа.

Шекспирнинг янги чиққан маддоҳларидан бири — Брандес бунга яна қуйидагиларни қўшимча қилади: “Албатта, ҳеч ким ўз ҳаётини ёлғондан, алдовдан ва бошқаларга зарар етказишдан мутлақо тоза ҳолда асраб қололмайди. Аммо ёлғон билан алдов ҳаминша ҳам гуноҳ бўлавермайди ва ҳатто бошқа одамларга етказиладиган зарар ҳам ҳаминша муқаррар тарзда гуноҳ бўлавермайди: у кўпинча зарурият, руҳсат берилган қурол, ҳуқуқ, ҳолос. Моҳият эътибори билан олганда Шекспир ҳаминша муқаррар тақиқлар ёхуд муқаррар мажбуриятлар йўқ деб ҳисоблаган. У, масалан, Ҳамлетнинг қиролни ўлдиришга ҳақи борлигига шубҳа қилган эмас, ҳатто унинг Полонийни чавақлаб ташлашга ҳақи борлигига ҳам шубҳа қилган эмас. У теварак-атрофида энг оддий ахлоқ қонунилари тўхтовсиз равишда оёқости қилинаётганини кўрган ва бундан туғилган ғазабдан ва енгиб бўлмас норозилиқдан ўзини ҳимоя қила олмаган. Энди эса унинг қалбида муайян бир фикрлар жипслашиб давра қуриб олган. Бу фикрларга кўра муқаррар амал қилиш керак бўлган пандлар йўқ, хатти-ҳаракатнинг қиммати ва фазилати бу пандларга риоя қилишга ёхуд риоя қилмасликка боғлиқ эмас, характер ҳақида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Ҳамма гап мазмунда — айрича олинган одам қарор қабул қилаётган дақиқада бу қонулар кўрсатмаларининг шаклини ўзининг масъулияти билан тўлдиради”. (Георг Брандес. “Шекспир ва унинг асарлари”).

Бошқача қилиб айтганда, эндиликда Шекспир шунини аниқ-таниқ кўрадики, мақсаддан туғиладиган ахлоқ ягона чин нарса, ягона бўлиши мумкин бўлган нарсadır. Шу тариқа Брандесга кўра маълум бўладики, Шекспирнинг асосий принципи — мақсад бўлса, истаган воситаларни қўллаш мумкин деган принципдир. Брандес худди шуниси учун Шекспирни мақтайди. Ҳар нима бўлса ҳам фаолият кўрсатмоқ керак, ҳар қандай идеаллардан мосуво бўлмоқ, ҳар насада меъёрни билмоқ, ҳаётнинг бир бора белгилаб қўйилган шаклларига риоя қилмоқ — шундай қилинса, мақсад йўлида ҳар қандай восита ҳам жоиз.

Бунга яна инглизларнинг шовинист миллат эканлигини қўшиш керак — Шекспир уни ҳамма тарихий драмаларида куйлайди. Бу шунақа ватанпарварликки, уни тасвирлаганда инглиз тахти дунёдаги энг муқаддас нарса бўлиб кўринади, инглизлар эса ҳамма вақт французлар устидан ғалаба қозонади, улар минглаб французларни дабдала қилишади-да, ўзлари бор-йўғи ўнта одамдан ажралади, Жанна д’Арк — жодугар, Гектор билан трояликларнинг ҳаммаси қаҳрамон, сабабки инглизларнинг ҳаммаси трояликлардан тарқаган, юнонлар бўлса қўрқоқ ва хойн ва ҳ.к. ва ҳ.к. Шекспирнинг буюқдан-буюқ мақтовчиларининг тасдиғига кўра энг доно ҳаёт устозининг дунёқарашни ана шунақа. Кимда-ким Шекспир асарларини диққат билан синчиклаб ўқиб чиқса, Шекспирнинг маддоҳлари унинг дунёқарашини мутлақо тўғри белгилаб берганларига ишонч ҳосил қилмай иложлари йўқ.

Ҳар қандай санъат асарининг фазилатлари учта хусусият билан белгиланади:

1. Асарнинг мазмуни билан: мазмун қанчалик салмоқли бўлса, яъни одамлар ҳаёти учун муҳим бўлса, асар шунча юксак бўлади.

2. Ташқи гўзаллик билан: бунга санъат жинсига мос келадиган маҳорат орқали эришилади. Масалан, драматик санъатда маҳорат деганимиз қуйидагилардан таркиб топади: шахслар характериға мос келадиган аниқ тил, табиий ва айни чоқда таъсирчан тутун, саҳналарни тўғри тақсимлаш, тасвирланаётган ҳамма насада меъёр туйғусини тўғри намоён қилиш.

3. Самимият билан, яъни муаллиф тасвирлаётган нарсасини ўзи жонли тарзда ҳис қила билиши билан. Бу шартларсиз ҳар қандай санъат асарини қабул қилаётган одамга муаллиф туйғусини юктиришдан иборатдир. Агар муаллиф тасвирлаётган

нарсасини обдон ҳис қилмаган экан, уни қабул қилаётган одамга муаллиф туйғуси юкмайди, у ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Унда асар сира ҳам санъат намуналари қаторидан ўрин ола билмайди.

Шекспирнинг энг йирик маддоҳларининг тушунтиришидан кўриниб туриптики, унинг пьесалари мазмуни энг пасткаш, энг бачкана дунёқарашдан иборатдир. Бу дунёқарашга кўра, бу дунё зўрларининг ташқи юксаклиги одамларнинг чинакам устуңлиги деб ҳисобланади, бу дунёқараш бўйича авлод-авомдан, яъни ишчилар синфидан нафрат қилинади. Бу дунёқараш ҳар қандай интилишларни, на фақат диний, балки мавжуд тузумни ўзгартиришга қаратилган гуманитар интилишларни ҳам инкор қилади.

Шекспир иккинчи шартга ҳам риоя қилмайди. Тўғри, унда саҳналар тўғри тақсимланган ва уларда туйғулар ҳаракати ифодаланган. Бироқ унда вазиятлар табиийлиги йўқ, иштирокчиларнинг тили йўқ, энг муҳими эса, меъёр туйғуси йўқ, ҳолбуки меъёр туйғуси бўлмаса, асар бадиият касб этмоғи мумкин эмас.

Учинчи ва энг муҳим шарт — самимият ҳам Шекспирнинг ҳамма асарлари учун мутлақо ёт. Уларнинг ҳаммасида зўраки сунъийлик кўриниб туради, унинг жиддий эмаслиги, сўзларни шунчаки эрмак қилаётгани сезилиб туради.

VII

Шекспир асарлари ҳар қандай санъат талабларига жавоб бермайди. Бундан ташқари, уларнинг йўналишлари ўта пасткаш, бачкана. Ундай бўлса, бу асарлар қандай қилиб юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида шу қадар улуғ шухратга эга бўлиб келмоқда?

Бу саволга жавоб бериш жуда мушкул. Шекспир асарлари жипла бўлмаса бирон-бир фазилатга эга бўлганда ҳам баҳарнав эди. Унда ҳамманинг унга муҳлислигини, бирон-бир сабаб билан уни ўзи номуносиб мақтовларга кўмиб юборишганини тушунса бўларди. Бу ўринда иккита нарса бир-бирита тўқнаш келиб қолган: бир томондан, ҳар қандай танқиддан тубан турувчи, арзимас, бачкана ва диёнатсиз асарлар, иккинчи томондан, бу асарларни инсоният қачондир бўлмасин барпо этган ҳар қандай асарлардан юксакроқ деб кўкка кўтарувчи ҳамманинг бемаъни мақтови.

Буни қандай изоҳлаш мумкин?

Менга ҳаётим давомида Шекспир тўғрисида унинг маддоҳлари билан кўшпаб марта баҳс юритишга тўғри келган. Бу маддоҳлар орасида санъатни унча ҳис этмайдиганлари кўп эди. Бироқ айни чоқда Тургенев, Фет ва бошқалар каби санъаткорона гўзалликни жуда нозик ҳис қиладиган одамлар ҳам анча бўлган. Бироқ ҳар гал Шекспирни мадҳ этишга нисбатан мендаги салбий қараш бир хил муносабат туғдирган.

Мен Шекспирнинг қусурларини кўрсатганимда менга эътироз билдиришмас эдилар, фақат уни тушунмаганим учун менга ҳамдардлик изҳор қилишар ва Шекспирнинг ғаройиб, ғайритабиий улуғворлигини эътироф этиш зарурлигини менга уқтироқчи бўлишарди. Бироқ Шекспирнинг гўзаллиги нимадан иборат эканини менга тушунтиришмас эдилар-да, Шекспирни яхлит олиб, маҳобат билан уни мақташга туғинишарди. Бироқ бу мақтовнинг ушлаб оладиган жойи бўлмасди. Кирил Лирнинг тунларни ечиши, Фальставнинг ёлғон гапиришлари, леди Макбетнинг шармандали доғлари, Ҳамлетнинг отасининг арвоҳига мурожаат қилиши, қирқ мингта оға-инилар, бу дунёда айбдорларнинг йўқлиги ва ҳоказо-ҳоказолар уларнинг завқини келтирар эди.

“Шекспир асарларининг истаган саҳифасини ёхуд тўғри келган жойини очинг, — дердим мен бу маддоҳларга, — шунда аниқ кўрасизки, унда ҳеч қачон кетма-кет келган ўн мисра топилмайдик, бу мисраларда тушунарли, табиий, шу гапларни айтаётган шахсларга хос бўлган ва бадиий таассурот туғдирувчи сифатлар бўлсин” (Бу тажрибани истаган одам қилиб кўриши мумкин). Шунда Шекспирнинг маддоҳлари унинг драмаларидан тусмолаб ёки ўзлари истаган бирор жойни очардилар-да, улар танлаб олган ўн мисра нима учун эстетиканинг ва соғлом ақлнинг биринчи талабларига жавоб бермаслиги ҳақидаги менинг мулоҳазаларимга мутлақо парво қилмай, менга бемаъно, тушунарсиз, ғайрибадиий бўлиб кўринган жойлардан завқланишга бошлардилар.

Шу тарзда мен Шекспир муҳлисларидан ҳарчанд унинг улуғлигини изоҳлаб берадиган мулоҳазалар кутмай, бунга эриша олмадим. Унинг ўрнига одатда бирон ақидани кўр-кўрона ҳимоя қиладиган одамлар ўртасида кўп учрайдиган муносабатга дуч келардим — яъни улар Шекспирнинг улуғлигига имон келтиришар эди-ю, бироқ буни фикр-мулоҳаза билан далиллаб ўтиришмас эди. Бундай муносабатни Шекспир ҳақидаги ҳамма мужмал, мавҳум, туманли мақолаларда ҳам, гап-сўзларда ҳам учратиш мумкин. Шекспир маддоҳларининг ўзлари севувчи сиймога бундай муносабатлари менга Шекспир шухратининг сабабларини тушуниб олишимга йўл очди. Бу ғаройиб шухратни фақат бир нарса билан изоҳлаш мумкин. Одамларга ҳамиша бирор фикр ёхуд туйғу сингдириб келинган ва ҳозир ҳам сингдириб келинади. Шекспирнинг шухрати ҳам ана шундай ялпи сингдиришлардан биридир. Бундай таъсир кўрсатишлар ҳаётнинг турли-туман соҳаларида ҳамиша бўлиб келган ва ҳозир ҳам бор. Ўзининг аҳамияти ва ҳажмига кўра энг муҳимларига ёрқин мисол тариқасида ўрта асрлардаги нафақат катталар, балки болалар ўртасида ҳам ўтказилган салб юришларини эслаш мумкин. Бундан ташқари бот-бот бўлиб турадиган, ялпи касалликларга ўхшаган бемаъни таъсир кўрсатишлар қаторида жодугарларга ихлос қўйиш, ҳақиқатни билиб омоқ учун қийнаб сўроқ қилишга ишониш, мангу умр берадиган оби ҳаёт ёхуд темирни олгинга айлантирадиган фалсафа тошига эътиқод қўйиш, битта пиёз бир неча минг гульден турадиган лолага муккасидан кетишни санаш мумкин. Бунақа бемаъни таъсир кўрсатишлар инсон ҳаётининг ҳамма соҳаларида ҳамиша бўлиб келган ва ҳозир ҳам бор. Бу, айниқса, диний, фалсафий, сиёсий, иқтисодий, илмий, бадиий ва умуман адабий соҳаларда кенг тарқалган. Одамлар бу таъсирлардан халос бўлиб олганларидан кейингина уларнинг нечоғлик бемаъни эканини равшан кўрадилар. Аммо одамлар уларнинг меҳру жодусига асир эканлар, бу таъсирлар уларга шак-шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқат бўлиб кўринадики, улар бу тўғрида мулоҳаза юритишга ҳақ қандай зарурат ҳис қилмайдилар. Матбуотнинг ривожини билан бу юкумли иллат янада кенг тарқади.

Матбуотнинг ривожини билан бундай бўлди: алланечук тасодикий вазиятлар оқибатида бирор ҳодиса бошқа ҳодисалар қаршисида лоақал заррача аҳамият касб этиб қолса, матбуот органлари шу лаҳзадаёқ бу тўғрида бонг урадилар. Матбуот ҳодисанинг бирон жиҳатига эътиборни қаратар экан, халойиқ унга янада кўпроқ эътибор билан қарай бошлайди. Халойиқнинг эътибори эса матбуотни бу ҳодисага янада синчиклаб қарашга ва уни батафсил кўздан ўтқазишга ундайди. Халойиқнинг қизиқиши кучайгандан кучая боради ва матбуот органлари ўзаро рақобатлашиб, халойиқнинг талабларини қондиришга интилади.

Халойиқ яна кўпроқ қизиқади, матбуот ҳодисанинг аҳамиятини яна зўрроқ бўрттиради. Шу тарзда қор кўчкисига ўхшаб, ҳодисанинг қиммати ошгандан ошиб бораверади ва охир-пировардида ўзининг асл мазмунига сира тўғри келмайдиган баҳони олади. Матбуот раҳбарларининг ва халойиқнинг дунёқараши ўша-ўша ўзгармай қолар экан, шу вақт мобайнида кўпинча телбалик даражасига етказилган маҳобатлар сақланиб қолаверади. Бизнинг давримизда матбуот ва халойиқнинг ўзаро ҳамжиҳатлиги оқибатида энг арзимас ҳодисаларнинг аҳамиятига мутлақо уларга мос келмайдиган қиммат бериш ҳодисалари истаганча топилади. Халойиқ ва матбуот ўртасидаги ҳамкорликнинг кишини лол қолдирадиган намунаси яқинда Дрейфус иши туфайли бутун дунёни чулғаб олган тўс-тўполон бўлди. Француз штабининг аллақандай капитани хиёнат қилишда айбдор деган гумон пайдо бўлди. Бунга ўхшаш воқеалар узлуксиз такрорланиб туради. Улар ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмайди. Уларнинг на фақат бутун жаҳон аҳли учун, ҳаттоки француз ҳарбийлари учун ҳам ҳеч қанчалик қизиғи йўқ. Лекин бу гал капитан яҳудий экани сабаб бўлдимиз ёки француз жамиятидаги турли партиялар ўртасидаги қандайдир ички ихтилофлар вазиданми, матбуот бу ҳодисага тузукроқ эътибор берди. Халойиқнинг ҳам бунга эътибори жалб бўлди. Матбуот органлари ўзаро мусобақалашиб воқеани батафсилроқ баён қилишга, унинг таҳлилини беришга, у тўғрида кенгроқ мулоҳаза юритишга киришди, халойиқ яна кўпроқ қизиқа бошлади, матбуот унинг талабларини қондира бошлади, қор кўчкиси катталаша борди. У катталаша-катталаша, кўз ўнгимизда шу даражага етдики, бу ҳодиса тўғрисида баҳс қилмайдиган биронта ҳам оила қолмади. Қаралаш деган рассом карикатура чизган эди. У олдин бир оилани тасвирлаган — бу оила Дрейфус ҳақида ортиқ оғиз очмасликка қарор қилиб, тинч яшашга аҳд қилган. Кейин эса шу оиланинг ўзи газаби қайнаб-тошган, бир-бири

билан қир-пичоқ бўлиб ётган ёзув алвастилар қиёфасида тасвирланган. Бу карикатурада ўша пайтдаги китобхонлар оммасининг Дрейфус масаласига муносабати мутлақо тўғри тасвирланган эди. Француз зобити хиёнат қилганми ё хиёнат қилмаганми деган масалага ҳеч қайси жиҳатдан қизиқиши мумкин бўлмаган, бундан ташқари терговнинг бориши тўғрисида бирон жўяли гапдан хабардор бўлишининг иложи йўқ бошқа миллатларга мансуб одамлар Дрейфусга тарафдор ва унга қарши тоифаларга бўлиниб кетди. Улар бир жойга жам бўлиб қолишса, фақат Дрейфус тўғрисида гаплашадиган бўлиб қолишди. Улардан бир тоифаси Дрейфуснинг айбдор эканини комил ишонч билан тасдиқлар, иккинчи тоифаси эса комил ишонч билан унинг бегуноҳ эканидан сўзлар эди.

Фақат бир неча йил ўтгандан кейингина одамларнинг ҳуши жойига кела бошлади, улар таъсирдан ҳалос бўлиб, зобит айбдорми ё худ бегуноҳми эканини мутлақо билишлари мумкин эмаслигини тушуна бошладилар, айтиш чоқда, улар ҳар бир одамнинг Дрейфус ишидан бошқа ўзлари учун яқинроқ ва муҳимроқ минглаб ишлари бор эканини англай бошладилар. Бунақа нохушликлар ҳамма соҳада бўлиб туради, улар, айниқса, адабиёт соҳасида жуда сезиларли бўлади, чунки табиийки, матбуот ишлари билан ҳамма нарсадан кучлироқ шуғулланади ва матбуот, айниқса, бизнинг давримизда — анча-мунча бир ёқлама ривож топган шароитда анча бакуватдир. Доимо шундай бўладиги, одамлар жуда заиф бирорта асарни тўсатдан ҳаддан ошириб мақтай бошлайдилар, кейин эса бу асар мавжуд дунёқарашга мос келмаса, тўсатдан унга нисбатан мутлақо лоқайд бўлиб қолдилар ва бу асарнинг ўзини ҳам, ўзларини унга бўлган аввалги муносабатларини ҳам унутиб юборадилар.

Яхши эсимда — 40-йилларда бадиий адабиёт соҳасида Эжен Сю, Жорж Санд, ижтимоийат соҳасида Фурье, фалсафада — Кант билан Гегель, илм соҳасида Дарвин мақтаб, кўкларга кўтарилди.

Сю бутунлай унутилиб кетди. Санд унутилмоқда. Унинг асарлари ўрнини Золянинг ёзганлари ва Бодлер, Верлен, Метерлик каби декадентларнинг асарлари эгаллапти. Фурье ҳам бутунлай унутилди. Унинг ўрнига Маркс келди. Мавжуд тартибларни оқловчи Гегель, инсониятда диний фаолият зарурлигини инкор этган Кант, яшаш учун кураш қонуларини топган Дарвин ҳозирча қалқиб турипти, лекин улар ҳам унутила бошлади. Уларнинг ўрнига Ницше таълимоти юзага чиқяпти. Холбуки, унинг таълимоти мутлақо бемаъни, ўйланмаган, хира ва мазмунни ёмон, лекин мавжуд дунёқараш талабларига кўпроқ мос келади. Бадиий, илмий, фалсафий, умуман, адабий васвасалар ана шу тарзда тўсатдан пайдо бўлади-ю тезда оҳори тўкилиб, унутилиб кетади.

Бирок шундоқ ҳам бўладиги, бундай васвасалар уларни тасдиқлаш учун жуда фойдали бўлган тасодифий сабаблар замирида туғилади-да, жамиятда ва, айниқса, адабий доираларда тарқалган дунёқарашга шу даражада мос келиб қоладиги, бунинг оқибатида узоқ яшаб қолади. Рим империяси давридаёқ бир ҳақиқатни пайқаган эдилар: китобларнинг ўз тақдири бор ва кўпинча бу жуда ғаройиб тақдир: баъзан китоб юксак фазилатларга эга бўлади-ю, муваффақиятсизликка маҳқум бўлади, баъзан эса, аксинча, асар жуда саёз ва пачақ бўлади-ю, арзимаса ҳам жуда катта муваффақият қозонади. Шунинг учун ҳам китобнинг тақдири уни ўқийдиган одамларнинг тушуниш даражасига боғлиқ деган ҳикмат юзага келган. Шекспир асарлари уни ўқиган одамлар дунёқарашига мос келди-да, шундан уларнинг шуҳрати туғилди. Бу шуҳратнинг шу пайтгача яшаб келганига ва ҳозир ҳам яшаётганига сабаб шуки, Шекспир асарлари шу шуҳратни қўллаб-қувватловчи одамларнинг дунёқарашига жавоб беришда давом этмоқда.

XVIII асрнинг охиригача Шекспир Англияда на фақат тузукроқ шуҳратга эга бўлган, балки Бен-Жонсон, Флетчер, Бомон ва бошқалар каби замонавий драматурглардан паст кўрилган. Унинг шуҳрати Германияда бошланди, у ердан Англияга ўтди. Бу куйидаги сабабга кўра рўй берди:

Санъат, айниқса, ўзи учун катта тайёргарликлар талаб қиладиган, анча-мунча меҳнат сарф қилиш лозим бўлган драматик санъат ҳамини доимий тусга эга бўлган, яъни шу санъат намоеъ бўлган одамлар жамиятида муайян даврда илгор одамлар эришган инсоннинг ҳудуга муносабати ҳақида одамларда аниқ тасаввур туғдиришни мақсад қилиб олади.

Моҳият эътибори билан бу шундоқ бўлмоғи керак ва мисрликлар, ҳиндилар, хитойлар, юнонлар каби халқларда биз одамлар ҳаётини билган ҳамонларимиздан

бери ҳамиша шундоқ бўлиб келган. Ва ҳамиша шундай бўлганки, диний шаклларнинг дағаллашиши билан санъат ҳам ўзининг бирламчи мақсадидан борган сари кўпроқ чекиниб келган. (Шу мақсадга амал қилганда у жуда муҳим иш деб, салкам ибодат ўрнида эъозланиши мумкин эди). Санъат эса диний хизмат кўрсатиш ўрнига нодиний, яъни дунёвий мақсадларга хизмат қилган. Бошқача айтганда, у авомнинг ёхуд бу дунё зўрларининг талабларини қондириш йўлини тутган, яъни уларга эрмак бўлиш, уларнинг кўнгилхушлигини таъминлашни мақсад қилиб олган.

Санъатнинг ўз зиммасидаги энг чинакам, энг юксак вазифадан чекиниши ҳамма ерда содир бўлган. Бу христиан дунёсида ҳам рўй берган.

Христиан санъатининг илк намуналари ибодатларда — сеҳрли жодулар ва энг оддий таваллоларда намоён бўлган эди. Муайян вақт ўтгач, ибодат тарзидаги бу санъатнинг шакллари кифоа қилмай қолгач, диний томошалар пайдо бўлди. Уларда христиан диний дунёқарашда энг муҳим деб ҳисобланган ҳодисалар тасвирланади. Кейинчалик XIII, XIV асрлардан бошлаб христиан таълимотида асосий ургу борган сари худо сифатида Исога топинишга, унинг таълимотини англашга ва унга амал қилишга кўча бошлагач, христиан ҳодисаларининг ташқи томонини тасвирловчи томошалар шакли етарли бўлмай қолди ва янги шакллар талаб қилина бошланди. Ана шу интилишнинг ифодаси ўлароқ ахлоқ ўргатувчи драматик томошалар майдонга келдики, уларда ҳаракат қилувчи шахслар ўзида христианлик фазилатларини ёхуд уларга зид бўлган иллатларни жам этган шахслар эди.

Аммо рамзлар ўз табиатиға кўра санъатнинг қуйи жинсига мансуб бўлганлари учун аввалги диний драмаларнинг ўрнини боса олмас эдилар, христианликни ҳаёт ҳақидаги таълимот сифатида тушунишга мос келадиган драматик санъатнинг янги шакли эса ҳали топилганича йўқ эди. Шунда диний заминга эга бўлмаган драматик санъат ҳамма христиан мамлакатларда ўзининг зиммасидаги юксак вазифасидан борган сари кўпроқ чалғий борди ва худога хизмат қилиш ўрнига авомга хизмат қила бошлади (мен авом деганда ёлғиз оддий халқнигина назарда тутаятганим йўқ, балки виждонсиз ёки маънавийсиз, инсон ҳаётининг олий масалаларига бефарқ қарайдиган кўпчилик одамларни назарда тутмоқдаман). Бу чалғишга яна шу нарса ҳам ёрдам берадики, худди шу вақтга келганда христиан дунёсида то шу пайтгача номаълум бўлиб келган юнон мутафаккирлари, шоирлари ва драматурглари танилди ва қайта тикланди. Шунинг учун ҳам XV, XVI аср ёзувчилари ҳаёт ҳақидаги таълимот тарзидаги янги христиан дунёқарашига мувофиқ келадиган драматик санъат формаларини барпо этишга улгурмай ва шу билан бирга аввалги мистериялар ва ақл ўргатувчи асарлар шаклининг етарли эмаслигини эътироф этган ҳолда янги шакл излаш йўлларида табиий равишда нафислиги ва янгилиги жиҳатдан жозибадор бўлган янги кашф қилинган юнон намуналариға тақдид қила бошладилар. У пайтларда драматик томошалардан фақат бу дунёнинг кўзирларигина фойдалана олар эдилар. Улар қироллар, шаҳзодалар, князлар, сарой аъёнлари бўлиб, диндорлик бобида энг қуйи даражада туришади. Улар на фақат диний масалаларға мутлақо лоқайд қарашарди, балки кўпчиликлари бутунлай айнаган одамлар ҳам эди. Шунинг учун ҳам XV, XVI, XVII аср драмаси ўзининг ана шу томошабинлари талабларини қондиришға ҳаракат қилиб, ҳар қандай диний мазмундан бутунлай воз кеча бошлади. Шу тарзда авваллари юксак диний мазмунға эга бўлган ва фақат шу шарт билангина инсоният ҳаётида бирон-бир муҳим ўрин эгаллаши мумкин бўлган драма Рим замонасидаги каби томошаға, кўнгилхушликка, эрмакка айланиб қолди. Фақат фарқ шунда эдики, Римда томошалар умумхалқники бўларди, XV, XVI, XVII асрдаги христиан дунёсида эса бу томошалар, асосан, ахлоқи бузук қироллар ва олий табақаларға атади. Испан, инглиз, итальян ва француз драмалари ана шунанча эди.

Бу даврнинг драмалари бу мамлакатларнинг ҳаммасида кўпроқ қадимги юнон намуналари бўйича дostonлар, ривоятлар, солномалар асосида яратилган. Табиийки, уларда ҳар қайси миллатнинг характерлари акс этган: Италияда, асосан, ҳолатлар ва шахсларнинг аралаш комедияси майдонға чиқди. Испанияда мураккаб тугунларға ва қадимий, тарихий қаҳрамонларға эга бўлган дунёвий драма гуллаб-яшнади. Инглиз драмасининг ўзига хос томони — саҳнада содир бўладиган қотилликлар, ўлдиришлар, жанглар ва кулгили халқ интермедияларининг дағалдан-дағал таъсир кўрсатишида эди. На итальян, на испан, на инглиз драмаси Оврупода машҳур бўлган, уларнинг ҳаммаси фақат ўз мамлакатларидагина шуҳрат қозонган. Тилининг на-

фислиги ва ёзувчиларнинг истеъдодлилиги важдан фақат француз драмасигина кенроқ кўламда донг чиқарган эди. Француз драмаси юнон намуналарига жуда қаттиқ эргашар ва, айниқса, уч бирлик қонунига оғишмай амал қилишарди.

Шундай аҳвол XVIII аср охиригача давом этади. Бу асрнинг охирига келганда эса қуйидаги воқеа рўй берди. Германияда лоақал ўртамиёна драматик ёзувчилар ҳам йўқ эди. Фақат Ганс Сакс деган жуда заиф ва ҳеч ким танимайдиган ёзувчи бор эди. Жамики маърифатли одамлар Улуғ Фридрих билан биргаликда француз сохта классик драмасига таъзим қилишарди. Ҳолбуки, худди шу вақтларда Германияда маърифатли, истеъдодли ёзувчилар ва шоирлардан ташкил топган тўғарак майдонга келади. Улар француз драмасининг қалбакилиги ва совуқлигини ҳис қилиб, янги, эркинроқ драматик шакллар излай бошлашади. Бу тўғарак одамлари ўша пайтдаги христиан дунёсининг олий табақага мансуб жамики одамлари сингари юнон ёлгорликларининг жозибаси ва таъсири остида эдилар. Улар ҳам диний масалаларга бутунлай лоқайд эдилар. Шу сабабдан модомики юнон драмаси ўз қаҳрамонларининг бошига тушган кулфатлар, улар кечирган изтироблар ва курашларни тасвирлаш билан драманинг олий намунаси даражасига кўтарилган экан, христиан дунёсидаги драма учун ҳам қаҳрамонларнинг изтироблари ва курашини тасвирлаш мазмун учун кифоя қилади деб ўйладилар. Фақат бунинг учун сохта классицизмнинг тор талабларидан юз ўтироқ керак. Бу одамлар юнонлар учун уларнинг қаҳрамонларининг курашлари ва изтироблари диний моҳиятга эга бўлганини тушунишмади ва шунинг учун ҳам тасвир имкониятларини чекловчи уч бирлик қонунидан воз кечилса бас, замонга мос келадиган ҳеч қандай мазмунни қаламга олмай туриб ҳам драма тарихий арбоблар ҳаётини ва умуман, одамларнинг кучли эҳтиросларини тасвирлаш учун етарли асосга эга бўлади деб ҳисобладилар. Ўша пайтларда немисларга қариндош бўлмиш инглиз халқида худди шунақа драма мавжуд эди, у билан танишгандан кейин немислар янги даврнинг драмаси айти шунақа бўлмоғи керак, деб қарор қилишди.

Ўша пайтдаги кўпгина инглиз драмалари ҳеч қайси жиҳати билан Шекспирникидан қолишмас ва ҳатто ундан устун турар эди. Лекин шунга қарамай уларнинг орасидан айти Шекспир драмаларини танлаб олишди. Бунга сабаб — драмалардаги саҳналарни тартиблаш маҳорати бўлдики, бу Шекспирнинг ўзига хос хусусиятини ташкил қилар эди.

Тўғарак тепасида Гёте турар эди. У ўша кезларда эстетика масалаларида жамоатчилик фикрига раҳнамолик қиларди. Айна ана шу Гёте Шекспирни улуғ санъаткор деб эълон қилди. Бунинг сабаби қисман шу бўлдики, у сохта француз санъатининг жозибасига барҳам беришни истар эди. Қисман эса ўзининг драматик фаолиятига қаттароқ имконият яратмоқчи бўлганди, энг муҳими эса унинг дунёқараши Шекспирнинг дунёқарашига тўғри келиб қолганди. Бу ёлгон гап Гётенинг мўътабар оғзидан чиққандан кейин санъатни тушунмайдиган эстетик мунаққидлар қузғунлар ўлжасига ташлангандай бу гапга ёпишиб олдилар ва Шекспирда йўқ фазилятларни қидириб топиб, мадҳ этишга тушишди. Бу одамларнинг, яъни немис эстетик мунаққидларининг кўпчилиги эстетик туйғудан мутлақо маҳрум эдилар. Улар оддий, бевосита бадиий таассуротга ҳам эга эмас эдилар, ҳолбуки у санъатга сезгир одамлар учун бу таассуротни бошқа ҳар қандайдан ажратиб турарди. Бироқ улар Шекспирни улуғ санъаткор деб эътироф этган мўътабар одамнинг гапига ишониб, Шекспирни бошдан-оёқ қаторасига мақтай бошладилар. Улар, айниқса, мароқчилиги билан ўзларини лол қолдирган жойларни ёхуд уларнинг дунёқарашига мос келадиган фикрлар ифодаланган ўринларни кўкларга кўтардилар. Бу шўрликлар санъат деб аталган нарсанинг моҳиятини айти шу мароқли ўринлар ва ана шу фикрлар ташкил қилади деб ўйлаган бўлсалар керак.

Бу одамлар бир уюм тошлар ичидан бриллиантларни пайпаслаб топишга ҳаракат қилувчи кўрларга ўхшаб иш тутдилар. Кўрлар анчагача сабр-тоқат билан ҳар бир тошни пайпаслаб кўришади ва охир-пировардида ҳамма тошлар қимматбаҳо тошлардир, айниқса, энг силлиқлари асл жавоҳирлардир деган тўхтамдан бошқа ҳеч қанақа хулосага кела олмайдилар. Бадиият туйғусидан маҳрум бўлган эстетик танқидчилар ҳам Шекспир масаласида худди шундай натижага келмаслиги мумкин эмас эди. Шекспирни ялли мақташлари ишонарлироқ чиқсин учун эса улар янги эстетик назария яратдилар. Бу назарияга кўра умуман санъат асарлари учун ва хусусан драмалар учун муайян диний дунёқарашнинг мутлақо ҳожати йўқ бўлиб чи-

қади. Бу назарияга кўра драманинг ички мазмуни учун инсон характерлари ва эҳтиросларини тасвирлашнинг ўзи кифоя, тасвирланаётган нарсани диний нуқтаи назардан ёритишнинг сира ҳам зарурати йўқ, яъни ҳодисаларни тасвирлаганда бу тасвирни яхши ва ёмон деган нарсаларни баҳолашга мутлақо боғлаб қўймаслик зарур. Бундай назариялар Шекспирга қараб барпо этилгани учун табиий равишда Шекспир асарлари бу назария талабларига тўла мос келади ва шунинг учун ҳам улар мукамалликнинг энг юксак намуналаридир деган хулоса келиб чиқарди.

Худди ана шу одамлар Шекспирни кўкларга кўтариб мақтаб, унинг беқиёс шон-шухратини барпо этишган.

Асосан уларнинг ёзганлари оқибатида ёзувчилар билан халойиқ ўртасида шундай бир ўзаро таъсир майдонга келдики, бу таъсир Шекспирни ҳеч қанақа асосга эга бўлмаган ҳолда кўкларга кўтариб мақташда ифодаланди ва ҳозир ҳам ифодаланмоқда. Ана шу эстетик танқидчилар Шекспир тўғрисида терандан теран рисолалар ёзишган (унинг ҳақида 11000 жилд нарса ёзилган ва шекспиршунослик деган бутун бошли бир илм соҳаси майдонга келган), халойиқ эса тобора қизиққандан қизиқиб борган, олимнамо мунаққидлар бўлса тобора кўпроқ тушунтириб беришган, яъни масалани янада чалкаштириб, мақтовни ошираверганлар.

Шундай қилиб кўринадики, Шекспир шухратининг биринчи сабаби немис адабиётшуносларида — уларга жонларига тегиб кетган ва чиндан ҳам зерикарли, совуқдан-совуқ француз драмасининг ўрнига жонли ва эркинроқ драма керак бўлган. Иккинчи сабаб шунда эдики, ёш немис ёзувчиларига ўз драмаларини ёзишда ўрناق бўладиган ёзувчи зарур эди. Учинчи ва энг асосий сабаб эстетик туйғудан маҳрум ва лекин серғайрат немис эстетик танқидчиларининг муайян фаолияти бўлган эди. Яъни улар объектив санъат назариясини яратиш, драманинг диний мазмунини онгли равишда инкор қилишди.

“Хўш, — деб менга эътироз билдиришлари мумкин, — сиз ўзингиз драманинг диний мазмуни деганда нимани назарда тутасиз? Сиз айтаётган гап, драма учун талаб қилаётган нарса диний таълимот дидактизм, яъни тенденциозлик деб аталган ва ҳар қандай чинакам санъатга ёт бўлган нарса эмасми?” Мен бунга шундай жавоб бераман: санъатнинг диний мазмуни деганда мен бирон-бир диний ҳақиқатдан бадий шаклда таълим беришни ва бу ҳақиқатни рамзий тарзда тасвирлашни тушунмайман, балки ҳозирги пайтда олий даражадаги диний тушунишга мос келувчи дунёқарашни англайман. Бу дунёқараш драма яратишга ундайдиган сабаб бўлиши билан бирга, муаллиф учун ғайришуурий тарзда унинг ҳамма асарларига сингиб кетган бўлади. Бу ҳол умуман ҳар қандай чинакам санъаткор ва хусусан драматург ижодига ҳаммаша мавжуд бўлган. Шундоқ бўлгач, кўнглида одамларга айтадиган гапи бор кимсагина, айтганда ҳам одамлар учун жуда муҳим бўлган, инсоннинг худога, дунёга, жамики мангу, жамики ҳудудсиз нарсаларга муносабати тўғрисида муҳим гап айта оладиган кимсагина драма ёзмоғи мумкин. Драма муҳим иш деб ҳисобланган пайтларда шундоқ бўлган. Қолаверса, моҳият эътибори билан ҳам шундоқ бўлмоғи керак.

Немисларнинг объектив санъат ҳақидаги назариялари сабаб бўлиб, бунинг драма учун ҳеч қандай зарурати йўқ деган тушунча қарор топгандан кейин ўз-ўзидан аён бўлиб қолдики, Шекспирга ўхшаган ўз қалбида даврга мос келадиган диний эътиқодларга эга бўлмаган ва ҳатто ҳеч қанақа эътиқодларга эга бўлмаган, лекин ўз драмаларида бўлар-бўлмас (нарсалар) ҳодисаларни, даҳшатларни, масҳарабозликларни, мулоҳазаларни ва ҳашамларни қалаштириб ташлайверган ёзувчи одамларнинг кўзига даҳо драматург бўлиб кўрина бошлади.

Бироқ буларнинг бари ташқи сабаблардир. Шекспир шухратининг асосий ички сабаби шундаки, унинг драмалари бизнинг давримиздаги олий табақа одамларининг ғайридиний ва ғайрихлоқий кайфиятига мос келиб қолди.

VIII

Бир қатор тасодифлар шунга олиб келдики, ўтган юз йилликнинг бошларида фалсафий тафаккур ва эстетик қонуниятлар бобида раҳнамо бўлган Гёте Шекспирни мақтаб қолди. Эстетик мунаққидлар бу мақтовни илиб олишди ва ўзларининг узундан-узоқ, туманли, сохта илмий мақолаларини ёза бошладилар. Шу тариқа Овруподаги одамларнинг кўпчилиги Шекспирдан завқлана бошлади. Мунаққидлар

одамларнинг қизиқишига жавобан рағбат кўрсатиб, ўзаро рақобатга киришиб, Шекспир ҳақида янгидан-янги мақолалар ёздилар, китобхонлар ва томошабинларнинг завқланиши ортандан орта борди, шу тарзда Шекспирнинг шухрати қор кўчкиси каби катталаша-катталаша бизнинг давримизда ақл бовар қилмайдиган тийиксиз улкан мақтов даражасига етиб борди. Аёнки, бунақа мақтов ҳеч қанақа асосга эга эмас.

“На эски, на янги ёзувчилар ичида Шекспирга лоақал жиндай яқин келадиганлари йўқ”. “Шекспирнинг хизматлари унинг тожи бўлса, бу тожда поэтик ҳақиқатдан кўра ёрқинроқ безак йўқ”. “Шекспир ҳамма замонларнинг энг буюк ахлоқшарастидир”. “Шекспир шунақа серқирра ва шунақа холис ёзувчики, бу сифатлар уни ҳар қандай замон ва миллат худудидан ташқарига қўяди”. “Шекспир шу пайтгача яшаб ўтган даҳолар ичида энг буюгидир”. “Ғожеалар, комедиялар, тарихлар, иддилиялар, иддилияли комедиялар, тарихий иддилиялар, энг яхлит тасвирлар ва бир лаҳзалик шеърлар ижод қилмоқ учун ярайдиган бирдан-бир одам Шекспирдир. У бизнинг кулгимиз ва кўз ёшларимиз устидан, эҳтиросларимиз усуллари устидан, закийлигимиз, фикрларимиз ва мушоҳадаларимиз усуллари устидан чекланмаган даражада фармонбардоргина бўлиб қолмай, айна чоқда тийиксиз ҳаёлотимиз борасида ҳам том маънода ҳукмронлик қилади, у тўқиб чиқарилган ҳаёт борасида ҳам, реал дунё масаласида ҳам бениҳоя зийрак назарга эга, буларнинг барчаси устидан эса характерлар ва табиат тасвиридаги ҳаққонийлик ҳукмронлик қилади”.

“Шекспирга улуғ ижодкор деган сифат ўз-ўзидан тўғри келади, агар борди-ю бунга қўшимча қилиб, у ўзининг улуғлигидан қатъий назар, яна бутун адабиётнинг ислоҳотчиси бўлди десак ва бунинг улуғлигидан қатъий назар, асарларида ўзига замондош ҳаёт ҳодисаларини ифодалаш билан чекланмай, унинг даврида эндигина элас-элас кўзга ташланиб келаётган фикрлар ва қарашларга таяниб, келажакда ижтимоий руҳ қанақа йўналашини пайғамбарлардек назаркардалик билан башорат қилганини (бунинг энг ёрқин намунасини биз “Ҳамлет”да кўришимиз мумкин) эътиборга олсак, сира хато қилмай айтиш мумкинки, Шекспир на фақат улуғ бўлган, балки тарихда яшаб ўтган ҳамма шоирлар ичида улуғларнинг улуғи бўлган ва мабодо поэтик ижод ботида у билан рақобатлашишга ҳадди сифадиган бирор рақобатчи бўлса, бу ҳам унинг ўзи асарларида ажиб бир баркамоллик билан тасвирлаб берган ҳаётнинг ўзидир”.

Бу баҳодаги аён кўриниб турган муболага ҳаммадан ҳам ишончлироқ тарзда исбот қиладики, бунақа баҳо соғлом фикр юритишнинг оқибати эмас, балки гипнозчининг найранги, холос. Ҳодиса қанчалик арзимас, тубан ва мазмунсиз бўлса ва уни гипноз йўли билан онглarga сингдириш лозим бўлса, унга шунчалик ғайритабиийлик ёпиштиришади, унинг аҳамиятини шишириб, кўкларга қўтардилар. Папа шунчаки авлиё эмас, авлиёлар авлиёси ва ҳ.к. — Шекспир шунчаки яхши ёзувчи эмас, балки улуғлар ичидаги энг улуғ даҳо, инсониятнинг мангу устози.

Гипноз йўли билан авраб сингдирилган нарса ҳамиша ёлғондир, ҳар қандай ёлғон эса ҳамиша ёвузликдир. Чиндан ҳам, Шекспир асарлари ҳам эстетик, ҳам этик баркамолликнинг энг юксак намуналаридан иборат улуғ ва дохиёна асарлардир, деган гапни зўрлаб сингдириш одамларга жуда катта зарар келтирди ва ҳозир ҳам келтирмоқда.

Бу зарар икки хил тарзда намоён бўлади. Биринчидан, драма борган сари тушиб кетяпти ва тараққиётнинг бу муҳим қуроли бўм-бўш, ахлоқсиз эрмакка алмаштириляпти; иккинчидан, одамларнинг нигоҳи қаршисида тақлид қилмоқлари учун сохта намуналарни намойиш этиб, уларни тўғридан-тўғри бузуқлик ботқоғига судрашмоқда.

Инсоният ҳаёти фақат диний онгни чуқур ўзлаштириб олиш оқибатидагина мукаммаллашиши мумкин. Диний онг эса одамларни ўзаро мустаҳкам боғлайдиган ягона ибтидодир. Одамларнинг диний онгини ўзлаштириш инсон маънавий фаолиятининг ҳамма қирралари томонидан амалга оширилади. Бу фаолиятнинг қирраларидан бири санъатдир. Санъатнинг қисмларидан бири драма бўлиб, эҳтимолки, у бошқалари орасида энг таъсирчанидир.

Шунинг учун ҳам драма унга хос деб ҳисобланадиган қимматга эга бўлмоқ учун диний онгни ўзлаштиришга хизмат қилмоғи керак. Драма ҳамиша шундай бўлиб келган ва у христиан дунёсида ҳам худди шундай бўлган. Аммо жуда кенг маънодаги протестантлик пайдо бўлганида, яъни христианликни ҳаёт таъминоти сифатида

янгича тушуниш пайдо бўлганида драматик санъат христианликни янгича тушунишга мувофиқ келадиган шаклни топа олмади ва уйғониш одамлари классик санъатга тақлид қилишга берилиб кетдилар. Бу ҳодиса табиий эди, бироқ бу берилиш ўтиб кетмоғи керак эди ва санъат христианликни тушунишда рўй берган ўзгаришга мос келувчи янги шаклни ҳозирги пайтда топа бошлагани каби ўшандаёқ топмоғи даркор эди.

Аммо бу янги шаклни топишни орқага судраган нарса XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги немис ёзувчилари ўртасида вужудга келган объектив, яъни яхшилик ва ёмонликка лоқайд қарайдиган санъат ҳақидаги таълимот бўлди. Бу таълимот Шекспир драмаларини ҳаддан зиёд мақтан билан боғлиқ эди. Бу эса қисман немисларнинг эстетик таълимотига мос келар, қисман эса унга озуқа тарзида хизмат қиларди. Агар Шекспирнинг энг баркамол драма намуналари деб тан олинган асарларини маҳобатли мақташ бўлмаганда XVIII ва XIX юз йилликлар ва ҳозирги давр одамлари англлар эдиларки, драма яшаш ҳуқуқига эга бўлмоқ учун ва жиддий нарса деб ҳисобланиши учун ҳаминша бўлганидек ва бошқача бўлиши мумкин бўлмаганидек диний онғни ўзлаштиришга хизмат қилмоғи зарур бўларди. Буни англаб етганларидан кейин эса драманинг янги диний тушунчага мувофиқ келувчи шаклини излаган бўлардилар.

Аммо Шекспир драмалари баркамоллик чўққисидир ва унга ўхшаб ёзмоқ керак, ҳеч қандай диний мазмун ҳам, маънавий мазмунга ҳам ҳожат йўқ деган қарорга келингандан сўнг драма ёзадиган ҳамма ёзувчилар унга тақлид қилиб мазмунсиз драмалар ярата бошладилар. Гёте, Шиллер, Гюгонинг драмалари, бизда Пушкин, Островский, Алексей Толстой асарлари, бундан ташқари ҳозир ҳамма театрларни тўлдириб ташлаган, кўнглига драматик асар ёзиш хоҳиши келиб қолган ҳар қандай одам томонидан қаторасига ёзиб ташланаётган озми-кўпми машҳур асарлар шулар жумласидан.

Драманинг аҳамиятини ана шундай паст, юзаки тушуниш оқибатидагина бизнинг орамизда беҳисоб миқдордаги драматик асарлар майдонга келмоқдаки, уларди тасвирланган хатти-ҳаракатлар, вазиятлар, характерлар, одамларнинг кайфиятлари на фақат ҳар қандай ички мазмундан маҳрумдирлар, балки кўпинча ҳеч қанақа инсоний мазмунга ҳам эга эмаслар¹.

Шу тарзда санъатнинг муҳим бир соҳаси бўлмиш драма бизнинг давримизга келиб, бачкана ва маънавийтсиз авомнинг бачкана ва маънавийтсиз эрмагигина бўлаб қолди. Бундай ҳолатда энг ёмони шундаки, тубан кетишда энг сўнги нуқтага етиб борган драма санъатига ҳамон унга хос бўлмаган юксак қиммат ёпиштиришда давом этмоқдалар.

Драматурглар, актёрлар, режиссёрлар, театрлар ва опералар ҳақида жуда жиддий қиёфада ҳисоботлар босаётган матбуот — буларнинг ҳаммаси алланечук муҳим ва ҳурматга сазовор иш қилаётганларига тугал ишончлари комил.

Бизнинг кўнларимиздаги драма — шундай бир инсондирки, у бир замонлар улуг бўлган, кейин тубанлаша-тубанлаша бизнинг давримизда энг сўнги нуқтага етиб келган, шу билан бирга бутун ўтмишидан ҳеч нарса қолмаган бўлса-да, у билан фахрланишда давом этмоқда. Бизнинг кўнлардаги халойиқ эса қачонлардир улуг бўлиб, эндиликда тубанликнинг энг сўнги чекига етиб келган одамни аямай масҳара қилиб келаётган кишиларга ўхшайди.

Шекспирнинг улуглиги ҳақидаги фикрни гипноз янглиғ мажбурий сингдиришнинг зарарли оқибатларидан бири ана шундай. Бу мақтовларнинг бошқа зарарли оқибати одамлар қаршисида тақлид учун сохта намуналарни кўз-кўз қилмоқдир.

Ахир Шекспир тўғрисида — у ўз даври учун яхши ёзувчи бўлган, унинг шеърлари ҳам чакки эмас, зукко актёр ва моҳир режиссёр бўлган деб ёзишганда эди, бундай баҳо унча тўғри бўлмаса-да, у жиндай муболағадан ҳоли бўлмаса-да, ҳар ҳолда меъёрга роя қилинган баҳо бўларди ва ёш авлоднинг одамлари Шекспирга муккасидан кетиш касалининг таъсиридан ҳоли қолмоғи мумкин эди. Бироқ бизнинг давримизда ҳаётга эндигина кириб келаётган ҳар қандай ёш йигитга маънавий бар-

¹ Китобхон ўйламасинки, ҳозирги замон драмасига баҳо берар эканман, мен ундан ўзим тасодифан ёзган театр пьесаларини истисно қилипман. Мен уларни ҳам ҳар қандай бошқа асарлар каби келажак драмасининг асосини ташкил қилиши керак бўлган диний мазмундан маҳрум эканини тан оламан.

камолликнинг намунаси сифатида инсониятнинг диний ёхуд маънавий устозлари эмас, балки ҳаммадан аввал Шекспир тақдим этилар экан ва уларга илм аҳли авлоддан-авлодга таъкидлаб келаётган Шекспир шоирлар ичида улуғларнинг улуғидир, у бутун жаҳоннинг энг буюк устозидир деган шак-шубҳа туғдирмайдиган фикр узил-кесил ҳақиқат тарзида сингдирилар экан, бундай ёшлар ана шу зарарли таъсирдан холи қололмайдилар.

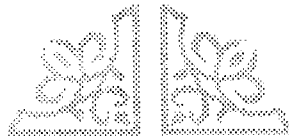
Шекспирни ўқир ёки тинглар экан, унинг вазифаси эндиликда ўқиётган ёхуд тинглаётган нарсасини баҳолаш эмас — баҳолар аллақачон бериб бўлинган. Гап Шекспирнинг яхшилиги ёки ёмонлигида ҳам эмас, гап шундаки, у олимлар, ўзи хурмат қиладиган одамлар томонидан муттасил қулоғига қуйиб келинган ажойиб сифатларни, эстетик ва этик гўзалликларни кўрмайди ҳам, ҳис ҳам қилмайди. Ва у ўзини мажбур қилиб, ўзининг эстетик ва этик туйғуларига хилоф равишда ҳукмрон қарашларга қўшилиб қўя қолади. У ортиқ ўзига ишонмайди, балки олимларнинг, ўзи хурмат қиладиган одамларнинг гапларига инониб қўя қолади (бунинг барини ўзим синаб кўрганман). Драмаларнинг танқидий таҳлилларини ва улардан кўчириб олинган матн парчаларига берилган шарҳларни ўқиб, улардан алланечук бадиий таассурот ҳосил қиладигандай бўлади. Бу ҳолат қанча узоқ давом этса, унинг эстетик ва этик туйғуси ҳам шунча кўпроқ бузила боради. У бора-бора чинакам бадиий нарсани бадиий нарсага сохта тақлиддан тўғридан-тўғри ва аниқ-равшан ажрата олмай қолади.

Энг муҳими эса, у Шекспирнинг ҳамма асарларига сингиб кетган маънавийтсиз дунёқарашини ўзлаштириб олгач, яхшини ёмондан ажратиш қобилиятини йўқотди. Шунда арзимас нарсани, на бадиий нарсани, на фақат ғайримаънавий, балки тўғридан-тўғри маънавийтсиз ёзувчини улуғлашдаги ёлғон ўзининг ҳалокатли ишини қилади.

Шунинг учун мен ўйлайманки, одамлар, Шекспирни мадҳ этиш иллатидан қанча тез қутулсалар, шунча яхши бўлади. Биринчидан, шунинг учунки, одамлар бу ёлғондан халос бўлганларидан кейин замирида диний ибтидоси бўлмаган драма ҳозир ўйлаганларидек энг муҳим, яхши нарса эмас, балки, аксинча, энг бачкана, ёмон иш эканини англамоқлари лозим бўлади. Буни англаб етганларидан кейин эса ҳозирги замон драмасининг, яъни одамларда диний онгнинг энг олий даражасини аниқлашга ва барқарор этишга хизмат қиладиган драманинг янги шаклини излаб топмоқлари ва ишлаб чиқмоқлари зарур бўлади; иккинчидан эса, бу гипноз таъсиридан халос бўлган одамлар тушунадиларки, ўз олдига томошабинларнинг кўнглини хуш этишни, уларга эрмак бўлишнинггина мақсад қилиб қўйган Шекспирнинг пуч ва маънавийтсиз асарлари ҳеч қанақасига ҳаётда устозлик қила олмайдилар; ҳозирча ҳақиқий диний драма йўқ экан, бинобарин, ҳаёт ҳақидаги таълимотни бошқа манбалардан излаш керак бўлади.

1903

Русчадан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.

Владимир ПОЛЯКОВ

Қарайимлар

Ўта камсонли бўлишига қарамасдан олимлар, тадқиқотчилар, қолаверса оддий қизиқувчилар эътиборини қарайимлар каби ўзига жалб этиб келган халқни башарият тарихида учратиш қийин.

Каспий денгизининг сатҳи қарийб минг йил муқаддам кўтарила бошлади (Леонид Брежневнинг ҳукумати эса яқин ўтмишда Сибир дарёларини буриб, уни саёзлашишдан қутқариб қолишни мўлжаллаганди), ҳосилдор далалар сув остида қолиб, боғлар ном-нишонсиз йўқолди, қанчадан-қанча шаҳар-қишлоқлар ҳам ғойиб бўлди. Жаҳон баҳри муҳитидан узилиб қолган қисматга дуч келиб турарди. Денгизнинг бу галги куюшқондан чиқиши Хазар хоқонлиги учун ҳалокатли бўлди.

Бир замонлар хоқонлик таркибига кирган кўздан-кўп қабиалар жангари қўшнларнинг ҳужумларига дош беролмасдан тарқаб кетди, устига-устак, яқиндагина қабул қилган динларидан воз кечиб, ислом, насроний динларини қабул қилдилар, айрим ҳолларда эса азалий мажусийликка қайтишарди. Даврлар алмашгани сайин улар асил номланишларини ҳам унутишди, даврларни боғловчи ришталар узилди.

Крим ярим ороли Х асрда ҳам Хазаристон дея аталарди. Мана шу ярим оролдагина ўтроқ ҳаёт кечирувчи хазарлар аввалги диний эътиқодларига содиқ қолишганди. Муқаддас Инжил қонун-қоидаларига риоя қилиш уларнинг ҳам бахти, ҳам бахтсизлиги бўлди. Кўҳна Аҳд ёки Мусо пайғамбарнинг беш китоби улар эътиқодининг тамал тоши эди. Улар насронийликни қабул қиларканлар, Талмуд, Инжил ва Қуръони Каримдан тамомила юз ўгирдилар.

Яриморолга келиб қолган хазарлар яқин орада диндошлари бўлмаганидан ғайридинлар билан никоҳдан мутлақо ўтмаслик эвазига элат сифатида яққаланиб қолдилар, бу ўз навбатида уларни бошқа йирик миллатлар ўзига сингдириб юборишидан сақлаб қолди. Ваҳоланки, таврлар, сарматлар, скифлар ва готлар ярим оролдан силжимаган бўлсалар-да, уларнинг анъаналари, маданияти, ҳаттоки номланишини ҳам қрим татарлари ўзларига сингдириб юбордилар. Хазарларни дин элат сифатида қутқариб қолди, бироқ айни диний эътиқод уларни ҳалокат жари томон етаклаб борди. Қримда яшовчи хазар-қарайимлар асрдан-асрга камайиб бораверди.

Бундан қатъий назар, уларга тақдир бир неча марта кулиб боқди. Бир неча марта қарайимларнинг бутунлай йўқ бўлиб кетиш хавфи туғилди, бироқ бу элат ҳар гал қаршилик кўрсатиш, жон сақлаб қолиш учун ўзида куч-қувват топа билар, натижада асрдан-асрга ўтиб борарди. Бироқ энг узун йўлнинг ҳам сўнгги бўлади, афтидан, Қримда яшовчи хазарлар учун, ёки уч асрдан буён ён-атрофдаги эл-элатлар атаб келаётган қарайимлар учун ХХI аср охири юз йиллик бўлади.

Ҳалигача чиройини сақлаб келаётган Чуфут Қалъа қарайимларнинг қалби бўлиб келаётир ва ҳамонки бу элат бор экан, шундай бўлиб қолаверади. Бу обида ХХ аср бошларигача шунчаки қалъа деб номланарди. Қалъа сўзига “Чуфут” бирикмаси кейинчалик қўшилган бўлиб, қарайимлар сифинадиган “яхудий” динини билдиради.

Нўғай туманбеги лашкарларининг (1299 й.) дашт ва тоғ ёнбағирлаб голибона юришидан кейин Қалъа кейинги түртг аср қрим хонларининг қароргоҳи бўлди. 1665 йилда қалъада бўлган таниқли турк сайёҳи Авлиё Чалабий унда фақат қарайимларни кўриб ҳайрон қолган. Унинг гувоҳлик беришича, қалъада мусулмонлардан номнишон ҳам бўлмаган: қалъа кутволи¹, лашкарлар, миршаблар, қалъа дарвозаси олдидаги қоровулларнинг ҳамма-ҳаммаси қарайимлардан иборат эди.

Тилнинг бирлиги, маданий тамойилларга чанқоқлик, бошқа динга эътиқод қилишларига қарамасдан қарайимларга Қрим хонлиги ҳаётида ўз ўрнини топиб олишга кўмаклашди. Қарайимлар на тубан ва на юксак, балки ўзларига муносиб ўринни топа билдилар.

Қрим хонлиги тарихининг чуқур билимдонларидан бири профессор В. Д. Смирнов таъкидлаганидек, хонлик маъмурияти Чуфут — Қалъа жамоасига сиёсий яхлит аҳоли сифатида муносабатда бўлиб, уларга хилма-хил ҳуқуқий имтиёзлар ва ички маиший мустақиллик кафолатларини берганди.

Барча татар ёзма манбаларида қалъа Қирқ-Ер ёки Қирқ-Ўр тарзида эслатилади. Қирқ рақами Шарқда кенг тарқалган. Лоақал Али-бобо ва Қирқ қароқчини ёдга олинг. Қорақалпоғистоннинг “Қирқ қиз” дастаси Симферополга келиб қолди. Қизлар нима учун қирқга эмас, ўттиз бешта эканини даста раҳбаридан суриштирган-нимда “қирқ” рақами Шарқда аксарият кўплик маъносида қўлланилишини айтганди. Шундан келиб чиқадики, “Қирқ-Ўр”нинг бирмунча аниқ таржимаси — “қўлдан-қўп истехкомлар” дегани бўлса керак.

Қарайимларнинг холис хизмати, мудофаа қилаётган истехкомнинг мустақкамлиги уларнинг обрў-эътиборини оширди. Литва князи Вивовт Қирқ Ўрга ҳужумлари наф бермаганидан кейин, қолаверса истехком ва унинг ҳимоячиларининг жасорати, ҳарбий маҳоратига тан бериб, қарайимларга ўз истехкоми — Тракайни қўриқлаш хизматини таклиф этади. Натижада XIV асрнинг охирига келиб қарайимлар Галичга ҳам бориб қолишди ва бу билан шу даражада кам сонли элатнинг уч шоҳбачаси: Қрим, Тракай ва Галич қарайимларига асос солдилар. Галич қарайимлари, афсуски, деярли йўқ бўлиб кетдилар.

Қримда ҳам, Литвада ҳам қарайимлар анчагина имтиёзга эга эдилар: Қрим хонлари уларни “тархон ёрлиқлари” билан сийладилар. Бунинг натижасида улар ҳарбий асилзодалар қаторидан жой олиб, барча солиқлардан, мажбурий хизматлардан, уйларини ҳарбийларга вақтинча беришдан халос этилдилар. Худди шундай Тракай қарайимлари ҳам Магдебург ҳуқуқига эга бўлиб, катта имтиёзларни қўлга киритгандилар. Бунга қўшимча равишда қарайимлар барча қилмишлари учун фақат ўз оқсоқоллари олдида ҳисоб беришар, улар номидан фақат оқсоқолгина қирол олдида ҳисоб берарди. Сакланиб қолган хон ёрлиқларида қадимдан эгалик қилиб келган ерлари қарайимларга тегишли экани қайд этилган. Бундай ерлар Қалъадан Қачи дарёсигача, яъни Боғчасаройдан ҳозирги Севастополгача ястанганди. Қримда йирик ер эгаллиги — заминдорликка барҳам берилган пайтга (1917) келиб, қарайимлар тасарруфида 89 573 десятина ер бўлган.

Нималар эвазига бундай имтиёзлар берилган? Бунга “тархон ёрлиқлари”дан жавоб топиш мумкин — қарайимлар истехкомни қўриқлаганлари эвазига шундай имтиёзларга эга бўлганлар.

Қарайимлар бир неча аср давомида Қрим хонлари ва Литва князларининг гвардияси: яъни хос қўриқчилари вазифаларини бажарганлар. Машҳур Грюнвальд жангида Тевтон орденининг йўлбошчиси, солномалар гувоҳлигича, синак билан ўлдирилади. Синак — жанговар санчки бўлиб, камдан-кам учрайдиган бундай қурол фақат қарайимларда бўларди. Қарайимлар бу жангда алоҳида йирик қисм сифатида қатнашгандилар.

Бу элатнинг жанговар ўтмиши тўғрисида қарайимларнинг ҳозиргача етиб келган Байроқдор фамилияси ҳам далилат беради. Қарайимларнинг исми шарифлари умуман тадқиқотчилар учун жуда катта манба хизматини ўташи мумкин. Улар асосида шу элат тарихини кўздан кечириш мумкин.

Исми шарифлар, таниқли шахсий номланишлар каби, келиб чиқишларига биноан Киев Руси даврига бориб тақалади. Дастлаб юқори мартабали табақаларгина асилзодалар исми шарифга эга бўлганлар. Асосий омма эса авлоддан-авлодга ўтиши-

¹ Кутвол — дарға, бошлик.

нинг ҳожати йўқ лақаб билан чақирилган. Улар авлоддан-авлодга ўтадиган исми шарифга эга бўлмаганлар. Бу нарса фақат XVIII асрга келибгина амалга ошган.

Қарайимларда у ёки бу касб-хунар эгаси эканлигини билдирувчи фамилиялар кўпчилиكنи ташкил қилади.

Ай в а з — темирчининг шогирди.

А р а б а ж и — извошчи, аравакаш.

Ж а м ж и — ойнасоз.

К а б а н ж и — қовоқ сотувчи.

С о ф э р — Муқаддас китоблардан кўчирмалар оловчи.

Қ а л п о қ ч и — қалпоқдўз.

Ш а к а р ж и — қандолатфуруш.

Хотин-қизлар касб-хунарларини ифодаловчи фамилиялар эса камдан-кам учрайди:

Э б а н а й — доя.

Э м и з и к — эмизикли аёл.

Қ а р а м а н — жасур, мард.

Т о п а л — оқсоқ.

У з у н — баланд бўйли.

Ч у б а р — чавқар, чишор, чи бор.

Россия Давлат Кенгашининг раиси (1890 йил) Александр Агаевич АБАЗА ўз фамилиясининг маъноси... “аҳмоқ” деган маънони билдиришини билганмикан?

“Князь Игорь” операсидаги қипчоқ князи КОНЧАКнинг исмини қарайимчадан таржима қилганда “чалвор”, “иштон” маъносини билдиради.

Қарайимларнинг фамилияларида уларнинг ён-теварагидаги кўшнларини эслатувчилари ҳам бор:

А л а н б и й — аланлик жаноб.

К а л м у к — қалмиқ.

К о м э н — қипчоқ.

К а р а б а ж а к — келиб чиқиши қипчоқлик.

Ч е р к е з — черкес.

Фамилияларда жўрофий номланишлар ҳам зуҳур этган:

В а р а н л и — варналик.

К э ф э л и (Кефели) — феодосиялик.

М и р ч и — мисрлик...

Қарайимларнинг ўрта асрлардаги ҳаёти қандай кечгани ҳақида маълумотлар жуда оз сақланиб қолган. Улар асосан, Қалъа, Мангуп, Кафа (Феодосия), шунингдек Солхат (Эски Қрим), Херсонес, Инкерман, Керчь, Таманда яшаганлар. Фақат Солхатда қарайимларнинг тўрт кенасси (черкови) ҳамда ўн етти билим маскани бўлган. Солхатдаги черковлардан бири шу даражада маҳобатли бўлганки, у ўз бағрига бир йўла уч минг тақводорни сиғдирган. Бироқ бош-кеги йўқ урушларда қарайимлар зиммасига ниҳоятда муҳим, аммо қалтис вазифалар юклатилардики, бунинг оқибатида Қрим хонлиги мустақиллигини бой бериб, Россия таркибига қўшилган пайтга келиб, уларнинг сони қарайим тадқиқотчиларининг (Ю. Кокизов) фикрларига кўра, уч мингдан ошмаган.

Қарайимлар хон разначилари, меъморлари бўлиб хизмат қилишган. Улардан бири эса ҳатто Украина гетмани бўлишига сал қолган. Бу украин халқи учун оғир тарихий палла бўлганди. Богдан Хмельницкий бошчилигидаги Россияга мойил томонлар галабани қўлга киритади, Узун уруғидан бўлган поляк гуруҳига етакчилик қилган полковник Эльяш Қарайимовични эса Богдан тарафдорлари ўлдирадilar. Бу қотиллик қалъада эътиборсиз қолдирилмади. Богдан Хмельницкий Богчасаройда бўлиб, ўғли Тимофейни хонга “гаров”га қолдиргач, Исмоил II уни тамойилга биноан истеҳкомга жойламоқчи бўлади, бироқ қарайимлар юмшоқ қилиб айтганда, Хмельницкийнинг ўғли омон қолишига кафолат беролмасликларини айтиб, олдиндан огоҳлантирганлар. Оқибатда хон Тимофейни Қалъадан энг йироқдаги Ўр (Перекоп) истеҳкомига жойлаштиришга мажбур бўлган.

XVI асрдан Қалъанинг енгилмас истехком сифатидаги аҳамияти камаю бошланган. Эндиликда сиёсий ва ҳарбий масъулият янада мустақкам Манғуп истехкоми зиммасига тушган, дарвоқе, бу истехкомда ҳам қарайимлар аҳолининг ярмидан кўпроғини ташкил этган холос, чамаси, улар бу ерда ҳам соқчилик қилишган. Қалъа эса осойишта шаҳарга айланган, истехком фақат обрў-эътиборли маҳбуслар сақланадиган жой тусини олади. Дарвоқе, 1659 йилдан 1678 йилгача рус зодағони Василий Воросович Шереметьев ҳамда у билан деярли бир вақтда поляк гетмани Потоцкий ҳам маҳбус сифатида шу ерда сақланган.

Булардан қатъий назар, халқ асосан деҳқончилик шунингдек эгарсозлик, этикдўзлик билан шуғулланган.

Крим Россияга қўшиб олиниши оқибатида қарайимларнинг мақоми ўзгарди. Истехком ҳеч қандай ҳарбий аҳамиятга эга бўлмай қолди ва қарайимларнинг асрий ҳарбий хизмати ҳеч кимни қизиқтирмай қўйди.

Буни англаб етган қарайимлар Екатерина II га истехкомдан бошқа ерларга кўчиб ўтишларига рухсат бериш илтимоси билан мурожаат қиладилар. Рухсат олинди ва қарайимлар Қалъадан асосан Боғчасарой ва Евпаторияга оммавий равишда кўча бошлайдилар, айти Евпатория XIX асрга келиб қарайимларнинг норасмий маркази бўлиб қолади.

Қарайимларнинг Россия империяси ҳаётида ўз ўринларини топишлари осон бўлмади. Крим татарлари “яхудий” деб атайдиган бу қавм деярли иккинчи даражали бўлиб қолдилар. Оқибатда қарайимлар кўздан-кўп тазйиқ, сиқувлар остида қолади. Асрлар давомида бошқа эътиқод ва диний ақидаларга ҳурмат-эътибор билан қараб келган қарайимлар боши берк кўчага кириб қолишганди. Бундай салбий муносабат нималар билан боғлиқлигини сўраб, ҳокимият тепасидагиларга мурожаат қилганларида эса яҳудийлар Масихни қатл этган эканлар, бу жиноят учун жазо олишлари кераклигини писанд қилдилар. “Қайси Масихни қатл этибмиз?” — ҳайрон бўлишди қарайим руҳонийлари. — Бизнинг динимиз насроний динидан кўра бирмунча қадимийроқ, ахир, муқаддас китобларимизда Масих номи тилга ҳам олинмаган. Устига-устак, у пайтларда бизлар Исроилда яшаманмиз”.

Қарайим руҳонийлари бундай асоссиз айблов олиб ташланишини сўраб, Муқаддас Синодга деярли мана шу мазмунда мурожаат қилдилар. Яна уларга толе кулиб боқди. Синод, бу борда қарайимларнинг ҳеч қандай айби йўқ деган ажрим чиқариб берди.

Бироқ тортиб олинган ҳуқуқларни қайтариш жуда-жуда қийин бўлди:

1795 йил — Екатерина II Таврия губернаторига қарайимларга турли имтиёзлар ва енгилликлар бериш, лекин раббин яҳудийлари (қримчаклар) бундан истисно қилиниши кераклигини уқтиради.

1827 йил — қарайимлар зиммасидан рекрут айбномаси олиб ташланади.

1839 йил — қарайимларга насронийларни хизматга ёллаш, чет эллардан келганларига эса Россия фуқаролигини қабул қилиш рухсати берилади.

1843 йил — фахрий фуқаролик тўғрисидаги ялпи ҳуқуққа қарайимлар ҳам эга бўладилар.

1850 йил — спиртли ичимлик сотиш учун рухсат берилади.

1852 йил — улар пойтахтга боришлари мумкинлиги тушунтирилади, ваҳолонки, яҳудийлар бундай ҳуқуқдан бутунлай маҳрум этилганди.

1863 йил — қарайимларга қайси табақага мансубликларига мос равишда барча имтиёзлар берилиши ҳақида қарор чиқарилади.

Бироқ Россия империясининг тўла ҳуқуқли фуқаролигини олган қарайимлар эга бўлган нарсаларга нисбатан кўпроқ нарсани бой берганликларини тезда англаб етдилар. Крим хонлигида ҳам, Поляк қироллигида ҳам улар жон бошига солинадиган солиқ ва мажбурий ҳарбий хизматдан тан жазосидан озод қилинганлар. Айти пайтда ўша кезларда табақаларига биноан Польша ва Литва шаҳарларининг аҳолиси майда савдогар, ҳунарманд ва фахрий фуқароларга бўлинган бўлсалар, Польша ва Литвада яшовчи қарайимларнинг ҳаммаси туғилганданоқ фахрий фуқаро ҳисобланардилар. Эндиликда улар кўздан-кўп имтиёзларини бой берган ҳолда майда савдогарларга айланиб қолишганди. Бутун қарайим халқини дворян-асилзодалар тоифасига киритиш ҳақида шояга қилинган мурожаатга “Умумий асосларда, Россия олдидаги шахсий хизматлари учунгина шундай унвон берилади”, дея рад жавоби берилди.

Шахсий хизматлар учун бўлса, шахсий хизматлар учун-да, шундан кейин қарайимлар бундай илтимослар билан мурожаат қилмадилар. Орадан чорак аср ўтиб, қарайимларнинг иккитадан биттаси тужжорлар тоифасига кирган бўлсалар, бештадан биттаси — фахрий фуқаролар сирасидан жой олди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Дукат ва Стамболи исми шарифлари Россиядаги ҳамма чекувчиларга, қолаверса бошқа жойдагилар орасида ҳам машҳур бўлиб кетди. Бобович, Шишман, Сарибан, Дуван, Пастак, Қатиқ кабилар энг бадавлат шахслар эдилар... Феодосиядаги Стамболи қасри ҳозир ҳам шаҳарга кўрк бағишлаб турибди — бутунги кунда бу муҳташам бинода “Шарқ” сиҳатгоҳи фаолият кўрсатаётир. Симферополда эса Ленин кўчасидаги дорилфунун ҳамда Пушкин ва Карл Маркс кўчалари чорраҳасидаги дўкон бинолари бир пайтлар қарайимларга қарашли бўлган.

Қарайимлар ҳамisha илмга чанқоқ бўлиб келганлар. Жамоалар маблағлари, қарайимларнинг йирик миқдордаги шахсий ионалари эвазига мактаблар узлуксиз фаолият кўрсатган. Ёшларнинг аксарияти олий таълим олганлар. Ҳозир одамнинг ишонгиси келмайди, бироқ ҳеч вақоси йўқ етим эканликларидан қатъий назар, бувим билан тўрт синглиси ўша кезларда машҳур Бестужев курсларида таълим олганлар ва шифокор ҳамда ўқитувчи бўлиб етишганлар.

Қарайимлар айниқса шифокорлик касбига ўч бўлишган. XIX аср охирларидан Ефетов, Таймаз, Шайтан, Синани каби шифокорлар сулоалари вужудга кела бошлаганлар.

Яқинда эса Евпатория жамоатчилиги ва маъмурлари Евпаториянинг сўнгги шаҳар ҳокими — Эзравич Семен Дуван (1870—1957) таваллудининг 125 йиллигини нишонладилар. Унинг бевосита раҳбарлиги остида ҳамда маблағлари ҳисобига шаҳарда ажойиб театр ва кутубхона бинолари қад ростлаган.

Нафақат қарайим, балки бутун Қрим халқлари тарихида Соломон Самойлович Қрим (1864—1936) ниҳоятда катта ўринга эгадир. У 1919 йилда Қрим ҳукуматини бошқарган, бу халқ ишончини қозонган ҳукумат эди. Халқ ишончини қозонган ҳукумат таркибига социал-демократлар ҳам, эсерлар ҳам кирардилар. Айни пайтда Соломон Самойлович мансуб конституцион демократлар ҳам, табиийки, ҳукумат таркибида эдилар. У раҳбарлик қилган йилларда ер ислоҳоти ўтказилади. Уруш давом этаётганига, қамалда қолганига қарамасдан ўлка бир йил мобайнида гуллаб-яшнади. Большевиклар келгач, ярим йил ўтар-ўтмас очарчилик бошланган.

Таврия дорилфунунни очилишини Соломон Қрим номи билан боғлайдилар. Бироқ шўролар даврида номаълум сабаб билан асос солинган пайтдан эмас, балки М. В. Фрунзе номи берилган 1920 йилдан бошлаб муайян йирик саналар нишонлаб келинди. Соломон Қрим Парижда вафот этади, лекин сўнгги нафасигача бутун қалби ва фикри-зикири билан ватанига содиқ қолди. У тўллаб, Парижда чоп эттирган “Қрим афсоналари”, ниҳоят, яқинда Қримда ҳам дунё юзини кўрди.

Бувимнинг айтишича, онасининг фамилияси Қрим (С. С. Қримники сингари) бўлиб, асли феодосиялик экан. Бироқ аслида Соломон Самойловичнинг синглиси бўлган-бўлмаганлигини била олмадим. Нима бўлганида ҳам буни на тасдиқлай, на инкор этаоламан. Лекин 1920 йилда оқ гвардиячиларнинг айдоқчилари менинг бувам — Симферополь телеграфининг механиги Матвей Поляковни большевиклар билан алоқадорликда айблаб ҳибса олганида, бувим (Матвей Поляковнинг хотини, албатта) қариндош-уруғларнинг илтимосига биноан Соломон Қрим билан учрашганди. Афғидан, таниш-билишчилик ўшандаёқ урф бўлган. Ҳибсхонадан бўшатиб юборишгани ва кейинчалик безовта қилишмагани бувам учун кутилмаган ҳол бўлди. Қарангки, совет ҳокимияти йилларида бувимни сайлаш ҳуқуқларидан маҳрум қилганида бувамнинг таниш-билишлари ёрдам қўлини чўзишди. Матвей Поляков ҳам, унинг хотини Анна ҳам большевикларнинг яширин ҳаракатида фаол иштирок этганлигини исботлаб бердилар. Бу эса ўзининг ижобий натижасини берди.

Фуқаролар урушида қарайимлар большевиклар томонида туриб астойдил жанг қилган эмаслар. Қарайимлар билан суҳбатлашарканман, шунингдек уларнинг хотираларига қулоқ тутарканман, шундай хулосага келдимки, қарайимлар бу биродарқушликда қандай қилиб бўлса-да, иштирок этмасликка интилганлар. Афсуски, мен фақат Россияда истиқомат қилаётганлар билангина суҳбатлаша олдим. Ваҳоланки, қарайимларнинг аксарияти чет элларда муҳожирликда истиқомат қилишарди. Қара-

йимларнинг ҳаммаси бўлмаганда ҳам аксарият қисмини шифокорлар, тадбиркорлар, турли касб-хунар эгалари ташкил этарди — уларнинг кўпчилиги ё хорижга жўнаб кетишди, ёки “қизил террор” йилларида йўқ қилиндилар, дарқове “Қизил террор” ўша йиллари Евпатория, Феодосия, Симферополда қарайимларнинг оила аъзоларини ҳам янчиб ташлади. Ходаларимдан бири отасининг қотили номи билан аталувчи кўчада бир умр яшашга мажбур бўлган.

Урушдан олдинги даврда қарайимлар нафасини ичига ютиб яшади. Ҳокимиятнинг оз сонли элатларга нисбатан шафқатсизлиги узоқ давом этмади ва қарайимлар маъмурларга Симферополдаги қарайим кенассини ёпиб қўйиш тўғрисида “ихтиёр” равишда мурожаат қиладилар. Евпаториядаги кенасса биносиди эса... атеизм, дахрийлик музейи очилади, Киевдаги кенасса эса ҳали-ҳануз Актёрлар уйи вазифасини бажариб келаётир.

Ўттиз еттинчи йили ва ундан кейинги даврларда бўлган таъқиблар бу халқ тарихида жиддий из қолдирмаган. Қарайимлар мустақил элат сифатида урушдан аввал ҳам, уруш даврида ва ундан кейин ҳам таъқибларга дучор этилгани йўқ. “Қарайим” миллати рамзий маънодагина элат сифатида бор саналар ва чамаси муайян муддатгача “безиён” ҳисобланарди.

Бувим 1921 йили болалар уйи директори лавозимига тайинланишида Надежда Константиновна Крупская билан учрашганини, у бувимнинг миллати қарайим эканига беихтиёр эътибор бериб, ниҳоятда ҳайратга тушганлигини сўзлаб берганди. Крупская наҳотки шундай миллат ҳам бўлса, дея таажжубланган.

Қарайим қирқ миллион совет кишиларининг ёстигини қуритган (бу борада, маълумки, ҳалигача аниқ рақамлар мавжуд эмас) Иккинчи жаҳон уруши қарайим халқига қақшатқич зарба берди, қарайимлар бу зарбадан кейин ўзини тутиб олишлари эҳтимолдан йироқ.

Ялтада автобус паркиннинг собиқ муҳосиби Николай Исакович Кефели билан суҳбатлашганимда Иккинчи жаҳон урушида қатнашган қарайимлар ҳақида жуда кўп ҳужжатлар тўшлаганини ҳикоя қилиб берганди.

Қарайим халқи жанларда берган қурбонлар сафига фашистлар 1942 йил январда Евпатория десантини тор-мор этганидан сўнг гаровга олган ва кейинчалик отиб ташланган 120 кишини ҳам киритиш керак.

Фашистлар босиб олган йилларда қарайимлар қўрқув остида яшашга мажбур бўлишди. Яҳудийлар, қримчақлар, лўли каби миллат ва элатларнинг оғир қисматини ҳар лаҳза баҳам кўришга тайёр турган қарайимлар ўша кезлари муттасил хавфхатар остида яшаганликларини ўнлаб кишиларнинг оғзидан эшитганман.

Бироқ Тангрининг ўзи марҳамат кўрсатди. Одамларнинг айтишича, бу Қрим ўлкашунослик музейининг директори Александр Иванович Полканов фаоллигининг самараси бўлган. У босқинчилар чоп этган “Голос Крыма” газетасида эълон қилинган мақоласида қарайимларнинг яҳудийларга ҳеч қандай алоқаси йўқлиги, аслида ҳазарларнинг авлодлари эканини асослаб берган. Бироқ бу мақола Полкановга ўта қимматга тушган: кейинчалик “босқинчилар билан тил бириктирганликда” айбланиб, ДХК органлари томонидан хиёнаткор деб топилган ва олий жазога ҳукм қилинган.

Қирқ иккинчи йилда бу нажоткор мақолани қувонч ёшлиари билан ўқиганликларини менга одамлар ҳикоя қилиб беришганди...

Қарайим халқининг тақдири аслида “Голос Крыма” рўзномасининг саҳифаларида ҳал қилинмаганди, қолаверса фашистлар Қрим ярим оролини босиб олишдан аввал Польша, Литва, Францияда ҳам қарайим миллатига мансуб кишиларга дуч келишганди.

Қарайимлар кўпчиликни ташкил этадиган айни Францияда мана шу қалтис масала биринчи бор кўндаланг бўлганди. Ўшанда юқорида номи зикр этилган Семен Эзравич Дуван қарайимлар туркий халқлардан келиб чиққанлигини илмий пухта асослаб, жуда катта иш қилганлигини мамнуният билан ҳикоя қиладилар. Бундан қатъий назар, урушнинг дастлабки дақиқаларидан то якунига қадар одамларни қўрқув тарқ этмаган. Ҳамкасабам, автотранспорт техникумининг ўқитувчиси Леонид Самойлович Синани ўсмирлигида меҳнат биржасида рўй берган бир воқеани ҳикоя қилиб берганди. Немис офицерининг “миллатинг нима?” деган саволига “рус” деб жавоб берган, у ҳақиқатдан ҳам она томонидан рус бўлган.

Бироқ ҳужжатларни тўлдирётган иш юритувчи ёш рус аёли нафрат билан “қарайимча Синани фамилияли русни биринчи марта кўришим” дея пичинг қилган. Шу сўзлардан кейин қандай даҳшат ичида қолганлигини Леонид Самойлович бир умр эсдан чиқара олмади.

1944 йил майда Қримдан қрим татарларини оммавий ёппасига кўчириш бошланди. Қарайимларга яна тегишмади, бироқ ўрмонга ўт кетса, ҳўли куруқ баравар ёнади, деганларидай, айрим мутасаддиларнинг хатоси билан бир неча оилани кўчириб юборишди.

Қримдан яҳудийлар кўчирилганида воқеалар қай йўсинда авж олиб кетган бўларди, буни худо билади. Жамоатчилик фикри (мамлакатда “шифокорлар иши” муносабати билан бошлаб юборилган антисемитизм ҳаракати) ҳам, моддий негиз ҳам (Сибирь ва Узоқ Шарқдаги ўнлаб концлагерлар) бунинг учун ҳозир нозир эди. Бундай шафқатсизликка фақат ягона сабаб — Сталиннинг ўлими йўл қўймади. Башарти, яҳудийлар кўчирилган тақдирда қарайимлар ҳам кўчириларида-йўқмиди, ҳозир ҳеч ким бирон нарса дея олмайди, бироқ тарихий далиллардан келиб чиқиб, дадил айтишим мумкинки, қарайимлар бундай қисматдан қочиб қутулиши дарғумон эди.

Қримда яҳудийларга қарши хатти-ҳаракатлар шундай кенг тус олдики, ҳатто “дохий ва раҳнамо” вафотидан кейин ҳам Симферополда Яҳудий тор кўчасини Одесса, Қримчак кўчасини — Шарқий кўча, Қарайим кўчасини эса Пархоменко номи билан алмаштиришди.

Лекин қарайим халқи учун, унинг тарихи ва маданияти қадрли бўлганлар учун, қарангки, айна турғунлик йиллари ўта оғир давр бўлди. Мамлакатни қамраб олган антисемитизм тўлқинлари қарайимларнинг тарихидан гувоҳлик берувчи сўнги обидаларни ҳам ер билан яксон қилиб ташлади. Ақл бовар қилмас жаҳолатпарастлик ўз ҳукмини ўтказарди. Қарайимларнинг яҳудийлардан келиб чиққан ақидасига яна зўр бера бошладилар. Бу халқ тўғрисидаги ҳужжатлар Қрим музейларидан тортиб олинди, жуда кўп, ниҳоятда қимматли ашёлар ва ҳужжатлар йўқ қилинди.

“Зимдан зуғум” ўтказиш ўз оқибатларини келтириб чиқарди. Қарайимларнинг нуфузи кескин қисқара бошлади. Нафақат аралаш оилаларда, балки қарайимларнинг оилаларида туғилган норасидалар фуқаролик ҳужжатларига рус миллатига мансуб сифатида ёзила бошлади. Одамлар келиб чиқиши қарайимларга мансублигини эсга олмасликка интилишар, шундай миллатга мансублигидан ор қилишарди.

Ўша йиллари Семита Исааковна Кушувил билан учрашгандим. У ўша 1979 йилдаёқ анчагина кексайиб қолганди. Унинг ҳикоялари мени даҳшатта соларди. Маълум маънода ўзим ҳам мансуб бўлган халқ тўғрисида кўпроқ билиш учун Евпаторияга атайлаб бир неча марта бордим.

Семита Исааковна Евпатория музейи ва Қрим маданият бошқармасининг ходимлари қарайимлар тўғрисида бирон-бир маълумот чиқишига йўл қўймаслик муддаосида у билан шармандали кураш олиб борганликларини сўзлаб берганди. Олимгебраист Гаркавини эса шахсий душмани сифатида тилга олди. Унинг ҳикоялари бутун диққат-эътиборингни тортиб оладиган саргузаштга ўхшарди.

Маълумки, чор маъмурларининг салбий муносабатига дуч келган қарайимлар, айнан қайси масалада айбдор эканликларини била олмай танг аҳволда қоладилар. Бироқ яҳудий эътиқодига мансуб эмасликларини исботлаганларидан кейин эса бизлар аслида киммиз ахир, деган муаммо олдида қоладилар.

Бу саволга қарайим руҳонийси Авраам Фиркович жавоб топишга киришди. Ўша йиллардаёқ бу одам жаҳонга таниқли гебраистлардан эди. У эринмай ярим дунёни кезиб чиқди, қазилмалар олиб борди, нодир қўлёмаларни тўплади. Кўҳна қарайим кенассида қазилма ишлари олиб бораркан, қадимий Торабитигини топиб олади. Бу битик IX асрда тартиб берилган бўлиб, Хазар хоқонларига ҳадя этилганди! Бу кашфиёт Фирковични боши берк кўчага киритиб қўйган: Торанинг хазарларга қандай алоқаси бор? Олим Хазар хонлиги тарихи билан шугуллана бошлайди ва ноёб кашфиётлар қилади. У хазар хоқони Юсуфнинг Кордова халифасининг аёни яҳудий Хасдай ибн-Шафрут билан ёзишмаларини топиб олади. Яҳудий давлати борлигидан — Хазар хоқонлиги диний эътиқодига биноан айнан шундай давлат саналарди — хабар топган Хасдай Хазаристонга мактуб йўллаб, хоқонни саволларга кўмиб ташлайди.

Унинг саволларга жавоблари сақланиб қолган! Хоқон ўз халқи, ерлари, урф-одатлар, дини тўғрисида батафсил ҳикоя қилади. Бу жавоб хатининг нусхасини Авраам Фиркович вафотидан кейин қўлёзмалари орасидан гебраист Гаркави топди.

Фаркович ҳаётлигида унинг иш услуби, қарайимларнинг хазарлардан келиб чиққани тўғрисидаги хулосаларига ҳеч ким шубҳа билан қарамасди. Ўша кезларда тарқалган гўё қарайимлар мўғул-татарлари томонидан Қримга мажбуран ҳайдаб келинган асир яҳудийлар экани тўғрисидаги ақидаларни Фиркович Қалъа бўсағасида мўғуллар босқинидан олдинги даврларга мансуб ўнлаб қабр лавҳаларини кўҳна қарайим қабристонидан топиб рад этганди.

Хазарлардан бўлса хазарлардан-да. Гапнинг индаллосини айтганда, Россия илмий доираларини бу муаммо кўпам қизқирмасди. Бироқ Фирковичнинг вафотидан кейин Гаркави уни қарайимлар Қримда мўғуллар босқинидан олдин ҳам яшаган деган ақидани исботлаш мақсадида тарихий ҳақиқатни сохталаштиришга уринганликда ошқора айблади. Бу айбномани рад этадиган марднинг ўзи йўқ эди. Қарайимлар орасида тарихни пухта биладиган Фирковичдай олим ягона эди. Шундай айб қўйган томондан нажот келиб қолганлигини қандай изоҳлашни ҳам билмайсан одам. Чуфут — Қалъа остоналарига туташиб кетган Иософатова водийсида мустақил қазилмалар олиб борган бошқа яҳудий Хвольвсон ҳам бу жойларда мўғуллардан аввал ҳам қарайимлар қабристонлари бўлганлигини исботлади. Бу гал ҳам Гаркави ва унинг тарафдорлари шов-шув кўтариб, бу сафар Фиркович гўё хулосалари ҳаққонийлигини исботлаш учун қабр лавҳаларини тайёрлаб, ерга кўмиб қўйган, деган даъво билан чиқдилар. Ўта кучли тазйиқ остида қолган Хвольвсон довдираб қолади ва қарайимлар, чамаси, хазарлар эмас, балки ҳақиқатдан ҳам яҳудийлардир, дея эътироф этади, бироқ тарихий обидалар ҳаққонийлигини рад эта olmayди. Кейинчалик рўй берган воқеалар янада тушунарсиз ва ғазабланарли эди: Фиркович ва Хвольвсон топган қабр тошларидаги марҳумларнинг таваллуди ва вафоти йиллари ўчириб ташланди.

Қарайимлар келиб чиқиши жиҳатидан хазарлар эканини рус олимларидан биринчи бўлиб Петербург дорилфунунининг Шарқ тарихи профессори В. В. Григорьев айтиб ўтганди: “Қарайимлар яҳудийлар эмас, Моисей-Мусо пайгамбар қонунига риоя қилган ва Қримни VIII асрдан XI асргача қўл остида тутиб турган хазар-туркларнинг авлодларидир” (“Россия и Азия”, 1828 г.).

Жаҳон жамоатчилиги Фиркович номи атрофида авж олган зиддиятларга вазмин муносабатда бўлди: у ҳамон машҳур олим сифатида тан олинарди, ЮНЕСКО 1974 йили Фиркович йили деб бежиз эълон қилмаганди. Бироқ Семита Исааковна Кушуль Симферополда машҳур олим тўғрисида маъруза қилишга човланганида, уринишлари бекор кетди. Фиркович кимларгадир ҳамон халақит бериб келарди.

Кунларнинг бирида муайян доираларнинг Фирковичга нисбатан чексиз нафратининг сабабини эшитишимга тўғри келган собиқ СССРнинг ўша пайтдаги йирик арбобларидан бири Вячеслав Молотовнинг хотини — П. С. Жумчужинанинг оқ фотиҳаси билан ўз вақтида Исроил давлатини Фаластинда эмас, балки гўё қадимдан яҳудийлар яшаб келган Қримда барпо этиш нияти пайдо бўлганди. Тарихий илдиэлари олис мозийга бориб тақаладиган қарайимлар бунинг учун жуда яхши баҳона бўлиши мумкин эди, айти шундай кезде Фиркович қарайимларнинг келиб чиқиши хазарлар билан боғлиқлигини исботлаб берганди.

Афтидан, қарайимларни шу тариқа мутлақо нутиб юборишар, ёки уларнинг тарихи яна сохталаштириларди, бироқ бахтни қарангки, “Наука и жизнь” журна-лида, шўролар даврида биринчи марта, академик Н. А. Баскаковнинг бу халқ ҳақида асосли, пухта ва ҳолисона ҳикоя қилувчи мақоласи пайдо бўлди. Хазарларнинг барҳаёт вориси сифатида қарайим тилига ҳам қизиқиш юзага келди. Гап шундаки, хазарийлар ўз динлари қадимий яҳудий тилида ёзишар, шу сабабли ёзув манбаларидаги бизгача етиб келган туркча сўзлар йигирматадан ошмайди, у ҳам бўлса, хазарий хоқонларининг исмларидир.

Қарайимларнинг тили туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳи қипчоқ шохобчасига киради. Қарайим тили қадимий тиллардан кўпроқ қипчоқ тилига яқин бўлса, замонавийлардан қорачой-балқар, кўмик, қрим-татар тилларига яқиндир. Шу тариқа К. М. Мусаевнинг “Қарайим тилининг қисқача грамматик очерки”, кейинчалик эса Н. А. Баскаков, А. Зайончковский ва С. М. Шамшал таҳрири остида “Қарайимча-польякча-русча луғат” чоп этилади.

Ўша йилларда ёш, бўлғуси шифокор Игорь Шайтон бир хонадондан иккинчисига, бир тақдирдан иккинчи тақдирга мурожаат қилади. У қарайим халқини япиринча рўйхатга олади. Баъзида ундан ҳаддан ташқари қўрқадилар. Бироқ унинг ҳам, Николай Исакович Кефелининг ҳам, Абрам Израилович Хафузнинг ҳам саъй-ҳаракатлари беҳуда кетмайди, қайта қуришнинг дастлабки кунлариданоқ қарайим фаоллари ўз халқининг оғир аҳволи ҳақида жар солдилар. Қарайим маданият жамияти қайтадан ташкил қилиниб, бу ташкилот нафақат Қрим, балки Москва, Санкт-Петербург, Мелитопол қарайимлари бошини ҳам бириктирди.

Литва-ку қўл узатса етқудек жойда — ҳатто Париж билан алоқалар йўлга қўйилди. Франция фуқароси, келиб чиқиши қрим қарайими Сарач жамоага салмоқли молиявий мадад кўрсата бошлади. Ундан олинган йирик миқдордаги маблағ эвазига ноширлик фаолияти йўлга қўйилди, “Қарайим халқ қомусининг” дастлабки жилди нашр этилди, Г. С. Ялпачикнинг “Русча — қарайимча сўзлашгичи” эълон қилинди, учрашувлар ўтказилди, камхаржларга ёрдам кўрсатилди. Афсуски, шўролар даврига келиб қарайимларнинг аксарияти айни камхарж кимсалар тоифасига мансуб бўлиб қолгандилар.

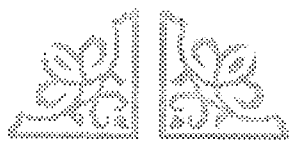
Кичкинагина ғалаба — Симферополнинг кўҳна кўчаларидан бирига асил номи — Қарайим кўчаси номи қайтарилди. Жамият ташаббуси билан қарайим халқининг ёдгорликлари — Чуфут Қалъа истеҳкоми, Евпатория ва Симферополдаги қарайим кенасалари бинолари сақланиши назорат қилинаётир.

Қарайим халқи ўта камсонли эканидан қатъий назар, барча даврларда (инқилобдан олдинги даврда С. М. Шипшал — Эрон тахтининг валиаҳди тарбиячиси, Кефели — Россия флотининг контр-адмирал) бўлганидек, тарихнинг оғир паллаларида ҳам (С. С. Қрим — 1919—1920 йилларда Қрим республикаси Вазирлар кенгашининг раиси) салоҳиятли шахсларга бой бўлган. Ҳатто ҳозир ҳам, гарчи ҳайрон қоларли бўлса-да, Украина Олий Кенгашида қарайим халқининг ҳам вакили бор — қарайим жамоасининг раиси боғчасаройлик қарайим Юрий Борисович Коген.

Қримда ҳозир саккиз юзга яқин қарайим истиқомат қилади. Мен шахсан — мактабгача ёшдаги уч болани биламан. Бироқ ХХІ асрга бориб, қарайимлар миллат сифатида йўқликка юз тутмасалар, деб қўрқаман. Минг йиллар оша бизларни хазарийлар билан боғлаб турган ришта абадий узилиши эҳтимолдан холи эмас...

“Дружба народов” журналининг
1998 йил 4-сонидан олинди

Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси

Дилором АЛИЕВА

Ёзувчининг поэтик олами

Чингиз Айтматов “Кассандра тамғаси” романини 1995 йилда эълон қилди. Бу асариди ҳам у сўз санъаткори сифатида инсониятни, унинг энг яхши анъаналарини сақлаб қолиш учун қайғуради ва умумбашарий маданиятга мурожаат этади. Янги романда Фукуяма назарияси ҳам, коинот ҳам, Исо Масиҳ ҳам ва бошқа бир кўп воқеа-ҳодисалар, ғоялар асар саҳифаларидан ёнма-ён, эркин-эмин, ўзаро “чиқишиб яшайди”. Бу — шунчаки ахборот-маълумотларнинг бир ипга тизилган шодаси эмас, балки муаммолар ошиб-тошиб ётган оламнинг муайян моделидир. “Ахир, бахт-саодат қалбларнинг бирлашувида!” — мана шу иборада романнинг асосий ғояси мужассамланган. Барча инсонлар умуман олганда бир тахлитда фикр юритиб, яхшироқ яшашга интилишади. Жаъмики ҳикоят-ривоятлар, афсона ва эртаклар, инсониятнинг, миллатлар ва элатларнинг бутун тажрибаси шундан далолат беради. Шу боисдан ҳам роман кўлами жуда кенг: ундаги воқеа-ҳодисалар бутун ер юзиди, коинотда содир бўлади.

Роман тақдимномасида шундай сўзларни ўқиймиз: “Кассандра тамғаси” романи ўқувчини одатий фикрлаш тарзидан адаштириб, “бошини қотириб, ҳатто боши берк кўчага олиб бориб кўяди. Бу — олашумул ўзгаришлар тасвир этилган, мунтазам тафаккур самараси бўлган адабиёт намунаси, унда ҳозирги кунда ер узра сочилмиш шафқатсизлик, жиноятчилик, зулм-истибдод, ваҳшийлик уруғлари эртага даҳшатли самара бериши мумкинлиги яққол намоён этилади”. (2-бет.)

Роман ўқувчини боши берк кўчага олиб кириб кўйишининг сабабини сўрарсиз. Гап шундаки, бош қаҳрамон Филофейнинг тақдири ҳаётни ўз ихтиёри билан тарк қилиш билан тугайди, яъни у фазо кемасидан ташқарига чиқиб кетади: “...ҳали ҳеч бир зот бу тариқа оламдан кўз юммаган эди. Мана ҳозир ҳам Филофей жаҳон узра, қаердадир фазовий жасад бўлиб учиб юрибди, ҳа, у сайёрадан ташқарида ўз жонига қасд қилган бирдан-бир мавжудотдир” (210-бет).

“Оқ кема”даги бола билан “Кассандра тамғаси”даги Филофейнинг кўнгилли равишида ҳаётдан кетиши ахлоқий-маънавий нуқтаи назардан айни бир воқеадир. Айтматов асарларида сюжетнинг такрорланиши асарларининг мавзу доираси ва поэтик оламининг муштарақлиги билан боғлиқдир. Филофейнинг ҳаёт билан видолашуви сабаб унинг учун икки мушкул имкониятлардан бирини танлашдан иборат эдики, у ўзи яратган илмий кашфиёт ўлароқ мана шундай муаммога дуч келиб қолганди, мазкур кашфиёт эса бутун инсоният учун ёзувликка айланиши мумкин эди. Шу ўринда Айтматовнинг ахлоқий-фалсафий мавзулар доираси тобора мураккаблашиб бораётганини кузатамиз. Ўлим каби “оддийгина бир воқеа” муаллифда жуда хилма-хил мураккаб фикрларни уйғотади, у хаёлан инсон ҳаётининг бадий моделини яратади. Бош қаҳрамон Филофей ўзини фазовий роҳиб, деб эълон қилиб, Рим папасига, аслида эса соғлом фикр юритувчи бутун инсониятга мурожаат этади.

Андрей Крильцовнинг тақдири романни гўё икки томондан ўраб-қоплаб туради. Асарнинг аввалида биз унинг Рим папасига мурожаати билан танишсак, ниҳоятсида ўз ҳаётидан ҳикоя қилувчи дил изҳорини мушоҳада этамиз. Демак, Филофей Айтматовнинг энг муҳим ғоявий-бадиий изланишлари мужассамлашган сиймодир, булар чуқур фалсафий, публицистик, сиёсий, ижтимоий, тарихий, ахлоқий маъно касб этади. Айтматов романи поэтик оламининг мураккаблиги ҳам шундадир. Асарга кириш сўзи ёзган Р. Раҳмоналиев фикрича: “Аввалига романни бадиий тажриба самараси каби қабул қиламиз. Айтматов қандайдир умумий бир олам яратиб, ҳозирги кунда Ер узра сочилмиш шафқатсизлик, жиноятчилик, зулм-истибдод, ваҳшийлик уруғлари даҳшатли самара бериши мумкинлигини яққол намоён этади. Бу — ҳаёлот тўқимасидир, аммо роман ўта мистик асардир” (3-бет). Танқидчининг бу фикрига қўшилган ҳолда, унинг: “Асарга асос бўлмиш воқеани тасвирлаш принципининг ўзи ҳам янги, ўзига хосдир”, деган мулоҳазасига эътирозимиз бор. Айни шу принципнинг ўзи ёзувчи Айтматов ижодида янгилик эмас, табиий бир ҳолдир. Айтматовнинг поэтик олами воқеликни тасвирлашнинг шундай бир принципларидан иборатки, улар зоҳиран тасвирланаётган воқеа-ҳодисадан йироқ туюлса-да, аслида унинг моҳиятини, нафақат муайян тарихий давр моҳиятини балки ҳар қандай замонларда инсоннинг бошини қотирадиган муҳим, катта муаммолар уйғотувчи моҳиятини ечиб бериш имконини яратади. Бадиий адабиётнинг илмий адабиётдан афзалликлари ҳам шунда: У инсоннинг маънавий жиҳатларини яққол кўрсата олади, мазкур жиҳатлар эса пировард-оқибатда барча ибтидолар ибтидосидир. Ғоят мураккаб, ташвишли — ваҳимали фикрлар Крильцовга тинчлик бермайди. Ана шунда табиатнинг абадий, бир маромда кечувчи ҳолатлари жонига ора киради. Сермашқат иш кунидан сўнг уйига йўл оларкан, теварак табиат гўзаллигига ҳар кунгидек разм солади: “Бу ерлар табиати қишда ҳам, ёзда ҳам бирдек гўзал, қишда ўрмонлар ва тепаликлар худди тупдаги каби оппоқ қорларга бурканиб ётади, ёзда эса ҳаммаёқ ям-яшил гуллаб-яшнади, ўрмон ортида тўсатдан Москва-дарёнинг ялтиллаб турган бурилиш жойи бир неча дақиқа кўзга ташланади. Дарё, осмон, ўрмоннинг бу мафтункор сەҳри кўз олдимда пайдо бўлган шу онни қўлдан бермасликка ҳаммаша уринаман, ойнадан унга қараб, йўлда давом этар эканман, оргимда қолган манзарани кўз ўнгимга келтириб тураман”. Сўз санъаткори Айтматов ўзи ўртага қўйган саволларга ҳар гал жонли табиатнинг уйғун оламидан жавоб топади, табиатни шундай устаётик билан тасвирлайдики, унда қаҳрамоннинг кайфияти ҳали аниқ-таниқ ифодасини топмади. Крильцов ўзига таниш манзарани неча бор кузатиб, ҳар гал лаззат олади, аммо бир оз вақт ўтиб, бу йўлдан ўтмай қўяди — мана шу йўлда Руна Лопатина ҳалокатга учрайди. Маҳбуса аёлнинг тақдири яқин ўтмишда ҳаётнинг ўта даҳшатли манзараларига гувоҳ бўлган миллионлаб кишиларнинг тақдирини ёдимизга солади. “Бундай сиймолар ҳамма замонларда радикал доираларда, ҳукуматга қарши маънавий, сиёсий оппозиция орасида пайдо бўлади” (199-бет). Аммо айни шундай кишилар тараққиётни, аввало маънавий тараққиётни олға суради. Сабаби маълум — маънавияти юксак инсон атрофидаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан лоял қараб тура олмайди. Андрей Крильцов исёнкор эмас, ҳақиқат изловчи ҳам эмас, лекин унда ақл-заковат, тафаккур уруғлари мўл. У тун чоғида академик олимларга бериладиган кўрғонда шундай мулоҳаза юритади: “Мен ўзи кимман? Ҳаётимда бирон маъно борми? Ўша тунда ташлаб кетилган бола ҳаёлимда яна гавдаланиб, тилга киради. Ҳа, мен ортиқча одамман... Биронта инсонни хушбахт қила олдимми? Қайси бир аёл мени учратиб, ҳаётдан миннатдор бўлди?” (202-бет). Крильцов олимлар орзу қиладиган барча неъматларга эришган, бироқ оддий бир маҳбусанинг инсоф-виждон ҳақидаги сўзлари Крильцов ҳаётини бошқа бир томонга буриб юборади. Бунинг сабабини кўп мушоҳада қилади у ва жавобни маънавиятдан топади: “Шу топгача Мехр-муруват нималигини, у нималардан иборат эканлигини, нималарда намоён бўлишини тушуниб етмагандим. Фақат эндигина шуни ҳис этдимки, мен улуғворлик васвасасига берилган, кассандра — ҳомилаларни рўкач қилиб, ҳатто Тангрининг ўзини ҳам “бир чеккага суриб қўйган” одам эканман. У ҳолда маҳбуса Руна Унинг карам ва марҳаматининг элчиси, ифодачиси эмасми?.. Бу синов менга Эзгулик бахш этмасмикин?” (204-бет).

Футуролог олим Роберт Берк ҳам роман қаҳрамонларидан бири. Учоқда учиб бораркан, у Ерда содир бўлган воқеадан беҳабар эди. У осмони фалақдан туриб, океанни мириқиб тамоша қилади: “...океан... бўлажак, муқаррар бўлажак десак ҳам

бўлади, оламшумул тўфон маскани...” (11-бет). Океанда ғаройиб иқтидор соҳиби бўлмиш китлар, яъни гуруҳларга бирлашиб, ўзини-ўзи ўлимга маҳкум этадиган маҳлуқот яшайди. Романда австралиялик олим Киффернинг илмий кашфиёти тилга олинган. Гап шундаки, китлар делфинлар каби ақлли, инсон каби заковатли мавжудот, аммо сўзлашув қобилиятидан маҳрумлиги сабабли одамзод тиллаша олмас экан. Олим бутун бир китлар галасининг ўзини-ўзи ўлдириши “оламий ақлнинг Ер юзидаги воқеа-ҳодисаларга жавобидир”, деган хулосага келади. Ўз навбатида, Борк башорат қилади: “...китлар — очиқ океанларнинг жонли радарлари, коинот яширин сигналларини илғовчи маҳлуқот. Эҳтимол, шу боисдан китлар вулқонлар отилишини олдиндан билишади, Ер энергияси тубидаги босим таъсирида товушсиз-несиз ўқиришади” (45-бет). Бу — илмий жиҳатдан анчайин асосланган фароздир, ҳайвонлар бирон-бир фалокат бўлишини олдиндан билиши ҳақида кўп ёзилган. Айтматов илгари Гулсари, Шоҳли Она буғу, Қоранор, Акбара ва Тошчайнар образлари каби китларнинг ҳам образини моҳирона яратади. Ёзувчи ижод оламининг тизимида табиатнинг муайян образлари сюжет, композиция, жанр ташкил этувчи роль ўйнайди. Мақоламида Чингиз Айтматов поэтик дунёсининг тадрижга бағишланган, шу боис ёзувчида поэтик тизимнинг ана шу энг кучли унсурларидан бири қандай юзага келганлигини баҳоли қудрат баён этамиз. Инсоннинг табиатга муносабати азалдан жамоа-уруғ онги билан бошланган. Фалсафада диннинг қадимий шаклларида бири бўлмиш тотемизм тушунчаси мавжуд. Унинг маъноси шуки, ҳар бир уруғ гуруҳининг ўзи сиғинадиган ҳайвони бўлиб, уни ўлдириш манъ этилган. “Тотем” сўзининг ўзи Шимолий Америка ҳиндилари тилидан олинган. Айни шу уруғ тотемизм динига мансуб, аммо улар дунёда ёлғиз эмас, албатта. Тотемизм ҳақида эллиқдан зиёд назария мавжуд. Жумладан, Фа-Жавонс назариясига кўра, тотемизм — инсон билан ҳайвон тури ўртасида дўстлик ва ҳомийлик ҳақида тузилган “битим”дир. (Фалсафа энциклопедияси, М., 5-жилд, 251-бет).

Фрейзер назариясига кўра, “примитив халқлар инсон туғилишига тааллуқли далилларни билмаганлигидан тотемизм келиб чиққан” (ўша китоб, 251-бет). Ёки шарқ тақвимини олиб кўрайлик. Унда ҳар бир йил ва ой муайян бир ҳайвон номи билан аталади. Ҳар ҳолда ҳайвонлар инсон руҳиётида жуда катта роль ўйнаган. Бунинг сабаблари ҳақида баҳс юритиш вазифамизга кирмайди, албатта. Бир халқ дунёқарашида жамиятни ташкил этишнинг дуаллигига ишора қилиш билан чекланамиз, чунки ҳар бир халқ инсон билан ҳайвон ўртасидаги ўзаро таъсирга оид ўз қарашлар тизимини ишлаб чиққан (дуаллик — дунёнинг негизи моддийон билан руҳдир, деб ҳисоблайдиган дуализм таълимотига хос қарашдир. (Тарж.)

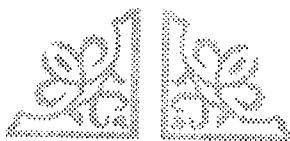
Табиат образларининг тадрижий ривожланишини кузатар эканмиз, Айтматовнинг поэтик олами мураккаблаша борганини, ҳар бир асарининг мақсади, гоёси кенгайиб, зўр аҳамият касб этишини, улар замонавийликдан абадий ахлоқий-фалсафий муаммолар доирасига ўтиб боришини кўрамиз. “Кассандра тамғаси” романида ҳам китларнинг образлари ва бойқуш образи жаҳоний аҳамиятга молик гоёнинг ҳомилага айланади. Айтматовнинг ўз назарини жуғрофий жиҳатдан кенгайтира беришдек хислати унинг сўнги асарларига ҳам хосдир. Бу — изоҳ талаб этмайдиган бир хислатдир, ахир инсоният аслини олганда айни бир хил муаммолар устида бош қотиради ва бунда унинг ирқи, қайси тилда сўзлашиши, қандай динга мансублиги ёки биронта ҳам динга ишонмаслиги, қаерда яшаши (эҳтимол, у Филофей сингари сайёралараро фазодан макон топгандир) аҳамиятсиз. Аммо у ҳар бир қилмиши, ҳар бир сўзи учун масъулдир, ҳар бир иши барчага баббаравар тегишлидир. Кассандра — ҳомила кашф қилиниши ҳам хусусий муаммо эмас, аксинча мазкур кашфиёт бутун дунёни ҳаяжонга солди. Айни вақтда ҳомила-табиат маҳсули: “Ой тун ичида сузар, Ер узра азалий йўлидан оғишмай борар, йўл учун азалдан белгилаб қўйилган соат ва дақиқаларга сўзсиз риоя этар эди. Ва шу тунда яралган ҳомидалар Ойнинг ўзига тортиш кучи туфайли коинотнинг доимо ҳаракатланиб, ўзгариб, ривожланиб турадиган моддаларига, туғилиш ва ўлишдан иборат абадий айланма жараённинг давомига қўшила борарди” (64-бет). Табиатнинг мана шу ўзгармас тартибига Филофей назарияси суқулиб кириб олди. “Аммо абадиёт қонунига, ҳаёт даъватига зид ўлароқ, ўша тунда яралган ҳомидалар орасида ҳамма нарсани рад қилувчи кассандра-ҳомидалар пайдо бўлганди. Улар ботиндан, Филофей кашф қилган зондаж — нурлар воситасида зоҳирий оламга ўзининг сўзсиз-несиз илтимосини, бахтдан воз кечишга ижозат бериш ҳақида илтимосини йўллаб бошлади” (64-бет). Ромanning

шундан кейинги сатрларида океандаги китларнинг ҳаракати тасвирланади, бу тасвирнинг асар композициясидаги ўрни роман ғоясига аниқ мос келади. Гапирини қобилиятидан маҳрум бўлган ҳомила сингари, китлар ҳам фақат сўзсиз хабар — сигнал бериши мумкин. Лекин ҳомила ҳам, китлар ҳам ҳис қилиш қобилиятига, ўзида норозилик уйғотган нарсаларни англаш қобилиятига эга. Бу ҳолда фақат ўлимгина уларни кутқара олади. Роберт Берк, Оливер Ордок, Филофей сайёрамизда ҳамма нарса ўзаро боғлиқ ҳолда яшайди, деб ҳисоблайдиган инсонлардир. Берк — фтууролог, уни келажак муаммолари ташвишга солади, Ордок — сиёсатчи, бу касб уни муайян даражада келажак ғамини ейишга мажбур этади. Филофей — олим, кашфиётчи. Улар биргаликда бирон-бир даражада инсоният тақдирига таъсир кўрсатишади. Берк — америкалик, Ордок — насл-насаби — можор, Филофей — рус. Бу ҳам муайян бир маъно касб этади. Шу ўринда романдаги бир воқеани эслайлик. Дастлабки сайловолди учрашувида кўп саволлар қатори Ордокка шундай савол беришади: “Ордок жаноблари, айтинг-чи, шайтон ҳақидаги фикрингиз қандай?” Шу савол билан Ордокка мурожаат қилган киши қуйидагича изоҳлайди: “Ахир “ордок” — можор тилида “Шайтон” дегани” (60-бет). Бу — кулгили бир воқеа, аммо президентликка номзод сиёсатчига мурожаатда шайтонни тилга олишда қандай маъно бор? Ҳамма саволларга ҳам жавоб бериш шарт эмас. Адабиёт ёзувчи каби ўқувчидан ҳам асар устида бош қотиришни тақозо қилади. Айтматов аллақачон миллатлараро адиб даражасига кўтарилган, у турли миллатларнинг маънавий мерос оламини ўзиники қилиб олган. Бу ҳислати Айтматовга насронийлик мавзуларини ҳам, Фуқуяма назариясини ҳам, Мефистофелу Фаустларни ҳам, қадимги қирғиз навҳини ҳам, арман қулъэмаларини ҳам яхлит тарзда бирлаштириш имконини, буларни шунчаки бир ипга тизиш эмас, балки умум инсонийлик моҳиятини кўра билиш имконини беради. Ҳа, инсон дини, миллати, ирқи, яшаётган замонидан қатъий назар, аввало инсондир! Айтматовнинг сўнгги томони ҳар бир миллат маънавий интилишларини бирлаштириш йўлидаги изланишларининг давомидир.

Китларнинг Атлантика океанида сузиб юриши — одатдаги ҳодиса, аммо Айтматов улар образидан қай тарзда фойдаланганлиги аввалги барча асарларини эсга солади: табиатсиз олам — мукамал олам эмас, ундан ташқари, табиат воқеа-ҳодисаларнинг моҳияти ва аҳамиятини англаб олишда ҳам бизга кўмак беради. Айтматов Берк билан китларнинг тақдирини чамбарчас боғлиқ кетганлигини изчил таъкидлайди, яъни улар ҳалок бўлишади. Беркнинг ўлими китлар ўлими каби онгли равишда қилинган ҳаёт-мамат танловидир. Берк касби фтууролог бўлгани учунгина эмас, балки ўз инсоний бурчи туфайли Ер юзиде кечаётган воқеа-ҳодисаларга бефарқ қараб тура олмайди. Ўзининг кассандра — ҳомила ҳақидаги назарияси нотўғри талқин этилишини яхши билади.

“...Роберт Берк беихтиёр ўзига-ўзи шундай савол берди: бундай зўр эҳтирос қаердан пайдо бўлди унда? Нега уни узоқ-узоқдаги фазовий роҳиб Филофейнинг қилмиши бунчалик қизиқтириб қолди? Нега роҳибнинг тақдирини уни ҳаяжонга солаётми? Нега у кассандра — ҳомила назарияси муаллифининг ашаддий тарафдори, ҳаммаслаги бўлиб қолди?” (62-бет). Бу саволлар уни ўз ҳаёти ҳақида, умуман ҳаёт тўғрисида, инсон ҳаётининг маъноси, яхшилик ва ёмонлик, орзу-идеал нималиги ҳақида ўйлашга мажбур этди ва у шундай хулосага келди: “Роберт Берк инсон ҳаёти ҳақида фикрлар экан, Филофей хатининг таъсирида таҳлил қилишга урингани ўша ҳаёт — ўта чигал, келажаги эса жумбоқ экан, ҳаёт дегани ўта даражада зиддиятли, маккор, шиддатли экан” (63-бет). Куйироқда эса асосий нарса — Ер юзиде содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг ҳаммаси ўзаро боғлиқлиги тўғрисидаги хулосага дуч келамиз: “Жумладан, у президентлик учун курашаётган Оливер Ордок билан суҳбатиде роҳиб Филофей кашфиётига ўз муносабатини билдирган ўша соатдан бошлаб, тақдирини олдиндан ҳал қилиб қўйилганини ўйламаган ҳам эди. Шу соатдан бошлаб, унинг тақдирини Ордок тақдирини билан боғлиқ бўлиб қолди. Бошқа бир томондан, у мана шу соатде орбитаде, фазовий хилватде, Беркнинг оламде бор-йўқлигини ҳам умуман билмайдиган Филофей тақдирини алоқадор эди” (63-бет). Энди мана шу воқеага якун ясаб, Кремл минорасидеги бойқуш ҳақидаги келгуси воқеага кўприк бўлган бир парчани келтирамизки, у Айтматов асарларидеги табиат образлари мавзуйга яна бир қарра қайтиш имконини беради: “Ўша тунде фтууролог Роберт Берк компютер ёниде умид аралаш ташвиш ва ташвишга йўғрилган умид орасиде ўлтирар, хаёлий океандеги китлар билан бирга сузар, китлар ҳам ўзлари билан

бирга Берк ҳам сузаётганлигини билишар эди. Ва улар биргаликда сузишар, сабаби — унинг тақдири китлар тақдири билан тобора чамбарчас қўшилиб борарди... Китлар айқирган тўлқинларда қандай сузишса, Берк ҳам океанда шундай шитоб билан сузиб борарди, узоқдаги маёқ нури унинг қорачуғида қанчалик акс этса, китлар қорачуғида ҳам шундай акс этарди... (64-бет). Ҳамма кўп нуқталар муаллифники. Шундан кейинги хат бошида романнинг яна бир образи — тунги ҳаёт гувоҳи бўлмиш бойқуш образи пайдо бўлади. “Бойқуш узоқ-узоқда, оламнинг нариги бир бурчида тунда, океанда сузиб бораётган китларнинг товущини эшитгандек бўлар, улар тўда-тўда бўлиб, тоғдек жасадлари билан қарши тўлқинларни икки тарафга айириб сузиб боришарди. Китлар ён-веридаги сув тинимсиз гувилларди. Сув китлар ҳаракатига қаршилиқ кўрсатар, аммо улар аллақаерларгадир шошиб, сузиб боришарди. Уларнинг вулқон оғзидан чиқаётган каби қайноқ нафасида ҳаяжон акс этарди” (67-бет). Мазкур парчада урулар аниқ: бойқуш ҳам “фикрловчи”, махлук, яъни у фикр юритишга қодир бўлса-да, сўзлаш қобилиятидан маҳрум. Бойқуш бежиз донолик рамзи саналмайди. Аммо бойқуш — қадимги юнон мифологиясида ҳам учрайди, у маъбуда Минерванинг ҳамсоясидир. Айтматов бизни мажозий образлардан, истиоралардан яна воқеликка бошлайди — президентлик сайловлари давом этмоқда, кишилар кундалик рам-ташвишлари билан овра... Романнинг барча асосий қаҳрамонлари ҳалок бўлса-да, асарнинг ўзи ҳаётбахш асарлар сирасига киради. Ҳаёт эса ақл-заковат асосига қурилиши, унда ёвузлик, зўравонлик, бемаънилик, бузуқлик имкон қадар камроқ бўлиши лозим. Айни бир вақтда Кремл бойқуши билан борлиқ мавзу ҳам бойиб боради. Бойқуш тунда икки шарпа суҳбатининг гувоҳи бўладики, уларда 20-асрда яшаган энг жумбоқли шахслар акс этганини англаймиз. Кундузи эса айни бир вақтда Қизил майдонда ва Манеж майдонида айни бир сиёсий воқеага аталган икки митинг бўлиб ўтади. Муаллиф бошқа персонажлар қатори номи айтилмаган йигит ва қиз образларига эътиборимизни қаратади. Йигитнинг қўлидаги плакат қиз кўтариб олган плакатдаги каби романнинг мазмуни ва ғоясига бевосита алоқадор. Ҳар икки ҳолда гап ўлим ҳақида боради. Фақат Кремл бойқушигина шарпаларнинг суҳбатини, китларнинг оташ нафасини, пияниста хотиннинг аянчли қўшиғини айни бир вақтда эшитади. Айтматовнинг далилларни бир-бири билан қиёслаш маҳоратига тасанно айттинг келади. Мана шу ҳеч ким танимайдиган алкаш аёлнинг тақдири китобхонни: “Аёлнинг ҳаётдан мақсади нимакин? Умуман, у нега дунёга келдийкин?” деган муаммо устида бош қотирришга ундайди. Китобхон ёзувчи унинг қаҳрамонлари билан бирга халқ ижодида не сабабдан шундай қўшиқлар пайдо бўлганлиги ҳақида фикр юрита бошлайди. Бадий адабиётнинг китобхонга зўр таъсири ҳам мана шунда! Шу тариқа романнинг кичик бир эпизодида халқ ижоди, Филофей кашфиёти, китларнинг сезгирлиги, Беркнинг асари, маҳбуса Ларинанинг тақдири ва ниҳоят романнинг ғояси бир-бири билан қўшилиб-омухта бўлиб кетади.

Дил кўприги

“МАНАС”. Қирғиз халқ достони. Тошкент — 1995.

Олти-етти яшарлик чоғимда бобом иккаламиз қариндошларнинг тўйидан қайтганимиз эсимда. Бирон кўприк топилиб қолар, деган ўй билан номозгарда йўлни қисқароқ қилиш учун далани ора-лаб, Андижонсой томонга тикка йўл солдик. Ўша маҳаллар бу сойнинг суви лим-лим тўлиб оқар, эни ҳам ўн-ўн беш қулочча келарди. Соё ёқалаб озгина юр-гандик, битта одам аранг сизадиган даражада тор, аммо пишиқ-пухта кўприкка дуч келдик. Оёғимиз тагидаги васса каби терилган ёғочларга сув тегай-тегай деб сапчиб, гирдоблар ясаб пишқириб оқиб ўтаяпти, пастга қараган кишининг боши айланади. Бобом елкамдан тутиб, далда берди — нариёққа ўтиб олдик. Қирғоқдаги чимзорда очиқ чехрали бир чол кетмонининг лойини ювиб бўлиб, сопи-дан ушлаганича бизнинг ўтишимизга қараб турган экан, топ-тоза кетмони бо-тай-ботай деб турган куннинг тиғида ярақлар эди.

Бобом у киши билан омонлашиб, кўприкни ким қурганини сўради. Йл-гари бу ерда кўприк йўқлигидан, одамлар ўтишга қийналар экан. “Мен солдим, энди икки кун бўлди битганига”, деди бояги оқсоқол. Бобом у кишининг ҳаққига дуо қилди, икки қария хўшла-пишди, кейин уйимизга жўнадик.

Ўшанда-ку, гўдак бола эдим, бояги чолнинг суви одамни кўмадиган даража-да чуқур, бунинг устига хийла тезоб оқайтган соё ўртасида ёғоч ходаларни қозиқдай қилиб қоқиб, устига тўсинлар-ни маташтириб ўрнатганига ҳайрон қол-ган эдим. Орадан қарийб қирқ йилча вақт ўтди, бу орада тик тоғ қояларининг де-ворига ёндоштириб солинган кўприклар-

ни ҳам, соё устига у қирғоқдан бу қир-ғоқкача устун қўймасдан худди сабат син-гари новдалардан тўқиб ясалган осма кўприкларни ҳам кўп кўрдим. Аммо ўша ёлғиз мўйсафилнинг савоб бўлар деб қил-ган ҳиммати ҳамон эсимда. Балки ҳозир ўша одам дунёдан ўтгандир ҳам, яна ким билади, бояги торгина кўприги ҳам қачонлардир бузилиб, ўрнига бетон кўприклар тушиб кетгандир. Аммо савоб иш кўнгилдан жой олган бўлса, унинг умри эгасининг умридан ҳам узокроқ бўлар эканки, ўша соё, эндигина ювил-ган кетмон тиғидан куёш нурида олмос-дай товланиб чэкиллаган томчилар худ-ди ҳозиргидай кўз ўнгимда турибди.

Кўприк қуриш энг савобли ишлардан бири, дейдилар. Лекин кўприклар ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, умрини кишилар-га яхшилик қилишга бахшида этган, дил-ларни дилларга боғлаб, кўнгилларга кўприк солган фидоёи кишилар озмун-чами? Бундай яхшиларсиз кишиларнинг бир-бири билан тил тошишиши қийин.

Яна шундай тоифа кишилар борки, булар элларни элларга таништириш, уларнинг диллари аро кўприк солин-каби қатта, унча-мунча одамнинг қўли-дан келмайдиган савоби азим юмушлар билан банд бўладилар.

Турсунбой Адашбоев деган тушориги-на, ҳазилкаш, одамохун бир шоиримиз ҳам, менинг назаримда ана шундай одам-лар сирасига киради. Турсунбой ака қарийб қирқ йилдан бери ўзбек ва қир-ғиз халқлари орасида баддий сўз орқали дўстлик ришталарини боғлаб келади.

Турсунбой Адашбоев таржималари ҳақида сўз кетаркан, ўзбек таржима ада-биётида кўндан бери бир анъана шакл-

ланганлигини айтиш керак. Яъни масалан, Носир Фозилов номини эшитганда қозоқ наsrининг ўзбек тилидаги қатор намуналари, ё бўлмаса, мумтоз форс-тожик шеърятининг таржималари ҳақида гап кетганда Шоислом Шомуҳаммедов номи кишининг ёдига келади. Турсунбой Адашбоев шу маънода қирғиз сўз санъати намуналарини ўзбек халқига танитишга ижодини бағишлаган, адабий давраларда “қирғиз адабиётининг Ўзбекистондаги вакили” мақомини олган, ҳозирга қадар қирғиз адибларининг ўттизга яқин китобларини она тилимизда чоп эттирган адиб. Улар орасида Чингиз Айтматов, Тўлаган Қосимбеков, Шабданбой Абдураманов сингари носирларнинг, Тўқтағул, Али Тўқамбоев, Темирқул Уметалиев, Суюнбой Эралиев сингари кўп шоирларнинг романлари, қиссалари, эсселари, йигирмага яқин лирик тўпламлари бор. Қирғиз адабиётидан Турсунбой Адашбоев қилган таржималарнинг ўзи ўзбек ўқувчиси китоб жавонининг энликига бир поясини тўлдиради. Улар орасида эса “Манас” достони таржималарининг ўрни алоҳида.

Кузатган бўлсангиз, аксар мутаржимларнинг ижодий фаолиятига муайян бир адиб ижодига ёки бирон-бир миллий адабиётга мансуб асарларини мудом ўтириш хос бўлади. Масалан, Мирзакалон Исмоилий ўттизинчи йилларнинг бошидан то олтмишинчи йиллар сўнгигача таржима билан шуғулланиб, юзлаб асарларни она тилимизга ўғирган бўлса-да, уларнинг марказида Лев Толстой асарлари туради.

Шу маънода оладиган бўлсак, Турсунбой Адашбоевни ўз ижодий умри давомида “Манас” билан олишиб келаётган ижодкор, деб айтсак бўлади. Эллигинчи йилларнинг охирида — “Манас” эпоси қирғиз тилида илк бор тўрт жилдлик қилиб оммавий нашр этилганида уни ўзбек тилига ўғиришга човланган мутаржимлар қошида таржима сир-синаотлари билан таниша бошлади, олтмишинчи йилларнинг аввалида алп таржимон Миртемирнинг ёнида туриб бу чўнг эпос матнидаги тушунилиши қийин бўлган сўз ва атамаларни ардоқли шоиримизга изоҳлаб берди.

Миртемир кейинчалик “Манас” эпосининг кейинги қисмини ўғиришни шоирлар Султон Акбарий билан Турсунбой Адашбоевга тавсия қилди. “Манас”нинг иккинчи китоби ана шу ижодий ҳамкорлик натижасида амалга ошди. Лекин Турсунбой Адашбоев “Манас” таржимаси устидаги ишини бу билан тўхтатмади. 1995 йилнинг ёзида — “Манас”нинг минг

йиллик тўйи арафасида ўзбек тилида бу достоннинг янги бир таржимаси йигирма минг нусхада чоп этилиб, бир ойга қолиб-қолмай тарқаб кетди. Биз Турсунбой Адашбоев қаламига мансуб ана шу таржимани баҳолаш баҳоnasiда “Манас” достони тўғрисида яна бир карра сўз юритмоқчимиз.

Туркийларнинг қипчоқ гуруҳига мансуб халқларда “Алпомиш”, ўғуз қисмида “Тўрўғли” сингари бир неча эллар орасида айтиладиган улкан достонлар бор. Бундан ташқари, ҳар бир халқнинг бадиий ижодиётига “соф” ҳолда тегишли бўлган яна ўнлаб катта-кичик достонлар нақл қилинади. Масалан, ўзимиздаги “Орзигул” сингари, қозоқлардаги “Кўзи Кўрпеш-Баён Сулув” достони каби. “Манас” ҳам аслида ана шундай асл қирғиз достони. Лекин у бир миллат оғзаки ижодчилиги доирасигагина хос достон бўлмай, ҳар қандай андазалар билан ўлчаганда ҳам жаҳон миқёсидаги алп эпос. “Манас” жаҳон бадиияти хазинасининг ноёб дурдоналаридан бири ҳисобланади. Аввало у — дунёдаги энг улкан шеърый асар. Соғимбой манасчидан ёзиб олинган бир вариантнинг ўзи 450 минг мисра келади. Бу кўламни кўз олдимизга яққолроқ келтирмоқчи бўлсак, ҳар саҳифасида 45 мисрадан шеър битилган 10 минг бетлик китоб дегани бўлади.

Мана шу жиҳатлари билан у фақат қирғиз халқи эмас, балки барча туркийлар фахрланса арзигулик сўз обидасидир.

“Манас”ларнинг, “Алпомиш”ларнинг матнига бугун, XX аср поёнидан туриб қарасангиз, соддагина, оққўнгил баҳодирларнинг ўзи каби содда ва дўлвор ғанимларини ракета ва компьютерлар билан эмас, чўқмор ва гурзилар билан маҳв эшитларидан завқ олишимизнинг ўзи ажабтовур туйилади кишига. Лекин бугуннинг ўқувчиси мазкур достонлардан ўша жангномаларнинг тафсилинини эмас, балки уларда қўйма қилиб тасвирланган ватанга жонфидолик, ота-онага меҳр, ваъдага вафо, ёрга садоқат сингари ўн аср эмас, юз аср ўтса ҳам асло эскирмайдиган туйғуларни қидиради ва топади. Зеро, маълумот, билим ва тушунчалар вақт ўтиб эскириб қолиши мумкин, асл инсоний ҳис ва туйғулар эса асло эскирмайди. Бу достонларнинг туб моҳияти, қиммати ҳам ана шунда.

“Манас”нинг ва демакки, бу достон таржимасининг бугунги кунда биз учун алоҳида аҳамияти бор. У она юртини босқинчи ёвлардан тозалаш, қарийб юз йилча ҳукм сурган оғир истилодан қутулиш, миллий мустақилликка эришиш, миллатининг хур бўлиб, бошқалар олдида

бўйинини қисмай, бошини тик кўтариб юра олиши учун отланган ботирлар, Чўлпонимиз таъбири билан айтсак, эл бошини қоплаган қоронги тунни ёритиш учун гугурт чаққан асл ўғиллар достонидир. Ҳозирги атамани қўлласак, булар дoston матнидан “қизил ип” бўлиб ўтади.

“Манас” — қирғиз халқи ўтмишининг бадиий тарихи, шеърый қомуси, ҳаётномасидир. Уни ўрганиш, англаш ва лоқал бирон каттагина парчани ёд билиш ҳар бир қирғиз боласи учун фарз қатори ҳисобланади. Академик ёзувчи Тўғалбой Сидиқбеков айтганидек, “Манас” умр бўйи ўқиладиган асардир. Ва бунда муайян қийинчиликлар ҳам йўқ эмас. Аввало ҳажмнинг беҳад улканлиги, қолаверса бадиий жиҳатдан энг мукамал вариантларнинг ислом руҳи билан суюрилганлиги туфайли орадан ўтган ярим аср давомида “Манас”нинг барча нашрлари фақат аёвсиз қайчилаб қисқартиришлардан сўнггина чоп этиб келинган. Иккинчидан, ҳозирги замон ўқувчисининг йирик асарларни насрий шаклда ўқиб-ўрганганлиги омили ҳам бор. Шу сабабли ҳам уни ҳозирги ёшларга, болаларга ўргатиш учун яхши насрий баён тарзида чоп этиш ғояси туғилди. Таниқли қирғиз адиби Кенгаш Жусупов “Манас”нинг насрий табдилини¹ яратди. Ушбу насрий баёнда, гарчи жуда ихчам ҳолда бўлса-да, “Манас” эпосининг барча асосий воқеалари бир китоб ҳажмида жамланган. Уни ўзбек тилига таржима² қилиш эса таниқли болалар шоири Турсунбой Адашбоев зиммасига тушди.

“Манас”нинг ушбу баёни матнига келсак, уни соф наср тарзида, ҳар бир жумласи грамматика қоидаларига тамоман мувофиқ келадиган ифода услубида ёзилган деб ҳам бўлмайди. Кенгаш Жусупов, фольклорга хос шеър услуби билан бадиий наср услуби ўртасида туриб иш кўрган — ҳар саҳифада, қарийб ҳар бир хатбошида замонимиз ҳомерлари деб номланган улуғ манасчиларнинг нафаси сезилиб туради: жумлалар ичида гоҳо пайдарпай, гоҳо онда-сонда шеър мисралари, ёки туроқланишлар, қуйма қофиялар уйғун равишда келтирилади беради.

Мана, Манаснинг авзойи:

“Манас кайра жаачу булуттай каары жүзүнө ылайып, жоо жарагын байланып, сыр найзасын сундуруп, Аксаргылга камчы уруп Сайкал кызды тосту” (48). Турсунбой Адашбоев бутун таржима матни-

да шу услубни тиклаш йўлидан боради. Агар оҳангдошлик келтириб чиқараётган сўзлардан бири ёки ҳар иккаласи ҳам ўзбек тилида мавжуд бўлмаса, худди шеърый таржимадаги сингари янгича бадиий воситаларни ижод қилади:

Манас қайта ёғувчи булутдай қаҳри қайнаб, қурол-яроғини сайлаб, бедовга қамчи уриб Сайқалга рўбарў келди (63).

Маълумки, “Манас”нинг шеърый бандланиши халқ дostonларига хос равишда иккитадан ўн етти-ўн саккизтагача бўлган мисралар гуруҳидан ташкил топган. Бу ҳол унинг қирғиз тилидаги насрий баёни матнида ҳам акс этган. Турсунбой Адашбоев олдида ана шундай сажъ шаклини олган қофиялар тизмаларини қайта тиклаш машаққати турар эди. Мана, шундай жумлалардан бири: “Өлүмдөн качпаган куу Манас, бир козголсо жол бербейт, бир оолукса ой бербейт, бир желиксе баш бербейт, коктуту кармап алыштыр” (49). Аслиятда икки сўзнинг хушоҳанглигига таянган бу парчани Турсунбой Адашбоев қуйидагича ўгиради: “Манаснинг бир жаҳли чикса, ўзгага йўл бермайди, ҳовлиқиб қолса, ўй бермайди, ўжарлиги тутса, бош бермайди, газабига ман-ман деганлар дош бермайди (65). Кўринадики, мутаржим аслиятдаги оҳангдошликни аслидагидан ҳам оширишга муваффақ бўлган. Чунки бу ҳол — сажъларнинг пайдарпай келтирилиши асл туркона дostonлар матнига хос.

Ўзбек адабий тилида сажъ воситасида оҳангдошликни бериш анъанаси кўпдан бери шаклланганлиги, бинобарин, лисоний имкониятларнинг кўпроқлиги таржима матнининг жозибадорлигини янада оширишга хизмат қилган. Яна бир мисол. Аслиятда: “ — Манас деген сенсинби? Башингди жулайын! Ажалын менден жеткени! Уйпалайын сени! — деп Тулус айқырып Манаска курсу сокту (52). Таржимаси: “Манас Оққулада лўкиллаб, ғанимлари пўкиллаб, узангиси зинқираб, белида қилич шинқираб, оқ шунқордай париллаб, ботир девдай ариллаб майдонга тушди.

— Манас деган сенмисан, каминага тенгмисан? Ажалинг қўлимда, қани қоч йўлимдан! Бошингни сагчадай узмасам, терингга сомонлар тиқмасам, Тулус деган отимни бошқа қўяман, — дея қалмоқнинг баҳодирини ваҳима билан Манасга гурзи солди (71).

“Манас” сингари қадимий қаҳрамонлик дostonларини ўгиришнинг бошқа,

¹ Манас. Кара саз баяндамасын жазган Кенеш Жусупов. Бишкек, 1995.

² Манас. Қирғиз халқ дostonи, Тошкент, 1995. Кейинги мисоллар шу икки нашрдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

иккала тилни яхши биладиган ҳар қандай таржимон эплаши мумкин бўлган таржималардан фарқи бор. Қирғиз халқи тафаккурининг минг йиллар давомида сайқал топган хусусиятлари, катга аҳамиятга эга бўлган тарихий воқеалар унинг матнида ажабтовур бир тарзда уйғунлашган. Унда барча туркий халқларнинг туб диний дунёқараши бўлган шомонийлик излари ҳам, кейинроқ шаклланган ўтпа-растлик, монавийлик ва ислом анъаналарининг белгилари ҳам сезилади. Буларни пайқаш, ўзбек ўқувчисига ҳам уларнинг эстетик юкни тўғри етказиб бериш учун мутаржим “Манас”нинг руҳиятига ошно бўлиши керак эди.

Чунончи, олимлар Манаснинг исми ҳам аслида Моний номидан олинганлигини, асарда монавийлик унсurlари кўп учрашини дарж этганлар. Монавийлик таълимоти эса, маълумки, реал оламдаги моддий ва маънавий ашёларнинг зиддий унсurlари — нур билан зулмат, кун билан тун, гўзаллик билан хунуклик кабиларга кўп эътибор беради. Унинг фалсафий ғояси ана шундай дуалистик зиддиятларни қислаш негизига қурилган. Таржимон ана шу хусусиятни ҳам тўғри англаб, ўгириш жараёнида уни аслидиган ҳам батафсилроқ акс эттиришга муваффақ бўлган.

Аслида: Асмандаги қара булуттун уюган нъл колокосу алты хан жактан басып кирди.

Кун нуру ажайып Манас баатырга тийип турду (148).

Таржимаси: Фалак тоқидаги қора булутдан яралган қора кўланка олти хон ўтирган томонни босиб борарди. Куёшнинг нурлари паҳлавон Манаснинг елкаси оша ёрқинлик улашарди (202).

Мана шу биргина парчанинг ўзигина Турсунбой Адашбоев таржимасининг афзалиятини кўрсатиш учун кифоя деб ўйлаймиз. Мутаржим **қора** булутнинг **қора** кўланкаси дея салбий кучларнинг фалсафий тимсолини янада қуюқлаштиришга, худди шу сингари “Куёш”, “нурлар” ва “ёрқинлик” сингари маъноси уйқаш сўзлар қаторини орттириб, эзгу кучлар вакили Манас портретининг ижобий жиҳатларини орттиришга эришади.

Албатта, “Манас” таржимаси матнида айрим нуқсонлар ҳам йўқ эмас. Улардан энг характерлиси, шошиб ўтирганлик таъсирида бўлса керак, гоҳо тасвир услубида халқона жайдариллик, равонлик ўрнига кутилмаганда расмий-иш услуби-

га хос ифодаларнинг учраб қолишидир. Чунончи, “Уларнинг бирортаси ... ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас. Айни вақтда душманларимизнинг ҳол-аҳволи бўйича маълумотларга эга эмасмиз (182), Унга яқиндан ёрдам кўрсатди (205) каби.

“Манас” — монументал эпос. Унинг ҳар бир қисми, ҳар бир эпизоди, ҳар бир чизгисид а улугворлик, пурвиқорлик мижассам. Қирғизча табдил матнида эса, унинг болалар учун мўлжалланганлигидан келиб чиққан ҳолда, бугунги кунда ҳам ибрат бўлсин учун баъзи бир жузъий ўзгартиришларга, замонавийлаштиришларга атайлабдан йўл қўйилган. Ана шу аснода дostonнинг мумтоз вариантлари руҳига гоҳо путур етказадиган “қўшимча”лар ҳам беихтиёр юзага чиқиб қолган. Масалан, Манаснинг ўспиринлигида Ушпирдан Шарқ якка кураши турларини ўрганганлиги каби асл (шеърый) матнда учрамайдиган тафсиллари борки, булар фақат бугунги кунга келибгина телевидение воситасида оммавийлашди. “Манас” таржимасининг кейинги нашрларида бу каби эпизодлар билинтирилмай кетар, деган ўйдаимиз.

Фольклорнинг энг улуг жанри бўлган қаҳрамонлик эпосларида воқеалар халқ оғзаки ижодининг бошқа турларидаги каби “муроду мақсадига етиш”дай романтик интиҳо билан эмас, балки шафқатсиз реал ва чин ҳаётий тарзда яқунланади. “Манас”да ҳам шундай. Унинг охириги қисми “Аза” (Манаснинг азаси) деб аталади. “Туйнуги тортилмаган оқ ўтовдан есир Хоникейнинг дард-алами йўғрилган мотамсаро марсиялари қулоққа чалинади. Яккаю-ёлғиз туёғи Семейни бағрига босган ҳолда Хон оғим армон билан куйлайди. Ҳамиша от сиймай турадиган оғилхонада Манаснинг Тойбурули сукут сақлаб, бир нуқтага боққан кўйи туради.

Омад ва файз бутунлай йўқолган ўрда кўрғонининг ташқарисид а, уфққа туташган яйдоқ далада, қора тошнинг устида йигидан кўзларининг жияклари пичилиб кетган қария Бақай сўппайиб ўтирибди”.

Эпос бошдан-оёқ ана шундай ёрқин, ширали тил билан ўзбек тилига ағдарилган. Таржимон асар руҳини, оҳангини, улугвор ва айни пайтда ҳазин услубини теран англаб, нозик ҳис қилган ҳолда она тилимизда қайта жаранглата олган. Бундай улкан ва оғир меҳнатни сидқидилдан, илҳос билан бажарган камтарин ижодкор Турсунбой Адашбоевга миннатдорчилик билдирамиз.

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди.

Коле ОМОТОСО

Фелла танлаган йўл

Қисса¹

VII

Фелла ва ҳамроҳлари кемадан чиқиб, қирғоққа кетаётганларида тунги соат уч бўлиб қолган эди. Фелла ўзи билан Хью Стрейнга тегишли бир боғлам қоғозларни ҳам олди. Булар “Босс интернетни” фаолиятига тегишли ҳужжатлар эди. Фелла уларни ўрганиб чиқиб, Менсага аввал мўлжалланганидек юкни жўнатишни буюрди. Бу ишлар учун у ўз одамларини берадиган бўлди. Сўнг улар ҳаммалари бирга юк билан бирга Аккр орқали Лагосга боришади. Юкни ташиш учун юк машинаси шанба куни соат олтида тайёр бўлиши керак. Бу орада кемада содир бўлган ҳодисаларнинг изини йўқотиш керак: зинапоядаги қон юклари ювиб ташлансин, Стрейннинг жасади каютага беркитиб қўйилсин. Юк масаласида беҳабар бўлган ва кема лангар ташлаган заҳоти қирғоққа чиқиб кетган кема матрослари ўзлари пастда содир бўлган воқеаларни зинҳор-базинҳор билмасликлари лозим. Худди шунингдек, “Мулоқот” раҳбарлари ҳам. Бундан буён кема назоратда бўлади ва Менса келишилган шартларни бузган заҳотиёқ кема портлатиб юборилади. Агар у кўрсатмаларни бажарса, ҳаётини сақлаб қолишади. Менса ҳамма нарсага миқ этмай рози бўлди, жуда осонгина кўнишини-чи, деб ҳаёлидан ўтказди Фелла.

Фелла тўртинчи бошқармага жўнатиш учун зудлик билан радиохабар матинни тузди. У Блеклог изидан қаттиқ назорат ўрнатиш лозимлигини ва ҳар қандай шароитда бўлмасин бу одамни мамлакатдан чиқариб юбориш мумкин эмаслигини таъкидлади.

Ниҳоят, у ишдан қўли бўшаб Жокога ўтирилди:

— Албатта, ўлгунча сиздан қарздор эканлигимни биламан — сиз мени ўлимдан қутқардингиз. Аммо менга тушунтириб берарсиз, деб умид қилсам бўладими?

“Ажаб, нега унинг жаҳли чиқяпти?” — деб ўйлади Жоко.

— Тушунтираман, аммо бу ердасиз.

Қирғоқда уларни автомашина кутарди. Улар машинага ўтириб, меҳмонхонага етиб олишди.

— Сиз менинг хонамга кирсангиз бўларди — яраларингиз ва кўқарган жойларингизни ювиб-тозалаб, малҳам қўйиб даволардим, — деди Жоко лифтда.

Фелла қайсарлик қила бошлаган эди, Жоко уни кўндиришга уринди, оёқда зўра турганлигини ва ахир кимдир уни парвариш қилиши кераклигини тушунтирди. Ниҳоят, Фелла кўнди. Улар еттинчи қаватда лифтдан чиқиб, йўлак бўйлаб Жоконинг хонасига йўналишди. Қиз нақ унинг хонаси тагида жойлашганлигини Фелла сезди. Жоко дарҳол ваннахонани тайёрлашга кетди. У қайтиб келса, Фелла ҳамон ўша алпозда турган экан.

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

— Ванна тайёр, — деди у.

— Сизнинг олдингизда яланғоч туриш қандайдир ноқулай, — деб минғирлади Фелла. — Ростини айтсам, бу менга сираям ёқмаяпти.

Жоко нигоҳини олиб қочиб, хижолат тортиб сукут сақлаган ҳолда шиппагидан чиқиб турган бармоқларига қаради.

— Нима ҳам қилардик, шунақа бўлиб қолди-да, — деди у ниҳоят, аввалгидек унга қарамай. У каравот олдида турган катта шкафага бориб ҳаммом сочиқ олиб берди. Фелла сочиқни олиб ваннахонага кириб кетди.

У сув ичига тушиб, қўлларини бошига қўйиб ётди. Сув қулоқларигача етаёзди. Сувнинг совугани сезилгунча ҳузур қилиб узоқ ётди. Фелла ваннадан чиқди-да, уни бошқатдан тўлдириди. Баданига совун суркаб тез ювиниб олди; сочиқни олиб, девордаги кўзгуга ўгирилди. Кўзгу сувнинг пари билан хиралашган эди. У кўзгунинг бир четини артиб, ўз юзини томоша қила бошлади. Стрейндан еган муштларини ҳисобга олганда ҳам, башараси унчалик ёмон эмасди. Ваннахонанинг ўртасида унинг гаввослик кийими ётарди. У иштони билан майкасини кийиб хонага чиқди. Жокони кўриб тасодифдан қотиб қолди. Жоко яланғоч бўлиб олиб каравот четида ўтирарди. Шу алпозда у ҳозир пир этиб учиб кетадигандек эди. Боз устига жилмаярди.

— Мен бўлсам, ўша ерда бутунлай қолиб кетдингми, деб ўйлабман, — деди у.

— Нима гап, Жоко? — деди у ўзини эсанкираб қолгандек кўрсатиб. — Сиз, худо ҳақи, мени ҳайрон қолдирыпсиз!

— Нима, шундоқ бўлиши керак эмасми? Мен сени яланғоч кўрдим, сен эса мени ҳали яланғоч кўрганинг йўқ эди!

Фелла каравотга яқинлашётганини кўриб жим қолди. У каравотнинг бош томонидаги кўзгу олдида келиб, типратикондек сочларини қўллари билан силкитиб сув сачратди. Жоко ўрнидан туриб унга яқинлашди. Орқасидан қучоқлаб, қўлларини кўкраклари устидан чирмаштирди ва пешонасини йигитнинг кураги устига тиради.

— Мен бошқа фанлардан ҳам баҳо олишни истардим, — деди у.

— Қанақа баҳо? — ҳайрон бўлди у дафъатан эслолмай. — Э, ҳа, албатта! У ҳолда яна ўша саволга қайтамиз, бу ерга қанақа қилиб келиб қолдингиз?

— Мен бунга кейинроқ жавоб бераман. Кел, ётайлик. — Жоко унинг кўрагидан қўлларини олиб тўшакка ётди. Фелла жойидан қимирламади. Буни кўриб: — Мен ҳам сенга ўхшаб ўша одамларнинг топшириғини бажаряпман. Ҳозирча шу етарлими?

— Чироқни ўчиргин, — илтимос қилди у. — Ҳа, сен мени яланғоч кўрдинг-ку, энди, албатта, бунинг аҳамияти йўқ.

Жоко ҳар ҳолда чироқни ўчирди. Унинг юраги гурс-гурс урарди. Агар унда ҳозир, шу кечада ҳеч нарса бўлмаса, у ҳолда, ҳеч қачон, ҳеч қачон бўлмаса керак...

Улар тушдан кейин уйғонишди. Жума кунини эди. Улар тўшакда ётишар, икковининг ҳам тургиси келмасди. Фелла юкни ташиш ишлари қандай бораётганлигини текшириб қўйишим керак, деб ўйларди. (Аммо у бекорга хавотир бўлаётган эди — кечаги берган ҳамма топшириқлари бекаму-кўст бажариларди. Шу мақсад учун ажратилган одамлар, Абижандаги Тўртинчи бошқарма вакиллари, пуллик қутилари катта юк машинасига юклаб бўлишган эди).

Жоко унинг нима ҳақда ўйлаётганини билиш учун Феллага ўгринча қаради. Энди унинг “имтиҳонни топшира олдими”, деб сўрашига ҳожат қолмаган эди. Иккови ҳам, лоақал қиз ўзи ҳақида айтиши мумкин, — ўз ҳаёти давомида олий даражада лаззат олди. Ахир бошқа эркаклар шу йигитдек назокат, қувват ва эҳтиром билан, шу ҳисларнинг ҳаммасини роҳатбахш лаҳзаларга айлантириб эркалай олармиди! Тиккага келган қуёшнинг ўткир нурлари пардани ёриб хонага тушиб турарди.

Фелла Жокога ўгирилди:

— Менга ўзинг ҳақингда гапириб бер.

Жоко оиласи, қаерда ўқиганлиги ҳақида гапириб берди.

— Нега энди Тўртинчи бошқармага келдинг?

Жоко бироз ўйлаб туриб жавоб қилди:

— Ихтиёр менда бўлса, фақат сиёсатчи бўлардим.

Фелла унинг шахло кўзларига қаради.

— Нега энди сиёсатчи бўлардинг? — сўради у.

— Бунда менинг ўз ғоям бор, бу ғоя шундан иборатки, хизмат қилганда ҳам астойдил, шак-шубҳасиз, ҳаммага намуна бўлиб хизмат қилиш керак. Менимча, Нигериянинг бахти қаролиги шундаки, мамлакатда бошқаларга намуна бўлишга ярайдиган раҳбарлар йўқ.

Фелла каравотдан туриб ўтирди-да, деворга суянди. Жоко ўрнидан туриб устига мурсагини ташлади.

— Эҳтиёт бўл, девордан юқади.

— Ҳечқиси йўқ.

— Энди сенинг навбатинг, ахир ўзинг ҳақингда ҳеч нарса гапириб берганинг йўқ-ку.

— Гапириб беришга арзигулик нарса йўқ. Ҳуқуқшунослик факультетини тугатдим, кейин тадқиқот иши билан шугулландим. Кейин диссертацияни ҳам ҳимоя қилмай ташлаб кетдим.

— Нега энди?

— Умр бекорга ўтаётганини тушуниб қолдим. Академик йўналиш — бу сени ҳақиқий ҳаётдан тўсиб турадиган алоҳида бир олам. Мен охир пировардда фил суягидан ишланган гумбазда қамалиб қолмаслик учун ҳаммасини ташладим.

Фелла тўшакдан туриб ваннахонага кетди. У душ қабул қилгач, ўзини енгил ҳис этди. Фелла ваннахонадан қайтиб чиққач, Жоко унинг истиқболига юрди. Унинг ҳали қуримаган вужудини кучоқлаб ўтди.

Сени шунақа эркаласалар қандоқ яхши!

Улар, Фелла ҳазиллашиб айтгандай, ўзларининг биринчи севги кечаларининг *post mortem*¹ни амалга ошириб, яна бир неча соат бирга бўлишди. Эндигини танишган пайтларида пайдо бўлган бир-бири ҳақидаги дастлабки таассуротларини ўртоқлашишди: Фелла — ўзига бино қўйган такабурнинг, Жоко эса таътилдаги содда талабанинг тажассуми эдилар.

— Худо ҳаққи, сендан актриса чиқади — ўзингни бир синаб кўришинг керак! — деди Фелла бу ҳақда.

— Йўқ, мендан актриса чиқмайди. Экранда таниш актрисалар кўринса маза қилиб томоша қиламан, холос.

— Ахир, ҳарҳолда, кемадаги оқ танли йигитни қанақа қилиб отиб ташладинг? — Ёшгина жувоннинг бу ишга қандай юраги дов берганлигига Фелланинг ҳануз ақли бовар қилмас эди. Унга, албатта, Мисрда отишни ўргатишган, аммо у фақат машғулот эди — у ерда қимирлайдиган ёки қотиб турадиган тулуп бўларди, холос. Ҳақиқий ишда эса, ҳаёт ва нафасдан, ном ва манзилдан, қариндош ва яқинлардан иборат бўлган нишонга отишга тўғри келади.

— Моторли қайиқнинг ҳайдовчиси эшик олдига ҳеч кимни қўймаслик керак, деди. Мен кўзимга нима кўринса отишим керак эди. Шундай қилдим.

Жоко ваннахонага чўмилгани кириб кетди. У халатини ечиб, оч-ҳаворанг калта юбкасини кийди ва хонага қайтиб киргач, Фелланинг олдига ўтирди.

— Ҳўш, энди мени қанақа баҳолайсиз? — сўради у жилмайиб.

— Ҳалиям талаба бўлиб кўринмоқчимисиз? — кулиб юборди Фелла ва қўшиб қўйди: — Сиз ажойибсиз. Барча баҳолар сизники.

— Ташаккур, албатта, лекин, биласанми, Фелла? Мен сенга ўхшаган эркак билан ҳеч қачон бўлмаганман. Менда яна умид пайдо бўлди.

— Яхши гап. Аммо менинг бир шартим бор. Агар ҳомиладор бўлиб қолсанг, дарров менга айт. Ҳар қанақа шароитда ҳомилани олдириб ташламайсан. Тушундингми?

Жоко, бу ҳазиллашмаяптими, дегандек Фелланинг юзига қаради. Одатда, бунақа ҳолатларда ёш йигитлар: “Агар бирон гап бўлса, менинг бу ишга алоқам йўқ”, дегувчи эдилар.

Фелланинг шартини, албатта, у эслаб қолади.

¹ Одам ўлгандан кейин тиббий йўсинда ёриш (*лотинча*).

VIII

Фелла тушликдан кейин кема томон йўл олди. Унинг кўрсатмалари қандай бажарилаётганлигини текшириш лозим эди, бундан ташқари, у Менсадан бириккита нарсани билиб олиши керак. Менса уни тепада, зинапоя устида кутиб олди ва улар биргаликда Фелла аввалги тунни ўтказган танобийга тушиб келишди. Менса Стрейн билан ўтирган ўша стулларга келиб ўтиришди. Менса Феллани хандон-хушон кутиб олгани йўқ. Фелла унинг тунд башарасига эътибор қилмай дарҳол бўладиган гапга ўтди.

— Қоровулнинг аҳволи қалай? — сўради у.

Менса ёнидан сигарета чиқариб Феллага тутди.

— Ташаккур, бунингиз менга аччиқлик қилади. Менга кеча Гавана сигарасига ишқибоздек кўринган эдингиз.

— Сиз билан яқинда танишдинг-у, нимага ишқибозлигимни қаердан биласиз?

Фелла чўнтагидан “Раф-райдер”нинг эзилиб кетган қутисини олиб чекди.

— Қоровул касалхонага олиб кетилди. У оғир аҳволда.

— Нима деб ўйлайсиз, тирик қолармикин? Мени сизнинг фикрингиз қизиқтиради...

— Билмадим. Мен врач эмасман. Докторлик даражасини буткул бошқа соҳа бўйича олганман — антропология бўйича.

— Тушунарли. Аммо сиз қандай қилиб бу оқ танли палидлар билан боғланиб қолдингиз?

— Бу ерда мен ўз ҳукуматимнинг манфаатлари учун юрибман.

Фелла сукут сақлаб гапнинг давомини кутди. Менса сигаретасини тортиб, аламангиз оҳангда гапирди:

— Йигитча, сиз ҳеч нимани тушунмайсиз. Агар ҳозирги ҳолатда устун бўлиб олмаганингизда мен сизнинг буйруқларингизни бажариб ўтирармидим? Мен ўз ихтиёрим билан қора танли одамга биронта ҳам иш қилиб бермайман. Агар ичимдаги гапларнинг ростини айтсам борми, сиз ғазабланиб, ким билсин, ўйлаб ўтирмай мени отиб ташлашга буюрармидингиз. Сиз, ҳозирги ёшлар менинг ёшимдаги авлод билан мана шунақа муомала қиласизлар. Биз Европада ўқидик, оқ танли аёлларга уйландик, ўз хузур-ҳаловатимизни ўйлаб Европада, ёки қора танли биродарларимиз ва опа-сингилларимизнинг оғир қисматини мутлақо ўйламай, улардан ажратилган Африканинг қандайдир европалашган водийсида яшадик. Сизларнинг кўзингизга мана шунақа бўлиб кўринамиз. Аммо бу бизнинг айбимизми? Сизлар ҳозир дурустроқ шароитда яшайпсизлар. Биз билган нарсаларни сизлар билолмайсизлар. Агар бу фоний дунёга қайта келиш имкониятингиз бўлганида эди, сизлар, масалан, оқ танли бўлиб туғилишни орзу ҳам қилмасдингизлар. Бироқ...

— Нега энди албатта оқ танли бўлиб? Юмшоқроқ қилиб айтганда, бу қанақа бемаъни, ақлга тўғри келмайдиган, аҳмоқона орзу?

— Мен эса буни тан олишдан уялмайман. Менга яна қайта туғилиш насиб қилса, оқ танли одам бўлиб дунёга келишни истардим. Сиз қовоғингизни солиб, мендан юзингизни ўгирияпсиз, мен бошимдан ўтганини айтаяпман. Қора бўлиб туғилганим учун дунёдаги ҳамма худоларни қарғадим. Атрофда нималар бўлаётганига бир қаранг. Қора танли одам ёрдам бериш имкони бўла туриб ўзининг қора танли биродарига ёрдам беришга ҳаракат қиладими? Йўқ. Қора танли биродарининг бошига бир иш тушса, унга ҳамдардлик қила оладими? Йўқ. Қора танлининг қора танлига нисбатан бунақа ваҳшиёна муносабати ҳақидаги мисолларни истаганча келтириш мумкин. Гап нимада? Рухсат берсангиз, қисқагина бир воқеани айтиб берай. Буни менга бир ватандошингиз айтиб берган эди. Бу одам Қоҳирадан Яқин Шарқ орқали Жанубий Европа мамлакатларидан бирига бораётган экан. Қоҳирада у мутлақо маблағсиз қолибди. У Лондондаги банки билан алоқа боғлашга, эҳтимолки, бироз нақд пул беришда ёрдам сўраб элчихонага мурожаат қилади, у берилган пулга Лондон банкининг чекини қолдириб кетадиган бўлибди. Элчи ўзининг талабалик йилларини эслаб у билан узоқ чақчақлашибди, аммо охирида ҳеч нарса билан ёрдам бе-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ролмаслигини айтибди. Нигерия фуқароларининг ишларини тўғрилаб бериш Нигерия элчихонасининг вазифасига кирмас эмиш. Шунда ватандошингиз уятдан қизариб-бўзариб Британия элчихонасига йўл олибди. Элчихонадаги тўра унинг гапларини ўз иқтидорига кўра камоли диққат билан ҳамдардлик билдириб эшитибди-ю, Қоҳирадаги Британия элчихонаси унга ёрдам беришга ҳақиқий йўқ, чунки Қоҳирада Нигерия вакиллиги бор, деб тушунтирибди. Британия элчихонаси қаердаки миллий ваколат-хоналари бўлмаган Ҳамдўстлик¹ мамлакатларининг фуқаролари ҳақида ғамхўрлик қилар экан. Нигериялик лаш-лушларини йиғиштириб Қоҳирадан чиқиб Туркияга йўл олибди. У ўшандан ўшаёққа автобусларда, таксиларда овра бўлиб, қисман автостошлар орқали етиб олибди. Бахтига Туркияда Нигерия элчихонаси йўқ экан, дарҳол Британия элчихонасига борибди. Элчихона ўша кунийёқ Лондондаги керакли банк билан телефон алоқаси боғлабди, банк элчихонани нигерияликка керакли суммани беришга вакил қилибди ва бу пул ўша заҳотиёқ Лондондаги Ташқи ишлар вазирлигига ўтказиладиган бўлибди. Ватандошингиз мана шунақа қилиб саёҳатини тугаллабди. Қалай, сизга бу маъқулми?

Фелла хўрсиниб кўйди. Орага сукунат чўкди. Фелла Менса бу воқеа билан нима демоқчи эканлигини тушунди, аммо сир бой бермади.

— Нега энди сиз ўзингиз бошқачароқ иш қилолмайсиз? — деди у.

— Бир одамнинг қўлидан нияям келарди!

— Аммо, ҳарҳолда, бизни ер юзидан йўқотиб юбормоқчи бўлган оқ танлиларга ёрдам беришга бу сабаб бўлолмайди-ку!

— Мен улар бизни ер юзидан йўқотиб юбормоқчи, деб ўйлайман. Мен оқ танлиларнинг одамшаванда эканлигига ишонаман. Имоним комилки, келажакда Англияга ўхшаган муътадил ва қудратли мамлакатлар оқларнинг якка ҳокимлигига интилаётган экстремистларнинг танобини тортиб қўйишга кучлари етади. Шунинг учун мен оқларнинг қораларга қарши ялпи уруш хавфи бор деган ваҳимангизга қўшилмайман. Бу бўлмаган гап.

— Ишончингиз ёр бўлсин. Аммо биласизми, Хитлернинг телбаликларига нима ёрдам қилган? Бинобарин, заковатли европалликлар унинг ақл-фаросатига ишонишган ва бирин-кетин ён бераверишган. Қанча кўп олса, нафси шунчалик ҳақкалат отаверган. Ахир ўзингиз биласиз-ку бу нарса қандай тугаганини.

— Мен Бирмада жанг қилганман, — деди Менса. — Университетга урушдан кейин кирганман.

— У ҳолда сиз бундан ҳам яхшироқ биласиз. Кимнингдир одамшавандалиги бизга умрбод бахш этилган экан, деб худо деб анқайиб қўл қовуштириб ўтирмаслигимиз керак. Бирон нарса қилиш керак бўлса, ҳозир қилиш лозим. Ҳарҳолда, мен бир нарсага қаттиқ ишонаман: дунёда абадий, ўзгармас ҳеч нарса йўқ. Қачонлардир дунё иккига — испанлар ва португаллар дунёсига бўлинган эди. Қаранг-а, бутун дунё! Ҳозирда бу мамлакатлар қандай аҳволга тушган? Кўриб турибман, Менса, сиз Жанубий Африка ва шунга ўхшаган жойлардаги оқ танли ирқчиларнинг ноғорасига ўйнашга рози бўлгансиз. Аммо бизнинг авлодимиз бунга бормайди. Шунинг учун “Мулоқот” менинг қулоқларимга қабих сўз бўлиб эшитилади.

Менса жим қолди ва Фелла суҳбатни иш жараёнига буришга қарор қилди. Фелла Менсага ўхшаган одамларни ёмон кўради — ҳақиқатан ҳам бундай одамларни у деворга тираб отиб ташласа ачинмас эди.

— Юк машинаси эрталаб соат олтида тайёр бўладими? — сўради Фелла.

— Тайёр бўлиши керак.

— Полковник Блеклог сиз билан алоқа боғладими?

— Йўқ, — ёлғонлади Менса.

— Сиз Аккрадаги одам билан айнан қаерда учрашасиз?

— Юк машиналари турадиган марказий тўхтамда.

— У сизни танийдими?

— Йўқ.

¹ Нигерия ҳам аъзо бўлган Британиядаги миллатлар ҳамдўстлиги.

— Унда бундоқ қиламиз. Сиз бизга фақат Фил Суяги Қарғоғининг Гана чегарасигача керак бўласиз. Биз сизни Виннебе¹да тушириб қолдирамиз ва Аккрага сизсиз кетамиз. Ўша одам Аккрадан Лагосгача юк билан келяптими?

— Билмадим, — яна ёлғонлади Менса.

— У хоҳлайдими, йўқми, биз уни тутамиз. Бу қабиҳ фитнада ким иштирок этган бўлса, ҳамма ўзининг тегишли жазосини олади.

Фелла кемадаги ишларини тугатиб, қирғоққа кетмоқчи бўлди. Қайиқ томонга юрган ҳам эдики, Менсани бир ўзини назоратсиз қолдириб бўлмайди, деган фикрга келди: жуда хавфли.

— Сиз мен билан меҳмонхонага кетасиз, — деди у Менсага. Менса бош қимирлатиб, портфелини олгани ичкари кириб кетди.

Менса меҳмонхонада портфелини портъеда қолдирди, бу ҳолат Фелла билан Жоконинг эътиборидан четда қолди.

Фелла уйқуга ётишдан олдин Менса билан эртанги саёҳатнинг икир-чикирлари ҳақида гаплашиб олди. Нонушта уларга эрталаб соат олтида берилиши ҳақида меҳмонхона маъмурияти огоҳлантирилди. Нонуштадан кейин улар йўлга тушишади. Менса Жоко ва Фелла билан бирга “Рено-41” енгил машинасида (Фелла уни ижарага олган эди) кетади. Улар юк машинасини кузатиб борадилар. Фелла йўналишни харитага қараб белгилади. Агар юк машинаси соатига 25 миль юрса, саёҳат ўттиз соат ёки шунга яқин вақтни олади. Демак, агар тўхтамасдан юришса, Дагомея ва Нигерия чегарасида яқшанба кунини тушда бўлишади. Блеклог, афтидан, Геддес билан учрашувга келади. Улар чегаранинг қаеридадир учрашишлари керак. Бу ҳолда Фелла икковини ҳам ҳибсга олиб, полиция қўлига топширади. Аммо ўттиз соат узлуксиз юришнинг иложи йўқ — ебичиш учун тўхташ, нафасни ростлаш керак. Демак саёҳатга қирқ соат кетади. Агар Менса келишилган ишларнинг ҳамма шартларини бажарса, Фелла, ваъда қилганидек, уни Гана ҳудудида — Веннебеда ёки ўшанга яқин жойда қўйиб юборади. Аккрада Фелла Геддесни Менса билан биргаликда кутиб олади. Геддесни йўлдан олиб, Нигерия томон йўлни давом эттиришади.

Менса иккинчи қаватдаги ўз хонасининг эшиги олдига келиб, уни кузатишча юборилган икки қоровулни сезди. Албатта, уни буткул назоратсиз қолдиришларини ўйламаган эди. Аммо Фелланинг иккита қоровул қўйиши унинг учун тасодиф эди.

Менса ечиниб, тўшакка ётди ва чироқни ўчирди. Қоровуллар бир-бирига қараб қўйди. Фелланинг ваҳима билан огоҳлантиришига қарши тутқун ўзини яхши тутарди. Улар креслога ясланиб чекишди. Менса тўшакда икки соатга яқин ётди. У ўрнидан туриб стулга ўтирганда қоровуллар аллақачон пинакка кетишган эди. “Агар хонадан кийиниб чиқсам, — деб ўйлади у, — бу шубҳа туғдиради. Пижамада қочишга тўғри келади”. У ўрнидан туриб йўлакка чиқадиган эшикни очди. Қоровулларга қараб тўнғиллади:

— Холижойга.

Улардан бири унинг изидан юрди. Унинг росмана уйғонмагани кўриниб турарди. Холижой меҳмонхонанинг боққа чиқадиган томондаги нариги девор тагида жойлашган эди. Йўлакдаги айвон эшиги очиқ эди. Боққа сакрасам қандоқ бўларкин, дея хаёлидан ўтказди Менса. Аммо унинг портфели портъе конторкасида эканлиги эсига тушиб қолди. Боз устига Фелла кемадан олиб чиққан ҳужжатларни ҳам олиши керак. (Менса Фелланинг ўз хонасида ётмаслигини биларди). Менса қўлини чўнтагига тикиб, холижойга яқинлашди.

Қоровул қўлидаги тўппончасини бепарво ўйнаб, унинг орқасидан юрди. Менса холижой эшиги олдида тўхтади, қоровул орқамдан келяптими, йўқми, деб елкаси оша қараб қўйди. Кейин эшикни очиб ичкари кирди. Қоровул унинг орқасидан борди, эшикни ёшиб, елкаси билан унга суянди.

— Тезроқ бўла қол, — деди у. Менса бир нарса демоқчидек ўгирилди ва бирдан сапчиб, қоровулнинг қорнига зарб билан туширди. У қўлидаги тўппончасини тушириб юборди-ю, аммо мувозанатини йўқотмади. Тўппончасини олиш учун эгилди, лекин Менса бунга йўл қўймади. У рақибини яна, бу гал юзига

¹ Ганадаги шаҳар.

урди. Қоровул жон аччиғида зарбга зарб билан жавоб берди. Менса бурнидан қон оқаётганлигини ҳис қилди. Улар бир-бирларига ташланишди. Менса қоровулнинг ўнг қўлига ёпишиб, уни қайира бошлади ва бўш қўли билан рақибининг башарасига қаттиқ урди. Қоровул ҳўл ерда тирғаниб, йиқилиб тушди. Менса ҳарсиллаб тўппончани олди-да, кучи борича қоровулнинг бошига туширди. У девордаги кўзгуда ўз аксини кўриб, юқори лабидаги қонни сидириб ташлади. Кейин йўлакка чиқадиган эшикни секингина очди. Ҳеч ким йўқ. Менса зинапоялардан кейинги қаватга пириллаб тушди. Лифтда саккизинчи қаватга кўтарилди. Йигирманчи хонанинг эшиги юзига ёпиқ, қулфланмаган эди. Менса кийимларни, қоғозларни, китобларни отиб-улоқтириб, хонани шоша-пиша тинтиб чиқди. Унга керакли ҳужжатлар ҳеч қаерда йўқ эди. Ёстик остидан кичкина тўппонча топиб, уни чўнтагига солиб олди. Сўнг тўшакнинг чокидан сўкиб очди. Ҳужжатлар бу ерда ҳам йўқ эди. Менса вақт тигиз эканлигини биларди. Қидирувни тўхтатишга тўғри келади. У хонадан чиқиб, биринчи қаватга тушди. Портъе жойида йўқ эди, у портъенинг шкафидан портфелини олди-да, ўзини қоронғу кўчага урди. “Рено-41” автомашинаси яқинда Фелла қўйиб кетган жойда турарди. Менса портфелдан Фелланинг буклама пичоғини олди-да, филдиракларни қирқиб ташлади. Сўнг шаҳар томонга югуриб кетди. Тунги соат бир эди.

IX

Менса Геддесдан кўрсатма олмай туриб бирон тадбир қўллай олмаслигини биларди. У “мулоқот” идорасига етиб борди ва у билан боғланиб барча воқеаларни, шу жумладан Стрейннинг ўлимини ҳамда ўзининг қочганлигини маълум қилди. Геддес Блеклог билан гаплашиб олмасдан ҳеч қанақа кўрсатма беролмаслигини айтди. Менса Аккрадаги Геддес Лагосдаги Блеклог билан алоқа боғлашни кутишига тўғри келди. Ниҳоят Геддес тунги соат учда яна алоқага чиқди. Унинг кўрсатмалари қуйидагича эди: Менса Фил Суяги Қирғоғининг ВВС вертолётидан фойдаланиши керак. Вертолётда юкни Абижаннинг шарқий уч градус ва шимолий етти градус пунктига жўнатиши лозим. Бу пункт Нигерия чегараси Дагомеянинг Побе шаҳарчаси. Победан чегаранинг бошқа тарафида жойлашган шаҳар — Иларогача йигирма миль. Блеклог билан келишувга кўра, банкнот солинган қутилар Побе чеккасидаги омбор биносига етказилиши керак. Улар у ерда бир муддат сақланади, кейин эса Нигерияга жўнатилади. Геддеснинг ўзи эса Аккрадан “Эйр-Африк” компаниясининг самолётида Порто-Ново¹га учади ва у ердан Побега етиб олади; Блеклог эса, у ерга шанба кuni кечқурун етиб келиши керак.

Тун эди, ойнанинг ёрқин нури пардадан ўтиб, хонанинг каравот турган қисмини ёритарди. Фелла чалқанча ётар, Жоконинг қўллари эса унинг кўкрагини эркалаб силарди. У эса бу эркалашга бепарво эди.

— Фелла, ўзинг ҳақингда яна гапириб бер.

— Ҳаётимда бир тўхтамга келганим ҳақида сен аллақачон билиб олдинг. Бошқа қизиқарли нарса йўқ.

— Шундоқ бўлсаям, яна гапириб бер.

— Мен Жеббеда туғилганман. Отам, йоруба², Жеббеда почтачи эди. У ўша ерда маҳаллий бой савдогар-ибо³нинг қизига, менинг онамга уйланган.

¹ Дагомея (Бенин) пойтахти.

² Йоруба — Фарбий Саудиянинг қадимий тараққий қилган халқларидан бири бўлиб, умумий миқдори беш миллиондан ошади, Нигериянинг жанубий-фарбий вилоятига жойлашган. Асосан деҳқончилик билан шуғулланадиган халқ.

³ Ибо — Фарбий Саудиянинг қадимдан тараққий қилган халқларидан бири, аҳолининг сони беш миллиондан ортиқ бўлиб, Нигериянинг жанубий-шарқий қисмига жойлашган. Асосан савдо-сотик билан шуғулланади. Йорубалар ҳам, иболар ҳам Гвинея гуруҳига кирувчи ибо тилида сўзлашадилар, ибо тили эса бир неча шеваларга бўлинади, йоруба шу шевалардан бири. (Тарж.)

— Сен қандай бахтиёрсан! Сен ҳақиқий нигерияликсан!

— Ҳа, шунақа. Бошланғич мактабни Жесбеда тугатдим, кейин Лагосдаги Кингс-Коллежда ўқидим. Мактабни тугатгач, отам мени Англияга жўнатди. Мен у ерда ҳуқуқни ўргандим. Университет дипломини олдим, тадқиқот иши билан шуғулландим. Бундан қандай натижа чиққанини сенга гапириб берганман. Нигерияга қайтиб келиб, хусусий изқуварлик фирмаси ташкил этдим. Кейин мени Тўртинчи бошқармага ишга таклиф қилишди, бор таржимаи ҳолим шу.

— Қизлар-чи? Маъшуқаларинг кўп бўлгандир?

— Қанийди! Охирги маъшуқамга сен ҳақингда даҳшатли туш кўрдим, деганимдан кейин кетиб қолди.

Жоко кулиб юборди:

— Сен унинг кўнглини кўтармоқчи бўлгансан-да? — деб сўради.

— Бир томони шундай. Лекин бу унга ёқмади.

Тез орада улар ухлаб қолишди. Эрталаб Жоко биринчи бўлиб уйғонди. Соат беш ярим бўлган экан. Жоко Фелланинг елкасини мулойимгина туртди. У ўгирилиб кўзини очди.

— Тура қолайлик, — деди у.

Фелла тўшакдан туриб, тез кийинди.

— Бориб кўрай-чи, Менса нима қилаётган экан?

Жоко ҳам ўрнидан туриб, кўзгу олдига келди.

— Вой, худойим-е! — деди у эснаб ва ваннахонага йўналди. Кейин у кийиниб, каравот олдидаги стулга ўтирди-да, Феллани кута бошлади. Ўн дақиқа ўтди ҳамки, ундан дарак бўлмади. Жоко телефон қилиб, эрталаб соат олтига буюрилган нонушгадан хабар олди.

— Qui, mademoiselle, tout est pret¹, — деб жавоб қилишди унга ресторандан. Жоко телефонни қўйиб, яна кутди. Соат олтига яқинлашиб қолди. Фелладан йигирма дақиқадан бери дарак йўқ. Эҳтимол, у Менса билан ресторанга тушиб, уни ўша ерда кутишгаётгандир? У ўрнидан туриб, столда турган сумкасини олди. Жоко эшикка яқинлашган ҳам эдики, у шарақлаб очилди, остонада Фелла турарди.

— У қочибди! — деди Фелла хонага кирар экан.

— Йўғ-е!

— Ҳа, қочган. Қоровуллардан бирини ўлдирибди. Иккинчиси қаергадир ғойиб бўлган. — Фелла каравотга суянди.

— Машина жойидами?

— Юк машинаси жойида йўқ, снгил машина кўчада турибди. Шиналари чиқарилган, камерлари пичоқ билан қирқилган.

— Ишлар чатоқ-ку.

Фелла эҳтиётсизлиги учун ўзини ўзи сўкарди. Модомики, Менсанинг нима иш қилиши — Ганага жўнайдим, шу мамлакатда бирон жойга яширинадим, номаълум экан, янги ҳаракат режаси тузиш керак. Фелла каравотдан сакраб турди.

— Нарсаларни йиғиштир. Ярим соатдан кейин йўлга чиқамиз, — Жокога шундай деди-ю, хонадан отилиб чиқиб кетди, зинапоядан саккизинчи қаватга югуриб чиқди.

Фелла мана шунга ўхшаш топшириқни бажариш учун узоқ тайёргарлик кўрди, аммо шу вақт давомида мағлубиятга учрайман, деб хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ахир у қилаётган иш ҳақиқат учун эмасми? Фелла фақат бегона ироданинг ижрочиси эканлигига даъват этилганини ҳисобга олмади. У нима иш билан шуғулланишининг фарқи йўқ, зерикарли иш бўлмаса-ю яхши тўлашса бўлди, дейдиган одамлардан эмас эди. Унинг ҳар бир ҳаракати ўзининг ички рағбати билан амалга ошишига интиларди. Модомики, тезда унинг рағбатлари ва тушунчалари билан бошқа одамларнинг тушунчалари ва рағбатлари мос келиб қолди ва ўша одамлар Фелла ўйлаган йўналиш билан ҳаракат қилишга тайёр эканликларини изҳор қилишгач, у бундай ҳамкорликка жон деб рози бўлган эди. Агар унинг тушунчалари бошқа одамларга телбалик бўлиб туюлса ва улар

¹ Ҳа, оймқиз, ҳаммаси тайёр (франц.).

ларни ҳал қилиш мумкин эканлигини кўрди. Юртдошлари, айниқса мамлакат раҳбарлари деб аталмиш одамлар фаросатсиз ва бурунлари тагидаги нарсадан нарини кўролмайдилар деган гапга ватандошларини қандай ишонтириш мумкин. Фелла мамлакат раҳбарларини икки тоифага бўлар эди. Бир тоифа қачонлардир мамлакат мустақиллиги учун курашган, сўнг ҳокимият тепасига келгач, уни мустамлакачи ҳукмдорлардан ўзларига қолган мулк сифатида кўрадиган арбоблар кирар эди. Уларнинг ҳаммаси ишни чиройли сўзлардан бошлардилар. Ва ҳозиргача чиройли сўзларни қалаштирадилар. Давр ўтган сари улар ўзларининг шахсий хавфсизликларини давлат хавфсизлиги деб билардилар. Уларнинг ҳукмдорлигига қилинган ҳар қандай таҳдид буюк ва ажойиб мамлакатга қилинган таҳдид деб талқин қилинар ва қатъий равишда бу таҳдид даф этилиши керак эди. Аммо бу арбобларга уларнинг ўзлари ўзларига бермаган саволларни бера бошлашди. Улар томонидан давлат учун ишлаб чиқилган тараққиёт режаси ҳақиқатан ҳам давлат манфаатларига хизмат қиладими? Бу арбобларнинг ҳокимият бошқарувидаги шахсий иштироки режаларнинг ҳаётга тадбиқ этилишининг муҳим шартими? Раҳбарлар бу саволларга ишонарли жавоб беролмай, қуюшқондан чиқиб кетардилар. Иккинчи тоифадаги арбоблар эса ўзларини Англия ва Американинг биринчи ва иккинчи жаҳон урушларида ўз хизматларини ўтаб бўлган қуроолларини Нигерияга осмондан ёғдириб юборадиган мўъжизакор саҳрарлардек тугардилар.

Хуллас, Фелла ўз йўлини танлади. Жўжалар устига ёпирилаётган қирғийни ҳайдаб юбориб, кейин ақлли ғояларни ноқобил сиёсатдонларнинг калласига куйиш керак... Фелла шунинг учун ҳам Тўртинчи бошқармага ишга келган эди.

Х

Шанба куни Лагос шаҳрининг Лагос-айлендидан шаҳарнинг хушҳаво қисми бўлган Сурулере, Яба, Йкеж туманларига, шунингдек, пойтахтнинг ҳамшиша серҳаракат ҳаётидан узоқроқ жойлашган атрофдаги шаҳарча ва қишлоқларга бораётган енгил автомашиналар, автобуслар, мотоцикллар, велосипедлар ва пиёда одамлар оқими билан лиқ тўлар эди. Бу туганмас узлуксиз оқим қаердадир тораяди, қаердадир кенгайди, аммо ҳеч бир тўда бир-бирига ўхшамайди.

Бугунги шанбада ҳаво яхши туриб берди: бир томчи ҳам ёмғир ёғгани йўқ. Ҳаво ҳам иссиқ эмас, шамол елади. Маданият ва миллий йўналиш вазирлигининг автомашинасида ўтирган Блеклогни бу ҳаво хушнуд қилди. Машина Викториа-айлендда¹ шу ерда пайдо бўлган автооқимга қўшилди. Бу автооқимнинг бир учи Лагосдан эллик миль узоқликда бўлган Шагам шаҳарчасига бориб уланса керак. Хос кийим кийган вазирлик машинасининг ҳайдовчиси юраги тошиб учинчи тезликка ўтди, аммо иккинчи тезликка ўтишга мажбур бўлди, баъзан умуман тўхтаб қолиб, кейин биринчи тезликка ўтарди. У тезликка ўтиш дастагини у ёқдан бу ёққа қимирлатавериш чарчади. У ҳайдаётган машина Американинг улкан автомобиллари сирасидан бўлиб, Нигериянинг мустақиллик даврига қадам қўйганда шу автомобилдан ҳам мамлакатга кириб келган эди. Уларнинг кўпчилиги, сиёсатдонлар эгаллаб олганларини истисно қилганди, “Федерал-пэлис” меҳмонхонасининг олдидаги тўхтамада занглаб ётарди. Ниҳоят тезлик дастасини босавериш ҳайдовчининг жонига тегди ва у доим иккинчи тезликда юраверишга қарор қилди. Бунақа юриш машина учун зарар, аммо умуман бу билан унинг нима иши бор? Машина давлатники бўлса. Олдинда йигирма ярд келадиган йўл очилди ва ҳайдовчи газни босиб, Викториа-айленд билан Лагос-айлендни улайдиган кўприқдан ўтиб олди.

— Бу эса, — деди Блеклог билан ёнма-ён ўтирган йўл бошловчи қўли билан Нигериядаги Британиянинг олий комиссари қароргоҳини кўрсатиб, — бу Британия элчисининг қароргоҳи.

“Элчи” — таъсирчанроқ жаранглайди, — деган гап ўтди йўл бошловчининг хаёлидан, — бу қандайдир “олий комиссар” деган сўздек эмас.

¹ Лагос-айленд билан ёнма-ён жойлашган.

— Ие, ҳа, ҳа, — Блеклогнинг ичидан шу овоз чиқди холос. Унинг фикрлари мана бу йўл бошловчи (“бу ишшайган маймун”) ҳаёлининг кўчасига келтира олмайдиган нарсаларга қараб кетган эди.

Блеклог Менса алоқа боғланган Геддесдан кемада содир бўлган нохуш воқеаларни эшитди. У Геддес билан Менсага аллақачон янги фармойишларни бериб юборди. Энди бу фармойишлар ижро этилгунга қадар у йўлбошловчи билан ҳайдовчининг шатагидан қутилиб, Лагосдан сирғалиб чиқиб кетиш йўлини топиши керак. Шу ердан чиқиб олса бас, Геддес ва Менса билан учрашгандан кейин ҳаммаси жойига тушади. Рақибнинг кучини тан олмаслик аҳмоқлик экан. Блеклог умри бўйи қора танли мухлуқларни ақлли махлуқлар сифатида ҳисобга олмаганлигини лоп этиб эслаб қолди. У уларни йўлдан олиб ташлаш керак бўлган ёввойилар сифатида билар эди. Бу нарса унинг туфлаб ёпиштирилган ғояларига қаттиқ зарба берганлиги Блеклогни жуда қаттиқ ғазабга келтирди. Унинг бутун диққат-эътибори бир нуқтага қаратилди: нима бўлса ҳам иложи борича тезроқ бу шаҳардан чиқиб олиш керак. Блеклог хатолардан хулоса чиқарадиган одамлардан эмас эди: у бутун умри давомида эътибор қилмаган нарсасини ижикилаб ўтирмақчи эмасди. Ҳа-да, Блеклог билан бирга бир машинада кетаётган одамлар унинг бир пайтлар африканерларнинг “Брудербонд” яширин жамиятига аъзо бўлганлиги ҳаёлларига ҳам келмас эди, албатта. Улар буни билсалар, эҳтимолки, Блеклог улар билан — қора танлилар билан ёнма-ён кетаётганлигидан қандай ижирғанаётганлигини тушунишарди. Бугун ҳаво оғирроқ бўлгандами, Блеклог, албатта, ақлдан озарди.

“Брудербонд” жамияти 1918 йилда ташкил этилган бўлиб, 1924 йилга қадар ошқора фаолият кўрсатди. Кейин у яширин ҳолатга ўтди ва шу яширин ҳолатга ўтгандан то шу пайтгача унинг фаолияти ҳақида фақат фол очиш мумкин эди. 30-йилларга келиб немис нацистларининг қилмишларини ҳисобга олиб бу ёвуз фашистлар уюшмаси тарқатиб юборилди. Жамиятнинг олий ҳокимияти бир йилда чақириладиган курултой бўлиб, юқори ижроия ҳокимияти 15 кишидан иборат комитетга бўлинган эди. Жамиятнинг низомига кўра йигирма беш ёшли ва ундан катта бўлган африканер-протестантлар аъзо бўлишлари мумкин эди; жамият аъзолари “қатъий характер”га ва ўзларининг “қатъий тамойиллари”га эга бўлишлари лозим; франкмасонлар¹ учун бу жамиятнинг эшиги ёпиқ эди. Жамиятга кириш ҳуқуқига эга бўладиган номзодларни жамиятнинг ўзи танларди. Жанубий Африканинг кўпгина бош вазирлари “Брудербонд”нинг аъзолари эдилар. “Брудербонд” Жанубий Африкадаги ҳукмрон партия бўлган Миллатчилик партиясининг фаолиятини бошқарарди. “Брудербонд”, маълумки, инглиз авлодидан бўлган оқ танлиларни ўз сафига қабул қилмасди. Блеклог ўша вақтда бу қоидадан истисно бўлган ягона одам бўлса керак.

Бу мамлакатта яхшиси хусусий иш билан келиш керак экан-да, деб ўйлади Блеклог. Ташрифнома масаласи билан боғлиқ қийинчиликларни амал-тақал қилса бўларди. Энди бўлса уни булар мана бунақанги аҳмоқона “гадбирлар” билан қийнашайпти! “Ана уни кўриш керак, мана буни кўриш керак!” Агар унга жиндек бемалолгарчилик берилса эътироз билдирмасди. Йўқ, бир қадам силжитишмайди! Геддес билан боғланган охириги алоқа жамоат холижойида бўлди. (Блеклогнинг мусибати Тўртинчи бошқарманинг Фелладан Блеклогнинг изига тушиш керак, деган радиogramмаси билан боғлиқ бўлди. Бошқарма бу топшириқни бажариш учун дарров икки ходимини отлангирди, ўшалар мана шу — ҳайдовчи ва йўлбошловчи қиёфасидагилар).

— Музей қаерда? — деб сўради Блеклог.

Йўлбошловчи Марина-стритнинг нариги томонидаги уйларнинг орқасидаги аллақайси тепаликни кўрсатди.

— Биз илгари бош вазир қароргоҳи бўлган Форс-роуддан ҳам ўтиб кетишимиз мумкин эди, аммо мен сўнгги пайтда Нигериянинг биринчи президенти

¹ Франкмасон — эркин гишт терувчилар, Европа мамлакатларида 18-асрда пайдо бўлган диний-мистик оқим. Масончилар инсоннинг ўз-ўзини камолотга эриштириши ғояси билан майдонга келганлар, улар одамларнинг биродарона меҳр-муҳаббат асосида бирлашиши тарафдорлари. Бу оқимга асосан имтиёзга эга бўлган зодагонлар, жамиятнинг юқори табақа кишилари аъзо бўлганлар. Бу оқим ҳозирда ғарбдаги мамлакатларда учраб туради (тарж.).

келиб турадиган Британия губернаторларининг қароргоҳини кўрсатмоқчиман. У ерда ҳозир ҳеч ким яшамайди.

Британия олий комиссарининг қароргоҳидан беш дақиқалик йўлда бўлган бу вазмин оқ бинони Блеклог билар эди. Унинг айнан Миллий музейни томоша қилишга иштиёқи бўлмаганидек, губернатор қароргоҳини ҳам кўришга жиндек бўлсин рағбати йўқ эди. Аммо рад қилиш мумкин эмас, одоб қодалари бунга йул кўймайди. Майли энди, қулай пайтни кутиш керак, деб ўйлади у.

Энди улар бироз тез юра бошлашди. Нигерия биринчи президентининг қароргоҳидан ўтиб, машина қайрилди. Улар Кингс-коллеж-роуд бўйлаб ўтиб, Тафавва Балева майдонидан айланиб, парламент биносидан ҳам ўтдилар-да, чапга буридилар. Уларнинг ўнг томонида шаҳар тўмилиш бассейни кўриниб турарди. Ҳайдовчи юришни секинлатди ва йўлбошловчи бассейн томонни кўрсатиб, бу — бассейн, деб кўйди. Блеклог томоғи билан бурни ўртасидан “ҳм” деган ижирганиш оҳангини чиқарди. Машина икки дақиқадан кейин Нигериянинг Миллий музейи эшиги олдига қайрилиб тўхтади. Ҳайдовчи машинадан чиқиб, орқа эшикни очди. Блеклог бу ерда қандай қилиб такси ушласа бўларкин, деб атрофга аланглади. Унинг қочишдан бошқа иложи йўқ эди. Қочиб қолиш на-сиб қилса, такси ушлайди-ю. меҳмонхонага бориб портфелини олади ва ниҳоят уни Менса билан Геддес кутиб турган томонга қараб равона бўлади. Аммо такси йўқ эди. Блеклог йўлбошловчи ҳамроҳлигида музей эшиги томон йўналди. Эшик олдида уларни музей директори кутиб олиб, нутқ сўзлади. Бу нутқлар Блеклогнинг шунақаям жонига тегдики! У улкан устивонни томоша қилди, унга тушунтиришларича, бу ҳозирда телеграмма ўрнида фойдаланилаётган бўлса, илгари ҳам айнан шу вазифани бажарган экан. Блеклог бу қорамўндилар ўша даврдан анча илгари кетганмиз, деб мақтанмасалар ҳам бўлади, ўйлади нафрат билан. Директор ва меҳмонлар ёғоч ниқоб билан ёғоч ўймакорлиги кўргазма қилинган иккинчи қаватга кўтарилишди. Кейин машҳур бронза ниқоблари кўйилган учинчи қаватга кўтарилишди ва зинапояда Блеклог:

— Ҳовижойинлар қаерда? — деб сўради.

Музей директори негадир ишшайиб, тепадаги зинапоя майдончасида эркак кишининг саҳти кўриниб турган эшикни кўрсатди. “Йўқ, бу бўлмайди, — деб ўйлади Блеклог. — Бу ердан билдирмай чиқиб кетиш мумкин эмас”. У ҳарҳолда холижойга кириб, у ерда икки дақиқагина бўлиб чиқди. Зеро, кейин бунақа савол ажаблантирмайди. Хўш, энди қаерга бориш керак? Блеклог йўлбошловчи билан зинапоялардан пастга тушиб, кўча томон йўналишаётганда:

— Энди нима қиламиз? — деб қизиқди.

Меҳмоннинг айланиб томоша қилишга бирдан иштиёқ пайдо қилгани йўлбошловчини ҳайрон қолдирди.

— Энди Нигерия ёзувчилар уюшмаси Лагос бўлими аъзолари билан “Мбарни” клубида учраш-иш учун Ябага борамиз. У ерда, фақат ёзувчиларгина эмас, рассомлар, раққослар, ҳайкалтарошлар ва санъатнинг бошқа намояндalари ҳам бўлишади. Биз у ерда соат тўртда бўлишимиз керак.

Блеклог соатига қаради. Соат уч бўлибди. Қоронғу тушмасдан қочиш керак. Унинг ўзи сезганидек, бу ерда қоронғулик жуда эрта — тахминан ўн минути кам еттида тушар экан. Блеклог кўчада музейдан унча узоқ бўлмаган жойда такси кўриб қолди, рўлда сочини калта қилиб олдирган одам, орқа ўриндиқда эса, қандайдир аёл ўтирарди. Шу музейдан кутулолса, таксидан фойдаланарди. Дарвоқе, унинг йўловчиси бор-ку.

Улар яна Марина-стритга чиқишди. Нигерия электр корпорацияси биноси олдидадан ўтиб кетишаётганда йўлбошловчи Блеклогнинг эътиборини олдиларидаги ҳайкалга жалб қилди:

— Бу Бена Энвонву яратган машҳур Санго ҳайкали. Сиз, эҳтимол, Бена Энвонвуни “Мбарни” клубидаги учрашувда кўрарсиз. Эҳтимол, эшитган чиқарсиз, Санго худо бўлган, ҳалиги...

Йўлбошловчи Сангонинг қандай қилиб худо бўлганлиги тарихини ҳикоя қила кетди. Блеклог уни эшитмасди. У ўша жойга тезроқ етиб бора қолсайди ва у ерда овлқроқ жой топила қолсайди, деган ташвишда эди холос.

Энди улар Лагос-айленддан чиқиб, шаҳарнинг баҳаво қисмидан боришарди. Бу жойлар юз йилдан кейин ёки икки юз йилдан кейин қандай бўларкин, деб ўйларди Блеклог. Агар ўйлаган нарсаси амалга ошса, бу ерлик одамлар кўчаларда ҳозиргидек санғиб юрмасдилар. Агар бу ерга кўчиб келган оқ танли одамларга маҳаллий аҳолидан ишчи кучи керак бўлмаса, улар қириб ташланади. Ёки бўлмаса, ўша пайтга қадар ишлаб чиқилган компьютерлар ва роботлар маҳаллий ишчи кучининг ўрнини тўла эгаллай олмаса, бу ерлик одамлар ҳар эҳтимолга қарши қамаб қўйилади, ўша жойда инига кирган сичқондек жимгина ўтиради.

Улар тез орада “Мбари” клубининг икки қаватли биноси олдидан чиқиб қолдилар. Унинг пештоқини фольклор мавзусидаги деворбитиклар безаб турарди. Блеклогни бу битиклар мутлақо қизиқтирмасди. Панжара билан ўралган ерда жойлашган уйнинг чап ва ўнг томонларида камида ўн ярдча келадиган бўшлиқ борлигига эътиборини қаратди. Ҳайдовчи орқа эшикни очди ва Блеклог машинадан чиқди. Уни Ёзувчилар уюшмаси Лагос бўлимининг президенти кутиб олди.

Блеклогни бутун уй бўйлаб кетган катта йўлакка олиб киришди ва у ўша заҳотиёқ холижой қаердалигини сўради. Холижой бинонинг бошқа бурчагида эканлигини айтишди ва йўлбошловчи уни ўша ёққа бошлаб бормоқчи бўлди. Улар деворларига пастораль¹ услубидаги расмлар осилган узун йўлакдан ўтишди ва Блеклог йўлбошловчи кўрсатиб юборган уйга қапишиб турган тунука билан ўралган хужрага йўналди. У хужрага кириб эшикни ичидан беркитди. Ташқарига қулоқ тутди. Эшикнинг шарақлаб ёпилгани эшитилди. Йўлбошловчи клубга кирган ёки, аксинча, холижойни кузатиш учун ташқарига чиққан бўлиши керак? Блеклог буни аниқлай олмади. Йўлбошловчи нима қилган бўлса ҳам, бу ёғи унинг кейинги қадамига боғлиқ. Блеклог эшикни қия очиб, тирқишдан мўралади. Яқин ўртада йўлбошловчи йўқ эди. Блеклог эшикни каттароқ очди. Эшик гичирлади, Блеклог қотиб қолди. Кейин эшикни яна ҳам каттароқ очди ва ҳосил бўлган ораликдан сирғалиб ўтди. Эшикни ёшиб, атрофга аланглади. Бино етти фут баландликдаги девор билан ўралган, энг тепасида бетонга куйиб юборилган шиша синиқлари ялттирарди. Блеклог сал нарида кўча эшигини кўриб қолди. У атрофда сочилган стул ва столларга туртиниб кетмасликка уриниб, кўча эшиги томон шошилди. Эшик қулф эмасмикин? Бўлиши мумкин, ҳозир ким бу эшикка қарарди. Блеклог эшик олдига келиб, уни итарди. Очилмади. Унинг юраги шигиллаб кетди. Блеклог тамбага қаради, тамба туширилган эди. Эшик ичкарига қараб очилар экан. Блеклог энгил тин олди.

Орқасидан эшикни ёпиши биланоқ, у ёқда, девор ортида эшик тақиллаганини эшитди. Йўлбошловчи қайтган бўлса керак. Шошилиш керак. Девор атрофида пастаккина бутазор бор эди. Бутазор ортидан темир йўл, узоқроқда эса, тахминан ярим миль келадиган жойда чангал сим билан ўраб қўйилган темир йўл қоришмаси кўринарди. Йўлга чиқиб олиб такси топиш керак. Блеклог чапга қадам қўйди, эллик ярд юргач, ўнгга қайрилди ва тез орада ҳалқа йўлнинг Игбоби туманига борадиган кўчасига чиқиб олди. Блеклогнинг олди-гинасига такси келиб тўхтади. У ҳали музей кўчасида кўргани ўша машина экан.

— Чаноб таси хоҳлайди? — бузилган инглиз тилида сўради сочини типратикон шаклида ўстирган ҳайдовчи.

— Ҳа, — деди Блеклог орқа эшикни очар экан. Аммо ўша аёлни кўриб қолиб, иккиланиб тўхтаб қолди. Ҳайдовчи унинг ганғиб қолганини сезди.

— Хоним қарши йўқ, сэр, — қувватлантирди у Блеклогни. — Ўтиринг.

Эзмаланиб ўтиришга вақт йўқ эди. Блеклог орқа ўриндиққа ўтириб, эшикни зичлаб ёйди.

— Чаноб, қаерга борсин? — ҳайдовчи Блеклогга ўгирилди.

— “Федерал-пэлис” меҳмонхонасига, — деб жавоб берди Блеклог.

¹ Пастораль — лотинчадан чўпон ҳаёти, деган маънода, Европада 14—18-асрларда тарқалган адабиёт ва санъат жанри бўлиб, бу услубдаги асарларда қишлоқ жойларнинг осуда ҳаёти, табиати, чўпон-чўлиқларнинг бир маромадаги турмуши, шунингдек, юнонлар мифологиясидаги ўрмон илоҳиёти тасвирланган (тарж.).

Машина жойидан қўзғалди. Таксичи Блеклог кутганидек айланма йўл орқали кетмай, “Казино” кинотеатри олдидаги кўчага бурилди. Афтидан, Яба автобус бекатида пайдо бўладиган кўча тиқилинчидан айланиб ўтмоқчи, шекилли. Такси Эко кўпригига чиққандан кейингина Блеклог уни Виктория-айлендга олиб кетишаётганига ишонч ҳосил қилди. У ҳайдовчи томон эгилиб:

— Сен Иларо шаҳарини биласанми? — деб сўради.

— Илароми? Ҳа.

Блеклог жим қолди, ҳайдовчи ҳам. Бир неча дақиқа ўтгач, ҳайдовчи:

— Чаноб Иларо боришни хоҳлайди? — деб сўради.

Блеклогнинг ишончи комил эдики, агар бу гадога яхши ҳақ тўласа, чегарадаги шундоқ узоқ шаҳарга ҳам олиб боришга рози бўлади.

— У ёққача неча миль келади? — сўради Блеклог таксичи Иларони ҳақиқатан ҳам билишига ишонч ҳосил қилиш учун.

— Узоқ эмас, чаноб, — деди Фелла аниқ жавобдан қочиб, чунки, аниқ узунлиги эсида йўқ эди.

— Нега миль? — туриб олди Блеклог.

— Эллик беш миль, — жавоб берди таксичи, кўпга адашмагандирман, деб тахмин қилиб.

— Ўша ёққача етиб бориш учун сенга қанча вақт керак бўлади? — деб сўради тетикланган Блеклог.

— Унча кўп йўқ, — деди ҳайдовчи кўча автобусидан қочиб тўсатдан кўчага чиқиб қолган велосипедчини айланиб ўтиб.

— Аниқроғи! — Блеклог оддий маҳаллий нусха билан, дўқ қилиб гаплашиш мумкин бўлган тентак маҳаллий одам билан сўзлашаётганига ишонч ҳосил қилди.

— Икки сағат, чаноб, — деди ҳайдовчи.

Бундай янги ҳолатда нима қилишим керак, деб мулоҳаза қиларди Фелла. Блеклог, афтидан, Иларога ёки ўша ердаги яқин бир жойга боришга интиляпти. Эҳтимол, аёлга уйга бор, дегандек жавоб берса-ю, у эса керакли жойга бориб, ёрдамга одамлар жўнатса қалай бўларкин?

Феллага таксичи ролини топширишмаган эди. У бу ишни ўз ташаббуси билан қилди.

— Агар сенга эллик фунт берса, Иларога яқин бир жойга олиб бориб қўясанми?

— Ман хурсанд, чаноб! — деди ҳайдовчи лабини чапиллатиб.

Таксичи бекорга хурсанд бўляпти, деб ўйлади Блеклог, у бунга сохта банкнот билан ҳақ тўлайди ва ўриндиққа ясланиб хулоса қилди:

— Унда “Федерал-пэлис”га кетдик, мен портфелимни олиб олай.

— Чаноб хотинимнинг боришига рози бўладими? Чунки, у қайтаётганимда менга ҳамроҳ булади-да, — сўради таксичи. У инглизчани тозароқ гапириб юборгани сезилиб қолди, лекин бахтига йўловчи буни пайқамади.

Блеклог ўриндиқнинг қарама-қарши томонидаги бурчакка тиқилиб олган аёлга қаради. Таксичи хотинини олиб кетмоқчи экан, бўпти, олиб кетаверсин. Блеклог Менса ва Геддес билан учрашув белгиланган жойгача булар билан бирга бормайди. Ўша ердан бир неча миль бериқроқда тўхтагани ва чегарадан якка ўзи ўтиб кетади.

— Яхши, — деди у.

XI

Тунда Фелла билан Жоко қизнинг хонасида бирга бўлишганда, Жоко ундан сўради:

— Юкни шу ерда йўқ қилиб, уйга самолёт билан учсак бўлмайдами?

— Мен бу ҳақда ўйладим. Бунинг устига, кўрсатма ҳам шуни талаб қилади. Агар уларнинг ҳаммасини қўлга олмоқчи бўлсак, вақти келгунча уларнинг режаларига ҳалақат бермаслигимиз керак. Ўшанда уларнинг ўзлари қўлимизга келиб қўнадилар.

Жоко ўйланиб қолди.

— Лекин сен банкнотларни оддий қоғозлар билан алмаштириб қўйишинг мумкин-ку.

— Барибир Нигерияга бирон юк олиб бориш керак бўлса, нега энди банкнотларнинг ўзини олиб бориб қўя қолмаймиз?

Иккаласи ҳам бир муддат жим қолишди.

— Ҳарҳолда, энди бу ҳақда гапиришнинг вақти ўтди.

Унинг юраги безовта эди. Қандайдир ёқимсиз бир ҳиссиёт қийнади уни. Жоко аллақачон ўринга ётган эди. Фелла секин, худди иккилангандай ечиндида, унинг ёнига ётди. Жоко унинг пинжига тиқилиб ўтди. Фелла унинг ўпичига жавоб бермади.

Менса қолган тунни юкни жўнатиш билан боғлиқ югур-югур билан ўтказди. Эрталаб соат олтида банкнотли қутилар Дагомеянинг осмонида уча бошлади.

Менса Дагомея томондан ҳеч қандай тўсиққа учрамади. Нигерия билан чегарадош бу фаранг тилли мамлакат Нигерияга қонунсиз йўл билан олиб ўтиладиган товарларни қабул қилиш базасига айланиб бўлган эди.

Юк вертолётда олти рейс билан Побе шаҳарчасига олиб ўтилди. Юкни ташши операцияси тугади. Менса билан Геддес энди бир пайтлар контрабанда қаҳва учун омбор вазифасини ўтаган ташландиқ уй олдида Питер Блеклогни кутиб ўтиришар эди.

XII

Фелла шанба куни “Отель де ла Мер” меҳмонхонасидан Жоко билан чиқиб кетаётганда қандай ҳаракат қилиш кераклиги ҳақида пировард қарорга келмаган эди. Эҳтимол, ижарага машина олиб, Гана, Того ва Дагомея орқали Нигерияга етиб олиш керакдир, деб мулоҳаза юритар, бунда йўл-йўлакай қаердадир банкнотлар отилган юк билан Менсани учратиш қолишни ҳам мўлжалларди. Бироқ ҳозирда Менсанинг йўлда имиллаб кетаётганлигига ишончи комил эмас эди. Менса бошқа омилни — автотранспорт ўрнига манзилга тезроқ етказадиган бошқа тадбирни қўллаган бўлиши ҳам мумкин. У ҳолда унинг бу тадбири шубҳали. Аммо бошқа муқобил ҳам бор. Албатта, бунда қатта таваккалчилик бор, агар Фелла бу муқобилда “куйиб кетмаса” ҳам, буткул мағлубиятга учрайди, бу мағлубиятдан на фақат унинг ўзи, ҳатто Нигерия ҳукумати билан халқ ижбурини тортади. Муқобил қуйидагича эди: иложи бориша Лагосга етиб бориш ва Блеклогни қаттиқ назорат остига олиш, чунки Блеклогнинг Геддес ёки Менса билан қаердадир учрашишларидан умид бор. Фелла Жоко билан Нигерияга учиб боргунча Блеклог Нигериядан ташқарига чиқиб кетиб бўлса, у ҳолда... бу ёғини ўйлашга Фелланинг юраги дов бермади.

Улар аэропортга таксида келишди. Тахмин қилинганидек, бугун эрталаб Лагосга маҳаллий рейслар йўқ эди. Лекин, бахтларига, Нью-Йорк—Дакар—Лагос маршрути бўйича учадиган “Пан-Америкен” компаниясининг самолётига ўтириш насиб қилди. Эрталаб соат ўн бирда улар ўз жойларида эдилар. Фелла тўхтадан ўзининг “лендровер”ини олди ва улар Жоко билан унинг уйига овқатлангани киришди. Жоко Фелла қайнатилган ўт ва қовундан қандай шўрва пишираётганлигини жилмайиб кузатиб турди. Овқатланиб бўлгач, Фелла Жокони Сурулердаги уйига олиб бориб қўймоқчи бўлди.

— Аммо мен ўзимга топширилган ишни охирига етказганим йўқ, — деди у.

— Энди биз ўз уйимиздамиз, мен мустақил ҳаракат қилаверишим мумкин, — эътироз билдирди Фелла.

Жоко оёқ узатмади. У Фелланинг Тўртинчи бошқармага ўзининг келганлигини хабар қилмаслигини билар ва шундан фойдаланиб қолмоқчи эди. У идорага бориб, ўзининг қайтиб келганлигини хабар қилмоқчилигини айтди. Феллага буниси маъқул келмасди. У ўрнидан турди, қизнинг сумкасини, машинанинг калитини олиб уйдан чиқди. Жоко унинг кетидан юрди.

— Яхшиси мени такси тўхтайдиган жойгача элтиб қўй, мен Бошқармага бораман.

Фелла кулиб қўйиб, даҳлизга қайтди. У ҳамон Жоконинг сумкасини қўлида ушлаб турарди.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин, — деди у. — Лекин мен бораётган иш хавфли эканлигини жиндек бўлса-да, англаяпсанми?

— Меҳрибончилик қилмай қўя қол ва хавотир ҳам олма, ўзимни ҳимоя қила оламан.

— Шунчаки мен бу гал отишма огоҳлантиришсиз бўлишини назарда тутган эдим. Тушуняпсанми?

— Блеклогни музейлару галереялар орасида таъқиб қилинади, деб ўйлаётганим йўқ!

— Нималар бўлиши ҳали номаълум.

— Ҳарҳолда, мен сенга бўйсунмайман. Бизга биргаликда ишлаш топширилган. Шунинг учун мен таклиф қиламан: нима қилсак, қандай қарорга келсак биргаликда бўлади, беҳуда баҳслашишни йиғиштирайлик.

Фелла бунга қарши ҳеч қандай эътироз билдира олмади. Олдинда бўладиган операция учун унинг “Лендровер”и ярамаслигини хаёлидан ўтказди: дарров кўзга ташланади. Ҳатто ўзига хослиги билан Лагосда ягона. Яхшиси таксомотор саройидан ижарага машина олган маъқул. У “Федерал-пэлис”га қўнғироқ қилиб, Блеклогнинг бутунги кун тартиби ҳақида маълумот олди. Агар Блеклог ҳеч ким билан учрашмай, оддий йўл билан Нигериядан чиқиб кетса, нима қилиш керак? Ёки рақиб вақтинчаликка ўз режаларини амалга оширишни тўхтатган бўлса-чи? Бироқ ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди. Фелла кийимини ўзгартирди — энди унинг эгнида буба ва соро бор эди. Ундан кейин Жоко ҳам кундалик одми кийиниб олди. Улар автобусга ўтириб Тинубу хиёбонига етиб олишди. Улар таксомотор саройига етиб боришганда, Жоко бирдан сўраб қолди:

— Ҳамма иш битгандан кейин, сеникига кўчиб ўтсам майлими?

Фелла хаёлига нохуш фикрлар бирдан ёпирилиб келган одамдек тундлашди.

— Кўриб турибман, сен оила қурадиган эркаклардан эмассан, шунинг учун сен билан шунчаки бир уйда яшамокчиман. Майли, бошқа-бошқа хоналарда яшай қолайлик, фақат ёнма-ён. Мен ўрнингни солардим, оғогоро кўшиб кофе тайёрлаб берардим.

Фелла жавоб қилмади. У таниш таксичининг олдига бориб нимадир ҳақида гаплашди. Таксичи машинанинг калитини унинг қўлига берди. Фелла рулга ўтирди. Жоко олдинги эшикни очиб, унинг ёнига ўтирмоқчи эди, лекин у:

— Яхшиси орқага ўтира қол, худди йўловчидек, майлими? — деди.

Жоко иккиланиб турди-да, кейин орқа ўриндиққа ўтирди. Олдинга эгилиб:

— Мен сен билан ўзимни аёлдек ҳис қилдим ва... — деди у.

— Менга қара, Жоко, кел, олдин ишимизни охирига етказайлик, кейин гаплашамиз. “Мейленд” меҳмонхонасида ийяна ва эгуздан тайёрланган шўрва буюрамиз-да, ўзимиз ҳақимизда суҳбатлашамиз. Аёл билан яшашга ҳеч қанақа эътирозим йўқ. Ҳатто сенга ўхшагани билан ҳам. Бу ўринда баъзи ноаниқликлар бор. Хўш, кетдикми? — деди Фелла ва Якуб Говон кўчасига чиқиб, шаҳар марказигача чўзилган машиналар оқимига қўшилди.

Фелла аёллар жамиятда, хусусан, ҳозирги давр Африкасида муҳим роль ўйнашларига даъват этилиши ҳақидаги эътиқод тарафдори эди. Аммо ҳамма роллар ҳам аёллар учун бирдек яхши эмас, деб ҳисобларди. Аёллар биринчи навбатда ва энг аввало она бўлишлари, болаларини тарбиялашлари лозим. Фелла аёл киши нуфузга интилиши керак, деган одамлар билан ҳамфикр эмас эди. Ҳозиргина қилинган таклифга келганда, Фелла ҳаёт тарзига бу таклиф унчалик мос келмаслигини ҳис қилди. Агар Жоко болаларининг онаси бўлганда эди...

Фелла фикрини муҳим ташвишларга қаратди.

У олдиндаги панелда жойлашган қулфланадиган банди бўшашиб қолган “кутича”ни осонгина очиб, у ерга “смит-и-вессон” револьверини ташлади. Фелла бу қуролни унчалик хуш кўрмасди. Револьвер жуда оғир ва қўлда ушлашга ноқулай эди. Аммо танлаб ўтиролмади, ахир ўзининг жуда ўрганиб қолган тўппончасидан айрилган эди-да. У револьверни машинанинг эгаси кўча тирбанд пайтида елвизак ойнани артадиган (Лагос ҳайдовчилари бу ишга фақат шунақа пайтда вақт топишарди, афтидан) кир латта билан ёпиб қўйди.

- Тўппонча ўзингдами? — сўради Фелла Жокога ўтирилиб.
 У индамай қўли билан сумкасини туртиб кўрсатди: тўппонча жойида экан.
 — У ҳолда биз ҳамма нарсага тайёрмиз.

XIII

Фелла Лагосдан чиқа туриб, шаҳар четидаги сўнги бензин қуйиш бекатида тўхтади. Машина юкхонасидан олти галлонлик катта канистрни тортиб олди. Бензинчи қиз машинанинг бензин қуядиган жойига шлангини тўғрилаб:

— Нечта? — деб сўради.

— Тўлатавер, — деди Фелла ва ёнига канистрни қўя туриб қўшиб қўйди: — Бунгаям.

Кейин сигареталар ва турли нарсалар сотадиган дўконга бориб, бир қути “Раф-райдер” сигарети ва гугурт олди. Дарвоқе, Жоко ялпизли новвотни яхши кўради. У икки қопчиқчада думалоқ ялпизли новвот сотиб олди. Бензинчи қиз бензин бакини ҳам, канистрини ҳам тўлатиб қўйибди, Фелла у билан ҳисоб-китоб қилиб, канистрни юкхонага жойлаштирди. Кейин копотни очиб, двигателдаги ёғнинг пастга тушиб кетган-кетмаганлигини текширди. Ёғ жойида эди. Аммо сув камроқ. Фелла яқингинадаги колонкага сувга кетди ва икки челақ сув олиб келди. Уларни радиаторга қўйди. Кейин машинага ўтириб, қопчиқчаларни Жокога узатди, ўзи эса чекди-да, Блеклогга ҳам сигарет таклиф этди. У энди олдинги ўриндиққа ўтиб олган, Фелла билан ёнма-ён ўтирар, Жоко эса, орқа ўриндиқда, нақ Блеклогнинг орқасида жойлашиб олган эди. Блеклог чекмайман, деб рад этди. Фелла қутини чўнтагига солиб, машинага ўт берди. Шунда соат олти ярим бўлган эди.

Аввалгидек ҳаво салқингина эди. Блеклог ойнадан йўл чети бўйлаб чўзилган ўрмонга қараб жим кетарди. У Иларо ва Побе шаҳарлари доира ичига олинган кичикроқ харитани олди. “Қизиқ, ҳайдовчи харитани тушунармикин? — ўйлади Блеклог. — Ҳарҳолда ўқишни-ку билса керак”.

— Сен бу шаҳарларни биласанми? — сўради у.

Фелла белгиланган шаҳарларга кўз югуртириб:

— Ҳа. Ман у жойга ҳов илгари, илгари бораман. Ман у ерга оқ чанобни олиб бораман, Доромеяга бораман.

Блеклогга таксичи “Дагомея” дегандек эшитилди. У қайта сўради:

— Қаёққа, қаёққа?

— Доромея. Ман у жойга ҳов илгари, илгари, уруш бўлганда бораман. Чаноб биз уруш олганимизни билади — биз — Нигерия мамлакати.

Блеклог Нигерияда фуқаролар уруши бўлганлигини билишини тасдиқлаш учун бош қимирлатиб қўйди. Агар таксичига бу йўлдан одамларни Доромеяга олиб бориш тўғри келган бўлса, демак, Блеклогнинг омади келибди. Фелла аслида ҳам бу жойларни яхши биларди. Нигерия-Дагомея чегарасида божхона ва акциз хизмати билан етгита назорат рухсат пунктлари борлигини, улар оралиғидаги сўқмоқ ва йўллардан автомобиль ва қаҳва олиб чиқиш ва олиб кириш билан шуғулланадиган контрабандачилар танда қўйишини билар эди. Фелла қачондир мана шу йўналишда ибто халқидан бўлган ёш врач йигитга Аккрага қочишда ёрдам берган, у йигит дарҳол нафақа ва аспирантура нақд бўлган Америка Қўшма Штатларига учиб кетган эди. Ҳа, ўша пайтда Ибадан университетига ибто учун оғир вақтлар эди. “Қизиқ, — деб ўйлади Фелла. — Ўша йигит ҳозир қаерда экан? Аспирантурасини тугатдимикин? Тўс-тўполон ўтиб кетгандан кейин Нигерияга, уйига қайтдимикин? Ким билсин...” Фелла йоруба тилида уятсиз бир қўшиқни минғирлаб айта бошлади.

Жоко кулиб юборди; ҳайдовчининг ашуласи кулдирганини Блеклог тушунди. Фелла жилмайиб, йоруба тилида гапирди:

— Мен таксичи бўлиб юрганымдан кейин, унинг ролига киришим керак-да.

— Кейин ундан бир амаллаб чиқиб олгин, — деб жавоб берди Жоко ҳам йоруба тилида.

Блеклог эр-хотиннинг ёввойи тилда вайсашларини ижирганиб эшитарди. Майли энди, чидашга тўғри келади. Инчунун, улар нима ҳақда вайсаётганликларини тушуниш қийин эмас. Жимо ҳақида, албатта. Бу қора мўндилар ўзаро тагин нима ҳақда гаплашишлари мумкин?

Фелла Ота шахрига кираверишда йул полициясининг постида тўхташга мажбур бўлди. У йул четига ўтиб, тезроқ қайтаман, деган мўлжалда моторни ўчирмади. У қўл тормозининг дастасини ўзига қараб тортганда гийқиллаш эшитилди. Тормоз ишламас эди. (“Нигериянинг бирон таксичисиди у ишламаган” — ўйлади Фелла). Фелла моторни ўчириб, кафтида беш шиллингликни фикимлаганча машинадан тушди. Қаршисидан полициячи келарди. Тартиб кўриқчиси машинада махфий нарсалар йўқмикин, деб текширмоқчи эди. Фелла олдинга бир неча қадам ташлаб, кўришгани қўл узатди. Иккови қўл олишиб бўлишгач, Фелланинг кафтидаги беш шиллинглик пул ғойиб бўлди. Умуман Фелла полициячилар орасида кенг тарқалган автомобилчилардан пул шилишга қарши эди. (Қачонлардир бу иш билан биринчи марта тўқнашганда, агар Нигерияни порахўрлик балосидан тозалаш керак бўлса, ишни юқоридан бошлаш керакми ёки куйидан бошлаш керакми, деган масалада боши қотган эди). Фелла бу гал полициячига хушомад қилишига тўғри келди, акс ҳолда, кутиб қолишига тўғри келарди, бугун эса у кута олмасди. Фелла машинага қайтиб, моторни ёқди. Блеклог бошини кўксига эгиб мудрарди. Қоронғи тушди ва Фелла фараларни ёқди. Шоқкўчанинг бошқа тарафидан ҳам анча-мунча машина келар, Фелланинг узоққа тушадиган чироқ билан яқинга тушадиган чироқни ўчириб-ёқишига тўғри келди. Аммо қаршидан келаётган ҳайдовчилар илтифотга илтифот билан жавоб беришмасди. Уларнинг фараларидан таралган нур Фелланинг кўзларини қамаштирар ва у кўнгилсиз ҳодисадан қочиб, бир неча марта йул четига чиқиб кутиб туришга мажбур бўларди. Фелла Отадан чиқишда яна машинадан тушишга ва яна бир тартиб сақловчининг “қўлини сиқиб”га мажбур бўлди.

Улар Иларога кирганда шаҳар уйқуда эди. Фақат баъзи деразалардан керосин лампалар ва шамларнинг хира нури кўринарди. Бу кеча шаҳардаги электр ўчириб қўйилганди. Иларо ҳам тез орада ортда қолди.

Улар йўлнинг сўнги кесишган жойида шоқкўчадан бурилиб кетишди. Энди, бир томондан, юриш осонроқ бўлиб қолди; қаршидан чиқадиган на енгил, на юк машиналари йўқ. Бошқа жиҳатдан эса, силкенишлар туфайли юриш оғирроқ эди. Инчунин, машина йўлдан эмас, бир-биридан икки-уч фут масофада бўлган буталар орасидаги ёндош икки сўқмоқ йўлдан кетарди. Улар оралиғида қалин майсалар ўсган эди. Бу ердан, эҳтимол, ёмғирли фаслда ўтиш қийин бўлар, аммо ҳозир ер қатқалоқ эди. Фелла олдиндан кўриб қолмаса, машина чуқурларга тушиб сакраб кетар, йўловчиларни яхшигина силкитар эди. Жоко бунга ҳеч қандай эътибор қилмади, аммо Блеклогнинг тобора жаҳди чиқарди. Ниҳоят, у чидамай, бақирди:

— Машинани қандай ҳайдаш кераклигини билмайман-у, аммо шунчалик ҳам силкитадим!

Фелла кулиб юбормаслик учун зўрга ўзини босди.

— Манга айб йўқ, чаноб. Жуддо кечиринг мани, — деб жавоб берди у камоли эҳтиром билан.

— “Кечиринг, кечиринг” — бутун йўл бўйи сандан фақат шунини эшитаман холос. Ахир Побега қачон етамин?

— Э, энди узоқ йўқ.

Блеклог ўриндиққа суяниб, соат милларига қаради.

Яна ярим соат ўтди, энди Побе қўл узатса етадиган жойда эди. Чегара ортда қолди, машина Дагомея худудидан кетмоқда, лекин атроф жойлар чегаранинг нариёғида ястанган жойлардан мутлақо фарқ қилмас эди.

Улар Побега кириб келишганда, шаҳар қоронғиликка чулганган эди. Қоронғи тушиши билан оқ осмонга чиқиб олган ой шаҳар устида пуфакдек осилиб турарди.

— Менга керакли уй шаҳар чеккасида, — деди Блеклог.

Фелла шу уйни ўз кўзи билан кўриши зарурлигини, сўнгра Жокодан Блеклогнинг гарданига тўппонча тирашни илтимос қилишни ўйлаб қўйди. У машинани кўрсатилган йўналиш билан секин ҳайдади. Побе унча катта эмас,

бор-йўғи узунасига бир ярим миль чиқарди. Шаҳар четига чиқишгач, дўнглик-да катта уй кўринди.

— Мана шу бўлиши керак, — деди Блеклог, ниҳоят енгил тин олиб. Чегарадан ўтишгандаёқ, Блеклогни Жилла бўлсин беҳаловатлик тарк этмаган эди. Эҳтимол, у бегона одамлар ҳамроҳлигида Дагомейя худудида узоқ юриб адашаётгандир? У шу қадар чарчаган эдики, чегарадан бир неча милгина келадиган йўлни аранг пиёда босиб ўтиши мумкин эди. Бундан ташқари, Блеклог таксичига ишониб қолган эди. “Мана, ишқилиб адашмабман”, — деб ўйлади Блеклог ва бўйнига тўппончанинг оғзи текканини сезиб ажабланди. Эҳтимол, бу орқада ўтирган аёлнинг кўлидир? Блеклог уни олиб ташлаш учун ҳаракатланди.

— Қимирлама! — буйруқ берди Фелла ва кутгачдан револьверни олди.

— Тушунмаяпман, нима бўляпти ўзи? Нима бало, эсларингни едингларми?

— Бошинг бутунлигига шукр қил ва бизнинг гапимизга қулоқ сол, — жавоб берди Фелла револьверини Блеклогга тўғрилаб.

— Нима гап ўзи? — Блеклог росмана кўрқиб кетди.

Унинг миясида фикрлар алғов-далғов бўлиб кетди. Аммо у ўзини тез ўнглаб олиб, таксичининг юзига қаради:

— Эҳтимол менга тушунтириб берарсиз, нима гап ўзи?

— Керак бўлганда тушунтираман, — жавоб берди Фелла.

Ҳайдовчи инглизчада аъло даражада гапирарди.

— Эй худойим!

— Жоко, тушиб уни тинтув қилгин — қуроли йўқмикин?

Жоко машинадан тушиб, олди эшикни очди.

— Мен ўзим билан тўппонча олиб юрмайман, — деди жаҳл билан Блеклог.

— Яхшиси, ўзимиз қараймиз. Бунақа оқ танли азаматларга ишониш қийин.

Ёлғон гапларингизни кўп эшитганмиз.

— Сиз кимсиз ўзи? — деб бақирди Блеклог аламангиз.

— Фелла Дандого, Тўртинчи бошқармадан.

— Фелла Дандого, — салмоқлаб қайтарди Блеклог. У бу номни эшитган эди, Геддес кемада бўлган воқеалар билан боғлиқ равишда тилга олган эди. — Фелла Дандого, — яна бир марта такрорлади у.

— Эҳтимол, мен ҳақимда аллақачон хабар топгандирсиз? — сўради Фелла.

— Афсуски, — деб юборди Блеклог.

— Энди олдинга юришимиз вақти етди, — деди Фелла ишга ўтиб. — Тушинг машинадан.

Блеклог бўйсунди; Фелла уларнинг олдига етиб келгунча Жоко уни нишонга олиб турди.

— Ҳозир биз сизнинг дўстларингиз кутиб турган жойга борамиз, — деди Фелла. — Сиз қўлларингизни бошингиз тепасида тутасиз ва мен буйруқ бермагунимча миқ этмайсиз.

Сиртдан қараганда, улар сайр қилиб юришибди, деб ўйлаш мумкин. Қизғишроқ шағал тўкилган йўлда ётган бир неча қўй ва эчкилар ўринларидан туришди, одамлар ўтиб кетгач, яна ўз жойларига чўзилишди. Нақ тепада тиниқ осмонда ой ёруғ нур сочарди.

XIV

Менса билан Геддес турган уй яширин қаҳва сақлаш учун омборхона сифатида фойдаланиларди. Омборхона кенг, бир томонидаги деворига катта торозулар сиғдирилган бўлиб, олдида узун ўриндиқлар қўйилган эди. Менса билан Геддес банкнот солинган қутиларни ёғочдан ишланган тагидишларга жойлаштиришди. Бу идишларда контрабандачилар одатда какаонинг қуритилган дуккаклари солинган қопларни сақлашарди.

Менса билан Геддес қоронғу тушиши билан бири қоровул бўлиб туришга, бошқаси ухлашга қарор қилдилар. Улар чарчаган ва оромга муҳтож эдилар, аммо эҳтиёт чорасини ҳам кўриб қўйиш керак эди. Геддес танга чиқарди.

— Ўнқови тушса — биринчи бўлиб мен қоровуллик қиламан, тескариси тушса сиз. Бўптими? — деди у.

— Майли.

Геддес тангани отди, у омборхонанинг бурчагига қараб думалади. Геддес керо-синли фанорни олиб, унинг кетидан борди, эгилиб, тангани шошилиб олди-да:

— Қоровуллик сизга, — деди.

Менса баҳслашиб ўтирмади. Геддес раста устига чиқиб, қўлларини бошига қўйиб ётди. Менса фанорнинг пилигини айлантриб, раста четига ўтирди. Менса шеригини олти соатдан кейин уйғотиши ҳақида келишиб олишди.

Соат миллари ўн бирга қараб юргунча ҳаммаёқ тинч эди. Менса уй томонга учта шарпа яқинлашиб келаётганини сезиб, бир қўлида фанор, иккинчи қўлида тўппонча ушлаган ҳолда ўрнидан турди. Уларни яхшироқ кўриш учун пиликни кўтарди.

— Ким у келаётган?

Фелла энди овоз берсанг бўлади, дегандек, Блеклогнинг биқинига туртди.

— Бу мен, Блеклог.

— О, хуш келибсиз!

Менса келувчилар истиқболига юрмоқчи бўлди-ю, тўхтаб қолди. Блеклогнинг қўлларини боши узра тутанлиги унга ғалати туюлди.

— Нима бўлди сизга? — сўради у ва Блеклогнинг ўнг ва чап томонларида кимлар борлигини кўриб олиш учун фанорни кўтарди. Менсанинг кўрганлари уни дарҳол ҳаракат қилишга ундади. Фанорни тушириб Феллани нишонга олди. У эса ўқдан беркиниш учун Блеклогни ушлаб олди. Блеклог шу лаҳзадаёқ Жокони ўз томонига тортиб олди. Ўқ янгради, ўқ на Блеклогга, на Феллага тегмай, Жоконинг бошига тегди. Унинг тўппончаси отилганда, қиз йиқилаётган эди. Фелла Менсага қараб отди ва у йиқилди. У Жокога нима бўлганини билиш учун у томон ўтирилган эди, Блеклог унинг қўлидан тушаётган тўппончага чангал солаётганини кўриб қолди. Фелла ундан олдин ўқ узди. Ўқ Блеклогнинг кўксига тегди ва у чайқалиб, гул этиб йиқилди.

Фелла уйда яна кимдир борлигини сезарди. Шунинг учун у отишмалардан уйғониб кетган Геддес қўлида тўппонча билан эшикнинг кенг табақаси олдида пайдо бўлганда ажабланмади. Воқеани дарҳол англаган Геддес нишонга олди. Улар иккови баробар отишди. Фелла чап елкасини ўқ ачиштириб ўтганини ҳис қилди. У яна бир марта отди. Геддес йиқилди. Фелла елкасини сийпаб кўрди: яра хавфли эмас. У ерда ётган Блеклогнинг олдида келиб, чангаллаб олган тўппончани унинг қўлидан оёғи билан чиқариб олди. Блеклог ўлган эди. Кейин Фелла бир-бирига мингашиб ётган иккита бошқа жасадларнинг устига эҳтиёт бўлиб яқинлашди. Менса ўлган, Геддес эса ўз тўппончасига етиш учун қимирлар эди. Фелла унинг калласини нишонга олиб, тепкини босди. Геддеснинг бошига теккан ўқ туфайли қўлмак бўлган қонда хира ой акс этарди.

Фелла уй ичига қаради. Унда ҳеч ким йўқ эди. У Жоконинг олдида яқинлашиб, тиззалади-да, юзига қўлини қўйди. Ўқ Жоконинг пешонасига теккан эди. Фелла кучи борича қўлини тишлади. Кейин Жоконинг жасадини кўтариб машинага олиб борди-да, орқа ўриндиққа ётқизди.

Кейин юкхонадан бензинли канистр билан гугуртни олиб, омборхонага йўналди. Канистрни кираверишга қўйиб, ўзи ичкарига кирди. Сўнг бир қути банкнотни олиб чиқиб уйдан анча узоқ бўлган жойга қўйиб яна омборхонага қайтди. Қолган қутиларнинг устига бензин қўйиб, Блеклог, Геддес, Менсаларнинг жасадларини омборхонага судраб олиб кирди, устига бензин қўйилган қутилар устига тахлади. Фелла эшик олдида Менса Жокони ўлдирган ўз тўппончасини кўриб қолди. Фелла энди бу қуролни ўлсаям қўлига олмайди. У тўппончани оёғи билан банкнотли қутилар ва жасадлар томон тепиб юборди. Гугурт чақиб, қутиларга ўт қўйди. Югуриб ташқарига чиқди-да, олдиндан олиб чиқиб қўйган қутини олиб машина томон кетди. Йўлда кета туриб орқасига қаради — омборхона олов ҳалқаси билан ўралган, аланганинг тили томни тешиб ташқарига чиққан эди. Фелла қутини олдинги ўриндиққа қўйди. Кейин ўгирилиб Жоконинг жонсиз жасадига қаради ва бошини рулга қўйиб, йиғлаб юборди.

Асрор САМАД
таржимаси.

Такрор шартми?

Мустақил жумҳуриятимизнинг келажаги, шубҳасиз, ҳозирги ёш авлод қанчалик баркамол ва маънавий етук шахслар бўлиб улғайишига боғлиқ. Бу эзгу мақсадларимизга эса таълим-тарбия тизими ва мазмунини тубдан ислоҳ қилмасдан туриб эришиб бўлмаслиги аён. Хусусан, “Таълим тўғрисидаги қонун” ва “Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури” талаблари асосида янги дарслик ва мажмуалар яратишни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Шу муносабат билан мен ўрта мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган “адабиёт” дарсликларимиз юзасидан баъзи кузатишларимни баён этмоқчиман.

Эътироф этиш лозимки, сўнгги йилларда бир гуруҳ адабиётшунос олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан умумтаълим мактаблари учун тайёрланган “Ўзбек адабиёти” дарслик-мажмуалари собиқ шўро давридаги дарслик-хрестоматиялардан кескин фарқ қилади. Истиқлол шарофати туфайли юзага келган ва мустабид тузум мафкураси тазйиқидан батамом қутулган бу дарслик-мажмуаларимиз бир қатор ижобий фазилатларга эга. Жумладан, бадиий адабиёт намуналарига илгаригидек синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан эмас, балки уларга энг аввало санъат асари сифатида ёндашиш бу дарслик-мажмуаларимизнинг асосий хусусиятидир. Аммо олий ҳакам бўлган вақт, жўшқин ҳаёт ва амалиёт уларни ҳам жиддий синовдан ўтказмоқда.

Бинобарин, Истиқлол эпкини билан бутун ҳаётимиз ва қалб-шууримизда кечаётган чуқур ижобий ўзгариш ва янгиланишлар боисми ёхуд ўқувчиларимизга муносиб адабий асарлар танлаш борасидаги талаб-мезонларимизнинг ҳар хиллиги сабабими,

ҳар қалай, аксарият дарслик-мажмуаларимиздан ҳозирча кўнглимиз тўлаётгани йўқ. Таассуфланарли жойи яна шундаки, “Адабиёт” бўйича дастур ёки қўлланмалар яратишдан олдин бугунги мактаб ва гимназия ўқувчиларининг руҳияти ва маънавий-эстетик эҳтиёжларини, салоҳияти ва дид-савиясини етарли даражада ўрганаёلمиз, деб айта олмаимиз. Албатта, “Адабиёт” дарслик-мажмуаларимизнинг ҳар жиҳатдан такомиллашуви бир қатор сабаб-омилларга бевоқиф боғлиқдир. Мен улардан фақат айримларига эътиборингизни жалб этмоқчиман.

Авалло шуни таъкидлаш лозимки, мавжуд дарслик-мажмуаларнинг тузилиши ва мазмун-мундарижаси яхлит тарзда пухта ўйланмаган ва умумий бир таҳрирдан ўтказилмаган кўринади. Эҳтимол, шунинг оқибати бўлса керак, ўзгартилиши ва қисқартирилиши зарур бўлган ортиқча ўринлар, баҳсли мавзу ва матнлар кўпайиб учрайди. Улар нафақат мазкур дарсликларнинг умумий савиясига, балки “Адабиёт” фанининг ўқитилиш жараёнига ҳам салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Чунончи, 5—11-синфлар учун чиқарилган “Ўзбек адабиёти” дарслик-мажмуаларида кўпгина мавзу ва адабий асарлар ёки улардан олинган матн парчалари негадир такрорланмоқда. Масалан, қадимий ёзма ёдгорликларимиздан бири — Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридан олинган қатор намуналар 5,7 ва 9-синфларнинг “Адабиёт” дарслик-мажмуаларига деярли ўзгаришсиз қайта-қайта киритилган. Ёхуд Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Яссавий ва Рабғузий каби мумтоз адабиётимиз вакиллари асарларидан олинган аксарият парчалар ҳам синфдан-синфга деярли бир хил йўсин-қолипда такрор-

ланиб келади. Табиийки, бу ҳол дарсликларнинг ғоявий-бадий мундарижасини бойитиш ва уларнинг илмий-эстетик қимматини оширишга хизмат қилмайди. Бундан ташқари мазкур ҳолат таълим изчиллигига мос эмаслиги билан ҳам ўқувчиларда норозилик туғдиради.

Шундай асоссиз қайтариқларни XX аср адабиётимиз намояндалари ҳаёти ва ижоди мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг баъзи ноаниқликлардан ҳоли бўлмаган таржимаи ҳоли ва "Йигла, Туркистон" ва "Дардига дармон истамас" каби шеърлари ҳам бир неча синф дарслик-мажмуаларидан ўрин олган. Бу эса ўқувчида ҳақли эътироз уйғотади. Шу муносабат билан мантиқий бир савол беришга тўғри келади: Кошгарий, Рабғузий ёки Ҳамзанинг айни бир асарини қуйи синфда ўтганда, улар юзакироқ ва қисқароқ таҳлил этилиши керагу юқори синфга борганда эса яна шу асарларни кенгроқ ўрганиш кўзда тутилганмикин? Бизнингча, дарслик-мажмуаларимизни мукамаллаштириш ва ўқувчиларимизнинг инсоншунослик деб аталмиш инжа бир оламга бўлган меҳр ва иштиёқини кучайтириш учун энг аввало мана шундай ўринсиз такрор ва қайтариқларни бартараф этиш жоиз кўринади.

Иккинчидан, "Тўмарис" ва "Широқ" каби эпосларимизнинг муҳим тарихий эстетик аҳамиятини ҳеч ким рад этмайди. Лекин уларни ҳам маълум бир синфда ўтишни режалаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Акс ҳолда, яна бемаврид қайтариқларга йўл қўйилади ва энг ташвишлиси, "Адабиёт" дарслари ўқувчиларни зериктирувчи бир машғулотга айланиб қолиш хавфи туғилади. Шунингдек, энг қадимги нодир Тошбитиклар ва "Ирқ битиг" (Таъбирнома) каби тарихий-адабий матнлар тўғрисида ҳам ўқувчиларимизга муайян тасаввур-тушунчалар берилиши фойдали, аммо бу каби илк ёзма манбалар "Тарих" дарсларида ҳам ўрганилишини эътибордан соқит қилмаслик зарур.

Дарслик-мажмуаларимизнинг ғоявий-бадий мундарижасида йўл қўйилаётган номутаносибликнинг яна бир кўриниши мавжуд: 9-синф учун чиқарилган "Ўзбек адабиёти" (1997) мажмуасида Лутфий ва Атойиларнинг анъанавий мавзудаги, яъни асосан, ёр тавсифию ҳижрон мотивларини куйловчи 20—30 талаб ғазаллари берилиши ҳам,

назаримизда, бир хилликка олиб келишидан ташқари, ўқувчиларнинг мумтоз адабиётимизга, айниқса, ғазалиётга бўлган ҳавас ва қизиқишларини орттирмайди. Бизнингча, Атойининг уч-тўртта нафис шеърини келтириш kifоя эди. (Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" асарида Атои истеъдоди ва маҳоратини юқори баҳолаган ҳолда шoirнинг қофияга етарли аҳамият бермаслигини таъкидлаб, биргина мисол келтириш билан kifояланганлигини эслайлик.)

Дарслик-мажмуаларнинг мазмун-савияси кўп жиҳатдан улардаги адабий асарлар ва матнларнинг қанчалик тўғри танланиши, таҳлили ва уларнинг ҳажмига ҳам боғлиқ эканлиги маълум. Шу жиҳатдан қаралганда ҳам, дарслик-мажмуаларда баъзи номувофиқликлар кўзга ташланади. Чунончи, 5-синф учун чиқарилган "Ўзбек адабиёти" (Т., 1997) дарслик-мажмуада кўпгина атоқли адибларимиз ҳаёти ва ижоди беш-ўн саҳифада тақдим этилгани ҳолда, Асқад Мухторнинг "Бухоронинг жин кўчалари" қиссасига 30 саҳифа, Худойберди Тўхтабоевнинг "Сарик девни миниб" романидан олинган парчага эса бутун дарсликнинг катта бир қисми — 50 бети ажратилганлигини қандай изоҳлаш мумкин? Албатта, биз бу икки таниқли адибнинг адабиётимиз ривожига салмоқли ҳиссаларини, жумладан, мазкур асарларининг муайян ғоявий-бадий қимматини асло инкор этмаймиз, лекин дарсликлар ҳажман чекланганлигини ва уларда ички бир меъёр сақланиши — илмий педагогиканинг ҳам муҳим бир талаби эканлигини ёдда тутмоғимиз лозим. Қолаверса, ўзбек адабиётида ёхуд жаҳон адабиёти хазинасида шу синф ўқувчиларининг ёши ва савиясига мос бўлган ва булардан кўра ҳам етукроқ ва аҳамиятлироқ бадий дурдоналар оз эмас-ку.

Янги яратилаётган дарслик-мажмуаларда "Жаҳон адабиёти намуналари" берилиши ҳар жиҳатдан таҳсинга лойиқдир. Зеро, миллий маҳдудликдан қутулишнинг асосий бир омили ҳам шу. Лекин юқоридаги каби ўринсиз такрор ва мантиқсиз қайтариқларни бартараф этиш ва дарслик-мажмуалар тузилишининг устивор йўналиши ва меъёрларига мувофиқ келмаган адабий парчаларни оқилона қисқартиш эвазига ҳам ўқувчиларимиз миллий ва жаҳон адабиётининг бадий етук намуналаридан кўпроқ баҳраманд бўлгани маъқул. Жумладан, Аветик

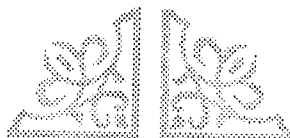
Исаакян, Мухтор Авезов, Мусо Жалил, Қайсин Қулиев ва Василь Биков каби машҳур адиблар ижоди билан кенгроқ таништириб борилса — ёшларимиз тафаккури янада чуқурлашиб ҳамда уларнинг бадиий ижод оламининг рангинлиги ва теранлиги тўғрисидаги тасаввур-мушоҳадалари бағоят кенгайра эди. Мен бу ўринда улкан ижодкорлар қаторида таниқли белорус ёзувчиси В. Биковнинг уруш мавзусидаги бетакрор асарларини, хусусан, унинг “Ёдгорлик” повестини фақат қизиқарли сюжети ва қаҳрамонларининг кўпчилиги мактаб болалари бўлганлиги учунгина эслаётганим йўқ, балки бундай асарлар энг аввало умуминсоний ғоялар билан йўғрилганини ва образларининг чуқур ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан ўқувчиларга инсон умрининг мақсад-моҳиятини теранроқ англаб етишлари учун ибратли сабоқ бўла олиши мумкинлигини таъкидламоқчиман.

Яратилажак дарслик-мажмуалар билан боғлиқ яна бир истак-орзуйимиз: мактаб ва лицей ўқувчилари учун мўлжалланган ёки олий ўқув юртлири талабалари учун чиқариладиган дарслик-мажмуаларда алоҳида бир боб “Истиқлол ва ўзбек адабиёти”га бағишланса ва бу давр адабиётининг ҳаётбахш тамойиллари мухтасар бир шаклда ёрқин акс этиб турса яхши бўлади. Бу ҳол дарсликларнинг замонавий руҳини чуқурлаштириши ва Истиқлол ғояларининг давомийлигини таъкидлаши билан бирга, айни вақтда, Миллий дастур талабларига ҳам амалий жавоб бўлар эди. Ниҳоят, яна бир мулоҳаза. Таълим ислоҳоти талаблари би-

лан янги ташкил этилаётган академик йўналишдаги айрим лицей-гимназияларда “Ўзбек адабиёти” ҳафтасига икки соат, чет тиллари эса беш-олти соатдан ўрганилади. Бу билан мен чет тиллари ва айниқса, инглиз тилининг муҳим ролини асло камситмоқчи эмасман. Аммо Президентимиз қайта-қайта уқдираётганидек, нурли келажагимиз равнақини таъминлайдиган маънавий баркамол авлодни вояга етказишда ва уларнинг Истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялашда энг аввало миллий ва умуминсоний қадриятлар, хусусан, она тили ва адабиётнинг ўрни беқиёс эканлигини унутмаслигимиз зарур.

Албатта, дарсликларнинг савияси, ғоявий-бадиий мазмуни ҳақида қайғуришимиз, жиддий баҳслашимиз самарасиз қолмаслигига умид боғлаш мумкин. Бироқ асосий гап — ўқитувчиларимизнинг касб маҳоратида, уларнинг ижодий изланувчанлигида, адабиётни нечоғлиқ чуқур билиши ва эъзозлашидадир. Энг муҳими, шу юксак билим, эъзоз ва меҳрни ўқувчиларга “юктира олиш”да. Токи ўқувчининг қалби адабий асар берадиган барча маънавий бойлик ва гўзалликларни ардоқлай оладиган кучга эга бўлсин. У ҳақиқат, адолат, виждон, тўғрилиқ деган муқаддас тушунчаларни ақлангани эмас, қалбан ҳам ҳис қилсин. Хуллас, адабиёт унинг ҳаётида шундай ўрин олиб қолсинки, мактаб кучоғидан чиқиб кетганидан кейин ҳам у бирор кунини бадиий асарсиз тасаввур қилолмасин. Китоб унинг учун сув ва ҳаводек зарур, нондек азиз бўлиб қолсин.

*Усмонжон ҚОСИМОВ
Абдулла Қоридий номи
Жиззах ДПИ ўзбек адабиёти
кафедраси мудири.*

Янги адабиёт эшиклари...

Мен “Жаҳон адабиёти”нинг деярли барча сонларини қизиқиш билан ўқиб бораман. Бу журнал орқали менга мутлақо нотаниш бўлган асарлар билан танишдим. Умуман олганда, журнал мен учун янги адабиёт эшикларини очиб берди. Журналнинг биринчи сонидан босилиб чиққан Албер Камюнинг “Исёнкор одам” эссеси айниқса катта қизиқиш уйғотди. Бундан ташқари Жан-Поль Сартрнинг “Экзистенциализм ҳақида” мақоласи, Уно Коитиронинг “Китлар худоси” ҳикояси, Сергей Довлатовнинг “Чемодан” қиссаси, Чингиз Айтматов ва Мухтор Шохоновларнинг суҳбати, Б. Пастернак, С. Есенин, Р. Гейнеларнинг шеърлари жуда маъқул бўлди. Журнал саҳифаларидан Франц Кафка, Жеймс Жойс, Жон Стейнбек каби ёзувчилар асарлари ҳам жой олса беҳад миннатдор бўлардим. Бундан ташқари адабиётдаги ҳар хил оқимлар тўғрисида ва ушбу оқимларга мансуб асарлар, шунингдек адабиёт соҳасида Нобель мукофотиغا сазовор бўлган ёзувчи ва шоирларнинг асарлари ҳам журналдан жой олса, менимча, кўпчилик китобхонларга маъқул бўлади.

Умуман, республикамизда китобхонларни жаҳон адабиётининг сара асарлари билан таништириб боровчи журнал мавжудлигидан бениҳоя хурсандман ва доимо ишларингизга муваффақият тилаб қоламан.

Жамшид ДУВЛАЕВ

1998 ЙИЛДА “ЖАҲОН АДАБИЁТИ”ДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР

НАСР

- Ҳусайн ЖОВИД. Амир Темур. Драма. № 1
Евгений ЗАМЯТИН. Тангри қамчиси. Қисса. № 1
Абу Нувос ҳақида ривоятлар. № 1
Нодар ДУМБАДЗЕ. Чао Бамбино. Ҳикоя. № 1
Хуан РУЛЬФО. Педро Парамо. Қисса. № 2-3
ЯШПАЛ. Раққоса. Роман. № 2-3-4
Бернар ДАДЪЕ. Ҳикматлар. № 2
Морис ЛЕБЛАН. Қизил шарф. Ҳикоя. № 2
Стивен ЛИКОК. Банкдаги саргузаштларим. Ҳажвий ҳикоялар. № 2
Васил БИКОВ. Сариқ қум. Ҳикоя. № 3
Айзек АЗИМОВ. Коинот оқимлари. Роман № 3-4
И. ИЛЬФ, Е. ПЕТРОВ. Ҳажвий ҳикоялар. № 3
Лайло УСМОН. Васмийа денгиздан қайтиб чиқади. Қисса. № 4
Азиз НЕСИН. Ҳажвий ҳикоялар. № 4
Аркадий АВЕРЧЕНКО. Ҳажвий ҳикоялар. № 5
Сергей ДОВЛАТОВ. Чемодан. Қисса. № 5
Чаманзаминли. Қизлар булоғи. Роман. № 5
Итало ФРАНКИ. Буюк банкир. Драма. № 5
Владимир ТЕНДРЯКОВ. Коммунизм гулбоғларида. Ҳикоя. № 6
Алvaro КОРРАДО. Портлаш. Ҳикоя. № 6
Вентура МАРЧЕЛЛО. Биз ҳеч қачон унутмайдиган ёз. Ҳикоя. № 6
Эзопнинг саргузаштлари. Қисса. № 6
Роҳиблар. Ривоятлар. № 6
Рэй БРЕДБЕРИ. Ҳикоялар. № 6
РЕМАРК. Уч оғайни. Роман. № 7-8-9
Араб ҳикоялари. № 7
Агата КРИСТИ. Тилсимли шахмат. Ҳикоя. № 7
Э. СЕВЕЛА. Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан. Роман. № 8-9-10
Қилни қирқ ёриб. Қисса. № 8-9
Сидни ШЕЛДОН. Орзиқиб кутаман эртани. № 10-11-12
Мухтор МАҒАВИН. Тириклик кўшиғи. Қисса. № 10
Ж. Д. КАРР. Парижлик жаноб. Қисса. № 10
Кнут ХАМСУН. Виктория. Роман. № 11
Н. КРАСИЛЬНИКОВ. Ҳикоялар. № 11
Андре МОРУА. Ҳикоялар. № 12

ШЕЪРИЯТ

- Мағжан ЖУМАБОЙ. Икки дунё эшиги. № 1
Рауф ПАРФИ. Туркистонни кимлар севмайдир. № 1
Алишер НАВОИЙ. Сўз таърифида. № 2
ФИРДАВСИЙ. “Шоҳнома”. № 2

Николай РУБЦОВ. Тўқилмоқда дарахтдан япроқ. № 2
 Муҳаммад ЮСУФ. Биздан озод Ватан қолади. № 2
 Қирғиз шеърляти. Тансиқ табассумлар. № 3
 Ойдин ҲОЖИЕВА. Сунбуладан элчи келар. № 3
 ПЕТРАРКА. Сонетлар. № 4
 Ошиқ УМАР. Муқаддас висол боғи. № 4
 Чўлпон шеърлари инглиз тилида. № 4
 Сергей ЕСЕНИН. Хуррам бир соғинч. № 5
 ҚУТЛИБЕКА. Ватан ҳам бутундир. № 5
 Мустай КАРИМ. Ложувард маъволар. № 6
 Сирожиддин САЙИИД. Хуррият эпкини. № 6
 ЭЛБЕК. Йўл узоқдир. № 6
 ГЁТЕ. Фарбу шарқ девони. № 7-8
 Туркман шеърляти. № 7
 ФУЗУЛИЙ. Ғазаллар. № 7
 Қорақалпоқ шеърлятидан. № 8
 Умар ҲАЙЁМ. Рубонийлар. № 8
 Истиклолни кўмсаб ўтганлар. № 9
 Расул ҲАМЗАТОВ. Ишқ қонуни. № 9
 Эдуардас МЕЖЕЛАЙТИС. Аскарнинг ўлими. № 10
 Тудор АРГЕЗИ. Хур кўклам қуёши. № 10
 Владимир ВИСОЦКИЙ. Замин ҳақида кўшиқ. № 11
 Янги замон япон шеърляти. № 11
 Томас ЭЛИОТ. Шаффоф ўлим салтанатида. № 12
 Фёдор ТЮТЧЕВ. Юлдузлардан ёғду таралар. № 12

ОИЛА ЙИЛИ — 1998 ЙИЛ

Қ. КАРИМБЕКОВ, М. АҲМЕДОВ. Аёл ва маънавий идрок. № 2
 АФЛОТУН. Оила неъматдир. № 6
 АРАСТУ. Давлатнинг таркиби. № 6
 Қадимги манбалар оила ҳақида. № 8
 Ж. Ж. РУССО. Манзур бўлмоқ санъати. № 10

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Нуриддин МУҲИДДИНОВ. Ўзбеклар ва жаҳон маданияти. № 1
 Дадахон НУРИЙ. “Олтин девор” тирқишларидан. № 1
 Кендзабуро ОЭ. Урушдан кейинги авлод қиёфаси. № 2
 Азиз НЕСИН. Хўжа Насриддиннинг икки ҳаёти. № 2
 Б. ДҮСТҚОРАЕВ. Туркистон жадидларининг йирик сиймоси. № 3
 Олвин ТОФЛЕР. Келажак билан тўқнашув. № 4
 Турсунали ҚҶЗИЕВ. Жаҳонни забт этган мусаввир. № 4
 Н. ИБРОҲИМОВ. Хоразмдаги Маъмунийлар академияси. № 5
 А. АЪЗАМОВ. Фарғоний номи билан. № 5
 М. ХАЙРУЛЛАЕВ. Маънавият ва мустақиллик жарчиси. № 5
 Ж. ЙҶЛДОШЕВ. Таълим ва талаб. № 6
 Т. Г. Г. ГРЖИМАЙЛО. Шостакович жумбоғи. № 6
 Муҳаммад АЛИ. Мен кўрган Америка. № 6-7
 Н. АБДУАЗИЗОВА. Маънавиятимиз сарчашмаларида. № 7
 Б. ЙИЛМАЗ. Гёте ва шарқ. № 8
 М. АЪЗАМОВ. Бу дунёдан Зиё Бунёдов ўтди. № 8
 Ўзбекистон — жаҳон нигоҳида. № 9
 Ж. НЕРУ. Ижтимоий масъулият ҳисси. № 9

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

206

- А. КАРИМУЛЛИН. Америка ҳиндилари ва қадимги турклар. № 10
 Л. Н. ТОЛСТОЙ. Шекспир ва драма тўғрисида. № 11-12
 Одил ЁҚУБОВ. Улкан адиб, оддий инсон. № 12
 Ч. АЙТМАТОВ. Эйфел минораси ёнидаги ўйлар. № 12

ЎЗУВЧИНИНГ ҚАЛБ ДАФТАРИ

- ОЛМОС. Китоб-офтоб. Мирзо амаки. Зулфия опам. № 2
 Ўткир ҲОШИМОВ. Дафтар ҳошиясидаги битиклар. № 2
 Мирпўлат МИРЗО. У кунларни жилмайиб эслайман. № 9

МОЗИЙДАН САДОЛАР, ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

- Самарасиз мактублар. № 4
 ПЛУТАРХ. Искандар Мақидунли. № 7
 ТАБАРИЙ. Истило. “Таърих ар-Расул ва-л-мулк” китобидан. № 7
 Зиё БУНЁДОВ. Хоразмшоҳлар давлати. № 8
 Б. ҲАЙИТ. Миллий озодлик ҳаракатининг бешиги. № 11
 В. ПОЛЯКОВ. Қараймлар. № 12

АДАБИЙ ТАНҚИД

- САРҲИСОБ. Давра суҳбати. № 1
 И. ПОРЛАТИР. Янги турк шеърляти. № 3
 Ҳ. ИСМАТУЛЛАЕВ. Чўлпон ва жаҳон. № 4
 Ҳ. МУҲАММАДХУҶА ўғли. Фалаклар ёнди оҳимдан. № 7
 Ш. ШОМУҲАМЕДОВ. Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз. № 8
 Р. ИНОҒОМОВ. Турк матбуоти саҳифаларида. № 10
 Д. АЛИЕВА. Ўзувчининг поэтик олами. № 12

КИТОБЛАР ОЛАМИДА, ТАҚРИЗЛАР

- Ҳ. БОБОЕВ. Келажакимиз қомуси. № 1
 У. АБДУЛЛАЕВ. Истиқлолга бахшида умр. № 1
 Н. ЖУМАХУҶА. Тасаввуф ва адабий орзулар ифодаси. № 2
 Н. ИБРОҲИМОВ. Ф. КАРИМОВ. Дил дардининг давоси. № 2
 У. ДОЛИМОВ, Р. ШАРИПОВ. Улуғлар мактаби. № 2
 Т. ФАЙЗИЕВ. “Зафарнома”нинг иккинчи умри. № 3
 О. АБДУЛЛАЕВ. Ўткир сўз қолмаса... № 4
 А. ФАЙЗУЛЛА. Янги таширф. № 5
 Б. АҲМЕДОВ. Дастир-ул-мулк. № 6
 Д. ЗИЁЕВА. Туркистон мустақиллиги учун кураш. № 7
 Ф. АҲМАДЖОНОВ. Ўзликни англатувчи асар. № 9
 Б. ДҮСТҚОРАЕВ. Муроди — ҳақ йўлида кураш. № 9
 Ф. ЭРҒАШЕВ. Янги Туркиянинг отаси. № 9
 А. ЖУЗЖОНИЙ. Форобий издошлари. № 11

КИТОБХОН МИНБАРИ

- Л. АБДУЛЛАЕВА, В. ЭШҚОБИЛОВ. Ўйлаб кўрилса. № 6
 Ф. НАСРИДДИНОВ. Илм нуридан баҳрамандлик. № 11
 У. ҚОСИМОВ. Такрор шартми? № 12
 Янги адабиёт эшиклари. № 12

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

207

СОЛНОМА

- Тожикистонда маданий ҳаёт. № 1
Мисрда маданий ҳаёт. № 2
Қурия Республикасида маданий ҳаёт. № 3
Ороллар мамлакатида маданий ҳаёт. № 4
Германияда маданий ҳаёт. № 5
Туркияда маданий ҳаёт. № 7
Саудия Арабистонида маданий ҳаёт. № 8
Ўзбекистонда маданий ҳаёт. № 9
Озарбойжонда маданий ҳаёт. № 10
Туркменистонда маданий ҳаёт. № 11

КЕЛГУСИ СОНДА:

ФОЗИЛ ИСКАНДАР. **Шоир**. Қисса.
АББАТ ПРЕВО. **Кавалер Де Гриё ва Манон Леско қиссаси**.
НАЖИБ ФОЗИЛ ҚИСАКУРАК. **Шеърлар**.
ТОМАС ВУЛЬФ. **Бир роман тарихи**.

Шунингдек, хориж ва республикамиз адабий жараёни, маданий ва ижтимоий ҳаётига оид тадқиқотлар ва мақола-лар билан танишасиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ 12.1998

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган,
№ 172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60, 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир РАУФ ПАРФИ
Рассом М. КАРПУЗАС
Техник муҳаррир В. БАРСУКОВА
Мусаҳҳиҳ Т. ОРИПОВА

Теришга берилди 5.11.1998 й. Босишга рухсат этилди 15.12.1998 й.
Бичими 70×1081/16. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2.
Нашриёт босма табоғи 20,0. Жами 3000 нусха. К-6612 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг “Ўзбекистон”
нашриётида компьютерда теришиб, Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида
босилди. Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.